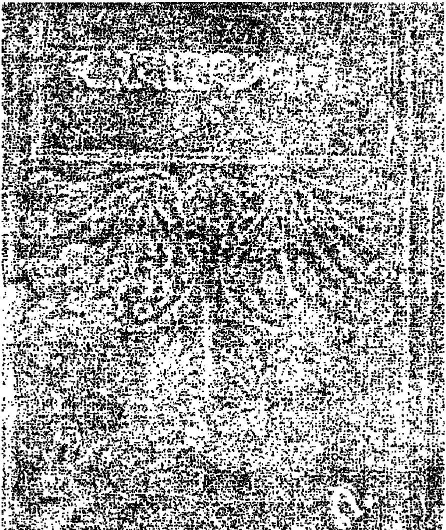

COPY RIGHT

આ પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું:—

૧. રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી,
મોરારજી ગોકલદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬
સૅન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ.

૨. મેશર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,
બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.

તથા, જાણીતા સર્વે બુકસેલર્સને ત્યાંથી.

શ્રીયુત ગોવર્દ્ધનરામ

તેમના જીવનની ટુંકી કથા અને તુલના.

લેખક,

પ્રો. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા,

એમ. એ.

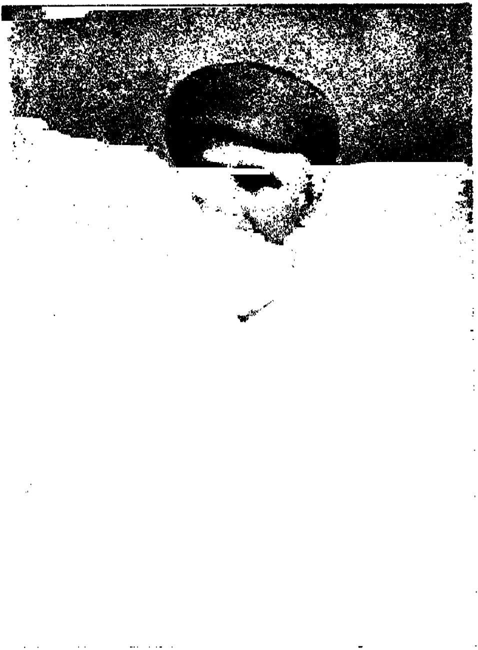
પાકું પુઠું, મૂલ્ય રૂપીઓ એક.

કાચું પુઠું, મૂલ્ય આના બાર.

મેસર્સ એન. એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની,

બુકસેલર્સ એન્ડ પબ્લીશર્સ,

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબાઈ.

રા. ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી.

૧૮૯૮ | બી. એ., એલ્‌એલ. બી.

A P B.

સાક્ષરજીવન.

કર્ત્તાની ત્રણ રંગની છબી સાથે.

કર્ત્તા,

સ્વ. રા. ગોવર્દ્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી,
બી. એ, એલએલ. બી.

પ્રવેશક તથા ટિપ્પણ

લખનાર,

પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, બી. એ.

પ્રકાશક,

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી.

મુંબાઈ.

સંવત ૧૯૭૫] [ઇ. સ. ૧૯૧૯.

મૂલ્ય રૂપીઆ બે.

પ્રથમ આવૃત્તિ.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press, 23 Kolbhat Lane, Bombay.
and
Published by Ramaniyaram Govardhanram Tripathi, at Morarji Gokuldas Chawls, No. 2/36. Girgam, Bombay No 4.

પ્રસ્તાવના.

મ્હારા પિતા—સદ્ગત રા. ગોવર્દ્ધનરામના અપ્રસિદ્ધ લેખો ગુજરાતી પ્રજા સમક્ષ મુકવા અનેક દિશાઓમાંથી મ્હને ઘણા સમયથી વારંવાર કહેવામાં આવ્યાં કરે છે. સરસ્વતીચંદ્રની નવલકથાના લેખક તરિકે મ્હારા વડિલે ગુજરાતની પ્રજા પાસે જે અનેક ભવ્ય આદર્શો અને નવી વિચારસૃષ્ટિ ઉભાં કરી લોકપ્રીતિ અને અસાધારણ સન્માન મેળવ્યાં છે તેના જ પરિણામે આ માગણી થાય છે એ સહજ સ્હમજી શકાય તેમ છે. ૧૯૦૭ ના ત્હેમના સ્વર્ગવાસ પછી ગુર્જર પ્રજાએ ત્હેમની નવલકથાનો કંઈક વધારે પ્રમાણમાં સત્કાર કરવા માંડ્યો છે એ સદ્ગતની કૃતિમાટે પ્રજાના વધતા જતા પ્રેમનું જ ચિહ્ન છે. સરસ્વતીચંદ્રની નવલકથાદ્વારા સ્વર્ગસ્થે ગુર્જરપ્રજામાં જે સ્થાન મેળવ્યું છે તેની વીગતમાં ઉતરવાનું મ્હારૂં કર્ત્તવ્ય નથી, પરન્તુ સાક્ષરજીવન પ્રસિદ્ધ કરવા તરફ મ્હારા મને મ્હને જે આગ્રહ કર્યો છે તેનાં અનેક કારણોમાં એ વસ્તુસ્થિતિની મ્હને થયેલી પ્રતીતિ મુખ્ય છે.

સાક્ષરજીવનના આ લેખનો લેખનકાળ સત્તર અઢાર વર્ષ પૂર્વનો છે. સમાલોચક (ત્રૈમાસિક)માં થોડે થોડે તે પ્રસિદ્ધ થતું હતું અને વિધિના ક્રૂર પંજાએ સ્વર્ગસ્થના એ જીવનસમયમાં અંતરાયો ના નાંખ્યા હોત અને પછી જીવનને ટુંકાવી ના નાંખ્યું હોત તો આ લેખ જરૂર પૂરો થાત. પરન્તુ ગુજરાતના ભાગ્યમાં એ વાત નિર્માઈ ન હતી અને પરિણામે સાક્ષરજીવન ત્હેમના બીજા કેટલાક લેખોની માફક

અધુરૂં જ રહ્યું છે. **સાક્ષરજીવન** જે કાળે **સમાલોચક**માં પ્રગટ થતું હતું તે વખતે આ લેખે પ્રજાનું સારૂં ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને '**સાક્ષરજીવન** પુરૂં થયું હોત તો આપણી સમક્ષ આજ એક ઉત્તમ પુસ્તક પડ્યું હોત' એમ તેના વાચકોની દર્શાવાયલી પ્રબલ ઇચ્છા મ્હેં ઘણીવાર સાંભળી છે. **સાક્ષરજીવન**નો લેખ સાધારણ મનુષ્યને માટે ભારે છે, પરન્તુ ગુજરાતના શિક્ષિત વર્ગને માટે તો તેનો અભ્યાસ આવશ્યક છે. આમ આ પુસ્તકને આપણી પ્રજા સમક્ષ રજુ કરતાં મ્હને આનન્દ થાય છે અને ઈશ્વરકૃપા હશે અને અનુકૂલ સંયોગો હશે તો સ્વર્ગસ્થના બીજા લેખો પણ ક્રમશઃ પ્રસિદ્ધ કરવાનો હું અભિલાષ રાખું છું. મ્હને આશા છે કે જે કૂંળા ભાવથી મ્હેં આ અધુરો લેખ ગુજરાતની પ્રજા સમક્ષ આજે મૂક્યો છે તેનો યોગ્ય સત્કાર અવશ્ય થશે જ અને તે રીતે સ્વર્ગસ્થના લેખને યોગ્ય ન્યાય મળશે.

સાક્ષરજીવન એ વિદ્વદ્‌ભોગ્ય લેખ છે. પ્રજા ત્હેને વધારે સ્હેલાઈથી સ્હમજી શકે એ વિચારથી તેનાપર પ્રવેશક લખાવવાનું મ્હને ઠીક લાગ્યું. અને ગુજરાતના જાણીતા સાક્ષર રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ બી. એ., ને એ કામ સુપ્રત કરવામાં આવ્યું હતું, પરન્તુ એ માન્યવર વિદ્વાન કેટલાક વખતસુધી ચિન્તાભરી માંદગીમાં હોવાથી આપણા બીજા જાણીતા વિદ્વાન લેખક પ્રો. **બળવંતરાય** કલ્યાણરાય ઠાકોર બી. એ.. ને એ કાર્ય સોંપવું પડ્યું હતું. એ વિદ્વાન લેખકે પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપી **સાક્ષરજીવન**ના લેખ માટે જે પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે કેવળ અભિનન્દનને

પાત્ર છે એવું મ્હારૂં માનવું છે. પ્રો. ઠાકોરે પ્રવેશક ઉપરાંત પુસ્તકને અંતે એક વિસ્તૃત પરિશિષ્ટ અને ટિપ્પણ લખી પુસ્તકની ઉપયોગીતા વધારી છે અને મ્હારૂં ધારવું છે કે એથી સાધારણ વાચકોને પણ પુસ્તક વિશેષ સરલ થઈ પડશે. પ્રો. ઠાકોર જેવા અંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાહિત્યોના સંસ્કારી અભ્યાસીએ આ કાર્ય સ્વીકાર્યું એ હું મ્હારૂં પોતાનું જ નહિ, પરન્તુ ગુજરાતનું સદ્ભાગ્ય ગણું છું. એમણે જે હૃદયપૂર્વક અતિશય પરિશ્રમ લીધો છે તે માટે જ માત્ર નહિ, પરન્તુ જે ઉંચા પ્રકારની ધર્મબુદ્ધિથી તથા જે સ્તુત્ય ઉત્સાહથી ત્હેમણે માથે લીધેલું કાર્ય પાર ઉતાર્યું છે તે માટે ત્હેમનો હું જેટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે.

શ્રી ગોકુલઅષ્ટમી, ૧૯૭૫.
નડિઆદ.

રમણીયરામ ત્રિપાઠી.

અનુક્રમણિકા.

પ્રવેશક.

રા. રા. મગનલાલ હુરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, એમ. એ., અને બીજા કેટલાક સરલ ગુજરાતીની હિમાયત કરે છે ત્યારે ઘણુંખરું 'કાનફાડુ' 'જડબાતોડ' શબ્દો સામે અને સંસ્કૃતમય શૈલી સામે ફરિયાદ કરે છે. જરૂર વગરના ભારે શબ્દો અને અપરિચિત રચનાઓ વાળું કે આડમ્બરી લખાણ નિન્દાપાત્ર ગણાવું જોઇયે, એ વિશે પરિપક્વ લેખકો અને પરીક્ષક વાંચનારામાં બે મત સમ્ભવતા પણ નથી. પરન્તુ 'જરૂર વગરના' એટલે શું? ભાષાના ઔચિત્ય અને સ્વારસ્યની પણ ફિલસુફી છે, જેમાં શબ્દના વાચ્યાર્થને તો લેખકના અધમ જ સાધન તરીકે ગણાવેલો છે. શબ્દોનું સામર્થ્ય વાચ્યાર્થ સાથે કે તેમાંથી કે તેને દાબી દઇને બીજા પણ અર્થો આગળ કરે છે, આ અર્થો યથાયોગ્ય આવે તેમતેમ જ લેખ સાહિત્ય તરીકે અગર 'સાક્ષરતા'માં દીપે છે, અને એક વાચ્યાર્થવાળા જે અનેક શબ્દો હોય છે, તે સર્વનું આ બીજા અર્થો આપવાનું સામર્થ્ય એકસરખું હોતું નથી, એ નિર્વિવાદ છે. ગદ્યને ઘડીક બાજુ ઉપર રાખી પદ કે પદ્યનો વિચાર કરિયે, તો તેના લેખકનો ઉદ્દેશ અમુક અર્થસંદર્ભ જણાવવાની સાથેસાથે અમુક પ્રકારનું સંગીતમાધુર્ય કે કવિતામાધુર્ય વહેવડાવવાનો હોય છે, બલ્કે સંગીત કે કવિતા તરીકે ઉત્તમ કૃતિઓમાં આ માધુર્ય વડે જ બરાબર ખીલે અર્થાત્ સોળ કલા જણાવાય એવો એ અર્થસંદર્ભ હોય છે; અને આ માધુર્યને માટે તો એ કૃતિમાંના શબ્દોના અર્થ

ઉપરાંત કે તેની જોડે જ એ શબ્દસંકલનાથી—એ અર્થાનુસારી યતિબંધ કે એ રાગાનુસારી તાલબંધમાં વહેતી શબ્દસંકલનાથી—કેવી સુરાવટ જામે છે તે ખાસ જોવાનું હોય છે. આથી કરીને જોઇતા વાચ્યાર્થ વાળો સરલસુતર શબ્દ જ વાપરવો—ઉ૦ ત૦ મહિષી શબ્દ સંસ્કૃત તેથી અને ભેંસ મૂર્ધાથી શ્વાસને ઠેલિયે ત્યારે બોલાય તેથી એ બંનેને ટાળીને ઓઠવડે બડબડાય તેમ કોળી ખેડુ સર્વ સમજે માટે ડોબું શબ્દ જ યોજવો—એવો નિયમ પદ્ય અને પદ્યોના પ્રદેશમાં નકામો જ પડી જાય છે. ગદ્યમાં—સાહિત્યના ગદ્યમાં—સ્વરમાધુર્ય જેવા શ્રુતિઆહ્લાદક સૌષ્ઠવને તેમ વાચ્યાર્થથી ઉંચા પ્રકારના અર્થોના બુદ્ધિઆહ્લાદક સૌંદર્યને સ્થાન છે એમ સ્વીકારિયે, તેટલે દરજ્જે ગદ્યના પ્રદેશમાં પણ આ સરલસુતરાં લખાણ માટેની માગણીનું વજન ઘટી જાય છે.

વિજ્ઞાનના વિષયોમાં પણ એ સરલસુતરાં લખાણની માગણી ચાલી શકે નહીં. વનસ્પતિશાસ્ત્ર લ્યો કે અસ્થિશાસ્ત્ર લ્યો, અર્થશાસ્ત્ર ઉઘાડો કે રાષ્ટ્રશાસ્ત્રમાં માથું મારો, વિજ્ઞાનના વિશ્વવ્યાપી ક્ષેત્રમાં જ્યાં નજર નાખશો ત્યાં મર્યાદા પરિમાણ ગુણદોષ આદિ વડે સુનિશ્ચિત સુઘટિત કરવામાં આવેલા વિચારોના જડીભૂત એકમો (units) પારિભાષિક શબ્દો વડે જ વદાતા જોશો. વળી એ સર્વ વિષયોમાં દલીલો અને નિરૂપણોના પ્રકારો પ્રવાહો વાંકવળણો અને કચાકચિ યુદ્ધો અને અથડાઅથડિ પારિભાષિક યુક્તિઓ અને સ્વીકૃતિઓ વડે જ નિર્વિવાદ સ્પષ્ટતા પામતા જોવામાં આવશે. આવા કોઇ વિષયની જેટલી પરિભાષા આપણે પ્રયાસે પ્રયાસે પોતાની કરી હોય છે તેટલે દરજ્જે જ આપણને એ વિષય સુગમ બને છે

અને રસિક પણ લાગે છે, અન્યથા કોઇ રીતે નહીં. મતલબ કે આવા વિષયોમાં સુગમતા અને રસનો ઘણો આધાર વાંચનારની પોતાની પાત્રતા ઉપર છે. આવા વિષયોના લેખકોમાં કોઇ મુકાબલે સરલ અને કોઇ અઘરો ગણાવાને કારણ આપે છે એ ખરું; પરન્તુ જે વાંચનારે પ્રયાસ કરીને એ વિષયમાં ચંચુપાત કરવાની જ શક્તિ મેળવી નથી હોતી, તેને તો એ ઉપરના સરલ અઘરા સર્વ ગ્રન્થો 'તુમડીમાં કાંકરા' જેવા છે. અને આ ઉપરથી એ વાત તરી આવે છે, જે વિજ્ઞાનના વિષયોને માટે ખરી છે તે સાથે સર્વ પ્રકારનાં લખાણો માટે વત્તીઓછી ખરી છે, કે સરલતા રસિકતા આદિનો આધાર કોઇ પણ લેખના પોતાના ગુણદોષ ઉપર છે તે કરતાં વાંચનારની પોતાની પાત્રતા ઉપર વધારે છે. ઇંગ્રેજી ત્રીજી ચોપડી ભણનારને શેકસ્પીયરનું નાટક વાંચવા આપિયે તો તે બીચારાનું મગજ એક પાનું વાંચતાં-વાંચતાં યે ઊંઘી જવાનું. ઉંચી કોટિનાં લખાણ સરલતા ઉપરાંત રસભર ઉમંગથી પણ વંચાય એવી શક્તિ ક્રમેક્રમે જ આવે છે. જેજે ભાષાનું સાહિત્ય ખેડાયલું હોય છે તેમાં વાચકોનો અધિકાર ઉત્તરોત્તર વધે એવા વાંચનક્રમ પણ બાંધેલા હોય છે, જે શાળાપાઠશાળાઓમાં અને સાહિત્યશોખી મંડળોમાં વત્તાઓછા અનુસરાય છે. સંસ્કારી અર્થઘન સુશ્લિષ્ટ ગુજરાતી લખાણ અવાચ્ય પડવાનો શોરબકોર ઘણી વાર ઉઠે છે, તેનું મૂલગત કારણ એ પણ છે કે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું ક્રમબદ્ધ પઠનપાઠન હજી આપણા દેશમાં અસ્તિમાં આવ્યું નથી. સાહિત્ય વિજ્ઞાન અને ફિલસુફીના સરલથી માંડીને ગહનમાં ગહન સર્વ અંગોનું પઠનપાઠન જ્યારે આપણી

પ્રજામાં ગુજરાતી ભાષા દ્વારા ફેલાઇ રહેશે, ત્યારે જ આ સરલસુતરાં ગુજરાતી લખાણ માટેની માગણી પૂરેપૂરી શાન્ત પડશે.

ફિલસુફીમય લખાણ પણ સામાન્ય વાંચનારને માટે સરલ નથી, તેનું કારણ એ લખાણના અન્તર્ગત દોષ કરતાં એવા વાંચનારમાં એ માટેના અધિકારના અભાવને ગણવાનું છે. ફિલસુફી તે તત્ત્વવિદ્યા છે અને

"**या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति**" **तत्त्ववित्.**

સામાન્ય વાંચનાર જડ જગત અને તેની સ્થૂલ વસ્તુઓમાં બંધાઇ રહ્યો હોય છે, અને ફિલસુફીનું તત્ત્વ એ જડ અને એ સ્થૂલ "નામરૂપ"થી પર એવી અન્ય કોઈ વસ્તુ છે, જે વધારે ખરી છે, વધારે જીવન્ત છે, વધારે તેજોમય છે, વધારે હિતકર છે, શાશ્વત છે, એકરસ છે, સર્વવ્યાપી છે. સામાન્ય વાંચનાર ખરે જ 'સામાન્ય' રહે ત્યાંસુધી તેને આમાં ક્યાંથી ગમ પડે! એવા વાંચનારે આ **સાક્ષરજીવન** જેવા નિબન્ધ આગળ હાથ જોડીને વિનમ્ર શિષ્યભાવે આવવાનું છે. આમાં બોધેલી 'સાક્ષરદૃષ્ટિ' કે સંસ્કારી મનોમય સૃષ્ટિ કે "સરસ્વતીનું મનોરાજ્ય" ફિલસુફીની તત્ત્વદૃષ્ટિનો જ એક રૂપસુન્દર અવતાર છે, અને અહીં જે શબ્દપ્રવાહવડે તે આલેખવામાં આવી છે તેમાં એ દૃષ્ટિ નવાનવા વાચકોમાં ઉઘાડવાનો પ્રભાવ છે ખરો, તથાપિ તે વાચકના પોતાના નિખાલસ પ્રયત્નના પ્રમાણમાં જ વિજયી થાય એવો નિયમ છે. સૉક્રેટિસ વિદ્યા માત્ર માટે કહેતો કે શિક્ષક કે ગ્રન્થકર્તા ફક્ત સૂયાણી છે, વિદ્યા રૂપ ગર્ભ શિષ્યે પોતે પોતાની બુદ્ધિમાં ઝીલી સંરક્ષી પોષવાની છે, અને તેના પ્રસવ માટે પણ

માતાએ સૂયાણી કરતાં પોતા ઉપર મુખ્ય આધાર રાખવાનો છે. અને આ રૂપક ઉતરતી પાયરીની વિદ્યાઓને ઓછુંવત્તું જ લાગુ પડે છે, ત્યારે ફિલસુફીની મહાવિદ્યાને એ પૂરેપુરું બંધ બેસતું છે.

બેશક, આ નિબન્ધ કર્તાએ પોતાના જ્ઞાનયોગવિહાર તરીકે લખ્યો નથી. ઉત્તમ અધિકારીઓના કરતાં કર્તાએ આ પોતાની દલીલો દૃષ્ટાન્તો અને અવતરણોની રચના ખાસ કરીને મધ્યમ અને કનિષ્ટ અધિકારીઓને માટે કરેલી છે, અને તેથી આમાં સાક્ષરદૃષ્ટિનો વિકાસક્રમ અમૂર્ત વિચારારોહથી નિરૂપવાને બદલે સ્થૂલ અને આકર્ષક ઇતિહાસો અને જીવન-ચરિતોવડે વર્ણવ્યો છે. વળી હાલ આપણામાં ઉત્તમ મધ્યમ અધિકારીઓ મોટે ભાગે પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસ અને ફિલસુફીથી જેટલા પરિચિત છે અને આકર્ષાય છે, તેટલા આપણાં પ્રાચીન સાહિત્ય ફિલસુફીના ભોગી નથી, એટલે કર્તાએ આમાં આપણી પ્રાચીન ભાવનાઓ અને સિદ્ધ કરેલી દૃષ્ટિઓ અને આશ્રમપ્રણાલિઓને તેમને મળતા આવતા યુરોપીય દાખલા-ઓવડે બતાવી છે, અને એ રીતે પણ વિષયની ગહનતા ઘટાડી છે. આ પ્રમાણે કરવા જતાં કર્તાએ અવતરણો છૂટથી વાપર્યાં છે, તે એટલે સુધી કે અવતરણોની લંબાઇ અને સંખ્યા જોનાર પ્રથમ દર્શને વહેમાય પણ, કે આમાં કદાચ સ્વતંત્ર વસ્તુ કે નિબન્ધનું પોતાનું વક્તવ્ય બહુ ઓછું હશે. આવો વહેમ તો નિબન્ધને જરાતરા વાંચતાં પણ દૂર થઇ જાય એમ છે, કારણ કે નિબન્ધ જે વડે આદિથી અન્ત સુધી સુગ્રથિત છે તે **સાક્ષરદૃષ્ટિના વિકાસ સ્વરૂપ અને ફલની સાંકળ** એના દરેક ભાગમાં એકસરખી દૃઢ અને સ્પષ્ટ છે.

આટલાં બધાં અવતરણો છે તોપણ દરેક કેવું યથાયોગ્ય પસંદ કર્યું છે અને સર્વ કેવી ચતુરાઇથી ગોઠવ્યાં છે, તે વાંચનાર જેમ જેમ આ દૃઢ અને વિશિષ્ટ સાંકળ જુવે છે તેમ તેમ તેને આપોઆપ જણાઇ રહે છે. અને એ પ્રમાણે એને ખાતરી થાય છે કે આટઆટલાં અવતરણો પણ આમાં દોષ નથી, અથવા તો વિષયની ગહનતાને બનતાં સુધી ઓછી કરવાના શુભ હેતુથી કર્તાએ એ જાણીને જ સ્વીકારી લીધેલો દોષ છે. આવો દોષ વહોરવાની કે આવી છૂટ લેવાની હિંમત સાધારણ લેખક સકારણ પણ જવલ્લે કરેઃ સુપ્રતિષ્ઠિત, કે પોતાની વિચારસૃષ્ટિમાં ચકચૂર, કે વાંચનારનું હિત સાધવાની પોતાની રીતમાં સમ્પૂર્ણ શ્રદ્ધાવાળો, કે વાંચનારને કેવું લાગશે તેની રજ પણ પરવા વિનાનો હોય, તેવો જ કોઇ લેખક આમ વર્તે. વળી આ નિબન્ધ સમાલોચક ત્રિમાસિકમાં કકડે કકડે પ્રકટ થયેલો હતો અને લખાયો પણ કકડે કકડે હતો, એ હકીકતમાંથી અવતરણોની સંખ્યાનો કંઇક ખુલાસો મળે છે. માસિક ત્રિમાસિક માટેનાં લખાણમાં અવતરણો કંઇક વધારે હોય તો યે ચાલે, અને ત્રણ કે વત્તા મહિનાને અન્તરે એક વિભાગ જોવામાં આવે, તે ઉપરથી આખો વિષય આટલાં અવતરણોવાળો હોય તો કેવું તેનો વિચાર વાંચનારને આવે પણ નહીં. આ અવતરણોના તરજુમા અને સ્પષ્ટીકરણ કર્તાએ લખેલાં નથી તેનું કારણ એવું જણાય છે કે પ્રથમ સમાલોચકની એટલી વધારે જગા રોકાય અથવા વિષયના એટલા વધારે કકડા પડી જાય તે યોગ્ય લાગ્યું નહીં હોય, અને પછી તો નિબન્ધ પૂરો જ ન થયો એટલે લખવાં રહી ગયાં.

કર્તાએ પોતાનો વકીલાતનો ધંધો માત્ર બેતાળીશ વર્ષની વયે ઇ. સ. ૧૮૯૭ ના **અ**કટોબર માસમાં ત્યજી દીધો અને **સાક્ષરજીવન સ**માલોચકમાં તે પછીના **જા**ન્યુઆરીથી આરમ્ભાયું છે, એ ઉપરથી અનુમાન સહજ સ્ફુરે છે કે આ નિબન્ધ લખવામાં કર્તાના પ્રેરક હેતુઓમાં પોતાના એ પગલાનો પૂરેપૂરો અને માનવ કર્તવ્યનીતિની ઉંડામાં ઉંડી કસોટી અને ઉંચામાં ઉંચી દૃષ્ટિએ માન્ય થાય એવો પર્યેષક ખુલાસો રજુ કરવાનો હેતુ પણ હોવો જોઇએ. ઇ. સ. ૧૮૯૮ થી માંડીને એમનો દેહ પડ્યો ત્યાંસુધીની કર્તાની કૃતિઓમાં બીજી કેટલીકમાંથી યે આવા અનુમાનને ટેકો આપે એવા વિચારો ઉદ્ગારો અને દૃષ્ટિબિન્દુઓ મળી આવે એમ છે. પણ એ સર્વે નોંધીને ચર્ચતાં લંબાણ થઇ જાય; વળી એવી ચર્ચા કર્તાના જીવનચરિતમાં અથવા જીવનમાંથી તેમ ગ્રન્થોમાંથી દોહન કરતા હઇયે ત્યાં સર્વે દોહનના સમન્વયમાં યોગ્ય બલ્કે મહત્ત્વની ગણાય, પરંતુ અહીં તો આગન્તુક જેવી ગણાય; એટલે એ વિષયને આટલાં સૂચનથી જ પડતો મુકીશું, અને આ હાથમાંના ગ્રંથમાં વાંચનારને ઉંડા ઉતરવામાં સરલતા કરી આપવી એ જ અહીં મુખ્ય કર્તવ્ય ગણી, નિબન્ધમાંના વિષયોના ટુંકા અને બનતાં સુધી સાદા વિવરણ તરફ વળીશું. આવા ગ્રન્થોના આરમ્ભમાં કર્તા પોતે કે બીજો કોઇ લેખક ઉપોદ્ઘાત યોજે છે તેમાં પુસ્તકના સંદર્ભનો ઉદ્ઘાત સહેલા રૂપમાં અને વિચારની સંકલના સ્પષ્ટ થાય એમ આપવામાં આવે છે, એ ધોરણે અહીં કર્તાની વિચારમાલાનો સાર પ્રકરણ વાર આપીશું, તેમાં વિષયપરિપોષક કોઇ કોઇ નવા દાખલા દલીલ વાપરીશું તો કવચિત્ જુદા

દૃષ્ટિકોણથી વિષયભાગને નવા પ્રકાશમાં જોઇશું અને એકાદ સ્થલે થોડી ચર્ચામાં પણ ઉતરીશું.

પ્રકરણ ૧ માં કર્તા આર્ય સંસ્કૃતિના આદિ કાલની–શ્રીરામચંદ્ર, અને શ્રીકૃષ્ણના કાલની–વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થાનું જ્વલન્ત ચિત્ર આલેખે છે. તે કાલમાં બ્રાહ્મણો બચપણ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં, જુવાની સંતોષી ગૃહસ્થાશ્રમમાં, અને પછીનું વય વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યાસાશ્રમમાં, એમ આખું આયુષ્ય સાક્ષરજીવનમય ગાળતા. તે કાલના ક્ષત્રિય અને વણિક વર્ણોના જીવન વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રધાનપણે સાક્ષરજીવન હતાં, અને તેમના ગૃહસ્થાશ્રમ બેશક સંતોષી ન હતા, તથાપિ આર્ય સંસ્કૃતિના એ કીર્તિકાલમાં એમની લક્ષ્મીની કે રાજ્યલક્ષ્મીની ઉપાસના વિત્ત વૈભવ અને વિલાસના કરતાં ઉચ્ચતર સાધ્યના સાધન રૂપે હતી. વળી ક્ષત્રિયો તો આયુષ્યના આદિ કાલમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ધર્મોનું પણ ખરી નિષ્ઠાથી સેવન કરીને મધ્યકાલના ગૃહસ્થાશ્રમ અને ઉત્તરાવસ્થાના વાનપ્રસ્થાશ્રમનાં કર્તવ્યો બજાવવાને માટે જરૂરની યોગ્યતા મેળવી લેતા હતા. સાનુકૂલ કુદરત, આછી સશક્ત અને ઉચ્ચાભિલાષી વસ્તી, અને આવી સંસારવ્યવસ્થા, એ પરિસ્થિતિમાં વિદ્યા અને વ્યવસ્થાની સમુત્ક્રાન્તિ (ઇવોલ્યુશન evolution) સૈકાઓ સુધી આગળ આગળ વધતાં, આર્ય સંસ્કૃતિના પરિપકવ સર્વોત્કૃષ્ટ રૂપે વસિષ્ઠ, વાલ્મીકિ, અને વ્યાસ જેવાનાં સાક્ષરજીવન તેમના પોતાના અજરામર અક્ષરબ્રહ્મ–યોગવાસિષ્ઠ, રામાયણ, અને મહાભારત જેવા અનુપમ ગ્રન્થો–દ્વારા આપણા જોવામાં આવે છે.* સાક્ષરજીવનનું શિખર તે આ. બ્રહ્માની સૃષ્ટિમાં

* પૃ. ૭૪–૭૫ પણ જોવાં.

આત્માને પણ હેરત પમાડે અને અતર્ક્ય સ્થાથી પ્રમોદ અનુભવાવે એવી સર્વાંગસુંદર પ્રસૂતિ તે આ.

પ્રાચીન ગ્રીસમાં પણ પાઇથગોરસ, સૉક્રેટીસ, પ્લેટો, ઍરિસ્ટોટલ આદિ ફિલસુફો, અને હોમર, ઈડિયસ, પૉલિગ્નોટસ, પિન્ડાર, સોફોકલીસ આદિ કવિઓ અને કલાકરોનાં જીવન પ્રધાનપણે સાક્ષરજીવન હતાં. પ્રાચીન ગ્રીસની વસ્તીમાંથી ગુલામો અને વિદેશીઓને બાદ કરિયે, તો બાકીના સર્વ આપણે દ્વિજ કહિયે એવા હતા, અને દ્વિજત્વની કેટલીક ભાવનાઓને પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કરવાને માટે રાતદિવસ મથતા હતા. સાક્ષરજીવન સિદ્ધ કરવા માટેની કડક આજ્ઞા—**તૃષ્ણાં છિન્ધિ**—ઉપર આપણા સ્મૃતિકારો અને નીતિપંડિતો જેટલો ભાર મુકે છે, તે પ્રકારનું જ મિતભોગ મિતાચાર અને સંયમનું ગૌરવ ગ્રીક વિદ્વાનો પણ ગણતા, એ કર્તા એક સુંદર દન્તકથાને દૃષ્ટાન્ત તરીકે ઉતારીને બતાવી આપે છે (પૃ. ૧૨).

અને અર્વાચીન યુરોપીય સમાજમાં પણ વિદ્યાની ખાતર જ વિદ્યોપાસના, કલા માટે જ કલાપરાયણતા, આદિ સાક્ષરજીવનના ઉચ્ચગ્રાહ ત્યાંના આચાર્યો (પ્રોફેસરો professors) વિદ્વાનો કર્તાઓ વૈજ્ઞાનિકો કલાકરો વગેરે ત્યાંની શારદાપીઠો આદિ અનેક સંસ્થાઓમાં ઉમંગભર સેવે છે, અને યુરોપીય વિદ્યા અને યુરોપીય સમાજ અત્યારે જ્હડતી કળાએ છે, તેનું મુખ્ય કારણ ત્યાં આ પ્રમાણે પ્રવર્તી રહેલું અને વધારેવધારે ફેલાતું સાક્ષરજીવન છે.

આપણી પ્રાચીન આશ્રમવ્યવસ્થા નામશેષ થઇ છે, અને વર્ણવ્યવસ્થા વ્યસ્તવ્યસ્ત થઇ ગઇ છે. એ વ્યવસ્થાઓને

અંગે જે ન્હાનીમોટી વિધિનિષેધની આજ્ઞાઓ હતી તેમાંની આપણે થોડી જ પાળિયે છિયે, થોડી જ પાળી શકિયે એમ છે, અને એ આજ્ઞાઓનું પાલન ગમે તેટલું સુધારિયે તોપણ હાલની અત્યન્ત જુદી પરિસ્થિતિમાં આગલા વખતના જેવાં ફલ સમ્ભવતાં જ નથી. ટુંકામાં, સુધારક સામેનો 'સુ-ઉદ્ધારક' પક્ષ જે જીર્ણોદ્ધારની સર્વતોભદ્ર લેખે ભલામણ કરે છે, તે શક્ય જ નથી. હાલના બ્રાહ્મણ, હાલના ક્ષત્રિય, હાલના વણિક, અને હાલના શૂદ્ર પ્રાચીન કાલના નિયમો પાળશે તથાપિ પ્રાચીન કાલના બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય વણિક શૂદ્ર બની શકવાના નથી. હાલ આપણે ત્યાં છે માત્ર બે વર્ણઃ વણિક અને શૂદ્ર; અને પ્રાચીન આશ્રમોમાંથી રહ્યો છે માત્ર એકઃ ગૃહસ્થાશ્રમ. વળી વણિકવર્ણ જુના કાલમાં લક્ષ્મીસેવન જે ઉચ્ચગ્રાહને સાધ્ય સ્થાને સ્થાપીને તેનાં સાધન પૂરાં પાડવાની ખાતર કરતો, અને ગૃહસ્થાશ્રમ જે જુના સમયમાં બીજા આશ્રમોના પોષણનું કાર્ય કરતો, તે ઉચ્ચગ્રાહ અને તે પાલકવૃત્તિ જતાં રહ્યાં છે, એટલે હાલ આપણા સમાજમાં મનુષ્યની ઉચ્ચ પાત્રતાની દૃષ્ટિએ જેને પામર અથવા પાશવ કહેવા પડે એવા જ વિત્તવ્યાપાર અને પ્રજાવૃદ્ધિવ્યવહાર પ્રવર્તે છે. આપણા નામના બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વાણિયાની અસંખ્ય નાતજાતો ધર્મને ઠેકાણે આ અધર્મ જ આચરે છે, અને ઉપરાંત પોતપોતાના "વર્ણધર્મ"ના ગુમાનમાં મસ્ત છે. આવી અધોગતિ અને અવ્યવસ્થામાંથી રાજ્ય પણ આપણા સમાજને તારી શકે એમ નથી. એ તો પ્રતિજ્ઞા લઇને જ બેઠું છે કે એમાં વચ્ચે ન પડવું એ જ એનો ધર્મ છે; અને વિદેશી અન્યધર્મી અને પરાઇ સંસ્કૃતિના રાજ્યકર્તાઓને

માટે આ તટસ્થતા–ધર્મ જ મોટો છે, એ પણ નિઃસંશય. એટલે આપણી હાલની સ્થિતિ એવી તો કફોડી છે કે એક તરફથી જ્યારે એમ જણાય છે કે આપણામાં સાક્ષરજીવન છેક નહીં જેવું છે, ત્યારે બીજી તરફથી જોતાં આવી અધમ સ્થિતિમાંથી તરવાને માટે આપણા સમાજને બીજા સમાજોના કરતાં સાક્ષરજીવનના સેવનની સવિશેષ જરૂર છે. કારણ કે હાલની અધોગતિની ચિકિત્સા કરવી અને તેના વિજયી નીવડે એવા ઉપાયો યોજવા એ તો લોકજ્ઞ, તલદર્શી, હિતૈકલક્ષી, અને સર્વમાન્ય સાક્ષરજીવનથી જ થઇ શકે એમ છે.

જે વસ્તુની આપણી હાલની સ્થિતિમાં આમ સર્વોપરિ જરૂર જણાય છે, તે સાક્ષરજીવન અત્યારે આપણને છેક જ અલભ્ય છે શું? ના, ના. (૧) આપણા મહેતાજીઓને સાક્ષરજીવનની વાસના હોય છે, તે એઓ ઇંગ્રેજી કે સંસ્કૃતનું જ્ઞાન સંપાદન કરે તે પ્રમાણમાં તૃપ્ત કરી શકે એમ છે. (૨) આપણા શાસ્ત્રીપુરાણીઓને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન હોય છે જ. પણ એમને પોતાના અલ્પ જ્ઞાનથી અતૃપ્તિ નથી અને પોતાની અલ્પ થઇ ગયેલી પ્રાપ્તિથી તૃપ્તિ નથી. આથી ઉલટી વૃત્તિઓ એમના હૃદયમાં વસે તે પ્રમાણમાં એમનામાં સાક્ષરજીવન વિકસે. (૩) આપણા બીજા વિદ્યોપજીવી વર્ગમાં વિદ્યાપીઠ (યુનિવર્સિટી university) માં ભણી ઉતરેલાનો વર્ગ મોટો થતો આવે છે, અને સમાજનું ભાવિ હિતાહિત ઘણુંખરું આ વર્ગના આચારવિચાર ઉપર અવલમ્બે છે એટલું એ વર્ગનું ગૌરવ છે. એ વર્ગમાં વિત્ત વૈભવ અને વિલાસની એષણા મર્યાદામાં આવવી જોઇયે. એમનો વ્યવહાર અને એમનો ગૃહસ્થાશ્રમ પામર મટીને ઉચ્ચતર સાધ્યના સાધનરૂપ બનવો

જોઇયે. અને એમાંના કેટલાક ઉત્તમ પુરુષોએ આથી પણ આગળ વધીને પોતાની શક્તિઓના મધ્યાહ્ન કાલમાં જ લક્ષ્મી પદવી આદિના વધારાની પ્રવૃત્તિ માત્રને બંધ પાડીને બાકીનું આયુષ્ય સાક્ષરજીવનને અર્પી દેવું જોઇયે.* (૪) આપણા શ્રીમંતોમાં પણ લક્ષ્મીને વિદ્યાકલાઆદિ સદ્વસ્તુઓની ખીલવટના સાધનરૂપે ગણનારાઓ વધવા જોઇયે. (૫) અને છેવટ શ્રીમન્તો અને વિદ્વાનોના સુઘટિત સહકારથી યુરોપીય દેશોમાં ઘણી ઘણી સંસ્થાઓ ચાલે છે, જે અનેક સંતોષી વિદ્વાનોને સાક્ષરજીવન માટેના ઉચ્ચગ્રાહ આચારમાં આણવાની શક્તિ મેળવવામાં સીધી કે આડકતરી રીતે મદદ કરે છે. આવી સંસ્થાઓ આપણા દેશમાં પણ ઉભી થવી સંભવિત છે, જો કે એવી જે કોઈ પ્રવૃત્તિઓ આપણે ત્યાં શરુ થઇ છે તે આજ સુધી તો છેક નિર્બલ જોવામાં આવી છે.

---

* પ્રકરણ ૨ નો અન્તભાગ પણ જોવો. ઇ. સ. ૧૮૮૪ માં ડેક્કન એજ્યુકેશન સોસાયટી સ્થપાઇ ત્યારથી આ વર્ગમાંથી દેશસેવાને આત્માર્પણ કરનાર જુવાનોની સંખ્યા વધતી આવે છે. ભણી ઉતરીને આજીવિકાનો માર્ગ પસંદ કરતાં જ આત્માર્પણ કરવું એ હાલની પરિસ્થિતિમાં આયુષ્યના પછીના કોઇ ભાગમાં તેમ કરવાના કરતાં સહેલું પણ થઇ પડે છે. પરન્તુ આ વિશે આપણા કર્તાનો આશય ગૃહસ્થાશ્રમ સેવી તેમાં આખો જન્મારો ચાલે એટલો "અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ" મેળવી લઇને એટલે કે નિર્વાહની આત્મટેકની મોટી બાબતમાં સ્વતંત્રતા સિદ્ધ કરીને પછી જ દેશસેવાને કે સાક્ષરજીવનને આત્મસમર્પણ કરવું એવો જણાય છે; જો કે કર્તાએ આત્માર્પણના આ બે ક્રમની સ્પષ્ટ તુલના કરીને હાલની પરિસ્થિતિમાં કયો ક્રમ સારો એ વિશે મત આપેલો નથી. એટલે ગ્રંથના આશય ઉપરથી જે અનુમનાય છે તે જ એમનો મત એમ નક્કી કહી શકાતું નથી.

પ્રકરણ ૨ માં આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ સાથે સાક્ષરજીવનનો કાર્યકારણ સમ્બન્ધ બતાવાય છે. ભૂખ, તરસ, નિદ્રા, સ્નાયુચાંચલ્ય, સ્ત્રીપુંસાકર્ષણ (sexual impulse), બન્ધુતા, ઉપકાર કરે તેના તરફ અનુરાગ અને વફાદારી, બાલકો અને પોતાનાઓને માટે આત્માર્પણ, અને આત્મસંરક્ષણ, એ હાજતો અને વાસનાઓ પ્રાણીમાત્રને સામાન્ય છે. પ્રાણીમાત્ર આ હાજતો અને વાસનાઓના પ્રેરેલા વત્તીઓછી બુદ્ધિપૂર્વક, સ્મૃતિ અને અનુભવના વત્તાઓછા ઉપયોગ સાથે, અને વત્તીઓછી દીર્ઘદૃષ્ટિથી કારણકાર્ય સંકલના અને ભાવિનો અડસટ્ટો યથાશક્તિ કરીને પ્રવર્ત્તે છે. માણસ જાતિના પ્રથમ પ્હેલા વંશકર **મનુ**, **આદમ**, **રોમ્યુલસ**, કે **હેલ્લીન** જેવા લોકોત્તર દેવસમ કે દેવાંશી "પ્રજાપતિ" ન હતા. આપણે બીજાં પ્રાણીઓથી હાલ ગમે તેટલા આગળ વધેલા છિયે, પણ પશુ જેવા પશુની જ ઓલાદ છિયે (પૃ. ૩૧ અને ૫૫). હવે ઉપલી હાજતો અને વાસનાઓ પશુઓને તેમ આપણને જે જે લક્ષ્યો તરફ ધકેલે છે, તે સર્વ કૃત્યહેતુઓનો સમાવેશ આપણી ફિલસુફીમાં 'અર્થ' અને 'કામ' એ બે 'પુરુષાર્થો' માં કરી લીધો છે. આ વાસનાઓ અને હાજતો પશુના આચરણોનો સંપૂર્ણ ખુલાસો કરી આપે છે, ત્યારે માણસ જાતના આચરણો અને વળણોનાં કારણ તરીકે આ બે જ પુરુષાર્થો પુરતા નથી. અમુક ચીજ ભક્ષ્ય, અમુક ચીજ ભીડમાં હઇયે તો જ ભક્ષ્ય, અને અમુક તો સર્વથા અભક્ષ્ય, એ પ્રમાણે ભૂખની તૃપ્તિ કરતાં પણ માણસો વિવેક કરે છે, તેના ખુલાસા માટે આ બે ઉપરાંત કોઇ ત્રીજો પદાર્થ ધ્યાનમાં લેવો આવશ્યક છે. ગ્રાહ્યત્યાજ્યના આવા વિવેકની

વિગતોમાં દેશકાલ પ્રમાણે જુદાં જુદાં ટોળાં ઘણા જુદાજુદા નિયમો પાળે, એક ટોળું કોઇ અન્ય ટોળાથી તદ્દન ઉલટા નિયમો પાળતું જણાય, તેથી આપણી વ્યાપ્તિને બાધ આવતો નથી કે અર્થ અને કામના વિષયોના અનુશીલનમાં માણસ માત્ર કઇંકઇં નિયમો પાળે છે, જે અર્થ અને કામની કુદરતી હાજતો અને વાસનાઓને માથે કોઈ ત્રીજી દૃષ્ટિમાંથી ઉપજતા અંકુશ મુકે છે. લોકમતે સ્વીકારેલા અંકુશ આચરણમાં બરોબર પળાતા ન જણાય, તેથી પણ આપણી વ્યાપ્તિને બાધ નથી. એવા અંકુશના મૂલ ઉગમસ્થાન તરીકે કોઇ ઈશ્વરને ગણાવે છે અને કોઇ કુદરતને ગણાવે છે, કોઇ એને ધર્મની આજ્ઞા કહે છે, કોઇ માત્ર શુદ્ધતર સ્વાર્થની કે વિજ્ઞાનની ભલામણ જણાવે છે, તેથી એ આપણી વ્યાપ્તિને બાધ આવતો નથી, કે માણસના આચરણોના પ્રેરક હેતુઓમાં ત્રીજો પદાર્થ, ત્રીજો ગ્રાહ, ત્રીજું બલ પ્રવર્ત્તે જ છે, જે અર્થ અને કામની હાજતો અને વાસનાઓની તૃપ્તિને વિષય, વિધિ, કાલ, નિમિત્ત, અન્ય કોઇ વ્યક્તિના હક્ક આદિ અનેકાનેક વિગતોમાં નિયમે છે. પાશવ તૃષ્ણાઓના આવા નિયમનથી જ તેઓની શ્રેષ્ઠ તૃપ્તિ સધાય છે એમ ગણો; અથવા એથી તેઓ ઉચ્ચતર સૂક્ષ્મતર સુન્દરતર રૂપની બની શકે છે એમ ગણો; અથવા એથી મનુષ્યનો તૃષ્ણા રૂપ પશુભાગ કાબૂમાં આવી તેના અપાશવ મનુષ્યભાગનો યથાયોગ્ય વિકાસ થઇ શકે છે એમ ગણો; તૃષ્ણાઓનું અન્ધ અવિચારી દાસત્વ ત્યજી આવા નિયમોને પાળે તે પ્રમાણમાં જ વ્યક્તિ આત્મકલ્યાણ સાધી શકે છે.

આ પ્રમાણે આત્મકલ્યાણ સાધનારી વ્યક્તિઓ જેમ

વધે, વ્યક્તિઓને પોતપોતાના આત્મકલ્યાણના માર્ગમાં બીજી વ્યક્તિઓની અટક અડચણ અને હરીફાઇ જેમ જેમ ઓછી થાય, તેમતેમ જુદીજુદી વ્યક્તિઓના આત્મકલ્યાણના સરવાળા રૂપ જે લોકકલ્યાણ છે તે પણ વધતું અને ખીલતું આવે. અથવા લોકકલ્યાણને આમ એક ગાણિતિક સરવાળાને બદલે પ્રરોહ તરીકે તપાસિયે. મનુષ્ય અનુકરણશીલ પ્રાણી છે. સરખેસરખાં માણસો એક બીજાની નકલ કરે છે ને સરસાઇ કરવા મથે છે, ગુરુઓની નકલ ન્હાનાં કરે છે, અને ન્હાનાઓની નકલ ગુરુઓ પણ કરે છે, એટલું જ નહીં પણ જે કોઇ શક્તિ વિજયી જણાય છે તેની મૂર્ત્તિરૂપ મૂલ વ્યક્તિની નકલ અનેકાનક વ્યક્તિઓ જાણ્યેઅજાણ્યે કરે છે, અને તે શક્તિ પોતાનામાં વત્તીઓછી સિદ્ધ કરે છે. વ્યક્તિવ્યક્તિના અનુકરણ ઉપરાંત બે કે વધારે ટોળાં વચ્ચે પરસ્પર સમાગમ વધતાં આખાં ટોળાં એક બીજાની નકલ કરે છે— કાયદાઓમાં, સંસ્થાઓમાં, રીવાજોમાં, રહેણી કરણીમાં રાજા કે રાજ્ય તરીકેના અભિલાષોમાં, તે સિદ્ધ કરવાના ઉપાયોમાં, એવું ઇતિહાસમાં ઘણું જોવામાં આવે છે. **महाजनो येन गतः स पन्थाः** એ મહાવાક્ય અર્ધસત્ય જ છે. **महाप्रजा येन गता स पन्थाः** એ કેટલાક કાલવિભાગોમાં વધારે મહત્વનું સત્યાર્ધ લાગે છે. આમ વ્યક્તિગત અનુકરણથી કે પ્રજાગત અનુકરણથી આત્મકલ્યાણ–બીજ ફેલાતું ફેલાતું લોકકલ્યાણ ફેલાવે છે. આમાં કારણ તરીકે સ્પષ્ટ નિર્દેશી શકાય એવું સર્વોત્તમ બલ બુદ્ધ, પૉલ (St. Paul), અને મહમ્મદ જેવા ધર્મપ્રવર્ત્તક આત્માઓ છે; જે આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણની પોતપોતાના સમયની આખી આચાર વિચાર સૃષ્ટિને

બે ત્રણ દાયકાનાં સ્વલ્પ અવધિમાં ય ઉથલાવી નાખે છે, અને કલ્યાણની નવી જ ભાવના, મનુષ્યત્વની નવી જ ભૂમિકા એવી તો રચે છે, બોધે છે, અને પ્રસારે છે, કે તે સૈકાઓ સુધી અગણિત મનુષ્યોનું ચિદાકાશ સર્જે છે. પરંતુ ખરું જોતાં, આવા મહાપુરુષો અને ધર્મ પ્રવર્ત્તકો પોતાના જમાનાના સાક્ષર જીવનના—સૈકાઓના સાક્ષરજીવનથી જ્વલન્ત રહેલ. સાહિત્ય વિદ્યા અને કલા કલાપના—ઉચ્ચ સ્થાનથી જ પોતપોતાની ફલંગ મારે છે. અને એમના જીવનચરિત અને વચનામૃત સાથે આચાર વિચાર અને ભાવનાનો જે પરિવર્ત્ત પછીના જમાનાઓ સાંકળે છે, તે એમની કે એમના શિષ્યો કે વિરોધીઓની પ્રેરણાથી શરુ થતા નવા અને વધતા જતા સાહિત્ય કલા અને ફિલસુફીમય બુદ્ધિવ્યાપારથી જ લોક સમુદાયને ભીંજવે છે, પલાળે છે, અને પોતાનો બનાવે છે. અને, છેવટ, ફિલસુફી અને વિદ્યા સાહિત્ય અને કલાની પોતાની અસર ધીરી, ઠંડી, અને અગમ્ય ક્રમે જામનારી, તથાપિ સૈકાઓના ઇતિહાસનો સરવાળો જોઈ શકિયે તો ધર્મ પ્રવર્ત્તકોની અસરને પણ કદાચ ટક્કર મારે એવી નીવડે છે. ઈશ્વરે નીપજાવેલો મહાપુરુષ પુરુષ જ હોઇ સાત આઠ દાયકા જ જીવી શકે છે, એની પ્રત્યક્ષ અસર આટલા કાલાવધિમાં જ થઇ શકે છે; ત્યારે સાહિત્યમાં આલેખાયેલો મહાપુરુષ અને ફિલસુફીએ સ્થાપેલો ઉચ્ચગ્રાહ ભાષા જીવતી રહે છે,—રે મરી ગયેલી ભાષાને પાછી ઉકેલી આપે એવી વિદ્યાજ્યોત જ્યાંસુધી ઝગે છે,—ત્યાંસુધી એવો ને એવો નવયૌવન પ્રકાશે છે, આકર્ષે છે, અને જમાને જમાને અનન્ય ભક્તોના વંશને વિસ્તારે છે. આ વિચારસીડી પદે પદે ચ્હડો,

પગથિયે પગથિયે એની અસર બુદ્ધિ હૃદય અને કલ્પનામાં યથાયોગ્ય સ્વીકારો, એટલે માનવ જીવનની ઇતિહાસભૂમિમાં આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણનાં જે ગંગાજી વહે છે, તેનો મૂલ ઝરો **સાક્ષરજીવન** જ છે, એની રોમ રોમે ખાતરી થઇ જશે.

આ પ્રકરણનાં છેલ્લાં સાત પાનામાં કર્તા સાક્ષરજીવનના ઉત્તમ અધિકારીઓના બે વિભાગ દર્શાવે છે. ઘણાખરા

"સંસાર શું સરસો રહે ને મન મ્હારી પાસ,"

એ ન્યાયે પ્રવૃત્તિમાં લાગેલા રહે છે, જો કે તેઓનું દરેક આચરણ દરેક વચન દરેક દૃષ્ટિસ્ફુરણ બતાવી આપે છે કે તેઓ પોતાના અનુભવપ્રવાહના બિન્દુ બિન્દુને પોતાનો વિશિષ્ટ ઓપ આપે છે. જયાજય, લાભાલાભ, સુખદુ:ખ, આદિ દ્વંદ્વોની સૃષ્ટિના મધ્યમાં ઉભા હોય છે તથાપિ પ્રાકૃત મનુષ્યોના રાગદ્વેષ તેમને લેપતા નથી,—તેમની નિર્મમતા અને શાંતિ પ્રાકૃત મનુષ્યોથી સમઝાતી યે નથી. પરંતુ કેટલાક પ્રવૃત્તિમાત્રથી જુદા પડી જઇને એકાંત ધ્યાનસ્થ જીવનને વરે છે. એમના આ ધ્યાનના વિષય શા શા હોય છે? મનુષ્યને મનુષ્યના કરતાં વધારે ઉંચો ઉંડો કે આકર્ષક ધ્યાનવિષય છે જ ક્યાં! કર્તા પ્રથમ વર્ગના—પ્રવૃત્તિમાં સરસા રહેનાર—સાક્ષરને **સરસ્વતીના** વાહન મયૂરની ઉપમા આપે છે, અને બીજા વર્ગના સાક્ષરને એ વીણાધારિણી દેવીના ગાનલીન ભક્ત કે સાક્ષીની ઉપમા આપે છે, અને બંને વર્ગને અન્યોન્ય પોષ્યપોષક ભાવ જ ઘટે એવો બોધ કરે છે.

પ્રકરણ ૩ માં ધ્યાનસ્થ એટલે પ્રવૃત્તિ પ્રવાહમાં બહુ ન્હાયો એવી વૃત્તિથી અગર ખરું અવગાહન તો આર એવી

વૃત્તિથી બહાર નિકળેલો સાક્ષર એ પ્રવાહ તરફ જે તટસ્થની કે કેવલ સાક્ષીની નજરે જોઇ રહે છે તેનું વર્ણન છે. પ્રજાનું પરમ ધન અને ઉત્કૃષ્ટ દૈવત જે તેનો અક્ષરરાશિ, તે તરફ બચપણથી આકર્ષાયેલો જીવ ઉમર થતાં પોતે ભવસાગરને હિલ્લોળે ચ્હડે છે, અને થોડો વખત એ મોજાઓનાં વાંકાંચુંકાં વલણોમાં હાથ મારવામાં અને ઇષ્ટ દિશાએ ઇષ્ટ વેગથી ગતિ કરવામાં મગ્ન રહે છે ખરો, પરન્તુ વત્તાઓછા સમયમાં એ અનુભવોથી ઉત્પન્ન થતા રાગથી કે દ્વેષથી, અગર તો નિસર્ગ-સિદ્ધ વૃત્તિથી, કે કોઇના સમાગમથી, કે અક્ષરમનન વા નવલ રચના કરવાના આનંદથી, અગર તો કેવલ યદૃચ્છાથી એ અક્ષરરાશિ તરફ તે પાછો વળે છે, પ્રવાહમાં વહેતાં વહેતાં યે અક્ષરરાશિ અને તેમાંનાં પ્રતીકો સ્વપ્નો અને ઉલ્લાસનોને મુકાબલે પ્રવાહમાંની ‘પ્રત્યક્ષ’ સૃષ્ટિ તેને ફીકી લાગે છે, અને બહાર કાંઠે નીકળી આવે છે. “**तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः**” એ વાર્ધક્યનું પરાવર્તન આ નથી. “O what a world is this, and how are mortals mocked!”* એવું વિધિવશાત્ સંપૂર્ણ હારી ગયેલાનું પરાવર્તન પણ આ નથી. સશસ્ત્ર સશક્ત મરદ ભરજુવાનીમાં નીકળી આવે છે. સંસારની બાજીને જીતીને વા યથેષ્ટ સંકેલી લઇને અથવા તો અધૂરાંપૂરાંને ને હારજીતને તણખલાં તોલે ગણીને આત્મટેકની સીડીનું શિખર ચ્હડતો હોય એમ નીકળી આવે છે. વિજયમત્ત ઇંકિંચન સેનાનું સોળ જ દિવસમાં ઘમસાણ વાળી કુન્તલકેશ સિન્સિન્ને-

* ઓલિંગ્બ્રોક:—“અરે આ તે દુનિયા! માણસ માત્ર ક્ષુદ્ર જન્તુઓ ભલે હઇયે, પણ અમે અશક્ત પડ્યા તેથી શું અમારો આવો ઉપહાસ!”

ટસ પાછો પોતાના ખેતરમાં જઇને વિરાજ્યો, તે ધીરોદ્ધત ગતિએ નીકળી આવે છે. એની બુદ્ધિઉર્મિકલ્પના પ્રવાહના શ્રમ અને વિક્ષેપોથી મુક્ત થતાં, અને પોતાના પ્રિય વ્યાપારમાં એકાગ્ર થતાં, આપણા કર્તાની ભાષામાં, સપક્ષ બની વ્યોમ વિહારે ચ્હડે છે, અને એનું દર્શન એકદેશી સંકુચિત અને રાગ-દ્વેષ મલિન મટી સકલદર્શી પારદર્શક અને સુદર્શન ચક્ર જેવું અમોઘ બને છે. સાક્ષરજીવનની તટસ્થતા તે આ. સંન્યાસીની સાક્ષિતા કરુણા અને મૈત્રી તે આ. જીવન્મુક્તનું લોકરથનું સારથિત્વ તે આ. આવા વેદદ્રષ્ટા ત્રિકાલજ્ઞો પેદા કરી શકે તેવી લોકવ્યવસ્થામાં જ સંસ્કૃતિની સ્વયમેવ સમુત્ક્રાન્તિ (evolution ઇવોલ્યુશન) સધાતી આવે. લોકવ્યવસ્થાનો આત્મા સંસ્કૃતિ છે, સંસ્કૃતિની વિશુદ્ધિ અને વિવૃદ્ધિ સત્યથી છે, અને આવા પ્રશાંત દૃઢવ્રત સકલજ્ઞ આત્માઓની લોકોત્તર દૃષ્ટિ જ સત્ય અને હિતના નર્યાં કિરણ ઝીલવા સમર્થ છે. એ કિરણો તરફ ઉડવું, આકાશમાં વ્યાપી રહેલા અનંત તેજ-ભાસોમાંથી એ કિરણોને પૃથક્ કરવા ઝીલવા અને ઝીલાવવા, પામર દૃષ્ટિ સહી શકે તેવા એ કિરણોના નાનાવિધ અપૂર્વ સુંદર અક્ષરદીપ સૃજવા, એ જ આ આત્માઓનું વિશિષ્ટ જીવન અને અનન્ય સાધારણ રસાયન છે; એ જ આ મહા-શયોની સર્વકલ્યાણી "સર્વકામાપ્તિ" છે.

પ્રકરણ ૪. પણ—પણ—દૃઢવ્રત રહેવું રમત વાત નથી. વળી પ્રાકૃત માણસ સામાન્ય રીતે બૂઠા, બ્હીકણ, પક્કા, અને શ્રાંથા હોય છે ત્યારે આ રસલોલુપ, નીડર, સાહસિક, આત્મબલશ્રદ્ધાળુ, ભોળા, અને ખાસ કરીને તીવ્ર જિજ્ઞાસુ હોય છે. એમની વાસનાઓનું જાળ જેટલું પ્રબલ તેટલું

નાજુક હોય છે (પૃ. ૮૩–૬). તટસ્થતા સ્વીકાર્યા પછી પાછા તેઓમાંના અનેક પ્રવાહમાં પડે છે, તણાય છે, લગભગ ડુબે છે. પ્રાકૃત માણસોના કદાપિ ન થાય એવા પણ એમાંના કોઇકોઇના હાલહવાલ થાય છે. કર્તાના વહાલા કવિ ભર્તૃહરિ વિશે કહે છે કે એણે સંસાર અને સંન્યાસ વચ્ચે સાત ગોથાં ખાધાં.* બર્ન્સ, શેલિ, બાઇરન, અને ગથ (Gœthe)ની કથાઓ જાણીતી છે. રસો, ટૉલ્સ્ટૉઇ, અને બીજાઓએ પોતાના પ્રલોભનોની કહાણી હાથે લખેલી છે. જગન્નાથ પંડિત અને કવિ દયારામના દાખલા કર્તાએ જ નોંધ્યા છે. કવિ નર્મદના અને પોતાના સમયના કોઇકોઇ દાખલા એઓ ખાનગી વાતચિતમાં કવચિત્ છેડતા. યોગભ્રષ્ટતા ભ્રષ્ટતા છે, ભયંકર છે, નિંદ્ય છે, કડક બહિષ્કારની સજાને પાત્ર છે; સાક્ષર વિફર્યો તે રાક્ષસ તો શું પણ બ્રહ્મરાક્ષસ; સામાન્ય માણસોના પાપાચરણ કરતાં એનું ઘણું જ વધારે અકલ્યાણકર, કેમ કે એવાનું તો બધું જ અનુકરણીય ગણાય; એવાનો સૌ વિશ્વાસ કરે એટલે એ તો સંખ્યાબંધ નિર્દોષોને ફસાવે અને લેતો પડે; એ મતમાં કર્તાએ કદાપિ ઢીલું મુક્યું નથી. પરન્તુ સાથેસાથે આવા દાખલાઓમાં એઓ સમ્પૂર્ણ ચિકિત્સા અને સમ્પૂર્ણ ન્યાય હમેશાં માગતા. અને ખાસ કરીને ચાર બાબત ઉપર વિશેષ ભાર મુકતા.

(૧) ખુનીને ખુન કરવાનાં પ્રેરક કારણો જેમ વધારે બળવાન તેમ–ખુન તે ખુન એ મુદ્દાને વળગી રહિયે તોપણ–તેને સજા ઓછી ઘટે. હવે આ માણસોનું આખું બંધારણ એવું અપવાદરૂપ હોય છે, કે તેમને પોતાના રસવિષયમાં

* ડૉ. મૅકડોનેલ, *History of Sanskrit Literature*; પૃ. ૩૪૦.

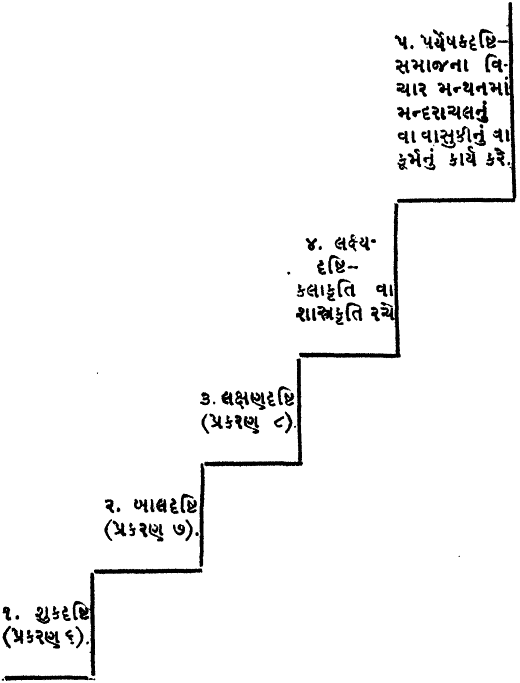
સયમ સામાન્ય માણસોના કરતાં ઓછો સાધ્ય છે, એ નિઃસંશય. એમનું અસાધારણ મનોબલ પણ એમની અતીવ સતેજ વૃત્તિઓનો નિગ્રહ કરવામાં ન ફાવે તેમાં કશી નવાઇ નથી. માટે આ વર્ગમાંથી જેમનો મનોનિગ્રહ પૂરતો જણાય તેઓ અસાધારણ માનને પાત્ર છે, અને જેમનો ઓછો દેખાય તે કઇંક દયા, ક્ષમા, અને ઉદારતાને પાત્ર છે.

(૨) લોકનીતિનું ધોરણ અવગણવાનો કે નબળું પાડવાનો એમને પણ અધિકાર નથી, એટલે આ દયા ક્ષમા અને ઉદારતા વૃત્તિ આપણે સામાન્ય જનસમૂહ એમના પ્રતિ રાખિયે, તો તેમાં આપણું ભૂષણ છે, પણ તેનો લાભ માગવાનો તેમને પોતાને લેશ પણ હક્ક નથી.

(૩) દોષૈકદૃષ્ટિ તે ન્યાય નથી. એમના દોષ આપણને ગમે એટલા ખુંચે, તથાપિ એમના જે ગુણ છે, એમનો જે સૌ ઉપર ઉપકાર છે, એમની પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ બંનેમાંથી જે કલ્યાણપ્રવાહ વહે છે, તેમ એમની પદવી સમાજના નેતાઓ અને ગુરુઓની છે (પૃ. ૮૦, ૮૭–૮), તે સર્વ જમા પાસે મુજરે આપવાનું છે. આપણે એમનો ન્યાય કરનાર એમના ઋણ તળે દબાયલા છિયે, એમના અનુચર અને બાલક જેવા છિયે, એ ભુલાવું ન જોઇયે. વળી કોઇકોઇ વાર એમના વ્રતભંગમાંથી યે અતર્ક્ય કલ્યાણ ફુટે છે (પૃ. ૭૬ અને ૮૯–૯૯), એ વિધિની લીલા પણ લક્ષ બહાર રહી જવી ન જોઇયે.

(૪) અને, છેવટ, એમને દંડ દઇયે તે એવો ન હોવો જોઇયે કે નાળિયેર ભાગતાં કપાળ ફુટે. એમની જાતને સજા કરતાં એમના અક્ષરદેહની વિવૃદ્ધિને એમના લોકોત્તર વાણીપ્રવાહને રજ પણ ઇજા કે વિકાર થઇ જાય, એ તો મસો કહાડતાં ધોરી નસ કાપ્યા જેવું થાય.

પ્રકરણ ૫ ના સાર તરીકે નીચેનું સાક્ષરદૃષ્ટિસોપાન બસ છે:—

સાક્ષર — દૃષ્ટિ — સોપાન.

પ્રકરણ ૬ માં શુકદૃષ્ટિના ઉત્તમ દૃષ્ટાન્ત આપણા વૈદિકોએ વેદાદિ વિદ્યા કેવી વિશુદ્ધ જાળવી છે અને તેથી આખી જનતા ઉપર કેટલો મોટો ઉપકાર થયો છે તે બતાવ્યું છે. જ્યારે લેખનકલા જ ન હતી, ત્યારે જે કંઇ વિદ્યા હતી તે પ્રથમ કંઠસ્થ થાય પછી જ બુદ્ધિગ્રાહ્ય થઇ શકે; જેટલું કંઠસ્થ થયું હોય તેટલું જ બુદ્ધિગમ્ય થઇ શકે અને વિચારને પોષી શકે. હાલ લેખનકલા ઉપરાંત મુદ્રણ, પ્રતિસ્વરોત્પાદન (reproduction of the sound-phonography) નૃત્ય અભિનય આદિ ગતિ અને ચેષ્ટાઓનું બિમ્બીકરણ યથેષ્ટ વધ્યાં છે, અને હજી વધતાં જાય છે. વળી પુસ્તકો છબીઓ, નકશા, ચિત્રો, બંગડીઓ (discs) ફલકો (films), આદિના કોશો, સૂચિઓ, અનુક્રમણીઓ ઘણાં થયાં છે અને મન માન્યાં વધારી શકાય એમ છે. અને તોપણ અત્યારે શુકદૃષ્ટિ નકામી પડી ગઇ છે શું ? અગર કોઇ કાળ એવો આવશે ખરો કે આજે નહીં તો ત્યારે એ છેક નકામી થશે ? નહીં જ. આજ પણ આપણે સ્મૃતિને ખેડવી જોઇયે તેટલી ખેડતા નથી અને બુદ્ધિ ઉપર ઘટે નહીં એ પ્રકારના ભાર મુકવા જઇયે છિયે, તેથી કરીને આપણી વિદ્યા અનેક રીતે લૂલી અને નબળી માલુમ પડે છે. ગણિત પંડિતો અને વિદ્યુત્શાસ્ત્રીઓ મુખગણિતમાં આપણા ગામઠી મહેતાજીઓ હતા તેવા કીટ ન હોવાથી જ એમની લાંબી લાંબી ગણતરીઓમાં લાગરિધમ (logarithm) આદિ મદદો હોવા છતાં ગોથાં ખાય છે, ઘણો વખત ખુવે છે, અને કંટાળે છે. બીજું ઉદાહરણ લઇયે. હાલ રચાય છે તે કોશો અને વિશ્વકોશો સેંકડો પરિપકવ વિદ્વાનોનો સહકાર હોય છે અને બીજી સાધન

સંપત્તિ મ્હોંમાગી એકત્ર થઇ શકે છે, તથાપિ બધા ભાગોમાં એક ધોરણે અને સરખી કીંમતના રચાતા નથી. વળી હાલની વિદ્યાસૃષ્ટિને સમગ્રે જોતાં વિદ્યાઓ ઘણી વધી છે, તે દરેકનો વિસ્તાર પણ વધી પડ્યો છે, અને નિકટના સમ્બન્ધ વાળી વિદ્યાઓમાંની દરેકમાં પણ એકસરખું પાંડિત્ય મેળવેલું હોય એવા વિદ્વાન વિરલ થઇ ગયા છે, અને વધારે વિરલ થતા જાય છે. આથી કરીને અર્વાચીન વિદ્યાનો રાશિ મોટો દેખાય છે ખરો, અને વધતો પણ જાય છે, પણ તેમાં સુગ્રથિત, પાયાથી શિખર પર્યન્ત સંગીન પૂર્વાપર સમ્બદ્ધ અને સજીવ વીર્યવાન હિતકર ભાગ પ્રમાણમાં ઓછો છે. વિદ્વાનો મોટે ભાગે એકદેશી હોય, સ્પેશિયલિસ્ટ (specialist) હોય, ત્યાં વાદવિવાદ ઘણા થાય, અને તેમાંથી સર્વમાન્ય નિર્ણયમાં પરિણમે એવા તો કોઇક જ જોવામાં આવે. ગ્રન્થોપગ્રન્થો ઘણા વધી પડે, અને સાથે સાથે સ્વચ્છ સર્વમાન્ય જ્ઞાન વધવાને બદલે ઘટતું પણ જાય. સારાંશ કે આપણે હાલ કરિયે છિયે તે કરતાં શુકદૃષ્ટિનો ઘણો વધારે ઉપયોગ કરવાની આવશ્યકતા છે. "વિદ્યા પાઠ" એ સૂત્ર કહાડી નાખવા જેવું તો નથી જ. શુકદૃષ્ટાઓની આપણે ટીકા કરિયે છિયે, પરન્તુ આપણે પોતે જ હોવા જોઇયે એવા શુકદૃષ્ટાઓ નથી તે માટે ટીકાપાત્ર છિયે.

પ્રકરણ ૭. આપણી પ્રાથમિક શાળાઓમાં બાલકો ભણે છે તે પાછું ભુલી જાય છે, એટલે એ શાળાઓ શુકદૃષ્ટિ પણ જેવી તેવી જ આપે છે. આ શાળાઓનો પ્રધાન હેતુ શુકદૃષ્ટિ ખેડવાનો રાખવામાં આવે તો કદાચ પ્રાથમિક કેળવણી વધારે ફલદાયી નીવડે અને એમાંથી આગળ વધી

માધ્યમિક શાળાઓનો લાભ લેતાં કિશોર કિશોરીઓ હાલના કરતાં વધારે સારી બાલદૃષ્ટિ મેળવી શકે. સારી બાલદૃષ્ટિ વાળો વાચકવર્ગ પ્રજામાં જેમ વધારે તેમ લક્ષણદૃષ્ટિ લક્ષ્ય-દૃષ્ટિ અને પર્યેષક દૃષ્ટિની કૃતિઓના સહૃદય અધિકારી સતેજ ગ્રાહક પ્રજામાં વધારે; એટલે પ્રજાના સંસ્કૃતિજીવન વા સાક્ષ-રજીવનનાં પરિપકવતા શક્તિ અને વિકાસમાં પરિપોષક પરિ-સ્થિતિ રૂપે બાલદૃષ્ટિની હાલત અને વિશાલતાનું ગૌરવ—બીજા શબ્દોમાં બોલિયે તો પ્રજાની સામાજિક કેળવણી માટેની સંસ્થાઓની સમ્પત્તિનું ગૌરવ—જેવું તેવું ગણવાનું નથી. બાલ દૃષ્ટાઓની શક્તિ અને સંખ્યા પ્રજાની સંસ્કૃતિની કારણભૂમિ અને સ્થિતિહેતુ છે.

આટલે સુધી કર્તાના વિચારો અને એ વિચારોમાંથી ઉત્થાન પામતી અભિલાષાઓ ભાવનાઓ અને બોધોક્તિઓ પૂરેપૂરી સ્વીકારી શકાય છે. પણ બાલદૃષ્ટિ વિશેના આ પ્રક-રણમાં કર્તા ઉમેરે છે કે બાલદૃષ્ટાઓએ ગ્રન્થો લખવાના મોહમાં પડવું ન જોઇયે. આ સલાહનાં કારણો તપાસિયે.

જે પ્રવાહ જે વર્ગની સાક્ષરદૃષ્ટિનો વિષય હોય તે પ્રવા-હના સુદર્શનને માટે તે વર્ગના સાક્ષરે તેમાંથી બહાર તેના તટ ઉપર રહેવાનું છે, અને તેના સાક્ષીનું જીવન જીવવાનું છે. ગ્રન્થો એ જ બાલદૃષ્ટાઓને માટેનો પ્રવાહ છે. આથી તેમનું સાક્ષરજીવન ગ્રન્થો વાંચવા, વિચારવા, ચર્ચવા સરખા-વવા, સમાનધર્મીઓને ગ્રન્થસૃષ્ટિમાં માર્ગ બતાવવો, એવી પ્રવૃત્તિઓમાં છે. પણ બાલદૃષ્ટાઓ પોતે ગ્રન્થો લખવાની પ્રવૃ-ત્તિમાં પડે એ એમને માટે પ્રવાહપાત છે અને જે પગથિયાના સાક્ષરજીવનની તેમની પાત્રતા છે તેમાંથી તેમની ચ્યુતિ છે.

કર્તાએ બાંધેલી વ્યાખ્યાઓમાંથી આ પ્રમાણે અનુમિતિ ફળે છે એ ખુલ્લું છે. પરન્તુ ગ્રન્થ લખવો—લેખક બનવું—એમાં ધર્મ રાજ્ય સમાજ કે વ્યક્તિની નીતિની દૃષ્ટિએ લેશ પણ પાપ નથી. એ આચરણ કોઇ રીતે દુરાચરણ ગણાય એવું નથી. પ્રવાહપાત ચ્યુતિ આદિ શબ્દો સામાન્ય રીતે દોષસૂચક હોય છે, અને ઉચ્ચતર કોટિના સાક્ષરોને માટે પ્રવાહપાત જગતની કોઇ ને કોઇ પ્રવૃત્તિમાં પાછા પડવું એ રૂપનો હોવાથી અતિવિરલ સંજોગોમાં જ દોષમુક્ત હોઇ શકે છે, ત્યારે અહીં તો વાચક વ્યક્તિ લેખક થવાનું ડગલું ભરે છે એ જ બનાવ છે, અને એ ડગલું નિર્દોષ છે.

√ માટે કેવલ બાલદૃષ્ટા હોય એવા લેખકના હાથના ગ્રન્થથી સમાજને સંસ્કૃતિને કે વિદ્યાકલાને લાભ થવાનો નથી અને બાલદૃષ્ટા પોતાનો સમય ગ્રન્થ લેખનમાં ગાળે તેથી એને પોતાને નુકસાન છે, એ સમય વાંચનમાં ગાળવાથી જ એને લાભ છે,—એટલો જ પ્રવાહપાત આદિ વચનોનો અહીં આશય લઇયે. એ પણ સ્વીકારી શકાય એમ જણાતું નથી. બીજી મુકેલી બાબત પહેલી જોઇયે. લેખન પણ વાંચન મનન આદિ અભ્યાસનો એક પ્રકાર છે અને તેને વધારે છે. લખવા તરફ વળે તેનું વાંચન બંધ પડે કે ઓછું થઇ જાય, અભ્યાસમાંથી એનું ચિત્ત ઉઠી જાય,

"નાર ન્હાનડી હતું પ્રસૂત."

તેના જેવું એને થાય, એની શક્તિઓનો વિકાસ અટકી પડે હ્રાસ જ થવા માંડે, એ મત તો અવાસ્તવિક લાગે છે. કેટલીક વ્યક્તિઓને એમ બને પણ ખરું; પણ બનવું જ જોઇયે અથવા તો મોટે ભાગે બને છે, એમ કંઇ નથી. ઘણાખરાનો

બુદ્ધિવિકાસ બાલદૃષ્ટિના પગથિયા આગળ અટકી પડે છે તેનું મોટું અને સ્થાયી કારણ કુદરત છે. માણસ જાતની બુદ્ધિ-શક્તિ જ એટલી પરિમિત છે કે ઉચ્ચતર દૃષ્ટિઓ બહુ જ થોડી વ્યક્તિઓને સાધ્ય થઇ શકે. બાલદૃષ્ટાઓ ગ્રન્થ લખવા મંડી પડે છે તેથી તેમનો વિકાસ અટકે છે એવું કંઈ કારણ કલ્પવા જરૂર નથી. લેખક થવાની ચળ અને અનુકૂલતા વધારે હોય છે એવા સમયોમાં પણ બાલદૃષ્ટાઓની વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ કંઈ લખતો જ નથી; તથાપિ તેમનો વિકાસ પણ એ પગથિયાથી જ અટકી જાય છે.

બાલદૃષ્ટાઓના ગ્રન્થો કવિતાઓ આદિ નિર્માલ્ય જ હોય, એવાં કથન છટકબારીવાળાં છે. નિર્માલ્ય કોને કહેવાં એ નક્કી કરતાં ભાંજગડ પડે છે; અને વળી સામા પક્ષથી પણ નિ-ર્માલ્ય ન ગણાય એવા નમૂના રજુ કરવામાં આવતાં, તેના કર્તાઓ બાલદૃષ્ટાઓ નહીં પણ ઉચ્ચતર ગણાય એવા સાક્ષરો છે માટે ગ્રન્થ ન લખવા એ પ્રતિબન્ધ એમને લાગુ નથી, એવો પ્રત્યુત્તર તુરંત આગળ આવવાનો.

ઉંચા પ્રકારની ન હોય અને ચિરંજીવ ન નીવડે એવી કૃતિઓ પણ પોતાના દેશકાલમાં લોકપ્રિય થઇ શકે છે અને તેટલે દરજ્જે ઉપયોગી પણ છે, એટલું કર્તા પોતે અને (આ વિષયમાં જેનાં અવતરણો એઓ ટાંકે છે તે) હ્યુલમ સ્વીકારે છે. પણ આવી યે કૃતિઓની ઉપયોગિતા એઓ સ્વીકારે છે તે કરતાં વધારે છે. એવી એવી કૃતિઓથી પણ ભાષા ખેડાય છે, વિદ્યાકલાનાં મૂલતત્ત્વોનું જ્ઞાન ફેલાય છે, અને ધીરે ધીરે ભાષા અને લેખકો વધારે સત્ત્વવાળી ઉંચા પ્રકારની અને ચિરંજીવ રહે એવી કૃતિઓ ઉત્પન્ન કરવાની

શક્તિ મેળવે છે. અને આખો વિષય ઐતિહાસિક પર્યેષણથી નિહાળિયે, તો સંસ્કૃતિ ભાષા અને કોઇ પણ શાસ્ત્ર કે કલાના જીવનમાં એક યુગ પૂરો થયો હોય ત્યારે બીજો યુગ બરાબર મંડાતાં સુધીના સંક્રાન્તિના લાંબાટુંકા ગાળા અનેક વાર જોવામાં આવે છે. બીજી પ્રજા સંસ્કૃતિ અને ભાષા સાથેનો સમાગમ એવો નિકટ થાય કે તેની અસર આપણા ઉપર થવા માંડે, ત્યારે પણ આવી સંક્રાન્તિદશા લાંબોટુંકો સમય ચાલે છે. આવા ગાળાઓમાં અનેકાનેક પ્રયોગો થવા અનિવાર્ય છે. પ્રયોગો થતાં થતાં જ તેમાંથી અમુક પ્રયોગો પ્રયોગસંકરો અને પ્રાચીનનવીન દેશીવિદેશી મિશ્રણો અને વલણો વિજયી નીવડે છે અને બીજાં અસ્ત પામે છે. પ્રયોગાદિમાંથી કયાં અસ્ત પામશે અને કયાં વિજયી થશે તે અટકળવાની કોઇની પણ મગદૂર છે નહીં. એક તરફ લોકસમસ્તની બુદ્ધિ અને રસેન્દ્રિય અને બીજી તરફ પ્રતિભા (genius)—આ અશરીર જોડાના ચેતન વિહારથી શાસ્ત્ર કલા અને સંસ્કૃતિનો નવો યુગ કોણ જાણે કેટલા સમયમાં અને કોઇ અકલ્પ્ય રીતે જન્મે છે, પોષાય છે, અને લોકસ્વીકારના સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થાય છે. એટલે અસ્ત પામ્યું તે મોટે ભાગે લખાયું જ ન હોત તો બેહતર થાત, એ લખાયું ન હોત તોપણ પરિણામે જે ચિરંજીવ અને વીર્યવાન નીવડ્યું તેનો ઉદય થાત,—કદાચ ઉલટો વહેલો થાત, એવા એવા મત નિરાધાર જ લાગે છે. "સ્ફુલિંગો તડતડિયા અને તનખા"* અને "ચેષ્ટાનુકરણ" (પૃ. ૧૪૧) ક્ષણભંગુર છે,

* ૧ લી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે ભાષણ: જુઓ એ પરિષદ્‌નો રીપોર્ટ, પૃ. (૧૬).

ખરી પ્રભા હુંફ ઉપયોગિતા બુદ્ધિપોષકતા કે શાન્તિદાયકતા વિનાના છે, સાહિત્યરાશિમાં જીવન્ત ભાગ ન્હાનીમોટી "જવાલાઓ" જ છે, સ્વતંત્ર અવાજો જ છે નહીં કે પડઘા, લક્ષણદૃષ્ટા લક્ષ્યદૃષ્ટા અને પર્યેષકદૃષ્ટાઓની સમર્થ કૃતિઓ જ છે બાલદૃષ્ટાઓની નહીં, એ સર્વ સત્ય છે. પરંતુ બાલદૃષ્ટાઓનું પ્રાબલ્ય ઉચ્ચતર અધિકારીઓની પ્રવૃત્તિને રજ પણ નડે એ ભય તો તારાઓ અને ગ્રહોના કિરણોને લીધે ચંદ્રસૂર્ય રખે ને ઝંખવાય એના જેવો છે! ઉચ્ચતર દૃષ્ટાઓ હોય છે ત્યારે બાલદૃષ્ટાઓની પ્રવૃત્તિ અને લોકપ્રિયતા આપોઆપ સંકોચાઇ જાય છે. ઉચ્ચતર દૃષ્ટાઓ ક્ષિતિજારૂઢ નથી હોતા ત્યાંસુધી જ લોકસમૂહ જિજ્ઞાસા અને રસવાસનાની જેવી બની આવે એવી તૃપ્તિને માટે બાલદૃષ્ટાઓની પ્રવૃત્તિથી રેડવી લે છે.

આટલી ચર્ચા આ પ્રકરણમાંના વિષયોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વાંચનાર અનુલક્ષી શકે તે માટે પૂરતી છે. ઉપરાંત આ પ્રકરણમાં કર્તાએ પાઠશાળા (યુનિવર્સિટી)ની પદવીઓ મેળવેલા ગુજરાતીઓનો મોટો ભાગ પોતે પરીક્ષાઓ ઉત્તીર્ણ થવા ભણેલી સંસ્કૃત અને પરીક્ષાઓ માટે તેમ ઉદરનિર્વાહ માટે ભણેલી ઇંગ્રેજી એ બે ભાષાઓમાંથી એકેમાં બાલદૃષ્ટિ પણ સિદ્ધ કરતો નથી, સરસ્વતીનું દર્શન કે આસ્વાદન કોઇ કાળે કર્યું જ ન હોય એમ વર્તે છે, અને અદૃષ્ટા જ રહે છે, તે માટે ખરી લાગણીની અને સખ્ત ટીકા કરેલી છે, જે નિબન્ધનો આ ભાગ પ્રકટ થયા પછી બીજાં સત્તર વર્ષ વહી ગયાં છે તો યે આજે પણ અક્ષરે અક્ષર લાગુ પડે છે.

પ્રકરણ ૮ લક્ષણદૃષ્ટિ. જે બુદ્ધિ વા દૃષ્ટિનો વિકાસ

અપૂર્વ વ્યાપાર એટલે સ્વતંત્ર વિચાર કે સર્ગશક્તિ સુધી પ્હોંચ્યો હોય તે પોતાનો વ્યાપાર અને તજજન્ય પરિણામ બીજાઓને ન જણાવે તો લોકને હાનિ થાય, માટે તેને માથે ગ્રન્થ રચવાનો કે શિષ્યોને પ્રબોધવાનો કે સમાનાધિકારી વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સ્વતંત્ર વિહારિણી દૃષ્ટિનું પ્હેલું પગથિયું, સાક્ષરદૃષ્ટિ સોપાનનું ત્રીજું પગથિયું, તે લક્ષણદૃષ્ટિ. આના (૧) લક્ષ્યસંસ્કારક એટલે વિષયસંસ્કારક લક્ષણદૃષ્ટિ અને (૨) ભૂમિતિ જેવા અમૂર્ત (abstract, conceptual) શાસ્ત્રમાં એકમાંથી અનેક લક્ષણપરમ્પરા અનુમિતિઓ વડે ઉપજાવવામાં રાચનારી લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ એવા બે પેટાભેદ પડે છે.

આ બીજીની પ્રધાન ઉપયોગિતા ચાર પ્રકારની છે. (૧) મૂર્ત (concrete) જગત અનંતાનંત વસ્તુઓ ગુણો પરસ્પર ગુંથણીઓ આદિથી ભરેલું છે. અમૂર્ત અને મૂર્તામૂર્ત (પૃ. ૧૫૫) લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિના સમર્થ સાધનવડે જ માનવબુદ્ધિ તેમાં કંઇ યે માર્ગ કરી શકે છે. (૨) રાગદ્વેષઆદિ અતિ પ્રબલ હોય એવા ભરજુવાનીના સમયમાં, અને વિચાર પહેલાં જ કૃતિ કરી બેસે પછી વિચારે અને પસ્તાય એવા વલણવાળી કિશોરાવસ્થામાં, માણસ ધર્મ અને નીતિની કડક આજ્ઞાઓ થોડી ઘણી યે ધ્યાનમાં રાખે છે અને અમૂર્ત ભાવનાઓ પ્રમાણેનાં વર્તન અને ચારિત્ર્ય થોડાં ઘણાં યે રચી શકે છે, તે આ લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિનો પ્રભાવ છે. (૩) વ્યક્તિનીતિ ઉપરાંત સમાજનીતિ અને બંધારણના વિકાસ તરફ જોઇયે, તો કાયદાઓ સંસ્થાઓ આદિમાં ન્યાય અને સહાનુભૂતિ કે દયાનાં અને વળી સમષ્ટિહિત અને વ્યષ્ટિહિતનાં સા-

મસામાં સંઘટ્ટન એટલાં અને એવાં તો થવાં સંભવિત છે કે પ્રાકૃત મતિ મુઝાઇ જાય અને સંસ્કૃતિનું વહાણ આ દૃષ્ટિ સુકાન ઉપર બેઠી ન હોય તો—ડુબાડી જ દે. પણ બંને પ્રતિસ્પર્દ્ધિ બલોનાં જોડકાંને સમતોલ રાખી બડી ધીરજથી અને અપંડિતને તો કંટાળો આવે એવી ઝીણવટ ભરી ચતુરાઇથી આ દૃષ્ટિ બધું ઠીકઠાક નભાવ્યે જાય છે, હડહડતા અન્યાય કે રાક્ષસી ક્રુરતાના ક્ષોભ ઉત્પન્ન થવાના પ્રસંગ જ બનતાં સુધી ટાળે છે, અને જમાને જમાને માનવજાતિનું જીવન પરિસ્થિતિના સંકુલ (complicated) સુધારાથી બની આવે તેટલે દરજ્જે વધારે વધારે અપાશવ બનાવે છે. (૪) અમૂર્ત અને મૂર્તામૂર્ત લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિએ વિસ્તારેલી અનુમિતિસૃષ્ટિ વૈજ્ઞાનિક અને યાંત્રિક હુન્નરોના અતિ વ્યવહારુ અને અતીવ ઉપયોગી ક્ષેત્રમાં અજબ જેવી કામગિરી બજાવે છે. બાષ્પ હવા અને વીજળી જેવી અતિ ભયાનક શક્તિઓને માણસ કાબુમાં લઇ પાળેલા પ્રાણી હોય તેમ મનમોજે પદોડે છે, તે આ દૃષ્ટિનું કાર્ય છે. સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, અને વિભાગ, તેમ ન્યાય અને હક્કના મૂર્તામૂર્ત ગુણોના વિશિષ્ટ બ્રહ્માંડમાં ભાવનામય જીવન ગાળનારી આ દૃષ્ટિ આ પ્રમાણે જ્ઞાન નીતિ અને દ્રવ્યોત્પત્તિનાં અનેક મહાકલ્યાણ સાધે છે. ટુંકામાં, ઇંગ્રેજીમાં જેને Deductive (ડીડક્ટિવ) કે Dialectical (ડાયાલેક્ટિકલ) Reason (રીઝન) કહે છે તે જ આ લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ છે.

પણ આ પેટાભેદ અમૂર્ત ભેદ છે મૂર્ત વિભાગ કે વર્ગીકરણ નથી, એટલે કે લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ મય બુદ્ધિ થઇ જાય એ સંભવિત નથી; ઇષ્ટ પણ નથી. લક્ષણદૃષ્ટિના એ પ્રકારથી

ઉત્પન્ન થતાં જે કલ્યાણ ઉપર દર્શાવ્યાં તે એ દૃષ્ટિવ્યાપારનાં અનુમિતિપરમ્પરા રૂપ પરિણામો સામાન્ય લક્ષણદૃષ્ટિ લક્ષ્ય પદાર્થોને એટલે કે પ્રત્યક્ષ જગતના યોગ્ય પ્રદેશને લાગુ પાડે અને તેને એ પરિણામોવડે સંસ્કારે ત્યારે જ ફળે છે. લાક્ષણિકદૃષ્ટિ કેવલ પોતાના વ્યાપારમાં નિમગ્ન રહે તેથી અવનવી અનુમિતિપરમ્પરાઓ ઉદય પામે તે ઉપરાંત બીજું કશું જ ફલ દેખાતું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહિયે તો લાક્ષણિક દૃષ્ટિ સેવક તરીકે અનન્યસાધ્ય સેવા બજાવે છે, પણ તેનું સ્થાન સેવકનું જ છે; ગૃહપતિ તો લક્ષ્યસંસ્કારક લક્ષણદૃષ્ટિ છે. આ લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિને સેવામાં યોજે છે અને તેની પાસેથી યોગ્ય કામ લે છે એટલું જ નહીં પણ ઘણું અને અતુલ મહત્વનું કલ્યાણ જાતે સાધે છે. માટે હવે એના વ્યાપાર અને ફલ તરફ વળિયે.

શુકદૃષ્ટિ અને બાલદૃષ્ટિ વચ્ચે દીસી આવે એટલો મોટો ફરક છે. બાલદૃષ્ટિ અને લક્ષણદૃષ્ટિ વચ્ચે પણ મોટો ફરક છે; કારણ કે અપૂર્વ ફલ, સ્વતંત્ર મગજશક્તિ, જ્યાં જ્યાં જોવામાં આવે, ત્યાં ત્યાં લક્ષણદૃષ્ટિનો સ્થાયી વ્યાપાર નહીં તો અછડતો પણ ચમકાર હોવો જ જોઇયે. પણ લક્ષ્યદૃષ્ટિ અને પર્યેષકદૃષ્ટિ (જેને આપણે ઉચ્ચતર પગથિયે મુકેલી છે તે) લક્ષણદૃષ્ટિથી જુદી પાડવી સહેલી નથી. કર્તાએ આ બેનાં પ્રકરણ લખ્યાં નથી એટલે તેઓ એમને લક્ષણદૃષ્ટિથી કેવી રીતે જુદી પાડત તે જાણવા સાધન નથી. સાક્ષરદૃષ્ટિસોપાન રચ્યું છે તે પ્રકરણમાં લક્ષણો કે લક્ષણમાલારૂપ શાસ્ત્ર–શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી ઉત્થાન પામી તેવડે પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિને સંસ્કારે તે લક્ષણદૃષ્ટિ, પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિના અવલોકન અને અનુભવ દરમિયાન શાસ્ત્રની

મદદ વગર જ ઉત્થાન પામી પ્રત્યક્ષને સંસ્કારે અને નવાં શાસ્ત્ર પણ બાંધે તે લક્ષ્યદૃષ્ટિ, અને કોઇ પણ એક બિંદુમાંથી ઉત્થાન પામી દૃશ્ય વિષય સકલતા એ જોવા મથે, જગતની વસ્તુઓના અનંતાનંત પરસ્પર સંબંધો ઉકેલવાનો વ્યાપાર જેને સૌથી વધારે પ્રિય—તે પર્યેષકદૃષ્ટિ એમ ભેદ પાડેલા છે. એટલે શાસ્ત્રમાંથી જ ઉત્થાન પામે અને પોતાને જેટલું શાસ્ત્ર મળ્યું હોય તે ભલે ને સંપૂર્ણ પોતાનું કરી લે પરંતુ તેની સીમામાં જ બંધાઈ રહે તે બાલદૃષ્ટિ; શાસ્ત્રમાંથી જ ઉત્થાન પામે અને જેટલું શાસ્ત્ર (આગલા જમાનાઓનું સંચિત) મળ્યું હોય તે સંપૂર્ણ પોતાનું કરી લેવા ઉપરાંત તેને સુધારવા ખીલવવા અને વધારવામાં અપૂર્વતા દેખાડે, પરંતુ જેનો વ્યાપાર આ જુની નવી અનુમિતિ પરમ્પરાઓમાં જ બંધાઇ રહે, તે લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ; અને આથી વિશેષ કે જુદાં ફલ અને વધારે કે જુદી તરેહના વ્યાપાર દેખાડે તે આથી ઉંચી દૃષ્ટિ વા દૃષ્ટિઓ આથી વધારે સ્પષ્ટીકરણ આ અપૂર્ણ ગ્રંથમાં કોઇ ઠેકાણે જણાતું નથી.

લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ તે ડીડકિટવ કે ડાયાલેકિટકલ રીઝન (deductive or dialectical reason) એ ઉપર કહેવાઇ ગયું છે. આ ઉપરાંત પાશ્ચાત્ય ફિલસુફીમાં કલાદૃષ્ટિ (ઇસ્થેટિક રીઝન Aesthetic Reason) અને લક્ષ્યદૃષ્ટિ (પ્રેકિટકલ રીઝન Practical Reason) ગણવામાં આવે છે. કર્તાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિનો પેટાભેદ કહાડી લેતાં લક્ષણદૃષ્ટિનો જે લક્ષ્યસંસ્કારક ભેદ રહે તે આ પાશ્ચાત્ય ફિલસુફીમાં કલાદૃષ્ટિ અને લક્ષ્યદૃષ્ટિમાં પડે છે. પર્યેષક દૃષ્ટિ (Philosophical or Architectonic Reason)

ને પાશ્ચાત્ય ફિલસુફી કવચિત્ જુદી ગણે છે, પણ ઘણું ખરું ઉપલી બે (કે લાાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિને પણ ગણતાં ત્રણ) માં સમાવી લે છે.

લક્ષણદૃષ્ટિના લક્ષ્યસંસ્કારક અને લાક્ષણિક એવા પેટા-ભેદ કરવાને બદલે પ્હેલા ભેદને કર્તાએ લક્ષ્યદૃષ્ટિમાં લઇ લીધો હોત અને લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિને જ લક્ષણદૃષ્ટિ કહી હોત તો ચાલત એટલું જ નહીં પણ કદાચ સરલતા વધત એમ લાગે છે. લાક્ષણિક વ્યાપારમાં જે અનુમાન પરમ્પરાઓ આવે છે તેમાંના દરેક અનુમાનમાં આવતા ઉદાહરણ (મેજર પ્રેમિસ Major premiss) અને ઉપનય (માઇનોર પ્રેમિસ Minor premiss)* આગલાં અનુમાનોથી તારવેલા કે સ્વીકૃત ન હોય, ત્યાં લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિએ પ્રત્યક્ષ કરેલા પદાર્થ છે. એટલે શેઠ જેમ સેવકને સીધું લાકડાં વાસણ આદિ આપીને રસોઇ બનાવવા કહે છે તેમ લાક્ષણિક વ્યાપાર લક્ષ્ય સંસ્કારક દૃષ્ટિએ પૂરા પાડેલા પદાર્થો ઉપર જ ચાલે છે. (ઉ. ત.) ‘ લૉર્ડ કર્ઝન માણસ છે ’ એવી માઇનોર પ્રેમિસ પ્રત્યક્ષ વસ્તુનું અનશુદ્ધ કથન છે એ નક્કી કરવાનું, ‘ સર્વ માણસો મર્ત્ય છે ’ એવી અન્વય વ્યાપ્તિ કે ‘ કોઇ માણસ

---

* સામાન્ય રીતે વપરાય છે તે શબ્દો ઉપર લખ્યા છે, બાકી મેજર પ્રેમિસ માટે ઉદાહરણ તેમ જ માઇનોર માટે ઉપનય એ બેમાંથી એકે પર્યાય બંધ બેસતો નથી. આપણા ન્યાય દર્શનનું અનુમિતિ પ્રકરણ અને પાશ્ચાત્ય તર્કશાસ્ત્ર એ બે વચ્ચે ગમે તેટલી છુટછાટથી પણ તોડ કહાડી ન શકાય એવા મૂલગત ભેદ છે, અને એકની પરિભાષા બીજામાં યોજતાં અનેક મુશ્કેલીઓ આવે છે.

અમર નથી ' એવી વ્યતિરેક વ્યાપ્તિ બાંધવાનું, તેમ ખાતરી પૂર્વક અનશુદ્ધ વ્યાપ્તિઓ કારણકાર્ય સંબંધના નિશ્ચય વડે જ બાંધી શકાય માટે કારણ કાર્ય સંબંધોને લગતા શોધો કરવાનું કર્તવ્ય લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિનું છે. આ કારણો શોધવાનો વ્યાપાર શાસ્ત્રને વિસ્તારવા માટેના પ્રયત્નોને લગતા વ્યાપારોમાં મોટામાં મોટો છે, અને એ વ્યાપારમાં લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિ ઘણી વાર અમુક પ્રકારનો કાર્યકારણ સંબંધ હશે એવી કલ્પના કરે છે, અને પછી તે કલ્પના કે ઉપન્યાસ (હાઇપૉથિસિસ hypothesis) શુદ્ધ નીવડે છે કે નહીં તે નક્કી કરવાને માટે તેને અનશુદ્ધ માની લઇને તેના ઉપરથી અનુમિતિઓ કહાડવાનું કામ લાક્ષણિક દૃષ્ટિ પાસે લે છે, એટલે એ અનુમિતિઓનાં પરિણામ પ્રત્યક્ષ સાથે સરખાવી જોતાં ઉપન્યાસમાં અશુદ્ધિ હોય છે તો તે પકડાઇ આવે છે. આ રીતે પણ લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ લક્ષ્યસંસ્કારકની સેવા કરે છે.

વ્યાપ્તિઓ બાંધવી અને કાર્યકારણસંબંધો શોધવા એ લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિનું શાસ્ત્ર બાંધવા અને વિસ્તારવાનું મહત્કાર્ય છે. અને એને આથી મોટું અને વળી આગવું બીજું કર્તવ્ય પણ છે. વ્યક્તિઓ, સંસ્થાઓ, સમાજ, ધર્મ, અને રાજ્યને લગતું ઘણું ઘણું કાર્ય શાસ્ત્રબોધિત નહીં, તેમ શાસ્ત્રજ્ઞાન જેમાં પ્રસ્તુત નહીં કે લાગુ પડી શકે જ નહીં, એવું હોય છે. માનવ જીવનના આ અતિવિશાલ ક્ષેત્રને વ્યવહાર કહે છે. આમાં અસાધારણ કુશળતા અને ડાહપણ (પૃ.૧૬૧) એ પણ આ લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિનું કાર્ય છે.

લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ અને લક્ષ્યસંસ્કારક લક્ષણદૃષ્ટિથી આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ કેવાં તો સધાય છે તે સ્પષ્ટ

કરવા માટે કર્તા આટલી ચર્ચાથી સંતોષ ન માનીને તટસ્થતા શબ્દમાંના ગર્ભિત રૂપકને ખીલવે છે. તટસ્થતા એટલે પ્રવાહથી અલગ હોવું તે. જે ભૂ-તલ ઉપર થઇને પ્રવાહ વહે છે તે તલ, જે વચ્ચે થઇને પ્રવાહ વહે છે તે તટો, અને જેની નીચે પ્રવાહ વહે તે વાતાવરણ, એ ત્રણે પ્રવાહથી અલગ હોઇ "તટસ્થ" છે. સાક્ષરજીવનને પ્રિય તટસ્થતાથી સધાતું આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ આ ત્રણમાંથી કોઇને કોઇ રૂપનું હોય છે. પ્રવાહને લીધે તે ઉપરનું વાતાવરણ આઘેના વાતાવરણ કરતાં ઠંડક આદિ ગુણો વડે ચ્હડિયાતું હોય છે. પ્રવાહને લીધે તટભૂમિ વધારે ફલદ્રુપ હોય છે. અનાવૃષ્ટિમાં અને ગ્રીષ્મમાં પ્રવાહ હોતો નથી ત્યારે પણ તલભૂમિમાં જલ હોય છે. બીજા વાતાવરણ અને બીજી જમીન કરતાં આ ત્રણે પ્રવાહના સ્થાયી સમાગમને લીધે ચ્હડિયાતાં હોય છે એ એમનું આત્મકલ્યાણ છે. અને ત્રણે પોતાની સરસાઇનો લાભ પોતાની સંગતિ અનાયાસે પામેલા કે શોધવાને આવતા સર્વને આપે છે અને એ પ્રમાણે લોકકલ્યાણ પણ કરે છે.

પરંતુ આવા રૂપકથી યે મનમાનતી અસર નહીં થાય એમ ધારીને કર્તા આ વિષય એપિક્ટીટસ, સેનેકા, અને **માર્કસ ઑરીલિયસ ઍન્ટોનાઇનસનાં** જીવનચરિતો, જીવનસૂત્રો અને લક્ષ્યસંસ્કરણ ઉપર સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનો લખતા હોય એવો લેખ લખીને વિસ્તારે છે. કર્તાના આશયો તરફ વાંચનારાઓને આકર્ષવાને માટે આ ત્રણ કરતાં વધારે સારી પસંદગી ભાગ્યે જ થઇ શકી હોત. અને આ ભાગ એવો રસિક લખાયો છે કે તેનો સાર આપવાની જરૂર જ નથી. નિબંધનાં આગલાં પ્રકરણ જેમને શુષ્ક લાગે અને અઘરાં પડે એવા

વાંચનારાઓ પણ આ ગંભીર ચિત્તવેધક ઇતિહાસ ચર્ચા હોંસથી વાંચી શકશે. અને આવા વાંચનારાઓની ખાતર આ ભાગ ઉપર એક જ ટીકા નોંધીશું. સેનેકા વિશે કર્તાએ જે અતિશય ઉંચો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે એ દેશકાલના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓથી એકદમ સ્વીકારાય એવો નથી.

શું શું રહી ગયું અને શા કારણથી?

નિબન્ધને ઉપર ટપકે જોતાં પણ જણાઇ આવે છે કે— (૧) છેલ્લા પ્રકરણનો અન્ત જોઇયે એવો નથી, "પરંતુ પ્રથમ દર્શનથી એટલું તો જણાય છે કે આપણા લોકનું યોગશાસ્ત્ર ભ્રમરૂપ છે એવું આજની પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનું કહેવું અસત્ય હોય" (પૃ. ૨૩૭), એ વાક્યથી શરુ થતો અન્તભાગ પ્રકરણ અધુરું નથી રહ્યું એમ કહી શકાય એટલા પુરતો જ લખી નાખેલો છે; (૨) સાક્ષર દૃષ્ટિસોપાનનાં ઉપલાં બે પગથિયાં વિશેનાં બે પ્રકરણ રહી ગયાં છે; (૩) અને બધી દૃષ્ટિઓનું વર્ણન પૂરું કરી ગ્રંથના ઉપસંહાર તરીકે દરેક દૃષ્ટિમાં નિવાસ કરતા તેના આત્મા જેવા તેના અધિષ્ઠાતા દેવની "અને અંતે એ દેવોના જગન્મંગલ સ્વરૂપ" (પૃ. ૯૯) ની આરતી ઉતારવા અભિલાષ હતો, તે પણ રહી ગયું છે. આ સર્વ રહી ગયું તેના કારણ માટે પણ ઉપલક જોનારને તેની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ વિશેષ વિચાર કરવો પડે એમ નથી. પ્રથમ દર્શને પણ જણાય એવું, (૧) કર્તાનું ટુંકું આયુષ્ય, (૨) લીલાવતી જેવી પ્રિયતમ પુત્રીની ગંભીર માંદગી અને મૃત્યુ, (૩) બીજી કૌટુમ્બિક ઉપાધિઓ, અને (૪) કર્તાની વધુવધુ લથડતી જતી તબિયત, એ કારણજૂથ નજર આગળ પડેલું જ છે, એટલે

આપણો ઉપલક જોનાર આથી કોઇ ઉંડા કારણનો સમ્ભવ પણ શા માટે કલ્પે?

હવે બીજી બાજુ જુવો. આ નિબન્ધ આરમ્ભ્યો છે કર્તા નિવૃત્ત થયા ને તુરત—નિવૃત્ત થયા તે સાથે જ, ઇ. સ. ૧૮૯૮ ના અન્તમાં. એમનો દેહ પડી ગયો ઇ. સ. ૧૯૦૭ ની સાલ બેસતાં. 'સરસ્વતીચંદ્ર' ભાગ ૪ થો પૂરો ન થાય ત્યાંસુધી કર્તા બીજા કોઇ પણ લેખન વાંચન કાર્યને થોડો જ વખત આપી શકે એ ખરું, પણ એ મહાપ્રવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૦૦ ના અંત પહેલાં સમાપ્ત થઇ છે. લીલાવતી વિશેની ગંભીર ચિન્તાએ ઇ. સ. ૧૯૦૧ નું આખું વર્ષ લઇ લીધું અને તેના મૃત્યુજન્ય ઉત્કટ શોક અને વૈરાગ્યને લીધે કર્તા ઇ. સ. ૧૯૦૨ નો કેટલોક ભાગ વિષણ્ણ રહ્યા હોવા જોઇએ એ પણ સ્વીકારિયે. છેવટ, ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના જુલાઇથી માંડીને એમના આયુષ્યના આખરના છ માસ પણ છોડી દઇયે; અગર જો કે આમાંના પહેલા ત્રણ માસ દરમિયાન એઓ કેટલુંક અતિ મહત્ત્વનું વાંચન મનન અને કાચું લેખન કરી શક્યા હતા, એટલું હું મ્હારી જાતમાહીતી ઉપરથી ચોક્કસ કહી શકું છું (જુવો આગળ). ઉપરના ઉપલકિયા મતમાં તથ્યાંશનો ભાગ આથી વધારે મોટો આંકી શકાય એમ છે જ નહીં. એટલે કે સરસ્વતીચંદ્ર પૂરો થયા પછી અને લીલાવતીએ અને પોતાના શરીરે લઇ લીધેલો સમય જતો કરતાં ચાર સવાચાર વર્ષનો ચોકખો ગાળો એમની વાંચનમનનલેખનની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માટે રહે છે, અને આ 'સાક્ષરજીવન' સમયના અભાવે અધુરું રહી ગયું એ મતને ખોટો ઠરાવે છે.

આ અરસા દરમિયાન એમની જાહેર પ્રવૃત્તિ અને લેખન પ્રવૃત્તિ સારી રીતે ચાલેલી પણ છે. જાહેર પ્રવૃત્તિ અહીં ગણવી ઘટે છે તેનાં કારણ છે. એક તો લેખન પ્રવૃત્તિનો લેશ પણ ભોગ આપીને જાહેર પ્રવૃત્તિમાં પડે એવું એમનું વલણ ન હતું. બીજું, આવું કોઇ કર્તવ્ય વિરલ સંજોગોમાં માથે લેતા તો તે સંબંધમાં એમની કાર્યપદ્ધતિ અને પોતાની જવાબદારીની એમની અસ્મિતા એવા પ્રકારનાં હતાં કે આવો પ્રસંગ એમનો સામાન્ય રીતે ધારવામાં આવે તે કરતાં વધારે વખત ખાઇ જતો. ‘સતી ચૂની’ ‘લીલાવતી જીવનકથા’, Conflicts of Laws between Converts and Non-Converts, Higher Brahmanism in Ancient India, The Hindu Ideal of Poverty, The Keystone of the Economics of Hinduism, ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસનું પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં કરેલું અવલોકન, કવિ દયારામનો અક્ષરદેહ, અધ્યાત્મજીવન (અપ્રસિદ્ધ), Physics in Ancient India (અપ્રસિદ્ધ), અને Notes on Yoga (અપ્રસિદ્ધ), રા. રા. દયારામ ગિદુમલને કાગળો–એ એમની આ અરસામાંની મુખ્ય લેખન પ્રવૃત્તિ હતી. આથી ટુંકાં લખાણો ભાષણો કાગલો આદિને માટે તેમ એમની જાહેર પ્રવૃત્તિને માટે જિજ્ઞાસુએ કર્તાના ભાણેજ પ્રોફેસર કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા કૃત “શ્રીયુત ગોવર્દ્ધનરામ” એ રસિક સરલ અને ઘણી વિગત ચોક્કસ કાલનિર્દેષ સાથે પૂરી પાડતું જીવનચરિત જોવું.*

---

* આ જીવનચરિત પ્રકટ થયું ઇ. સ. ૧૯૧૦ માં. તે પછી આજ સુધીમાં એની એક આવૃત્તિ પણ ખપી રહી નથી એ

જાણીને કોને સખેદાશ્ચર્ય નહીં થાય? સરલ લખાવટ, જીવનચરિત જેવો વર્ણનાત્મક અને આધુનિક રસ પડે અને વિવાદ ઉત્પન્ન થાય એવી બાબતોની ચર્ચા કુદરતી રીતે ઘણી આવે એવો વિષય, ચરિત્રનાયકની આખી ગુજરાતી આલમમાં શ્રેષ્ઠ સાક્ષર તરીકે ખ્યાતિ, મુદ્રણ કાગળ આદિની સફાઇ, પ્રસિદ્ધિ અને વેચાણ માટે ઘટતી વ્યવસ્થા, ખરેખર ઓછી કીંમત,—એમ કોઇ પણ ચોપડીના સારા ઉઠાવ માટે જે કંઇ માગિયે તે સર્વ આ ચોપડીના લાભમાં જણાય છે, અને તોપણ નવ વર્ષમાં યે એક હજાર નકલ પણ ખપી નથી! ગુજરાતી સાહિત્યની હાલની દશાની ખરી અને પૂરી ચિકિત્સા કરવા માગતા હોય તે સર્વને માટે આ દાખલો ખરે મનનીય છે.

વારુ. આથી વધારે મહત્ત્વની એક બાબત પણ અહીં જ છેડું છું. ગોવર્દ્ધનરામના આચારવિચાર પ્રજાના જાણવામાં પૂરેપૂરા આવે અને તેમાંથી આ જમાનો ઘટતો બોધ તારવી શકે તેને માટે આ ટુંકું જીવનચરિત બસ નથી. ગુજરાત શાળાપત્રના અંકોમાંથી નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યાકૃત ઈંગ્લાંડના ઇતિહાસની અપૂર્ણ ચોપડીનો ઉદ્ધાર કર્યો તે વખતે તેના પ્રવેશકમાં મ્હેં ઇશારો કરેલો જ છે, કે આવા વિચારશીલ લોકહિતાકાંક્ષી પુરુષોના વિગતવાર જીવનચરિતથી જ એમના લેખોમાં જણાતા એમના વિચારો અને એમની ભાવનાઓ, તેમનાં ન્હાનામોટાં કારણો સાથે, યથાર્થ જાણી શકાય. આવા આન્તર અનુભવો અને માનસિક ગડમથલના ઇતિહાસો વિશ્વસનીય મેળવી શકાય તો પ્રજાની ઉત્તરોત્તર સળંગ ઉન્નતિને માટે એક મૂલ્યવાન મોટું સાધન વધે. કવિ નર્મદના આવા જીવનચરિતને માટે સાધનો હતાં તે જેઓને કબ્જે હતાં તેમના પ્રમાદ અને સંકુચિત દૃષ્ટિને લીધે લગભગ નાશ પામ્યાં જણાય છે. ગોવર્દ્ધનભાઇની નિત્ય નોંધો વગેરે પુષ્કળ સાધનો અત્યારે છે, અને સારી રીતે ગોઠવેલાં અને સુરક્ષિત છે. આમાંથી એમનું વિસ્તીર્ણ જીવનચરિત જલદી બ્હાર

ત્યારે સમય હતો, લેખન પ્રવૃત્તિ સારા વેગમાં ચાલુ જ હતી, અને હિંદી સંસ્કૃતિ અને વિચાર સૃષ્ટિનું હાર્દ ઇંગ્રેજી જ વાંચનાર વિશાલ દુનિયાને યથાશક્તિ જણાવવા ઇંગ્રેજી લખાણો લખવા તરફ કર્તા વળેલા હતા, તથાપિ—આગળ જોવામાં આવશે કે—**સાક્ષરજીવનનો** નિબંધ પૂરો કરવાની વૃત્તિ તો નિબંધ આરંભ્યો તે વખતે હતી તેવી ને તેવી સતેજ હતી. છતાં યે એ નિબંધ પૂરો નથી થયો. કારણ ? શક્તિનો અભાવ: નિબન્ધના હવે પછીના ભાગમાટે એમણે જે વિષય નક્કી કરી રાખેલો હતો તે વિષયનું એમને હજી જ્ઞાન—પાકું અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન થયેલું ન હતું. એ જ્ઞાન મેળવવાને માટે એમનો હરએક પ્રયાસ ચાલુ હતો; પણ તે દુનિયા—અશ્રદ્ધાળુ દુનિયા આગળ નિર્ણયાત્મક રૂપમાં મુકી શકે ત્યારે જ એમને એ લખવો હતો, અને એ સ્થિતિ આવે—એમનો આત્મા એ ભૂમિકા સુધી અહડે–તે પ્હેલાં તો દેહ પડી ગયો.

સ્નેહમુદ્રા અને **સરસ્વતીચંદ્રના** કર્તામાં અમુક જ્ઞાન કે શક્તિનો અભાવ એ મત સહસા ગળે ઉતરે એવો નથી તે જાણું છું. માટે જ મ્હારી દલીલનું દરેક ડગલું લંબાણ થાય છે તે થવા દઇને—બનતાં સુધી સ્ફુટ અને ચોક્કસ કરતો

પડવાની આવશ્યકતા છે. આવાં પુસ્તકનો છપામણી ખર્ચ પણ લગભગ માથે પડે એવી ગુજરાતી વાચકવર્ગની અત્યારે ગાઢ અજ્ઞાનને લીધે સ્થિતિ છે, એ ખરું. પણ તેનો યે ઉપાય નથી એમ નથી. પ્રજાની પ્રગતિ માટે લાગણીવાળી કોઇ ધનાઢ્ય વ્યક્તિ કે સંસ્થાએ આવાં કાર્યો તરફ ઉદારતાનો હાથ લંબાવવો ઘટે છે. **ગોવર્દ્ધનભાઇના** વિસ્તીર્ણ જીવનચરિતનું કાર્ય આ જમાનામાં જ થવું જોઇયે; નહીં તો એ સાધનો પણ વ્હેલાંમોડાં કાલાધીન થયા વગર નહીં રહે.

જાઉં છું. ત્યારે આ નિબન્ધના હવે પછીના ભાગમાં લખવાનો એવો તે કયો વિષય હશે જેના સંબંધમાં ગોવર્દ્ધનરામ જેવામાં પણ જ્ઞાન અને શક્તિનો અભાવ હતો, અને તે એટલો કે તે ટાળવાને માટે એમણે લાંબા વખત સુધી અનતો ઉદ્યોગ કર્યો, અને એ વિષય સુધી પ્હોંચવાને માટે એ તેના માર્ગ ઉપરનાં શાસ્ત્રો વિદ્યાઓ આદિ અનતી સૂક્ષ્મતા સાવધાની અને ખંતથી જોઇ વળ્યા, છતાં યે એમનો મનોરથ મનમાં જ રહ્યો?

કાર્લાઇલના ‘ સાર્ટોર રીસાર્ટસ ’ માંથી કર્તાએ ટાંકેલાં અવતરણોમાંનું એક અહીં આબાદ લાગુ પડે છે:

“We say as before, with all his malign indifference what mad hopes this man may harbour?” (પૃ. ૪૬).

નિબન્ધમાંથી એક બીજું અવતરણ પણ જુવો:

“ ‘વસ્તુ’ ઉપર મોહ પામતા અને ‘ નામરૂપ ’ પાસેથી ન્હાસી જતા જીવનની–સાક્ષરજીવનની–કથાઓ નામરૂપના સંસારની વસ્તીની દૃષ્ટિએ આવવી કઠિન છે, એ કથા સમજવી કઠિનતર છે, અને એ જીવન સમાપ્ત થતાં સુધી એ કેઇ વસ્તુ ભણી દોડે છે તે જાણી લેવું તે હજી વધારે કઠિનતર છે.” (પૃ. ૪૯)

ખરી વાત છે. કર્તાનું આ નિબંધરૂપ સાક્ષરજીવન, એમનો આ બુદ્ધિવ્યાપાર, અપૂર્ણ રહેલ છે, એટલે તે “કેઇ વસ્તુ ભણી” દોડતો હતો તે છાતી ઠોકીને કહેવું અત્યંત કઠિન છે. પણ મ્હારા મતની તરફેણમાં જુદી જુદી અનેક વિગત એકત્ર કરીને ઉપજાવેલી કલ્પના કે અનુમિતિ ઉપરાંત પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગણાય એવો પણ થોડો પુરાવો છે.

સપ્ટેંબર ૧૯૦૬ ના ત્રીજા અઠવાડિયામાં હું નડિયાદ ગયો હતો ત્યારે ચાર કે પાંચ દિવસ રોજ હું એમની પાસે ચાર કલાક ઉપર બેસતો. હું કેટલાક સવાલ વિચારીને ગયો હતો તે સર્વના જવાબ એમણે વિસ્તારથી અને પૂરી નિખાલસતાથી આપેલા—ઘણા ખરા ‘અતિથિ’ સાથે એમનો એવો રીવાજ જ હતો એ ચોક્કસ જાણ્યા પછી જ હું વિનાસંકોચે ગયો હતો—અને એ સવાલ જવાબ ઉપરાંત પણ આ વખતે મ્હને એમની સાથે ઘણી વાતચિતનો લાભ મળ્યો હતો. આ વિશેની ટુંકી નોંધ “મ્હારો છેલ્લો મેળાપ” એ નામે વસન્તના સ્મારક અંકમાં* પ્રકટ થઇ હતી, તેમાંથી જરૂરનો ભાગ ઉતારું છું; મહત્વનાં વાક્યો કાળાં બીબાંથી છાપ્યાં છે.

“મ્હેં સાંભળેલું કે ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રતિની મ્હારી ફરજ હું પૂરી થયેલી સમજું છું,’ એ મતલબનું એ જુદે જુદે પ્રસંગે...બોલેલા. આ વિશે પૂછતાં એ વાતનો એમણે સ્વીકાર કર્યો અને કહ્યું, ‘...અપવાદ માત્ર મ્હારા મનમાં એક વસ્તુનો છે, તે એ કે **સાક્ષરજીવનનો નિબન્ધ અધૂરો રહ્યો છે તે પૂરો કરવા મ્હારી ઇચ્છા છે.**’

“એમણે મ્હને એમના Physics in the Upanishads ની પ્રસ્તાવના વંચાવી. તે વખતે અને તે પછી ઉપનિષદો, **સાયન્સ**, **ચરક**, **સુશ્રુત**, **યોગ**, **યોગ** અને વેદાંતના જુનામાં

---

* વિ. સં. ૧૯૬૩ નું વસન્ત, અધિક ચૈત્રનો અંક, પૃષ્ઠ ૧૮૯–૧૯૩. એ ‘મેળાપ’ આખો જોઇ જવા વાંચનારને વિનંતિ છે.

જુના ગ્રન્થો કયા, અને તે કયા સમયના, હઠયોગ અને રાજયોગ, ઉપનિષદો પૂરાં સમઝવા માટે રાજયોગનો ક્યાં સુધીનો પરિચય જોઇયે, થીયોસોફી, વિવેકાનન્દ, વગેરે વિષયો ઉપર વાતચિત થઇ. **એમના પોતાના રાજયોગના પરિચય વિશે આ પ્રમાણે જણાયું.—**

"પ્રાણાયામ—વિવેકાનન્દનાં ભાષણો અને યોગના મૂલ સંસ્કૃત ગ્રંથો તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પાતંજલ અને યોગવાસિષ્ઠ ઉપરથી જ. ગુરુ કોઇ નહીં—એ વિચિત્ર. હઠયોગ જરા પણ નહી:

"ધારણા સુધી મ્હોંચ્યા છે. અનાહત નાદ સંભળાવા માંડ્યો હતો. પણ પછી......એકાદ વર્ષનો કે વધારે ગાળો પડ્યો છે.

"સમાધિ સુધી ગયેલો કોઇ પણ માણસ એમને અદ્યાપિ મળેલો નથી. સમાધિ વિશે બોલતાં એમણે વિવેકાનન્દનું વાક્ય કહ્યું—A man drops into *sleep* a fool, and wakes up again a fool; *a man, however, drops into Samâdhi a fool, and wakes up a sage."*

Physics and Physiology in the Upanishadsની પ્રસ્તાવના વાંચી રહ્યા પછી મ્હેં સૂચના કરી કે આ પૂરું થાય તે **પછી** *Psychology in the Upanishads* **નો વિષય આપે લખવો. એમણે કંઇ જવાબ દીધો નહીં. વાતચિત ચાલી. તેમાં પોતે જે કંઇ જે વખતે લખ્યું-કર્યું તે તે વખતે જ થાત, એ વખત ચુકાત તો એ રૂપનું ન થાત, તથા એમ જે**

કંઇ એમને હાથે બની શક્યું છે તે ઈશ્વરેચ્છાથી ઈશ્વરની કૃપાથી* જ થયું છે, એમ પોતાની શ્રદ્ધા પ્રકટ કરી......"આ પ્રસ્તાવના ત્હમે વાંચી. હજી પુસ્તક લખવાનું આખું યે બાકી છે. એ માટેના તમામ સાધનો તો આ નોટબુકોમાં ભરી રાખેલાં છે. અને તેનો અથેતિ વિચારે થઇ ગયેલો છે. લખતાં લખતાં એક વિષય પછી બીજો અને એક પ્રકરણ પછી બીજું એમ પૂર્વાપર સમ્બન્ધ જોવાતો જાય અને વિચારમાં ફેરફાર કે વધઘટ થાય એ જુદી વાત. પણ આ શરીરે જુવો છો ને? ઈશ્વર કરે તે ખરું."

"બધા વિચાર કરી જોતાં મ્હારી સૂચનાનો મ્હને જ સૂઝેલો જવાબ તે વખતે જ નોંધેલો છે કે, "સમાધિ સુધી પ્હોંચી શકાશે તો જ ગોવર્દ્ધનભાઈ સાઇકોલોજીનો વિષય ઉપાડશે, નહીં તો નહીં."

આ પછી સાડાત્રણ માસ ન થયા ત્યાં તો..."

---

* ઓગણીસમી સદીના વિચારવાતાવરણમાંનો નાસ્તિક્યવાયુ એમને સ્પર્શવા જ પામ્યો ન હતો એમ કોઇ ધારે તો તે વાસ્તવિક નથી. આ દિવસોની વાતચિત દરમિયાને જોન સ્ટુઅર્ટ મિલ અને પ્રોફેસર ગજ્જર વિશે આડાઅવલા સવાલ જવાબો વચ્ચે એમણે કહ્યું હતું:—"Atheismનો વાસ મ્હારા મનમાં બહુ થોડો વખત જ રહેલો." ઉપર ટાંકેલા આ સ્મારક અંકમાં પૃ. ૨૦૭ મે રણછોડરામ બાવાભાઇએ કર્તાની નોંધપોથીઓમાંથી જે કેટલીક પંક્તિઓ ટાંકી છે તે આ નાસ્તિકતાના સમયની લાગે છે.

આ નિબન્ધ પૂરો ન થયો તેનો ખરો ખુલાસો, મ્હારા અધીન મતે, એ જ છે. બાકી રહેલા ભાગમાં કર્તાનો અભિલાષ **સમાધિ–દૃષ્ટિનો*** વિષય અશ્રદ્ધાળુ જગત તેનું ગૌરવ કંઈક સ્વીકારે એવા પ્રત્યક્ષાનુભવજન્ય રૂપમાં લખવાનો હતો; સમાધિદૃષ્ટિ જાતે સંસિદ્ધ કરવાને માટે પોતે અન્યો તેટલો પ્રયાસ કર્યો હતો, અને તેવો કે તેથી પણ વધારે પ્રયાસ મ્હેલી તકે ફરી પાછો આદરવા પોતે સજ્જ હતા જ. એઓ ઇ. સ. ૧૮૯૮ ની આખરે નિવૃત્ત થયા તેના પ્રેરક હેતુઓમાં પણ આ સિદ્ધિ બને તો મેળવવી એવી અભિલાષાને બહુ ઉંચું સ્થાન ઘટે છે એમ ધારું છું.

સમાધિ.

ઉપલો મત જરા યે વાસ્તવિક હોય તો 'સમાધિ એટલે શું?" 'ગોવર્દ્ધનભાઈ જેવાના યે મનોરાજ્યમાં જેનું સ્થાન આ પ્રમાણે સર્વોપરિ તે તે કેવો યે પદાર્થ હશે?'—એવી જિજ્ઞાસા કુદરતી છે. તેને સંતોષવાનું કાર્ય જે કોઇ સમાધિ સુધી મ્હોંચ્યો હોય તેનાથી જ બને એ દેખીતું છે. પણ તેથી જો આ બાબત અહીં જ પડી મુકવામાં આવે તો તો આખી ચર્ચા અશ્રદ્ધાળુને એટલે કે ઘણા ખરા વાંચનારાને ઉપહસનીય થઇ જવા સમ્ભવ છે. માટે કર્તા જે આ વસ્તુને આવા વિલક્ષણ પ્રકાશમાં જોતા હતા તે એને કયા દૃષ્ટિકોણથી જોવાનું

---

* અહીં વાંચનાર નિબન્ધનો અંતભાગ ફરી જોવા તસ્દી લેશે તો—"બેની યોગ્ય તુલા," "આપણા લોકનું યોગશાસ્ત્ર" "સચ્ચિદાનન્દાનુભવમાં ક્રમક્રમ ઉપરાંત કાંઇ વિશેષ સત્યાનુભવ,"—વગેરે ખંડો તેને અત્યંત સૂચક લાગ્યા વગર નહીં રહે. ખરી રીતે તો એ ખંડો પણ આ બાબતનું મોટું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે.

પરિણામ હશે એટલું દેખાડી આપવા થોડો ઘણો પ્રયત્ન કરીને પછી આ પ્રવેશક પૂરો કરીશું.

કોઇ પણ શાસ્ત્ર કે વિજ્ઞાનની વિચારસૃષ્ટિ સમગ્રે જોઇયે તો આકારમાં ડુંગર કે ત્રિકોણના જેવી દેખાય છે. એમાંનાં સિદ્ધાન્તો અને વ્યાપ્તિઓ, કથનો અને નિર્દેશો, વિધિઓ અને નિષેધો, સત્યો અને વિગતો, દરેકની વ્યાપકતા (extension) પ્રમાણે ગોઠવિયે, તો સૌથી ઓછી વ્યાપકતા વાળી વસ્તુઓ અસંખ્ય જણાશે અને તેમનું સ્થાન આ ત્રિકોણની ભોંયરેખા (બેઝ base) માં આવશે, સૌથી વધારે વ્યાપક ભાવનાઓ સિદ્ધાન્તો સત્યો અને સ્વીકૃતિઓ બહુ ઓછી જણાશે અને તેમને ત્રિકોણના શિખરકોણ (એપેક્સ apex) કે શિખરમાં મુકવી પડશે, અને બાજુઓની બે રેખાઓમાં અને ત્રણે રેખા વચ્ચે બંધ થયેલા સ્થાનમાં શાસ્ત્રમાંની બીજી તમામ વસ્તુઓ પોતપોતાની વ્યાપકતા પ્રમાણે ઉંચેનીચે મુકાશે. સાક્ષરને કોઇ પણ શાસ્ત્ર ઉપર અનુરાગ હોય છે તો તેની દૃષ્ટિ એ શાસ્ત્રના ત્રિકોણમાં વિહરે છે, શિખર–ભાવનાઓથી તે ઝીણામાં ઝીણાં અવલોકનબિન્દુઓ સુધી ઉંચેનીચે ચ્હડ ઉતર કર્યા કરે છે અને આડીઅવળી રસળે છે, અને કોઇ વાર કોઇ અપૂર્વ વિચારવિદ્યુતથી ધક્કેલેલી પૂરપાટ દોડે છે ત્યારે ચ્હડાવ ઉતાર વાંક ખાડાખૈયા કશું લેખવતી નથી, તો સામાન્ય રીતે ચિંત્ય વિષયગુચ્છોમાંના કોઇ ને કોઇમાં લાંબોટુંકો સમય જાણે આળસુ અક્રિય હોય એમ પડી રહેલી જણાય છે. આ સર્વ વ્યાપારમાં એની ચ્હડતી ગતિને લક્ષ્ય સંસ્કારક લક્ષણદૃષ્ટિ કે લક્ષ્યદૃષ્ટિ કહી શકિયે, એની ઉતરતી ગતિને લાક્ષણિક લક્ષણદૃષ્ટિ કે લક્ષણદૃષ્ટિ કહી શકિયે, અને

એની શાસ્ત્ર ત્રિકોણમાંના એક બીજાથી છેટે છેટે પડેલાં સ્થાનોને તેમ આખા ત્રિકોણને સુદૃઢ કરી લેવાની પ્રવૃત્તિને પર્યેષક દૃષ્ટિ કહી શકિયે.

શાસ્ત્રોમાં શિખર સ્થાને ભાવનાઓ વા ઉચ્ચગ્રાહો (ideals) હોય છે. નીતિ શાસ્ત્રની એટલે કે માનવજીવનશાસ્ત્રની પરમ ભાવના શી છે? માનવ ફિલસુફીનો ઉન્નતોન્નત ઉચ્ચગ્રાહ કયો? શ્રેયસ અને પ્રેયસની વાસનાઓથી પ્રેરાતો અને કઇંક અનુભવ અને વિચારથી તો કઇંક અનુકરણ અને શ્રદ્ધાથી તેમ કઇંક બાહ્ય બલોના ધક્કાથી તો કઇંક યદૃચ્છાથી ડગલાં ભરતો માણસ, પાકટ થવા આવે છે અને અનેકાનેક જુદી જુદી સ્થિતિઓ પ્રકૃતિઓ અને લાગણીઓના પ્રત્યક્ષ શ્રુત કે કલાદત્ત સંસ્કારો વડે એનું ચિદાકાશ સમૃદ્ધ સંસ્કૃત અને જીવન્ત બન્યું હોય છે, તેમ એની શારીરિકથી માંડીને ઉંચામાં ઉંચી શક્તિઓ મધ્યાહ્ને હોય છે, ત્યારે તેને પરમ આકર્ષક જીવન, સ્વર્ગોપમ જીવન, મોટામાં મોટા દેવોના જેવું જીવન, અજરામર હોઉં તો આ જ જીવનચર્યાને બધો શક્તિકલાપ પૂરેપૂરો સમર્પી અનન્તકાલ વિહરું એવો સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન કરનારું જીવન,—કયું લાગે છે? Summum, Bonum, Highest Good, Beatitude, Virtue, પરમ પુરુષાર્થ, સર્વતોભદ્ર નિઃશ્રેયસ, સર્વ કામાપ્તિ, પરા શાન્તિ, વગેરે સંજ્ઞાઓ વડે જે પદાર્થ કથવાનો પ્રયત્ન થાય છે તે આ છે. આ મહાપ્રશ્નનો જવાબ આર્ય સંસ્કૃતિએ ઉપનિષદ્ કાલથી ચાર અક્ષરમાં આપેલો છે—

સર્વં બ્રહ્મ !

અને એ ચાર અક્ષરનો વિસ્તાર આર્ય સંસ્કૃતિ, ખાસ કરીને યોગદર્શન, એ પ્રમાણે કરે છે કે—

વીતરાગ ઉપાધિરહિત જગન્મુક્ત બન અને સત્ય-પરાયણ ધ્યાનપ્રવૃત્તિમાં ઊંડ, એ પ્રવૃત્તિમય બન, એ પ્રવૃત્તિ જ બનઃ રે મૂઢ, આ ત્રિગુણાત્મક માયાસાગરમાં રડવડતા તણખલા, આ સત્ય-પરાયણ ધ્યાન પ્રવૃત્તિથી ત્રિગુણાત્મક પંચકોશ અને સપ્તલોકને આરપાર વીંધી કૂટસ્થને નિહાળીશ, કૂટસ્થમાં સમાઇશ, સ્વયં કૂટસ્થ બનીશ, ત્યારે તું પોતે, ત્હારું જીવન, ત્હારા વિહાર, ત્હારી શક્તિઓ, ત્હારી સિદ્ધિઓ, કેવાં યે અવર્ણનીય લોકોત્તર વિશ્વહિતસાધક બની રહેશે તે તું પોતે અનુભવીશ ત્યારે જ જાણી શકીશ !

અનીશ છિયે તેમાંથી ઈશ બનવાની આ ભાવના બીજી કોઇ સંસ્કૃતિ ફિલસુફી કે સાહિત્યકલા સૃષ્ટિમાં આપણે ત્યાંના જેવા ઉત્કટ રૂપમાં, નિશ્ચયાત્મક પ્રત્યક્ષાનુભવના હોય એવા દેખાતા શબ્દોમાં, અને અનેકાનેક વિવિધરંગી અદ્‌ભુત મોહક આકારોમાં જોવામાં આવતી નથી. અને વળી આપણી સંસ્કૃતિમાં આપણા ધર્મમાં આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં જે જે અસંખ્ય ન્હાનાંમોટાં વ્યાવર્ત્તક અનન્યસાધારણ લક્ષણો સર્વત્ર જણાય છે, તેમાંથી કેટકેટલાનું આદિકારણ આ ભાવના અને તે સંસિદ્ધ કરવા માટે યોજવા અને અનુસરવામાં આવેલી પ્રક્રિયાઓ જ જણાય છે ! એ ભાવના અને એ યોગદર્શનમાં બતાવેલા માર્ગ શું ખરા હશે ? વાસ્તવિક અનુભવકથન હશે ? કેટલે દરજ્જે ? મનુષ્યને માટે નિઃસંશય સર્વોત્કૃષ્ટ જીવન આ કે કોઇ બીજા પ્રકારનું ? આ મહાપ્રશ્નનો ખરો જવાબ શો ? કેમ શોધવો ? કોણ શોધી શકે ?

આપણો સાહિત્યરાશિ કોઇ સૈકાઓ પૂર્વે થઇ ગયેલા મહાસમર્થ રાજાધિરાજના ગગનચુમ્બિ મહાલયના સુના ઘોર

ખંડેર જેવો પડ્યો છે. એમાં કચરાના અને ગંધાતા વિષપ્રસારક સડાના ડુંગર જેવા ઉકરડા થઇ ગયા છે એ નિઃસંશય. એમાં ઘણું સાફ ખોટું છે, ઘણું ભ્રામક છે, ઘણું પ્રમત્તોન્મત્તાવસ્થાના પ્રલાપ જેવું છે, ઘણું આવશ્યક અંગો વગરનું છિન્નભિન્ન છે, ઘણું આગન્તુક છે. પરંતુ એ તો જે છે તે છે. અને આપણે એનાં સન્તાન છિયે; એના હક્કદાર વારસ છિયે. વિદેશીઓ ભલે એના તરફ અશ્રદ્ધાએ હૃદયહીન ટીકાકાર તરીકે જુવે. આપણું કર્તવ્ય એના દોષોમાં પણ જ્યાં અને ત્યાં ગર્ભમાં રહેલા ગુણો જોવાનું છે,* અને જે એના ગુણો જણાય તે અને તેટલા ખીલવવાનું છે. બીજા સુશિક્ષિત દેશોમાં

---

* જુવો આ નિબંધમાં બ્રાહ્મણને દેહાન્તશિક્ષા ન કરવી એ સ્મૃતિ આજ્ઞાના બચાવ; હાલના બ્રાહ્મણ વૈશ્ય કે શુદ્ર જ છે એમ કર્તા સ્વીકારે છે; આવી આજ્ઞા બ્રાહ્મણ-સાક્ષર વિશે હોય તો જ સમંજસ છે એ પણ કર્તા સ્વીકારે છે. પછી પક્ષવાદ કરવાનો રહ્યો શું ? છતાં કર્તા કરે છે. વળી જુવો મધ્યકાલીન ખ્રિસ્તિધર્મે અને ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓના દોષો વિશે હુલમમાંથી લીધેલાં બચાવનાં અવતરણો અને એ અવતરણોના સમર્થનમાં કર્તાનું લખાણ. એમનાં બીજાં પુસ્તકોમાંથી પણ આવા દાખલા મળશે. અહીં ત્રણ જ દાખલા નોંધીશ: (૧) न स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति એ સ્મૃતિવિધાનને કર્તા સ્ત્રીના હિત માટેનું જણાવે છે; (૨) વિધવાઓ મનેકમને સંન્યસ્ત પાળે, અથવા કન્યાઓમાંથી સંખ્યાબંધ આખો જન્મારો અવિવાહિત રહે, એ બે વિકલ્પમાંથી જે સમાજને જે ઠીક લાગે તે પ્રવર્ત્તાવે, એક નહીં તો બીજો વિકલ્પ અનિવાર્ય છે, પણ આખો વિષય વ્યક્તિહક્ક કે વ્યક્તિરુચિનો છે જ નહી લોકવ્યવસ્થાનો છે, એ પ્રમાણે કર્તાનો પક્ષવાદ; (૩) સરસ્વતીચંદ્રના ૪ થા ભાગમાં કર્તા પ્રમાદધન અને કુમુદસુંદરીના છુટા છેડા જેવું જ કરે છે, અને છતાં જુવો એમણે ૧ લા ભાગમાં divorce અને

સૌ પોતાની સંસ્કૃતિમાતા તરફ આવું કુદરતી વલણ રાખે છે. આપણે ત્યાં જ અત્યારે જુદું અરે ઉલટું જ વલણ દેખાય છે અને સુધારાનું પવિત્ર નામ ધારણ કરે છે, તથાપિ તે પાશ્ચાત્ય આચાર વિચારના અર્ધગૃહીત વિકૃત રૂપોનું માત્ર બાલિશ ચેષ્ટાનુકરણ છે. ખરી જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ ઉઘડતી આવે છે તેમ તેમ જોઇ શકાય છે, કે એ આપણા પ્રાચીન ખંડેરમાં વિકૃત થઇ ગયેલું તોપણ એના મૂલ રૂપમાં ખરું, અદ્ભુત ડોળમાં ચીતરેલું તોપણ તત્ત્વમાં ખરું, આપણને વિચિત્ર લાગે અને પૂરેપૂરું ન સમઝાય તોપણ જેટલું સમઝાય છે અને સંશોધી શકાય છે તેટલું ખરું, એવું પણ ઘણું ઘણું છે.

અને તેમાં યે આપણા યોગદર્શનમાંનું માનસશાસ્ત્ર (સાઇકોલોજી psychology)? પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્ર એરિસ્ટોટલ સુધીના ગ્રીક ફિલસુફોના બુદ્ધિવ્યાપારથી જે યત્કિંચિત્ અને ખરુંખોટું બંધાયું હતું, ને જે પછીના સૈકાઓમાં છિન્નભિન્ન થઇ ગયું હતું, તે પાછું અઢારમી સદીના અંતભાગમાં ઉત્થાન પામી બંધાતું જાય છે, ઓગણીશમી સદીમાં તે ખીલી આવ્યું છે, અને એમાં જેમ જેમ નવા પ્રકાશકિરણ વધતા આવે છે તેમ તેમ તે આપણા ઉપનિષદો અને યોગદર્શનના માનસશાસ્ત્રને વત્તો જતો ટેકો આપતું આવે છે. “ પણ્ડે તે બ્રહ્માણ્ડે ”: અન્તર્દૃષ્ટિ પંડમાં જેમ જેમ

---

divorce ના કાયદા અને કોરટો સામે કહાડેલા ઉદ્દ્ગાર. એમના પક્ષવાદી દૃષ્ટિકોણના દર્શનમાં તથ્યાંશ નથી એમ કહેવાનો આશય નથી. આવી આવી બાબતોમાં એમનો દૃષ્ટિકોણ પક્ષવાદ જ એમનો ધર્મ છે એવી દૃઢ બુદ્ધિનો હતો, એટલું જ બતાવી આપવાનો આશય છે.

ઉંડી ઉતરતી જાય, ચક્ર પછી ચક્ર ભેદતી જાય અને શક્તિમાં વધતી જાય, તેમ તેમ બ્રહ્માંડમાં પણ એ દૃષ્ટિને સૂક્ષ્મતર અને અલવત્તર શક્તિઓ નજરે પડે, તેમને યોજવાની કુંચીઓ જડે અને સાથે તે શક્તિઓને પ્રયોજતાં શા શા નિયમો પાળવા જોઇયે અને ક્યાં ક્યાં બન્ધનો સ્વીકારવાં જોઇયે નહીં તો કેવાં ભયાનક પરિણામો આવી પડે, એ પણ તેને અવગત થાય. આપણા **યોગદર્શન**નું આ માનસશાસ્ત્ર જેટલા અંશમાં અને જેટલી મર્યાદા સુધી વાસ્તવિક ઠરે, તેટલે દરજ્જે ઉત્કૃષ્ટ માનવ જીવનની ઉપલી (**ज्ञानं ब्रह्म**ના વિસ્તાર રૂપે બતાવેલી અનીશમાંથી ઇશ થવાની) ભાવના સંગીન પાયા ઉપર સુસ્થાપિત છે એ અનુભવગમ્ય થઇ શકે; જેટલે દરજ્જે તે અવાસ્તવિક ઠરે તેટલે દરજ્જે એ ભાવના પણ નિરાધાર અને ગન્ધર્વનગર જેવી જ ગણવી પડે. ગુરુકૃપાથી મંત્રસામર્થ્યથી અને અનુકૂલ સ્થલના પ્રભાવથી કોઇ કોઇ મહાભાગ્યશાલી વ્યક્તિની આવી સંસિદ્ધિ અનાયાસે અને એકાએક થઇ આવે. અને અન્તર્દૃષ્ટિની સંસિદ્ધિનો આ ચમત્કારિક ક્રમ કર્તાએ **સરસ્વતીચંદ્ર**ના ચોથા ભાગમાં નાયક નાયિકાને **ચિરંજીવ** શૃંગની સિદ્ધોના ચિરનિવાસથી સાત્ત્વિક અને પાવક થયેલી ગુફાઓમાં સ્થાન આપીને લીધો પણ છે. પરંતુ સામાન્ય વ્યક્તિઓને માટે તો આવી સંસિદ્ધિ મેળવવાને સારુ યોગસાધનાનો જ માર્ગ છે.

સાદું શાન્ત વ્યવહારનિવૃત્ત સ્વાર્થત્યાગી પરંતુ કર્તવ્યવિમુખ નહીં એવું વિદ્યાકલા પરાયણ જીવન પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાને પરિચિત હતું. મહાનુભાવ પુરુષની—મહાપુરુષ (હીરો hero) ની–ગ્રીક ભાવના **હોમર** આદિ કવિઓએ સ્રજેલી સામાન્ય

રીતે પ્રવૃત્તિમય જીવનની હતી. પણ ફિલસુફી ખીલતાં પ્લેટોએ બોધ કર્યો કે ખરી લોકોપકારતા આ મહાપુરુષમાં નહીં પરંતુ એ મહાપુરુષ જો જ્ઞાની ફિલસુફ હોય તો જ તેનામાં હોઇ શકે. "જ્ઞાની રાજ્યાસનારૂઢ થાય અથવા સ્વધર્મનિષ્ઠ રાજા જ્ઞાની પણ હોય એવા પુરુષને હાથે જ જગદુદ્ધાર બની આવે." પછી એરિસ્ટોટલે પોતાના સમય સુધી સંચિત થયેલા વિચાર રાશિને સમગ્રે જોયો, ગ્રીક પ્રજાના ઇતિહાસાનુભવ સાથે અને સાહિત્યરાશિ સાથે પણ તેનો સમન્વય કર્યો, ઘણી ઘણી શુદ્ધિ કરી, ઘણુંઘણું નવું જ જોયું તપાસ્યું અને ઘટાવ્યું, અને ગ્રીક વાસનાઓ, અનુભવો, વિચારો, અને ભાવનાઓની સંહિતા જેવી ફિલસુફી બાંધી, જે માનવ સંસ્કૃતિના એક તેજસ્વી સુંદર પ્રતીકની સમર્થ પર્યેષક મીમાંસા લેખે સદા ય મનનીય અને બોધપ્રદ ગણાશે. એ ફિલસુફીમાં એરિસ્ટોટલે ધ્યાનસ્થ જીવનને પ્રવૃત્તિમય જીવન કરતાં ઉંચું—દેવોના જીવનને નિકટતર—ગણ્યું છે. પછી ગ્રીક સ્વાતંત્ર્ય લુપ્ત થયું, ગ્રીક જીવનની અવનતિ થઇ, અને સ્ટોઇક ફિલસુફી ખીલી. ખરો સદ્‌ગુણ, ખરી માનવતા, ખરું સુખ અન્તર દૃષ્ટિનાં છે એ સ્ટોઇક બોધ નિબન્ધમાં કર્તાએ સદા સ્મરણીય અને ધ્યાન એકાગ્ર કરે એવાં ચરિતોમાં મૂર્ત થયેલો છટાથી વર્ણવેલો છે.

ત્યારે તટસ્થ અંતર્દૃષ્ટિમય જીવનમાં લક્ષણદૃષ્ટિ અને લક્ષ્યદૃષ્ટિ પર્યંત જ સંસિદ્ધિ મળે, તોપણ તે પ્રવૃત્તિમય જીવન કરતાં આત્મકલ્યાણ તેમ લોકકલ્યાણ ઘણું ઘણું વધારે સાધે છે, એટલું તો સિદ્ધ છે. પૂર્વપશ્ચિમ બંનેની આ મર્યાદા સુધી તો એકવાક્યતા છે. પણ આથી ઉચ્ચતર દૃષ્ટિ યે છે એવી "શ્રુતિ" છે. એ દૃષ્ટિને ખરી પર્યેષક દૃષ્ટિ, વા 'ઋતંભરા'

દૃષ્ટિ, વા વિશ્વદૃષ્ટિ, વા 'કૂટસ્થ' દૃષ્ટિનું નામ આપી શકાય. પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થઇ શ્રવણ મનન નિદિધ્યાસનના સાક્ષરજીવનમાં પ્રવૃત્ત થઇ રાગદ્વેષ જીતેલો યમનિયમાદિના પાલનવડે સત્ત્વશુદ્ધ અને અધિકારી માણસ યોગસાધના કરે તો 'પ્રાણાયામ', 'ધ્યાન,' અને 'ધારણા,' એમ ક્રમે ક્રમે સિદ્ધ કરી 'સમાધિ'ની સ્થિતિએ પ્હોંચી શકે એવી પણ "શ્રુતિ" છે. અને સમાધિ એ જ આ "તુરીયા" દૃષ્ટિ. પ્રાચીન શ્રુતિઓમાં શ્રદ્ધા શિથિલ હોય તો આ રહ્યું સ્વામિ વિવેકાનંદનું અર્વાચીન વચનઃ "માણસ મૂર્ખ હોય છે અને નિદ્રામાં પડે છે તે પાછો જાગે છે ત્યારે પણ મૂર્ખ જ હોય છે; પણ તે સમાધિમાં પડે છે અને પછી જાગે છે ત્યારે જ્ઞાની (sage) બની ગયેલો હોય છે."

વારુઃ જે કોઇ જ્ઞાન અને સમઝણમાં બીજાઓથી આગળ વધે તેને માથે તેટલો વધારે તે નવો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રુતિ અને દર્શનની આ સર્વોત્કૃષ્ટ ભાવના વાસ્તવિક પણ હોય એ શ્રદ્ધા કે સંભવકલ્પના જે વ્યક્તિના મસ્તિષ્કમાં જીવંત જ્યોત જેવી પ્રકટે છે, તેને એ જાણે પોતાના જ પ્રિય અને પસંદ કરેલા બાલક તરીકે "અણસારે અણસારે પોતાની પાસે બોલાવી રહે છે." (પૃ. ૪૯). આ એને દેખાતા અણસારા, આ એના અંતર્વ્યોમમાં ગાજી રહેતું આહ્વાન. આ ગયબી પયગામને તે ભ્રામક ગણી તેનાથી પીઠ ફેરવી દૂર સુદૂર જતા રહેવામાં કૃતકૃત્યતા માનો, કે તેને જ પરમાર્થ ગણી તેનામાં અધીનલીન બનવામાં પોતાનું જીવન સર્વસ્વ માનોઃ—ગરીબ બિચારો માણસ તેનો હડહડતો દ્વેષ્ટા બની જાય અગર તો દાસાનુદાસ બની જાય એટલી માનવ

હૃદયતંત્રીના તારો ઉપર એની સત્તા છે જ. અને વળી એમાંથી ગમે તે દિશામાં પળતાં એ માનવબાલ **कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कथञ्चन** એટલી Formal Religion (ખાલી નીતિઢાળા)ની આજ્ઞા તો માથે ચ્હડાવે છે જ. કર્તાએ આ આહ્વાનના દાસાનુદાસ બનવા હરેક પ્રયત્ન કરવાનો માર્ગ લીધો, એ જ એમના આયુષ્યનો ઉત્તર ભાગ ઉકેલવાની ખરી ચાવી જણાય છે.

આભાર.

પ્રકટકર્તાએ તરજુમા ટિપ્પણ અને પ્રવેશક લખવાનું કામ મ્હને સોંપી આ જમાનાના ગુજરાતના ગુરુવર્ય જેવા કર્તાની આટલી સેવા કરવાની તક આપી તે બદલની મ્હારી ઉપકારવૃત્તિ આ કાર્ય સાથે જ છાપેલી રાખવા ઇચ્છું છું.

પૂના, તા. ૩૦–૬–૧૯૧૯.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

સાક્ષરજીવન.

સાક્ષરજીવન.

પ્રકરણ ૧ લું.

સાક્ષરજીવનના પ્રકાર.

આ દેશના પ્રાચીન કાળમાં સાક્ષરજીવનના બે પ્રકાર હતા. ક્ષત્રિયોને અને વૈશ્યોને પોતાના વ્યવહારકાળને એટલે ગૃહસ્થાશ્રમને અંતે વાનપ્રસ્થ આશ્રમ પાળવા અને પરમાત્મચિંતનમાં આયુષ્ય શેષ ગાળવા આદેશ હતા. એ ચિંતન શાસ્ત્રાદિના સાધનથી જ થતું અને શાસ્ત્રાક્ષરમાં ગાળેલાં આ જીવન સાક્ષરજીવન જ હતાં. દ્વિજોના આ બે વર્ગથી જુદો પડી ત્રીજો એટલે બ્રાહ્મણવર્ગ ઉપનયન કાળથી તે મરણસુધી સાક્ષરજીવનમાં જ આયુષ્ય ગાળતો, અને વ્યવહારનું દ્રવ્યરૂપ સાધ્ય વ્યવહારમાં ભળ્યા વિના તેમને મળી શકે એ દૃષ્ટિ ધર્મશાસ્ત્રના આચારપ્રકરણમાં સ્થળે સ્થળે પડે છે. મ્લેચ્છ વિદ્વાનો અને આપણા દેશના આધુનિક વિદ્વાનોનો કેટલોક અંશ એમ માને છે અને તિરસ્કારથી બોલે છે કે બ્રાહ્મણોએ શાસ્ત્ર રચ્યાં અને શાસ્ત્રોમાં અન્ય વર્ણોને ઠગી પોતાની દ્રવ્યવૃદ્ધિની ઇચ્છાથી જ્યાં ત્યાં એવી જ આજ્ઞાઓ આપી કે ગમે તેમ કરી અમારા જ પુત્રોને દાનદક્ષિણા આપો. જે કાળે બ્રાહ્મણો સાક્ષરજીવન ધરતા હતા તે કાળને બાદ કરી

અક્ષરશૂન્ય બ્રાહ્મણોને માટે જ આ શાસ્ત્ર રચાયાં હત તો આ આરોપમાં સત્ય ગણાવું જોઈએ. પણ અક્ષરશૂન્ય બ્રાહ્મણોને આ લાભ અર્વાચીન કાળમાં મળે છે એ તો માત્ર કાકતાલીય છે અને અર્વાચીન પુસ્તકકારો બ્રાહ્મણોની નિરક્ષતા જોયા છતાં તે લાભ તેમને આપવાના માર્ગ વધારતા ગયા છે તેટલે જ વિષયે આ આરોપ સત્ય છે. દાન કુપાત્રને આપવાથી દોષ છે અને વિદ્યાદિસંપન્ન પુરુષો જ સત્પાત્ર છે એ પ્રાચીન દૃષ્ટિ હાલ નષ્ટ થઈ છે તેને લીધે જ યોગ્ય માર્ગ દર્શાવનાર શાસ્ત્રોને શિર અયોગ્ય માર્ગ દર્શાવવાનો આ આરોપ આવેલો છે.

હાલના બ્રાહ્મણોમાં સેંકડે નવાણું મનુષ્યો કેવળ "બ્રહ્મબટુ" છે અને યથાર્થ બ્રાહ્મણ નથી. તેઓ સર્વ વૈશ્યત્વ પામ્યા છે અને વ્યાપાર અથવા સેવાથી ઉદરનિર્વાહ કરે છે અથવા તો ભીખ માગી નામમાં તેમ અર્થમાં "બ્રાહ્મણ" મટી અપભ્રષ્ટ યથાર્થ "ભ્રામણ"—ભ્રમણ કરનાર અથવા ભ્રમરૂપ—થયા છે. વ્યાપાર અને સેવાથી ઉદર-નિર્વાહ કરવા વિના શુદ્ધ સાક્ષરજીવન પામનાર વર્ગને અક્ષય રાખવાના માર્ગ હાલમાં આ દેશમાં સાધ્ય નથી. પણ જેઓ એટલી અસાધ્યતાના નિમિત્તથી આયુષ્યનો સર્વ ભાગ દ્રવ્યઉપાસનામાં ગાળે છે અને સાક્ષરજીવન ગાળવા જેટલી સંપત્તિ હોવા છતાં પાઠશાળાઓમાં પરણેલી સરસ્વતીને ગમે તો હૃદયમાંથી પણ વિસારે પાડે છે અથવા તો લક્ષ્મીની દાસીનું પદ સરસ્વતી પાસે કરાવે છે તેઓ તો બ્રાહ્મણત્વનો ત્યાગ જ કરે છે અને વણિક્પણાનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરે છે. કારણ કાલિદાસ કવિ સત્ય વાક્ય કહી ગયા છે કે

यस्यागमः केवलजीविकैव ।
तं ज्ञानपण्यं वणिजं वदन्ति ॥

દેશની સ્થિતિને લીધે "જ્ઞાન" વેચી જીવિકા કર્યા વિના ચાલે એમ નથી એ ઘણાકને માટે સત્ય અને અનિવાર્ય છે; પરંતુ જ્ઞાનને કેવલ જીવિકાનું રૂપ જ આપવું એ વાત જે બ્રાહ્મણોને દુઃસહ લાગવાને સ્થાને પ્રિયતમ લાગે તો તેમને તો શુદ્ધ વણિક્ જ ગણવા એવું આ મધ્યકાળના કવિરાજનું વચન છે. જે બ્રાહ્મણોને વાણીયા થવું પ્રિય હોય તેને તેમ વટલવામાં બાધ નથી, પણ બ્રાહ્મણપણાનું અભિમાન રાખનારાઓ જ્યારે આવી રીતે વટલે છે ત્યારે તેમને માથે તો આ વર્ણનાશનો આરોપ સંપૂર્ણ પડે છે. ભોજનાદિકના વટાળથી વટલાવા કરતાં આ બુદ્ધિના વટાળથી વટલાવું તે બ્રાહ્મણત્વનો નાશ વધારે સંપૂર્ણ કરે છે. એ બ્રાહ્મણત્વનો નાશ જેટલે અંશે થાય છે તેટલો જ સાક્ષરજીવનનો નાશ તે જ દ્વારા થાય છે.

જે બ્રાહ્મણત્વનો અને સાક્ષરજીવનનો નાશ આ દેશમાંથી થાય છે તેનો ઉદ્ધાર પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે. યુનિવર્સિટી અથવા વિદ્યોત્તેજક સમાજોએ આપેલી વિદ્યાનો ઉચ્ચગ્રાહ (ideal) દર્શાવતાં કાર્ડિનલ ન્યૂમેન્ કહે છે કે શુદ્ધ વિદ્યા ઉપયોગી ન હોવી જોઈએ, અર્થાત્ વ્યવહારમાં દ્રવ્યાદિની સાધક ન જોઈએ. એ વિદ્યાની સાર્થકતા બુદ્ધિરૂપ શરીરના પ્રાણનું કામ સારવામાં જ આવી જાય છે. જે પોષણ, જે બળ, અને જે આનંદ સમુદ્ર અરણ્ય આદિના સ્વતંત્ર પ્રાણપોષક વાયુથી શરીરને મળે છે તે જ ફળ

બુદ્ધિને આપવામાં આ વિદ્યાની સફલતા છે. એવી સ્વતંત્ર સરસ્વતીના શોધનમાં જ સાક્ષરજીવન આવી જાય છે તે કથા શ્રીકણ્ઠ ભવભૂતિ ઉત્સાહક વાણીથી કથે છે કે

ते श्रोत्रियास्तत्त्वविनिश्चयाय ।
भूरिश्रुतं शाश्वतमाद्रियन्ते ॥

"Truth for truth's sake" "Knowledge for knowledge's sake" આદિ શબ્દથી જ્યારે યુરોપની વિદ્યા ગાજે છે ત્યારે લક્ષ્મીના દાસીકર્મમાં આપણા વિદ્વાનોની સરસ્વતીનું જીવન સમાપ્ત થાય છે. ધારાશાસ્ત્ર, ઔષધશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર આદિ સર્વ સાક્ષર વિષયોનો લય આમ આ દેશમાં લક્ષ્મીસેવનમાં જ થાય છે. લક્ષ્મીનો તિરસ્કાર કરવાનું કારણ નથી, કારણ લક્ષ્મી ઉપર વ્યવહારનો અને વ્યવહાર ઉપર સરસ્વતીનો આધાર છે. પરંતુ લક્ષ્મી પાસે સરસ્વતીનું દાસીકર્મ કરાવવું છોડી સરસ્વતીપાસે લક્ષ્મીનું દાસીકર્મ કરાવવાનો દોષ ચારે પાસ થતો જોવામાં આવે છે તેને માટે જ આ કથન છે. લક્ષ્મીનો પણ ઉચ્ચગ્રાહ છે, લક્ષ્મી પણ ગ્રાહ્ય છે, લક્ષ્મીની તૃષા ન ભાગે તો તે વાત પણ દૂષિત નથી–પણ તે ક્યારે ? પરોપકારને માટે સત્પુરુષોની વિભૂતિ છે અને લક્ષ્મીની વિભૂતિ એવી રીતે તેનો સંપાદક અથવા સ્વામી વેરે કે અન્ય જીવો તે વિભૂતિના અંશભાગી થાય ત્યારે જ લક્ષ્મીની અપ્રતિહત તૃષા હોવામાં બાધ નથી. પ્રાચીન "ગૃહસ્થાશ્રમ"માં પણ આવો જ ઉચ્ચગ્રાહ દર્શાવેલો હતો, અને તે ઉચ્ચગ્રાહ વિનાનો ગૃહસ્થાશ્રમ તે ગૃહસ્થાશ્રમ નથી પણ જડ લક્ષ્મીનું પામર દાસત્વ છે.

હાલમાં સંન્યાસીઓ સંન્યાસી નથી અને ગૃહસ્થો ગૃહસ્થ નથી. બ્રહ્મચર્ય અને વાનપ્રસ્થ તો નામમાં પણ અપરિચિત છે. આશ્રમ આમ નષ્ટ થયા છે. બ્રાહ્મણોને સાક્ષરજીવન નથી અને ક્ષત્રિયોને ક્ષાત્રજીવન નથી. તો માત્ર આશ્રમહીન વૈશ્યો અને બ્રહ્મબટુઓ બ્રાહ્મણાદિ નામ ધારી આ દેશમાં વસે છે એવે કાળે સાક્ષરજીવન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરાય, કેવી રીતનું રૂપ ધરે, અને કેવું ફળ આપે એટલા વિષય અત્ર વિચારવાના છે.

સાક્ષરજીવનનું સર્વસામાન્ય એટલે સર્વ દેશકાળમાં માનેલું સ્વરૂપ કેવું છે તેનો વિચાર પ્રથમ કરીશું.

સાક્ષરજીવનનું પ્રથમ લક્ષણ સર્વત્ર એ જોવામાં આવેલું છે કે દ્રવ્યની ચિન્તા જગતને કરવી પડે છે તે સાક્ષરજીવન ગાળનારને કરવી ન પડે. આ ચિન્તાભાર પામર જીવોને આનન્દ આપે છે અને એ ભારના વહનથી જ તેમનાં જીવનના પ્રાણનું વહન થાય છે. દ્રવ્યને માટે દ્રવ્ય, દ્રવ્યના દર્શનથી ઉત્સાહ, દ્રવ્યના લાભથી ભોગ, દ્રવ્યના વિયોગથી દુઃખ, ઇત્યાદિ સંસારોથી બનેલાં દ્રવ્યજીવન આ લોકમાં અનેક જીવોને પ્રિય થઈ પડે છે, અને દ્રવ્યલોકમાં જ્ઞાન માત્ર દ્રવ્યના સાધનરૂપે જ ઇષ્ટ હોય છે અને અન્યદા બાળકની રમત જેવું ગણાય છે. એ જ રીતે સાક્ષરજીવનમાં પણ દ્રવ્ય માત્ર સાક્ષરજીવનના સાધનરૂપે જ ઇષ્ટ હોય છે અને અન્યદા બાળકની રમત જેવું ગણાય છે.

સાક્ષરજીવનને દ્રવ્ય સાધનરૂપે કેટલું ઇષ્ટ હોય છે, તેનું સાધનરૂપ ક્યારે બંધ થાય છે, તે પછી એ જીવનમાં

દ્રવ્યના સ્વીકાર, ત્યાગ અને ઉપયોગ કેવા થાય છે, અને દ્રવ્ય બાલકના રમકડા જેવું કેવે પ્રકારે ભાસે છે તે વિષય હવે દૃષ્ટ કરીશું.

ક્વચિત્ ઈંગ્રેજીમાં દ્રવ્ય "સ્વતંત્રતાનું સાધન" ગણાયું છે. આજીવિકાને માટે દ્રવ્યનો ઉપયોગ છે. પ્રખ્યાત પર્યેષક બેકન્ કહી ગયો છે કે અમુક કાળ પછી દ્રવ્ય ઉપયોગી થતું મટે છે અને તેનું ફળ માત્ર તેને દૃષ્ટિએ જોવામાં સમાપ્ત થાય છે. એ મર્યાદા પછીનું દ્રવ્ય ગમે તો જાળવી રાખો, ગમે તો વધારો, અને ગમે તો પરમાર્થમાં કે અનર્થમાં કે નિરર્થક ખરચી નાંખો, પણ એ મર્યાદાબ્હારના દ્રવ્યનો ઉપભોગ માણુસ પોતાને માટે કરી શકતો નથી. મનુષ્યોની વ્યક્તિ અને જાતિના પ્રમાણમાં આ મર્યાદા મ્હોટી ન્હાની થાય છે. જાત–ઉપયોગને માટે ઈંગ્રેજને દ્રવ્ય જોઈએ તેટલું સાધારણ પક્ષે દેશીને જોઈતું નથી, ગર્ભશ્રીમંતને જોઈએ તેટલું ગર્ભદરિદ્રને જોઈતું નથી, અને સ્ત્રીલંપટને જોઈએ એટલું સાધુજનને જોઈતું નથી. આવી આવી અનેક રીતે મર્યાદાઓ સ્ફુરે છે. પણ તે સર્વમાં આત્મભોગને માટે દ્રવ્ય નિર્મર્યાદ જોઈતું નથી એટલું સર્વત્ર જણાય છે. આત્મભોગને માટે જોઈતું ધન મળે તો મનુષ્ય સ્વતંત્ર થાય છે અને એ સ્વતંત્રતાના સાધન જેટલું ધન બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યના પ્રયત્નને ઈશ્વર મોડો વ્હેલો આપી રહે છે એ શ્રદ્ધાને તૃપ્ત કરનાર ઐશ્વરી શક્તિને આર્યોએ અન્નપૂર્ણા નામ આપેલું છે. ઉક્ત મર્યાદામાં ધન આપવું એ અન્નપૂર્ણાનું કામ છે. એ મર્યાદા બ્હાર ધન આપવું એ લક્ષ્મીનો પ્રસાદ છે. અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ સર્વને માટે છે. લક્ષ્મીનો

પ્રસાદ સંસારની દૃષ્ટિએ ભાગ્યશાળી દેખાતાં મનુષ્યોને માટે છે. અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદ શીવાય જ્ઞાન કે વૈરાગ્યની સિદ્ધિ થતી નથી. લક્ષ્મીના પ્રસાદની કોઈને આવશ્યકતા નથી; ઇચ્છા હોય તે જુદી વાત. સાક્ષરજીવનને અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદની આવશ્યકતા છે; લક્ષ્મીનો પ્રસાદ એ જીવન સાથે ભળે તો સરસ્વતીના આરાધનમાં તે જાય પણ એ જીવનને તેની આવશ્યકતા નથી.

ચતુર્થાશ્રમ ધારણ કરનારને માટે ભુજલતાનું ઉશીકું, પૃથ્વીરૂપ શય્યા અને મૂળફળનો આહાર જોઈએ તે જ્યાં જાય ત્યાં મળે એવો આપણા આદિકાળમાં પ્રસંગ હતો. કાળબળે જડ પૃથ્વીમાં એટલો આહાર મળવો કઠણ થઈ પડ્યો અને ઋષિલોકે આજ્ઞા કરી કે ગૃહસ્થને ઘેર સંન્યાસીનાં દર્શન થાય કે તેને તેણે ભોજન આપવું. સંન્યાસીને માટે આવું અયાચિત ભૈક્ષ્ય તૈયાર કર્યું અને સંન્યાસી લોભી થઈ તે ભૈક્ષ્ય આપનારની શ્રદ્ધા નષ્ટ ન કરે એવી મર્યાદાઓ પણ તે સાથે બંધાઈ. સંન્યાસીઓને પરિવ્રાજકપણું થયું તેનાં અનેક કારણોમાંનું એક આ.

દિવસે દિવસે સંન્યાસીઓ મર્યાદા તોડતા થયા અને ગૃહસ્થો શ્રદ્ધા છોડતા થયા. અશુદ્ધ ભેગા શુદ્ધ સંન્યાસીઓ તિરસ્કાર પામવા લાગ્યા અને યોગિરાજ ભર્તૃહરિ પોતાના કાલના શ્રીમંતોને ગર્વિત જોઈ પુછવા લાગે છે કે શું ગિરિકન્દરમાંથી કન્દ ખુટ્યાં છે ને ઝરામાંથી પાણી ખુટ્યું છે કે લોક શ્રીમંતોના ગર્વિત મુખ જુવે છે? આ કાળમાં શુદ્ધ સંન્યાસ અને શુદ્ધ ગાર્હસ્થ્ય ઉભય નષ્ટ થયાં છે અને

ચતુર્થાશ્રમ અને તેને માટે અન્નપૂર્ણાએ રચેલી યોજના ઉભય નષ્ટ થયાં છે. જો એ આશ્રમ નષ્ટ છે તો એ યોજનાનો નાશ પણ યોગ્ય ગણવો એ આ દેશકાળને ઉચિત છે.

એ જ ન્યાયે બ્રાહ્મણો નષ્ટ થતાં તેમને માટે અન્નપૂર્ણાએ રચેલી યોજનાનો નાશ પણ યોગ્ય ગણવો એ આ દેશકાળને ઉચિત છે. એ બ્રાહ્મણોનો શિષ્ટાચાર એવો હતો કે ગૃહસ્થ પાસે દાન માગવું ખરું, પણ ઉદરપોષણ માટે અને ધર્મકાર્યમાં જોઈએ તે કરતાં અધિક સંગ્રહ કરવો નહી. ગૃહસ્થ અધિક આપે તો પણ બ્રાહ્મણે તે લેવું નહી. શ્રોત્રિય પુરુષે દ્રવ્યસંચય કરવો તો માત્ર ઇષ્ટાપૂર્ત્તિને માટે જ કરવો એમ ભવભૂતિ કહી ગયા છે. આ શિષ્ટાચાર નષ્ટ થયો છે માટે જ બ્રાહ્મણો દ્વારે દ્વારે ભિક્ષા માગે છે તે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે અને એ ભિક્ષામાં આપેલાં દાન કુપાત્રે દાન છે. એવા નિરક્ષર બ્રહ્મબટુઓને ભિક્ષા ન આપવી અને વૈશ્યમાર્ગે કે શૂદ્રમાર્ગે દ્રવ્યોપાર્જન કરવા કહેવું એ જ યોગ્ય છે અને કુપાત્રે દાન કરવા કરતાં અ-દાન વધારે સશાસ્ત્ર છે.

ભિક્ષાદૈન્ય ક્ષત્રિયોને અને વૈશ્યોને વિહિત ન હતું. આત્મોપાર્જનમાંથી કરેલા સંગ્રહવડે અથવા દાયાદોએ પ્રતિવર્ષ આપેલા ઉદરપૂરણયોગ્ય પિંડદાનથી વાનપ્રસ્થ વૃદ્ધ દમ્પતીઓનો નિર્વાહ થતો અને અન્નપૂર્ણાની યોજના સફળ થતી. દેશમાં નિરક્ષરતા વધતાં વાનપ્રસ્થ આશ્રમ અપરિચિત થયો, અને વૃદ્ધો તેમ યુવાનો ગૃહવાસ સેવવા લાગ્યાં અને લક્ષ્મીપૂજા મરણસુધી ચાલી. ગૃહસ્થો, બ્રાહ્મણો અને વાનપ્રસ્થ બ્રાહ્મણોમાં પણ એ પ્રનાલિકા ચાલી. વ્યાસ, વાલ્મીકિ,

અને વસિષ્ઠજેવા સાક્ષર ઋષિરાજોનાં ચરિત લખાયાં નથી અને તેમણે લખેલા અક્ષરો આજ સુધી અક્ષય છે. રામ કૃષ્ણ અને પાંડવો વીશે આટલું બધું લખાયલું છે ત્યારે તેમના આ કવિઓ, ગુરુઓ, અને વડીલો વીશે કાંઈ લખાયું નથી તેનું કારણ શું? એ ઋષિરાજો કાલક્ષેપ કેમ કરતા? તેમને જ્ઞાન મેળવવા અને આપવા કાળ ક્યારે મળ્યો? તેઓ નગરોમાં રૂહેતા કે વનોમાં? તેમનો ઉદરનિર્વાહ કેમ થતો? તેમનું કુટુમ્બપોષણ કેમ થતું? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોના ઉત્તર કોઈએ લખ્યા નથી. સૂર્ય, ગ્રહો, અને ઉપગ્રહો પેઠે આ મહાત્માઓની સતત ગતિ કોઈએ માપી નથી. માત્ર ધૂમકેતુ પેઠે મહાન્ પ્રસંગોએ આવી જઈ અદૃષ્ટ થતા તેમને વર્ણવેલા છે. તેનું કારણ શું? તેઓ સાક્ષરજીવન ભોગવતા, અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ વૃદ્ધોની યોજના પ્રમાણે તેમના આશ્રમોમાં વર્ષી રૂહેતો, અને તેમના સંસાર ઉપાધિશૂન્ય, શાંત, અને પ્રમોદમય ગુપ્ત વહન કરતા, અને તેમનાં ઉત્તમાંગમાં અક્ષરબ્રહ્મ અને શબ્દબ્રહ્મના પ્રકાશ અને આનંદ શીવાય કાંઈ બીજો પદાર્થ જવા પામતો નહી. એ મહાત્માઓએ સાક્ષિરૂપે કરેલા ઐહિક અને આમુત્રિક અનુભવના ઉદ્ગાર શીવાય એમનાં જીવન વીશે બીજું કાંઈ આપણે જાણતા નથી. સાક્ષરજીવનનો ઉત્તમોત્તમ ઉચ્ચગ્રાહ એ મહાત્માઓમાં મૂર્ત્તિમાન્ થયો હતો. અને એવાઓને માટે જ કૃહેવાયું છે કે જગત્ પોતાના શ્રેષ્ઠ પુરુષોનાં જીવનચરિત્ર વીશે અંધકારમાં છે–The world knows nothing of its greatest men. જ્યાં જીવનનાં સર્વ વાદિત્ર શાંત થઈ જાય છે અને માત્ર અક્ષરનો અનહદ નાદ ઉઠે છે અને સુણાય છે, જ્યાં સંસારના સર્વ તાર તોડી

નાંખી સરસ્વતીની વીણા વાગી રૂહેછે અને એ દેવીના પિતાને પણ મોહમાં નાંખી દેછે, એ જીવનનું ચરિત લખવાનું રૂહેતું નથી. તેના અક્ષરમાં તે જીવન અને તેનું ચરિત સમાપ્ત થાયછે. એ અક્ષર કીર્ત્તિને માટે નીકળતા નથી, કારણ કીર્ત્તિનો લોભ હોય ત્યાં અક્ષર લોકની વાસનાઓને પરતંત્ર રૂહેછે. એ અક્ષર આલેખનાર મહાત્મા કવિ હોય તો તેના અક્ષરના ગાનની આસપાસ, મધુવનના મોહકની મોરલીના સ્વરથી સ્વતઃ આકર્ષાયલી ગોપીઓ પેઠે, જગત સ્વતઃ આકર્ષાય છે. એ સાક્ષરજ્ઞાની હોય તો તેનું જ્ઞાન, સમુદ્રનાં અદૃષ્ટ બાષ્પ આકાશમાં ઉડી મેઘ પેઠે દૃષ્ટિગોચર થઈ વૃષ્ટિરૂપે પૃથ્વીપર પડી તેનું કલ્યાણ કરેછે તેમ, ઉચ્ચ પદને પામી ત્યાંથી પામરજીવોના કલ્યાણ માટે અક્ષરરૂપે વૃષ્ટિપાત કરેછે. બાહ્યલોક અને સાક્ષર જીવનો આવો સંબંધ છે તે શીવાય અન્ય વિષયમાં સાક્ષર જીવનું જીવન પવન જેવું અશરીર છે. એવાં જીવન જાતે જ લોકને કલ્યાણકારક ગણી, તેમના શાંત સંસારને જ લોકોદ્ધારક ગણી, આ દેશના વૃદ્ધતમ આર્યોએ એ જીવનનાં પોષણ માટે અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદની વૃષ્ટિ વર્ષાવી હતી, અને વાલ્મીકિ, વ્યાસ, અને વસિષ્ઠ જેવા મહાત્માઓનાં સાક્ષરજીવન આવી વૃષ્ટિના પ્રભાવથી જ ઉદ્‌ભૂત થયલા વનસ્પતિ હતા.

એવાં જીવનની સરસ્વતીનું લક્ષ્મી કેવું દાસત્વ કરતી હતી તેનું વર્ણન કરનારે કહેલું છે કે, “હે બાપુ, દૂર્વાંકુરનો આહાર કરનાર અને એકાંત વનમાં વિહાર કરનાર મૃગોને ધન્ય છે, કારણ અપ્રયત્ને સુલભ થયલાં દ્રવ્યથી તેમનાં જીવન જીવાય છે.”

दूर्वाङ्कुरसमाहारा धन्यास्तात वने मृगाः
अप्रयत्नसुलभैर्द्रव्यैर्जीवितं यैस्तु जीव्यते ॥

અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદના સાધકરૂપે જ દ્રવ્ય આટલું સાક્ષરજીવનને ઇષ્ટ છે. પ્રાચીન આર્યોને એ જીવન પ્રિય હતાં તેથી આટલાં સાધન આટલી મર્યાદામાં રચી ગયા હતા. હાલ એવા સાક્ષર નામધારી મળશે કે જેને "અપ્રયત્નસુલભ દ્રવ્ય" થી જીવવું પ્રિય હશે; પણ એ દ્રવ્ય દૂર્વાંકુર જેવું અને દૂર્વાંકુર જેટલું જ પામી તેમાંથી સંતોષ અને આનંદ લેવાની સરત તેઓ ના પાડશે; તેમ જ એકાંત વનમાં કૃત્રિમ વૈભવનો ત્યાગ કરી રહેવું પણ તેમને અપ્રિય લાગશે. એવાં જીવન શુદ્ધ સાક્ષરજીવન નથી. નિર્મલ, તેજસ્વી, શાંત, શીતલ, એકાંતદ્રવી, અને સૂર્યના ભભક વિનાના કેવળ ચંદ્રપ્રકાશના ભોક્તા ચંદ્રકાંતમણિ જેવાં, સાક્ષરજીવનને આ નિર્દોષ મૃગલાંના જેટલી જ દ્રવ્યવાસના છે, અને એટલા દ્રવ્યનો તેમનો ભોગ પણ સૂક્ષ્મ છે. જ્યાં અન્નપૂર્ણાની પૂજા માટે તે દ્રવ્યની આહુતિ થઈ રહી એટલે એ દ્રવ્યનું સાધનરૂપ થઈ રહ્યું, અને તે પછીના દ્રવ્ય માટે સાક્ષરજીવનને વાસના નથી.

ગ્રીસ દેશમાં પણ પ્રાચીનકાલનાં સાક્ષરજીવન આવી જ જાતનાં હતાં. પૅરિકલીસ અને થૅમિસ્ટોક્લીસનાં જીવન જગત જાણેછે તેવાં સૉક્રેટીસ અને ઍરિસ્ટોટલ્નાં જીવન કોઈ જાણતું નથી. તેમના તો માત્ર અક્ષરોદ્દ્ગાર જ જણાયા છે. સૉક્રેટીસનું મૃત્યુ જાણ્યું છે, તેની સ્ત્રીની દુષ્ટતા જાણી છે,

પણ એ અમર મહાત્માના તો અક્ષર જ જાણ્યા અને તે પણ એના શિષ્યોદ્વારા ગળાઈ આવેલા વાંચીયે છીયે. ઍરિસ્ટોટલ્‌ની શાળામાં આવવા ઉત્સુક એક લક્ષ્મીપતિના બાળકે એ મહાત્માને ક્‌હાવ્યું કે આપને ત્યાં શીખવા આવવાની ઇચ્છા છે પણ આપ મૃત્તિકાપાત્રથી કામ ચલવો છો ને મ્હારે તો સુવર્ણપાત્રોનો પરિચય છે માટે આપ જ મ્હારે ત્યાં પધારો અને મ્હારાં સુવર્ણપાત્ર ભોગવો. આના ઉત્તરમાં એ મહાત્માએ ક્‌હાવ્યું કે "ભાઈ, મ્હારે ત્યાં આવતાં તો ત્‌હારે માત્ર સુવર્ણપાત્રની ખોટ પડે છે, પણ મ્હારે ત્યાં એવી સુવર્ણમય દૃષ્ટિ છે કે તે જે મૃત્તિકા ઉપર પડે તે પણ સુવર્ણ થઈ જાય છે અને ત્‌હારે ત્યાં એવી મૃત્તિકાદૃષ્ટિ છે કે તે સુવર્ણ મૃત્તિકારૂપ થાય છે; માટે મ્હારે ત્યાં આવતાં તને ખોટ જાય તેના કરતાં ત્‌હારે ત્યાં આવતાં મ્હારે વિશેષ ખોટ છે."

હાલની પાશ્ચાત્ય વિદ્યાએ સાક્ષરજીવનમાં ઘણો વિપર્યાસ કરી દીધો છે, અને અન્નપૂર્ણાના મંદિરમાં લક્ષ્મી દેવીને પણ જોડે જોડે પધરાવી દીધાં છે. એ સાક્ષરજીવનમાં જ્ઞાનપણ્ય વાણિજ્ય આવશ્યક થઈ ગયું છે, અને સંસારના કોલાહલ એ જીવનની શાંતિમાં વિઘ્ન નાંખે છે. એવું છતાં ત્યાં પણ ઉચ્ચગ્રાહી સાક્ષરજીવન સ્ફુરે છે, અને ત્યાંના પ્રકાશનાં પ્રતિબિમ્બ આ દેશમાં થોડાં ઘણાં પડવાનાં માટે તે વિષયનો વિચાર પણ આવશ્યક છે. આપણાં પ્રાચીન સાક્ષરજીવન અને તેમની કુલદેવી અન્નપૂર્ણા ઉભય આ દેશમાંથી અસ્ત થયાં છે, પણ તેમના નવા અવતારનાં

પગલાં કેવાં અને કેટલાં સંભળાય છે તે જાણવાનું છે. આપણી પ્રાચીન સરસ્વતી અને વર્તમાન પાશ્ચાત્ય સરસ્વતી એ ઉભય ગંગાયમુનાનો પ્રવાહ કેવી રીતે અને ક્યાં મળશે ઇત્યાદિ પણ વિચારવા જેવું છે.

આ વ્યવસ્થાને અંગે યૂરોપ અને હિંદુસ્થાનની લોક-વ્યવસ્થાનો એક ભેદ સમજવો આવશ્યક છે. આ તેમ અન્ય પ્રાચીન લોકમાં લોકલક્ષણને ઉદ્દેશી લોકની સંજ્ઞા પડતી અને લોકવિભાગને જાતિનું નામ આપતા. હાલના પાશ્ચાત્ય વ્યવહારમાં દેશવિભાગ કરી નિવાસને ઉદ્દેશી લોકની સંજ્ઞા પડેછે. હાલ જેઓનું નામ સિન્ધુનિવાસ ઉપરથી હિંદુઓ પડેલું છે તેઓ પૂર્વે પોતાને આર્ય કહેતા. ફ્રાંક, મુસલ્માન, આદિ શબ્દો લોકવાચક છે, દેશવાચક નથી. ઈંગ્રેજ, ફ્રેંચ આદિશબ્દો દેશવાચક છે. આવી જાતના વ્યવહારભેદને લીધે અર્વાચીન પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓમાં જેવું ઐક્ય ત્યાંના પ્રત્યેક કુટુંમ્બમાં રહેછે તેવું ઐક્ય લોકસંજ્ઞાવાળી જાતિમાં રહેતું. જ્યારે દેશવિભાગવાળી પ્રજાઓ દેશના સ્વાર્થ જુવેછે અને આખા દેશને કુટુમ્બવત્ ગણી અથવા પોત-પોતાના ભિન્ન સ્વાર્થને જ ઉદ્દેશી એ પ્રજાઓનાં મનુષ્યો પ્રવર્ત્તે છે, ત્યારે લોકવિભાગવાળી પ્રજાઓનાં મનુષ્યો દેશના કે પોતપોતાના ભિન્ન સ્વાર્થ સમજતાં નથી પણ માત્ર લોકના અને લોકવિભાગના સ્વાર્થ ઉપર જ દૃષ્ટિ રાખે એ સ્વાભાવિક છે. આ દેશમાં આવેલા આર્યોએ લોકકલ્યાણઉપર આવી રીતની દૃષ્ટિ રાખી વર્ણાશ્રમના નિયમ ઘડ્યા છે. યૂરોપમાં એવા નિયમ ઘડાવાના પ્રસંગ પરિપકવ થતાં પ્હેલાં દેશ-

વિભાગની વ્યવસ્થા પરિપાક પામી, અને એ વ્યવસ્થાવાળા તંત્રમાં આ દેશ એક અવયવરૂપ થયો છે.

આપણા દેશના જેવા લોકવિભાગના અંશરૂપે વર્ણવિભાગ બીજે સ્થાને નથી પડ્યા એમ નથી. પ્રાચીન ઈજીપ્ટ્માં એવા વિભાગ પ્રાચીન ગ્રીકલોકોએ જોયા હતા અને તેનું સાદૃશ્ય એટલું બધું લાગ્યું હતું કે ઈજીપ્ટ્વાસીઓ અને હિંદુઓ એક જ જાતના હશે એવું અનુમાન તેમનામાં થતું. ઉત્તરકાળમાં યૂરોપમાં ફ્યૂડલ્ સિસ્ટમન યંત્રમાં પણ યોદ્ધાઓ, ગુરુઓ, દ્રવ્યોત્પાદકો, અને દાસો, એવા ચાર વર્ગ બંધાયા હતા. જ્યારે એવા દેશોમાં અનેક કારણથી એ વર્ણવિભાગ પરિપક્વ થતાં પ્હેલાં નષ્ટ થયા ત્યારે આપણે ત્યાં ભોજનાદિકમાં પણ તે વિભાગ સિદ્ધ કર્યા. બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ છીયે તો અન્યત્ર દેશવિભાગથી વર્ણાચાર નષ્ટ થયા છે ત્યારે આપણે ત્યાં ચાતુર્વર્ણ્યના પણ વિભાગ અને તેના પણ વિભાગ થઈ ગયાથી વર્ણાચાર નષ્ટ થયા છે; એટલું જ નહીં પણ વડનગર ઉપરથી વડનગરા, વીસનગર ઉપરથી વીસનગરા, મોતા ઉપરથી મોતાળા, કોંકણ ઉપરથી કોંકણસ્થ ઇત્યાદિ રીતે દેશવિભાગથી, કુસંપથી, અને અનેક કારણોથી દબાઈ ચૂર્ણ થઈ વર્ણવિભાગમાંથી અણુપરમાણુ થયા છે અને થશે. આપણા પૂર્વજોએ રચેલાં ક્ષાત્રજીવન, સાક્ષરજીવન, અને દ્રવ્યજીવનનો સંકર આવી રીતે આપણે જ કરેલો છે, અને કમોદ, કોદરા વગેરે અનેક ધાન્યોને એકઠાં કરી પછી તેમે વીણી ક્હાડવામાં દુષ્કરતા છે તો આ નાતજાતોને નામે ક્હેવાતા વર્ણાચારોથી પ્રાચીન જીવનપરત્વે રચાયલા વર્ણાચારોનો પ્રધ્વંસ થયો છે તેનો ઉદ્ધાર કરવા કદી ઈંગ્રેજી

વિદ્યાવાળા હા કહેશે પણ આપણી ઈતર વસ્તી તો હા કહેવાની જ નથી. પ્રાચીન રીતના સાક્ષરજીવનનો ઉદ્ધાર કરવો અને તેને માટે અન્નપૂર્ણાની યોજના કરવી એ તો આમ આપણા અર્વાચીન લોકસમાજે જ અશક્ય કરેલું છે. चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः—એ ગીતાકાળની સૃષ્ટિ હતી. હવે ચાતુર્વર્ણ્ય નથી, ગુણકર્મવિભાગ નથી, સાક્ષર વર્ણ નથી, અને સાક્ષર આશ્રમ નથી. ત્યારે શું છે? શું કર્તવ્ય છે? અને તેનું સાધન શું છે?

જો સાક્ષરજીવનને અંગે અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ આવશ્યક સાધન હોય તો તે સાધન શી રીતે સાધવું? એ સાધનને ઉપયુક્ત કરવાના ક્લેશ જેટલું ફળ સાધ્ય થશે કે નહી? જેટલું ફળ સાધ્ય થશે તેનું ગૌરવ અને માહાત્મ્ય કેવું છે?

વર્ણાશ્રમ હાલ નથી તો શું છે? લોકસમાજની દશા અણુપરમાણુઓના અવ્યવસ્થિત સમુદાય જેવી છે. એ સમુદાયની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ રાજ્યકર્તાઓ માથે રાખતા નથી. તેઓ તે વાતમાં તટસ્થ છે. જ્યાં સુધી લોકના આચાર વિચાર તેઓ સમજતા નથી ત્યાં સુધી એ તટસ્થતા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી તેમનું અને આપણું પરસ્પર વિદેશીયત્વ છે ત્યાં સુધી પરસ્પર સમભાવ અને પરસ્પર વિશ્વાસ સુલભ નથી; ત્યાં સુધી એમની તટસ્થતા ઉભયવર્ગને કલ્યાણકારક છે. ત્યારે લોકપરમાણુઓના સમુદાયની વ્યવસ્થા કોણ કરશે? એ વ્યવસ્થા કરવા પ્હેલાં તેનો વિચાર પણ કોણ કરશે?

આ વિચાર કરવા એ કામ અનુભવી અને લોકજ્ઞ

વિદ્વાનોનું છે. કુટુંબજાળ અને લક્ષ્મીસેવનના વ્યાધિઓથી ગ્રસ્ત થયલા જીવોને આ વિચાર કરવાને અવકાશ પણ નથી અને શક્તિ પણ નથી. અનુભવી અને લોકજ્ઞ વિદ્વાનોનો વર્ગ ઉભો થાય, તેમને અવકાશ મળે, અને એ અવકાશનો સદુપયોગ કરવા તેમને વૃત્તિ થાય તો જ આ વિષયના વિચાર થઈ શકે. તે થયા પછી એવો કાળ આવશે કે જ્યારે આ વિચારો પરિપાક દશાને પામશે અને સર્વત્ર સંમત થશે. એ વિચાર પ્રમાણે પ્રયોગ કરી લોકસમુદાયની વ્યવસ્થા કરવાનો પ્રસંગ તે પછી આવશે. લોકવ્યવસ્થાને ઉદ્દેશી હાલ જે જે પ્રયત્નો થાય છે તેના ઉદ્દેશ સ્તુત્ય છે, પણ બાળ-વિવાહથી જોડાયલાં અપકવ દમ્પતીના અપકવ સંસારથી જેવાં અપકવ ફળ થાય છે તેના જેવાં જ ફળ હાલના લોકવ્યવસ્થાના પ્રયત્નોથી થાય છે. એ ફળ ઉદયકાળ જોતાં પ્હેલાં જાતે નષ્ટ થાય છે, તેનો ઉપભોગ વિરલ જ થાય છે, અને તેની વાર્તા કરનારાઓ વાદયુદ્ધ ઉભું કરે છે, અને શિષ્ટ પુરુષોમાં પણ મતભેદ થાય એવા પક્ષમતથી પક્ષવાદ થાય છે, બાલકો અને યુવકોનાં મન ભ્રમિત થાય છે અને અવ્યવસ્થા ઘટવાને ઠેકાણે વધે છે. જ્યાં સુધી આ ભેદ વ્યવહારને ભ્રાન્ત કરતા નથી ત્યાં સુધી બહુ બાધ નથી; એટલું જ નહી પણ ચર્ચા સંપૂર્ણ થતાં સુધી સર્વે પક્ષવાદ આવશ્યક છે અને તે પ્રસંગ સુધી થોડી ઘણી માનસિક અવ્યવસ્થા અનિવાર્ય છે. એવી અવ્યવસ્થા ઘણા કાળ સુધી પ્હોંચશે એ પણ નિઃસંશય છે. પરંતુ ચોપટ અને ચતુરંગ રમનારાઓ ખેલનયુદ્ધમાંથી ખરા યુદ્ધના આવેશમાં આવી જાય છે તેમ આ પક્ષવાદીઓ વાદદશાને ભુલી

સિદ્ધાંતદશામાં આવ્યા હોય એવી ભ્રાન્તિ પામે છે, તેનો આગ્રહ કરે છે, વિરુદ્ધ પક્ષવાદીને માથે દોષ મુકે છે, અપક્વ પક્ષવાદને બળે લોકવ્યવહારનાં ચક્ર ચલાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તેથી જે લોકમન્થન અને નવીન અવ્યવસ્થા થાય છે તે સ્તુત્ય છે એમ સહસા કહેવાતું નથી. એ નવીન અવ્યવસ્થાનું વાદળ વેરી નાંખવાનાં સાધનમાં મુખ્ય વસ્તુ ધૈર્ય, લોકજ્ઞતા, અનુભવ, વિદ્યા, શાન્તિ, નિષ્પક્ષપાત, અવકાશ, અને વિચાર છે. આવાં સાધનથી સંપન્ન વર્ગ ઉભો થાય ત્યાં સુધી લોક સમુદાયના ચક્રનો સ્પર્શ કરવો પડતો મુકી વિચાર અને ચર્ચાના વિષયમાં રહેવામાં સર્વનું કલ્યાણ છે. આવાં સાધનથી સંપન્ન થવાનો એક જ માર્ગ છે અને તે સાક્ષરજીવન છે. જે એકાન્ત, અવકાશ, લોકજ્ઞતા, વિદ્યા, અને બુદ્ધિ આદિને પામી પ્રાચીન ઋષિઓ લોકવ્યવસ્થા કરી ગયા હતા તેમનાં આયુષ્ય સાક્ષરજીવનમય હતાં. દેશકાળ ફરી ગયા છે. એ ઋષિયોએ કરેલી વ્યવસ્થા સાંપ્રત દેશકાળને રુચતી નથી. નવી ચિકિત્સા કરવા અને નવાં ઔષધ કરવા એ ઋષિયોના જેવાં જ સાક્ષરજીવન જોઈએ છીયે. પણ તે પ્રાપ્ત કરવાં સુગમ છે કે નહીં? આવાં સાક્ષરજીવન પ્રાપ્ત કરાવવાને સાંપ્રત લોકવ્યવસ્થા સર્વથા અશક્ત છે એમ નથી. આપણા દેશમાં રાજ્યકર્તાઓ જે લોકવ્યવસ્થા કરી શકતા નથી તે પાશ્ચાત્ય દેશોમાં થાય છે. ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રસારણને માટે ઉત્પન્ન થતા અનેક સમાજો દ્રવ્ય એકઠાં કરે છે અને મહાન્ વિદ્વાનો તેમાંથી અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદ જેટલું લેઈ સંતોષ પામે છે અને દેશવિદેશ સમાજનાં કાર્યોમાં પ્રવર્તે છે. ગ્રન્થકારનો ઉદ્યોગ એ

દેશોમાં લક્ષ્મી અને સરસ્વતી ઉભયને અનુકૂળ થાય છે. શાળાઓના શિક્ષકો અને પાઠકો વિદ્યાનંદ શોધે છે. સૃષ્ટિશાસ્ત્ર અને તત્વશાસ્ત્રના શોધ માટે રાજાઓ, સમાજો, અને શ્રીમન્તો અનેક યોજનાઓ કરે છે. એ દેશોમાં એવા અનેક માર્ગોથી સાક્ષરજીવન સધાય છે. એવી યોજનાઓ આ દેશમાં વિરલ છે. થિયોસોફિક્ સોસાઇટી, ઍન્થ્રોપોલૉજિકલ્ સોસાઇટી, નેચરલ્ હીસ્ટરી સોસાઇટી, ઇત્યાદિ યોજનાઓ પાશ્ચાત્ય ગૃહસ્થોની કરેલી છે તેમાં દેશી ગૃહસ્થો ભળે છે. બંગાળામાં અને મદ્રાસમાં આ વિષયની કંઇક સામાજિક વ્યવસ્થા દેખાય છે. પરંતુ એ સર્વ અપક્વ છે અને દેશી વિદ્વાનોમાં સાક્ષરજીવનનું પોષણ કરવાની વ્યવસ્થા તો કોઈ પણ સ્થાને નથી. માત્ર બીજ છે તો કોઈ દિવસ વૃક્ષની આશા છે એટલું જ કહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. સરકાર તટસ્થ છે અને લોકસ્થિતિ અવ્યવસ્થિત છે, ત્યાં ભાવી કાળના સાક્ષરજીવનને આટલી આશા છે.

પણ એ આશા હાલ તો સ્વપ્ન જેવી છે. સાક્ષરજીવન ગાળનારને અન્નપૂર્ણાના મન્દિરમાં નિવાસ કરાવનાર કે પ્રવેશ કરાવનાર શ્રીમન્ત વ્યક્તિ કે શ્રીમન્ત સમાજ દૃષ્ટિમર્યાદામાં નથી. આ દેશની પ્રાચીન વ્યવસ્થા આ વિષયમાં હતી તે નષ્ટ થઈ છે અને તેનો જીર્ણોદ્ધાર અશક્ય છે. હવે તો જેને સાક્ષરજીવનની વાસના હોય તેણે જાતે સાધનનું સંપાદન કરવાનું છે. શું તે સાધન દુર્લભ છે?

ઈંગ્રેજીમાં કહેવત છે કે Where there is will, there is way. વાસના હોય તો વૃત્તિ થાય, વૃત્તિ હોય તો પ્રવૃત્તિ થાય, અને પ્રવૃત્તિ હોય તો પ્રાપ્તિ થાય. એ વાસના

સદ્વસ્તુ પ્રતિ હોય તો મોડી વ્હેલી તે વાસના ઈશ્વરકૃપાએ ફળે છે. દ્રવ્યની વાસના ન ફળે, ભોગની વાસના ન ફળે, પાપકર્મની વાસના ન ફળે, પણ પુણ્યવાસનાનો ફલોદય તો સદાગ્રહના જ હાથમાં ઈશ્વર રાખે છે. એક અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદનો જ લાભ જોઈતો હોય તો તે વિષયનો પ્રયત્ન ઈશ્વર કેમ સિદ્ધ નહીં કરે?

ઘણું ખરું આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં મનુષ્યનો અસંતોષ જ વિઘ્નકર થાય છે. **शती**–સો રુપીઆનો સ્વામી–**सहस्री** થવા ઇચ્છે છે, અને **सहस्री लक्षपति** થવાને ઇચ્છે છે. "And the minds of men are largened with the process of the suns." આશા શબ્દનો અર્થ દિશા પણ થાય છે. આશા અને દિશા અનંત છે, પણ શૂન્ય છે. તેમાં ઉડનાર પોતાના પ્રવાસને લંબાવે છે તેમ તેમ દૃષ્ટિમર્યાદા વધે છે, અને દૃષ્ટિમર્યાદા વધતાં મન પોતાનું નિર્ણીત લક્ષ્ય ભુલી જાય છે અને નવું લક્ષ્ય શોધે છે. આમરણાન્ત આ દોડાદોડ ચાલી રહે છે. સાધનરૂપ દ્રવ્યના શોધમાં મનુષ્ય તેનું સાધનરૂપ ભુલી જાય છે અને તેને સાધ્ય જ ગણી લેછે. આ રૂપે દ્રવ્યનું શોધન નિષ્ફળ કે સફળ થવું એ વાત અનિશ્ચિત છે અને તેને માટે મરણ સુધીનો પ્રયાસ એકલો જેવો નિશ્ચિત છે તેવું જ બીજું નિશ્ચિત એ છે કે મરણ પછી તેમાંથી કાંઈ સ્વાર્થ સાધવાનો નથી. એવા સાધ્યશૂન્ય–objectless–જીવનને માટે પ્રયાસ કરવાથી મનુષ્ય અન્ય પ્રાણીઓની કોટિમાં પોતાના જીવનને સમાપ્ત કરી દે છે. "હું શું કરું છું, અને શાને માટે?" એવા વિચારથી શૂન્ય થયેલો આ જીવન **પામર છે–પાશવ–છે.** જડ પદાર્થની સ્થિતિમાં પણ કાંઈક

આવું જ સાદશ્ય છે; કારણ વિચારશૂન્યતા તેનું પણ લક્ષણ છે. આ વિચારશૂન્યતાનો ત્યાગ કરી મનુષ્ય કંઈ પણ વિચાર કરે છે ત્યારે તેને દ્રવ્યશોધનને અન્તે બીજું કંઈ પણ સાધ્ય વસ્તુ સુઝે છે.—બીજું કાંઈ પણ લક્ષ્ય–સ્થાન દેખાય છે. આ નવો ઉપલમ્ભ થતાં તેને નવી વાસના ઉત્પન્ન થાય છે અને નવા સ્થાન ભણી તેને આકર્ષે છે. આમ વિચારથી તત્ત્વદર્શી સાત્વિક પુરુષને સંપૂર્ણ બ્રહ્મરૂપે અથવા તેના કલાભાગ ઈશ્વરરૂપે અદૃષ્ટપૂર્વ સત્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પુણ્યદર્શી સાત્વિક પુરુષને લોકકલ્યાણના માર્ગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. દેહદર્શી રાજસિક પુરુષને શરીરકુટુંબાદિકના ભોગાદિક દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આમાંનું ગમે તે સત્વ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તોપણ તે દૃષ્ટિને તે દ્રવ્યના સાધ્યરૂપે જણાય છે. બાલક સ્તન્યપાનનો ત્યાગ કરી અન્ન સ્વીકારે છે અને યુવાન્ માતાપિતાની છાયામાં રહીને પણ ધર્મપત્નીનો અભેદ સ્વીકારે છે તે બેમાંથી એક રીતે આ વિચારશીલ પુરુષ ગમે તો દ્રવ્યનો ત્યાગ કરી અને ગમે તો દ્રવ્યની છાયાનું સેવન કરીને પણ આ નવા સાધ્ય સત્વ સાથે જોડાય છે. આ ત્રણમાંથી ગમે તે ફલોદય વિચારને થાય તો પણ તે દ્રવ્યના શોધનને માથે કંઈક મર્યાદા મુકે છે, અને એ દ્રવ્યની આશા નિઃસીમ દિશા જેવી મટી ગમે તો સમુદ્ર જેવી થાય છે અને લાંબે કાળે પણ તેનો તટ આવે છે અને ગમે તો એ આશાપાશમાંથી પુરુષ સહસા અથવા પ્રયત્નથી મુક્ત થાય છે અને સ્વસ્થ બને છે. મનુષ્ય કહે છે કે હું વિચાર કરું પણ તેને વિચાર કરવામાં ક્લેશ લાગે છે. જ્યારે તે શાંત થઈ વિચાર કરે છે ત્યારે આવો ફલોદય થાય છે. એ ફલોદય થતાં મનુષ્યનું દ્રવ્યશોધન

સાધનરૂપ બને છે અને સાધ્ય વસ્તુ મળતાં એ શોધનનો અંત આવે છે.

દ્રવ્યશોધનને સાધનત્વની મર્યાદામાં આણતાં આટલાં વિઘ્ન છે તો દ્રવ્યશોધનનો ત્યાગ કરી માત્ર અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદથી જ સંતોષ પામી બેસી રૂહેવામાં મનુષ્યનાં મન જે વિઘ્ન નાંખે તે સમજવાં કઠિન નથી. પણ મનને સ્વાધીન કેમ કરવું તે વિષય અત્ર ચર્ચવાથી દૂર રહી, આવો સંતોષ સાધ્ય છે કે નહી તે ચર્ચીશું. સંતોષની વાર્તા સુલભ છે, પણ ઘણાક વ્યવહારપંડિતોને મન સંતોષ વ્યવહારમાં ત્યાજ્ય છે અને સાધારણ મનુષ્યોમાં દ્રવ્યશોધનની ક્રિયાનો ત્યાગ કરનાર ગમે તો મૂર્ખ પંડિત ગણાય છે અને ગમે તો તેને માન આપવું શિષ્ટ ગણાય છે પણ તેનું અનુકરણ કરવામાં શાણપણ નથી ગણાતું. શાણપણ વિચારમાં છે અને વિચારશૂન્યતા ક્યાં છે તે આપણે હવણાં જ જોઈ ગયા છીયે તો તેની પુનરુક્તિ નહીં કરીયે. મનુષ્યના જીવનમાં એક સ્થાન એવું આવવું જોઈએ કે જ્યાં આગળથી દ્રવ્યશોધનની ક્રિયા બંધ પડી સાધ્યભોગ થવો જોઈએ. આટલું જોવા આ પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદથી સંતોષ પામી બેસી રૂહેવું કે દ્રવ્યરાશિના સંચય કરી અન્ય વસ્તુની સાધના કરવી, ઉભય સાધ્ય હોય તો કોણે કીયું સાધ્ય સ્વીકારવું અને કીયું ત્યજવું એ વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.

વ્યવહારમાં સુલભતાનો વિચાર કરીયે તો તો લક્ષ્મીદેવીના પ્રસાદ કરતાં અન્નપૂર્ણાનો પ્રસાદ વધારે સુલભ છે. વધારે દ્રવ્ય મેળવવું ભાગ્યાધીન છે. ઉદરપોષણ આ દેશકાળમાં પ્રયત્નની આકાંક્ષા રાખે છે, પણ એટલા પુરુષાર્થને

અંતે એટલું ફળ મળ્યાવિના રૂહેતું નથી. કારણ

Man wants but little here below,

Nor wants that little long.

મનુષ્યને થોડી પૃથ્વી સુવાને અને થોડુંક અન્ન ખાવાને જોઈએ છીએ અને તે પણ થોડાક કાળને માટે જોઈએ છીયે. પ્રાચીન આર્યોની લોકવ્યવસ્થાને કાળે જેની પાસે વધારો હોય તે જેની પાસે કંઈ ન હોય તેમને ઉદરપોષણ યોગ્ય આપતા. આ કાળમાં ઈશ્વરે આપેલાં હાથ પગ હલાવવાથી અને બુદ્ધિ વાપરવાથી થોડું ઘણું સાધારણ રીતે મળી રૂહે છે, અને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ખાવા પ્હેરવા માટે જે વ્યય કરવો પડે છે તેના કરતાં ઘણીક સ્વલ્પ દ્રવ્યપૂર્ત્તિથી આ દેશમાં વ્યવહાર-નિર્વાહ થાય છે ત્યાં સુધી એમ કહેવાનું કારણ નથી કે ઉદરપોષણે આખો ભવ બગાડ્યો. ભવિષ્યમાં એ કહેવાનો કાળ પણ આવશે એવું ભય છે, પણ તેના પ્રતીકારનો વિચાર અત્ર પ્રસ્તુત નથી.

પ્રાચીન કાળમાં બ્રહ્મચર્ય પછી ગૃહસ્થાશ્રમ, અને તે પછી વાનપ્રસ્થ વિહિત હતો. આ કાળમાં તેમાંનો એક પણ આશ્રમ શાસ્ત્ર રીતે સાધ્ય નથી. હાલ પ્રથમ વિદ્યાભ્યાસનો કાળ આવે છે અને તે જ કાળમાં સાધારણ વર્ગમાં થોડીક દ્રવ્યચિન્તા પણ હોય છે અને સ્ત્રીચિન્તા ન હોય તો વિદ્યાર્થીનું ભાગ્ય. તે પછી દ્રવ્યચિન્તાનો સાક્ષાત્કાર આવિર્ભાવ થાય છે. બુદ્ધિદ્વારા કે અન્ય નિમિત્તકારણથી કેટલાકનો ભાગ્યોદય થાય છે અને મ્હોટો ભાગ હાથ પગ પછાડતાં નિર્વાહ કરે છે, અને યથાશક્તિ કંઈ બચાવી શકે પણ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ પડેલા આચારથી થતા જ્ઞાતિવ્યય નીચે તે દબાઈ રૂહે છે.

હવે આ શ્રમજીવી નિર્ધન વર્ગ મ્હોટે ભાગે નિરક્ષર હોય છે તેના સાક્ષરજીવનનો વિચાર તો પ્રાપ્ત જ થતો નથી. એ વર્ગનો થોડોક ભાગ ગુજરાતી શાળાઓના મ્હેતાજીઓનો હોય છે, તેમનાં સાધન ટુંકાં હોય છે પણ તેમને અક્ષર-વાસના હોય છે. એ વાસના તૃપ્ત કરવા જેટલાં સાધન તેમ અવકાશ તેમને દુર્લભ નથી. પણ ઇંગ્રેજી અથવા સંસ્કૃતના જ્ઞાનની ઉપેક્ષા રાખે ત્યાંસુધી તેમની સાક્ષરતા ઉચ્છિષ્ટ જ સમજવી.

શાસ્ત્રી પુરાણીઓને તો દ્રવ્યોપાર્જન અને અક્ષરજીવન ઉભય કાર્યને માટે ઉભયસામાન્ય એક જ પન્થ છે. શોચનીય એટલું છે કે એવી સ્થિતિનો સદુપયોગ કરનાર અને વિદ્યાનંદનું આસ્વાદન કરનાર તેઓમાં વિરલ હોય છે અને તેમાં પણ અન્નપૂર્ણાથી સંતુષ્ટ રૂહેનાર તો ક્વચિત જ હોય છે. એ દેવીનો સંતોષ તેમને રૂહે અને પોતાની વિદ્યાનો અસંતોષ રૂહે તો તો સાક્ષરજીવનનો આનંદ અને લોકના કલ્યાણના માર્ગ આપવા ગીર્વાણ ભાષા ક્યાં સમર્થ નથી?

ત્રીજો વર્ગ શ્રીમન્તોનો છે. તેમણે ગૃહસ્થાશ્રમના શાસ્ત્રીય આચાર પાળવા આ દેશકાળને અનુકૂલ નથી. પણ ગૃહસ્થોએ જેવાં હૃદય અને જેવી ઉદારતા રાખવાની આજ્ઞા શાસ્ત્ર કરે છે તે પળી શકે એવી છે, અને તેનો લાભ દેશકાળને ઉચિત લોકકલ્યાણના માર્ગને મળે તો તેમની દ્રવ્યવાસનાને સાધ્યવસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તો ન્હાની વાત નથી. સરસ્વતીની તેઓ આરાધના કરે તો લક્ષ્મી પણ વધારે પ્રસન્ન થાય એવા આ દેશકાળ છે. અન્નપૂર્ણાથી સંતોષ માની તેઓ બેસી રૂહે કે નહી એ પ્રશ્નમાં વ્યાઘાતદોષ છે. કારણ અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદ કરતાં જેની પાસે અધિક પ્રાપ્ત થયેલું છે તેને માટે આ પ્રશ્ન છે. તેવાઓએ તો સાધ્ય શું

ગણવું એ જ પ્રશ્ન છે. એ વર્ગે વૈશ્યધર્મ પાળવાનો છે. વૈશ્યોને અને ક્ષત્રિયોને માટે સંતોષ વિહિત નથી. પોતાને **अजरामर** ગણી બ્રાહ્મણે વિદ્યાનું ચિન્તન કરવું, વૈશ્યે અર્થનું ચિન્તન કરવું, અને ક્ષત્રિયે રાજ્ય–અર્થનું ચિન્તન કરવું. આ કાળમાં યજ્ઞોપવીતધારી નિરક્ષર બ્રાહ્મણ વ્યાપારી હોય તો તે વૈશ્ય છે અને રંક અનુપવીતધર વણિક્ સાક્ષર હોય તો તે આ કાળનો બ્રાહ્મણ છે અને તે પ્રમાણે પોતપોતાની જાતિ ગણી સાધ્ય ગણવું, અને સાધ્ય ગણી સંતોષ અસંતોષનો ઉપર પ્રમાણે શાસ્ત્રવિચારે વિવેક કરવો યોગ્ય છે- એથી ઉલટો પ્રયોગ કરવાથી અવ્યવસ્થાનું ભય છે. શ્રીમન્તોએ લક્ષ્મીને સાધન ગણી તેનું સત્ય સાધ્ય લક્ષમાં રાખવું એ જ ધર્મ્ય છે. સાક્ષરોએ અન્નપૂર્ણાથી તૃપ્ત થઈ યથાકાલે અક્ષરસેવન કરવું એ જ ધર્મ્ય છે, અને એ તૃપ્તિકાળ શોધવાને વ્યવહારની ઉપાસના આયુષ્યના મધ્ય કાળમાં કરવી એ તેમને જેવી આવશ્યક છે તેવી જ રીતે તૃપ્તિકાળનાં દર્શન થતાં તેને તરત ઓળખી ઝડપી લેવો આવશ્યક છે. એ તૃપ્તિકાળ પ્રત્યક્ષ છતાં જે સાક્ષર તેને લેવા પ્રયત્ન નથી કરતો તે અતૃપ્તિના મુખમાં ખેંચાય છે, અને એ રાક્ષસી સૂચવે તેવા વિતણ્ડાવાદના ઉદ્દગાર કરી પોતાની અશક્તિનો પક્ષવાદ કરે છે. દિવ્યજીવનનું સ્વપ્ન દેખી **क्षीणे पुण्ये मृत्युलोके पतन्ति** તે આ જ!

આ સર્વ વ્યવસ્થાથી સાક્ષરોએ સાક્ષરજીવન સિદ્ધ કરવાનું છે. આત્મ–કલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ એ એમાંથી સાક્ષરજીવનનું લક્ષ્ય શું? વિધિ કેવો? એ જીવન શીવાય બીજા લોકકલ્યાણના માર્ગ સાક્ષરોને માટે યોગ્ય છે કે નહીં? જો હોય તો તે માર્ગનો અને સાક્ષરજીવનનો પરસ્પર સંબંધ કેવા પ્રકારનો છે?

પ્રકરણ ૨ જું.

આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણ શામાં છે?

આપણામાં ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ એ ચાર કલ્યાણ–સાધક પુરુષાર્થ કહેલા છે. એમાં અર્થ અને કામ મનુષ્ય અને ઈતર જીવોને સામાન્ય છે. મનુષ્યો દ્રવ્યાદિકને અર્થ ગણી શોધે છે તો કીડીઓ કણનો સંગ્રહ કરે છે અને પ્રાણીમાત્ર માળા વગેરે ગૃહાદિકને સ્થાને રચે છે તે તેમનો અર્થ જ છે. અર્થ અને કામના શોધનમાં મનુષ્ય ઝાઝી બુદ્ધિ વાપરે છે તો અન્ય પ્રાણીઓ થોડી વાપરે છે. પણ બુદ્ધિ જાતે સર્વ પ્રાણીઓને સામાન્ય છે. હાથી, કાગડા, કુતરા વગેરેની બુદ્ધિનાં કાર્ય સુવિદિત છે. પણ ધર્મની બુદ્ધિ અને એ બુદ્ધિથી ધર્મને માર્ગે પ્રવૃત્તિ, એ ઉભય તો મનુષ્યનું જ લક્ષણ છે અને પશુને ધર્મનું ભાન નથી. જેમ બુદ્ધિ સર્વ પ્રાણીઓમાં સામાન્ય હોય છે તેમ "પ્રીતિ" પણ સર્વ–સામાન્ય છે, અને રંક કુકડી પોતાનાં બાળક ઉપર ઘાત કરનારના સામી જે પ્રીતિથી થાય છે તે મનુષ્યમાતાની પ્રીતિ કરતાં જુદી જાતની નથી. જે કાર્ય વિચારશીલ મનુષ્યો પાસે ધર્મવાસના કરાવે છે તે જ કાર્યો અમુક મર્યાદા સુધી ઈતર પ્રાણીઓ પાસે પ્રીતિ કરાવે છે. પાળેલાં પ્રાણીઓ પોતાનાં પાલક મનુષ્યોને મરણથી ઉગારવા પ્રત્યુપકારથી જે બુદ્ધિ અને પ્રયત્ન વાપરતાં જોઈએ છીએ તે બુદ્ધિ અને પ્રયત્ન પ્રીતિનાં ફળ હોય છે. મનુષ્યજાતિમાં પણ માતાપિતા અને દમ્પતીની પ્રીતિ પ્રથમતઃ વિચારશૂન્ય પશુસામાન્ય મનો-

વૃત્તિરૂપે જ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રીતિસાથે અથવા પ્રીતિવગરનો કામ, અને બુદ્ધિસાધ્ય અર્થ, ઉભય આમ સર્વ પ્રાણીઓમાં સામાન્ય હોય છે પણ અર્થ અને કામ શીવાય કંઈક અન્ય પદાર્થો પણ દેખાય છે કે જેના ભણી મનુષ્યની બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે, એ પદાર્થોથી મનુષ્યના શરીરભોગને પ્રત્યક્ષ ફળ થતું નથી, અને એ પદાર્થો મનુષ્યની બુદ્ધિને દેખાય છે પણ સર્વસામાન્ય ચર્મચક્ષુને દેખાતા નથી. આવી બુદ્ધિ અને આવી વૃત્તિનો "ધર્મ" શબ્દના અર્થમાં એકદેશીય સમાસ થાય છે. એ ધર્મ ઇતર પ્રાણીઓમાં આવિર્ભાવ પામતો નથી માટે જ કહેલું છે કે,

धर्मो विशेषो हि नरस्य राजन् ।
धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ॥

Religion, moral duty, legal duty, વગેરે સર્વ વૈચિત્ર્ય ધર્મ શબ્દના અર્થમાં સમાસ પામ્યું છે. આ વિવેચનનો ઉદ્દેશ એવો નથી કે કામ અને અર્થના શોધનમાં મનુષ્યે કદી પણ પ્રવૃત્ત ન થવું. જ્યાંસુધી મનુષ્યદેહમાં પશુભાગ સજીવ છે ત્યાંસુધી તે સ્થિતિ ઈશ્વરને રુચતી ગણી તેનો નિર્વાહ કરવો એ પણ એક ધર્મ જ છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે જ્યારે પશુઆદિમાં અને પામર મનુષ્યોમાં આ પશુભાગનો મોહ અપ્રતિહત હોય છે ત્યારે ધર્મબુદ્ધિ એ મોહનો નાશ કરે છે અને પશુભાગ મનુષ્યનો સ્વામી મટીને દાસ થાય છે અને દાસત્વના ધર્મ પાળવા શિવાય તેને ઇતર અધિકાર રૂહેતો નથી. આર્યોનો આદેશ અને આચાર એવો હતો કે ચારે વર્ણે પોતપોતાના

પુરુષાર્થ સાધવા પણ ધર્મબુદ્ધિથી સાધવા. વૈશ્ય વર્ગને અર્થનું શોધન વિહિત હતું, ક્ષત્રિયોને રાજ્યાધિકાર સાધ્ય હતો. પણ તે ઉભયની સાધનાને માથે કોઈ ઉદાત્ત ઉચ્ચગ્રાહ (Ideal)નો અંકુશ મુકવામાં આવેલો હતો. ગીતા સાંભળી અર્જુન યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો, વાસિષ્ઠ યોગના બોધથી રામચંદ્રે સંસાર સ્વીકાર કર્યો, ગૃહસ્થાશ્રમને માથે ધર્મનો ભાર મુકાયો, અને એવા અનેક પ્રસંગોમાં આ ઉચ્ચગ્રાહ સ્પષ્ટ સ્ફુરી આવે છે; અને તેમાં પશુભાગનું દાસત્વ અને ધર્મનો વિકાસ ઉભય જુદે જુદે પણ સ્પષ્ટ રંગે પ્રકટ થતાં આપણે જોઈએ છીએ.

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ એ જ કથા છે—એક પ્રખ્યાત વિદ્વાન્ લખી ગયો છે કે *Laborare est orare*: શ્રમજીવન—મજુરી—તે એક દેવાર્ચન છે. આનો વિસ્તાર કરતાં એક ગ્રન્થકર્ત્રી એક રંક શ્રમજીવીના મુખમાં વચન મુકે છે કે:—

"We must have something beside Gospel i' this world. Look at the canals, an' th' aqueducs, an' th' coalpit engines, and Ark-wright's mills there at Coromford; a man must learn somewhat beside Gospel to make them things, I reckon. But t' hear some o' them preachers, you 'd think as a man must be doing nothing all's life but shutting's eyes and looking what's agoing on inside him. I know a man must have the love o' God in his soul, and the

Bible's God's word. But what does the Bible say ? Why, it says as God put his sperrit into the workman as built his tabernacle, to make him do all the carved work and things as wanted a nice hand. And that is my way o' looking at it: there's the sperrit o' God in all things and all times—weekday as well as Sunday—and i' the great works and inventions, and i' the figuring and the mechanics. And God helps us with our headpieces and our hands as well as with our souls; and if a man does bits o' jobs out o' working hours—builds oven for's wife to save her from going to the bakehouse, or scrats at his bit o' garden to make two potatoes grow instead o' one, he 's doing more good, and *he 's just as near to God,* as if he was running after some preacher and a-praying and agroaning."*

"સંસારશું સરસ્યો રહે ને મન મ્હારી પાસ" એ ઉપદેશ પાળે તે પણ હરિનો "દાસ" છે એવી પાંડવગીતા છે. સર્વ કર્મ થાય અને તેનું બ્રહ્માર્પણ થાય, અને એ કર્મમાં આયુષ્ય વહી જાય અને રાત્રિદિવસ એ કર્મ પાછળ શ્રમજીવનમાં જ સમાધિ થાય તો તે બ્રહ્મકર્મ સમાધિ છે.

---

* Adam Bede by G. Eliot.

ઇત્યાદિ ઉપદેશનું હાર્દ અને પાંડવગીતાનું હાર્દ પણ આ પાશ્ચાત્ય દેવાર્ચન જેવું જ છે. શ્રમજીવન પણ ઈશ્વરાજ્ઞાથી થાય તો તે પ્રવૃત્તિનું મૂળ ધર્મબુદ્ધિ છે. પશુ પક્ષીઓ અને પામર જીવનનાં શ્રમજીવન સર્વસામાન્ય અને જાતે જ સાધ્યરુપ હોય છે. ત્યારે શ્રમજીવન પાસે ધર્મનું દાસત્વ કરવામાં આવે એવો આ વિધિ છે. આમ ધર્મ જ પશુભાગને આવશ્યક શ્રમના દેહનો પ્રેરક જીવ થાય છે, અને આ ધર્મ મનુષ્યનું વિશેષ લક્ષણ બને છે.

પશુવૃત્તિ પ્રીતિમાં પણ એ જ રીતે ધર્મની પ્રતિષ્ઠા થાય છે; અને પશુવૃત્તિ પ્રીતિને નિમિત્તકારણરૂપે ઉત્પન્ન થવા દેઈ અથવા પુત્રવાસનાને નિમિત્તે વિવાહધર્મ રચાય છે અને તેમાં મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ થાય છે. વ્યભિચારી મનુષ્યોની પ્રીતિમાં જ્યારે પશુવૃત્તિ જ પ્રેરક હોય છે ત્યારે વિવાહવાસનામાં ધર્મવૃત્તિને પ્રેરક કરવા સર્વ દેશોમાં સત્પુરુષોએ અને મહાત્માઓએ આચાર રચેલો છે. ખરી વાત છે કે વિવાહ કરનાર સર્વ દમ્પતીઓ આ આચારની પ્રતિજ્ઞા લેતી વેળાએ ધર્મબુદ્ધિ રાખતાં હોય એમ નથી હોતું, તેમ બાળવિવાહમાં એ ધર્મબુદ્ધિનું ભાન ધરનાર બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ જ વરકન્યામાં હોતું નથી. પણ લોકચક્રો અને રાજ્યાધિકારીઓ વ્યભિચારને શિક્ષા પાત્ર ગણે છે અને વિવાહને ધર્મ્ય માને છે તે એટલું જ ગણીને કે જે ધર્મ પશુકર્મપાસે દાસત્વ કરાવે છે તે ધર્મ જ લોકકલ્યાણનો હેતુ છે, અને જ્યાં સુધી મનુષ્યો ધર્મના આચાર પાળે ત્યાં સુધી તે આચારનો મૂળભૂત વિચારહૃદયમાં અસ્તિત્વમાં ખરેખરો છે કે નહીં તે વાત દરેક વ્યક્તિએ જાતે જ આત્મકલ્યાણને

નિમિત્તે જોઈ લેવાની છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં તો એટલું જ જોવાનું છે કે પ્રીતિ જેવી પશુવૃત્તિ પાસે પણ ધર્મનું દાસત્વ કરાવવાનો વિધિ સુપરિચિત છે. ઉપર કહેલી ગ્રન્થકર્ત્રી જ પોતાના નાયક પાસે વિવાહ પ્હેલાં કહેવડાવે છે કેઃ—

"Dinah, how can there be anything contrary to one's right in our belonging to one another, and spending our lives together? Who put this great love into our hearts? Can anything be holier than that?"

તેના ઉત્તરમાં થનાર ધર્મપત્ની કહે છે કેઃ—

"Yes, Adam, I know marriage is a holy state for those who are truly called to it, and have no other drawing."

જે કાળે આ દેશમાં બાળલગ્નને સ્થાને સ્વયંવરઆદિ આચાર હતા તે કાળના મુનિઓ અને કવિઓ પણ આવાં જ વાક્યો આ દેશમાં પતિ અને "ધર્મપત્ની" ના સંબંધમાં કહી ગયા છે.

"અર્થ" અને "કામ" એ ઉભય પુરુષાર્થ આપણામાં કહેલા છે તે મનુષ્યના પશુભાગને નિમિત્તે એટલે પશુભાગના કલ્યાણને માટે વિહિત છે; પણ તે ઉભયને માથે ધર્મનો અંકુશ મુકવો એટલું જ નહીં પણ ધર્મને જ તેમનો પ્રેરક કરવો એવી વ્યવસ્થા પૂર્વ તેમ પાશ્ચાત્ય લોકમાં મહાત્માઓએ શિષ્ટ ગણી છે. આ પ્રમાણે કરવાથી લોકનું કલ્યાણ છે, આ આચાર પાળનાર મનુષ્યના આત્માનું કલ્યાણ છે, અને

ઈશ્વરેચ્છાને પણ આ જ માર્ગ અનુકૂલ છેઃ આ ત્રણમાંથી એક અથવા અનેક કારણને સ્વીકારી સર્વ દેશોમાં શિષ્ટ મનુષ્યોના મનુષ્યભાગે આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણમાં ધર્મને યોજેલો છે, અને પ્રસ્તુત પ્રસંગે ચતુર્થ પુરુષાર્થ મોક્ષનો પણ આપણે ધર્મમાં અંતર્ભાવ કરીશું.

शरीरं प्रथमो धर्मः

પ્રાણીવિદ્યા વગેરેની શાસ્ત્રીઓએ કરેલી શોધો જણાવે છે કે એક કાળે મનુષ્યના પૂર્વજો પશુ હતાં. ધીમે ધીમે તે પશુવંશમાં જંગલી મનુષ્યો થયાં અને અંતે એ જંગલી મનુષ્યોમાંથી વિચારશીલ શોધક મનુષ્યો ઉત્પન્ન થયાં. મનુષ્યમાં પશુધર્મપાલનમાંથી મનુષ્યધર્મપાલન ઉત્પન્ન થવાનો આ ક્રમ છે. પશુભાગ અને મનુષ્યભાગનો અનિવાર્ય સહવાસ અને સહચાર હોવા છતાં ઉભય ભાગની વ્યવસ્થા કરી, ઉભયનું રક્ષણ કરી, પશુભાગની ધર્મરૂપ સુવર્ણઅંડમાં નવી નિયન્ત્રણા કરી, મનુષ્યભાગ એટલે આ ધર્મરૂપ સુવર્ણ અંડનું પણ ઉત્તરોત્તર નવા નવા ધર્મોથી પોષણ અને વિકસન કરી, પૂર્વ અને પાશ્ચાત્ય લોકના શિષ્ટવર્ગ આ શિષ્ટવર્ગનું પોતાનું અને અશિષ્ટ વર્ગનું એટલે ઇતર વર્ગનું કલ્યાણ કરતા આવ્યા છે અને કર્યાં જશે. જે આ માર્ગથી લોકકલ્યાણ સર્વ ભાગ્યશાળી દેશકાળમાં સધાયાં છે તે જ માર્ગેથી આત્મકલ્યાણ શોધાય છે. દેહને આત્મા કહો કે વિશુદ્ધ દેહાતીતને આત્મા કહો તે સર્વ લક્ષણવાળા આત્માનું "પરમસુખ"—પરમાનંદરૂપે અથવા પાશ્ચાત્ય લોકના પૂર્વજોએ માનેલાં Summum bonum રૂપે અથવા આ કાળમાં

મનાતા અનેક ઉચ્ચગ્રાહરૂપે–શોધાયું છે અને ગણાયું છે, અને સર્વ મતમતાંતરોના વિભ્રમો વચ્ચે આત્મકલ્યાણનું કારણશરીર ધર્મવિચારરૂપ છે તે સર્વત્ર સદા તે જ અધિકાર ભોગવશે. ધર્મ કોને ક્‌હેવો અને અધર્મ કોને ક્‌હેવો, ધર્મ કીયો અને અતિધર્મ (superstition) ! કીયો, ઇત્યાદિ પ્રશ્નો વિશે મનુષ્યો યુદ્ધ કરશે અને ધર્મને હસનારા ક્‌હેશે કે **अत्र युद्धं कचाकचि** પરંતુ તે હસનારાઓને પણ એ યુદ્ધમાં કે યુદ્ધ બ્હાર ઉભાં ર્‌હેવું પડશે અને કેમ વર્ત્તવું તેનો વિચાર કરવો પડશે.

श्रुतयो विभिन्नाः स्मृतयोऽपि भिन्नाः
नैको मुनिर्यस्य वचः प्रमाणम् ।
धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
महाजनो येन गतः स पन्था ॥

સર્વ ભ્રમ અને વિભ્રમના દર્શન વચ્ચે આવો **पन्था**–માર્ગ–તે તો તે દર્શનના સાક્ષીઓને હસતાં કે રડતાં પણ શોધવો પડશે. Laughing philosopher અને weeping philosopher, Cynics અને Epicurians, સર્વની બુદ્ધિમાં નટ જેવાં અનેક રૂપ રંગ ધારણ કરીને પણ ધર્મ-વિચાર ઉત્પન્ન થાયછે અને **कचाकचि धर्मयुद्धो**ના સમુદ્ર-મન્થન વચ્ચેથી જેવાં અનેક રત્નો અને હલાહલ વિષ નીકળે છે તેવું જ અન્તે અમૃત પણ નીકળે છે.

આ મનુષ્યભાગનો વિશેષ—જે વૃત્તિઓનો નિયામક વિચાર વિહિત ધર્મ છે—**धर्मो विशेषो हि नरस्य राजन्**–તે ધર્મ પૃથ્વીના અનેક દેશકાળમાં નવે નવે રૂપે પણ એક આત્માથી

સ્ફુરી રૂહે છે. એ ધર્મથી દેહનું કલ્યાણ છે, એ ધર્મથી આત્મકલ્યાણ છે, એ ધર્મથી લોકકલ્યાણ છે. એ ધર્મ આસ્તિકમાં હોય છે, નાસ્તિકમાં હોય છે, આર્યોમાં હોય છે અને અનાર્યોમાં પણ હોય છે. જ્હોન્ સ્ટોર્ટ મિલ અને બ્રેડલૉ જેવા જગદ્ધિતચિન્તક બુદ્ધિઓ અને વૃત્તિઓવાળા નાસ્તિકો, ક્રાઇસ્ટ્ અને બુદ્ધ જેવા આર્ય અને અનાર્ય જગતના ઉદ્ધારકો, આ દેશના ક્ષિતિજમાં સર્વદા પાસે પ્રકાશી રહેલા ચન્દ્ર જેવા કે દૂર પ્રકાશી રહેલા અમર વાલિખલ્ય મુનિરૂપ તારાગણ જેવા ઋષિઓ, પરિવ્રાજકો, અને પંડિતોઃ—એ સર્વ ચિત્ર ધર્મના ઇતિહાસના પડદા ઉપર પડી રહેલું છે, અને જોનારને આશા, ઉત્સાહ અને પ્રકાશ આપ્યાં કરે છે. હિંદુઓ અને મુસલમાનો આજ જેને ધર્મ કૂહે છે તે આ પડદા ઉપરનાં માત્ર બિન્દુઓ છે. આપણા પૂર્વજો જે જે પરમાર્થચિંતન કરી ગયા છે અને ઐહિક શોધ અને વિચાર આચાર આલેખી ગયા છે તે સર્વ આ પડદા ઉપર એકપાસ વિરાજતી એક ભવ્ય અને સુંદર પણ કાળપાશે જુની ઝાંખી કરી નાંખેલી આકૃતિ છે, અને બીજી પાસ પાશ્ચાત્ય સાક્ષરોની નવીન જાજ્વલ્યમાન્ વિજયવતી મૂર્ત્તિ ચિત્રિત છે. એ સવેના આ પડદા ઉપર બુદ્ધિ, શોધકબુદ્ધિ, સુન્દરતા, રસિકતા, આદિ તેજ અને અંધકાર આદિ યુગ્મોને દર્શાવવાની અનેક રંગોની ઘાડી કે આછી છાયાઓ છે. પણ એ ચિત્ર કોણે કૂહાડ્યું? એ છાયાઓ કોણે રંગી, આદિ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એવો જ છે કે મનુષ્યના હૃદયમાં કોઇક એવું સત્વ છે કે જે પશુમાં નથી અને

પામરમાં નથી પણ આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણના શોધકના અન્તરાત્મામાં જાગે છે અને તેને પ્રવૃત્ત કરે છે અને આ સર્વ ચિત્ર તે તે જ પ્રવૃત્તિનું ફળ છે. જ્યાં જ્યાં મનુષ્યનો પશુભાગ આ સત્ત્વની દૃષ્ટિએ પડે છે ત્યાં ત્યાં આ સત્ત્વ પશુભાગને કાંઈક નવીન જ આહાર આપે છે, નવીન જ રૂપ આપે છે અને નવીન જ વ્યાયામ અને પ્રવૃત્તિ આપે છે. આ સત્ત્વ મનુષ્યને નવી અચર્મ દૃષ્ટિ–દિવ્યદૃષ્ટિ–આપે છે, નવું બળ આપે છે, નવા અધિકાર આપે છે, નવી વૃત્તિ આપે છે, નવી પ્રવૃત્તિ આપે છે, અને નવી નિવૃત્તિ આપેછે. આ સત્ત્વ ન હોય તો કાલાંતરે મનુષ્યનું મનુષ્યત્ત્વ નષ્ટ થાય અને મનુષ્યસૃષ્ટિ જંગલી થઈ જાય. આ સત્ત્વ તે મનુષ્યનો મનુષ્યભાગ છે, આ સત્ત્વ મનુષ્યને આત્મકલ્યાણમાં પ્રેરે છે, આ સત્ત્વ મનુષ્યને લોકકલ્યાણમાં પ્રેરે છે, આ સત્ત્વ મનુષ્યને ઉચ્ચગ્રાહ આપી ઉડવાની શક્તિ આપે છે, આ સત્ત્વ કવિના હૃદયમાં પ્રવર્તે છે, કવિની જિવ્હાની અને લેખિનીની પાસે કલાપ કરાવેછે–નૃત્ય કરાવે છે–ગાન કરાવે છે, અને એ સૃષ્ટિથી મનુષ્યજાતિ સુન્દર સૂક્ષ્મ અને રસિક ઉચ્ચગ્રાહ પામે છે. આ સત્ત્વથી ચિત્રકારો, ગાયકો, અને સૂક્ષ્મ કલાઓના ભોક્તાઓ, મનુષ્યના પશુભાગને, સૂક્ષ્મતર કરી, દાંત અને જીભ અન્નને કરે છે એમ, દ્રવમાન અવસ્થામાં આણી, મનુષ્યના કારણ દેહના ચેતન જઠરાગ્નિમાં લીન કરે છે અને મનુષ્યભાગના એ દેહને શક્તિ–પુષ્ટિ આપે છે; કવિઓના ઇષ્ટ ઉચ્ચગ્રાહમાં આ પણ સંવાદી થાય છે. અર્થ અને કામનાં પ્રથમ સ્વરૂપને આવા આવા અનેક ઉચ્ચગ્રાહથી કલાધરો અને કવિઓ

જેમ સૂક્ષ્મ કરતા જાય છે તેમ એ પ્રથમ સ્વરૂપને ઉદ્યોગ મીમાંસકો બુદ્ધિ અને સાહસ આદિના અપૂર્વ વિકાસથી પશુભાગની સાથે જોડી રાખે છે અને મનુષ્યજાતિના પશુત્વને સુદૃઢ કરી, મનુષ્યભાગરૂપ નૌકાને, નીરમના ભારથી, પવન અને સમુદ્રના બળ સામે ટકવાની શક્તિ આપે છે. એ જ સત્ત્વ રાજાઓને રાજધર્મ શીખવે છે અને રાજાઓના ઉચ્ચગ્રાહને પ્રજાકલ્યાણમાં પ્રવૃત્ત કરે છે. આ પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિનો આત્મા થનાર આ સત્ત્વ તે જ મનુષ્યનો મનુષ્યભાગ છે, તે જ મનુષ્યધર્મ છે, અને તે જ મનુષ્યનો વિશેષ છે.

જ્યારે શિષ્ટ મનુષ્યોનો મ્હોટો ભાગ, આ મનુષ્યધર્મ સાથે જ્ઞાત અથવા અજ્ઞાત અભેદ પામી, એ અભેદસ્વરૂપથી બંધાયલી અનેક નાડીઓમાં પ્રવાહપતિત અને પ્રવૃત્ત થાયછે અને પ્રવાહમાં પડી ગતિમાન્ થાયછે, ત્યારે એ મનુષ્યોનો અવશિષ્ટ ભાગ, એ પ્રવાહમાં ન પડતાં તેના તટઉપર ઉભો રહી, એ આખા પ્રવાહને અથવા એ પ્રવાહના કોઈ ભાગને, તટસ્થરૂપે પ્રત્યક્ષ કરેછે. આ પ્રત્યક્ષીકરણ કરનારા તટસ્થ સાક્ષીઓનું જીવન કેવળ **સાક્ષરજીવન** છે. આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણના પ્રવાહમાં અન્ય મનુષ્યોને પડેલા તેઓ જુવે છે, તે પ્રવાહપતન ઉપર દૃષ્ટિ કરવી એ તેમનુ એક લક્ષ્ય છે,* એ તટસ્થતા આ જીવનનો એક વિધિ છે, એ તટસ્થતા વર્જ્ય કરી લોકકલ્યાણના વેગવાન્ પ્રવાહમાં જાતે પડવું એ આ જીવનને પ્રતિકૂલ છે, એ સાક્ષિસ્વરૂપતામાં આ જીવનનો ભોગ છે—બોધ છે—ઉપયોગ છે—લય છે—અન્ત છે—અને શમ છે. આ વિધિ, આ જીવન, તેના ભોક્તાના પશુભાગનું, મનુષ્યભાગનું અને આત્માનું કલ્યાણ સાધે છે. આ જીવન

જીવનાર તટસ્થપ્રવાહને અને પ્રવાહમાં પડેલા જીવોને ઉપયોગી થઈ શકે છે અને લોકકલ્યાણનું જાતે સ્વશકત્યનુસાર સાધન થઈ શકે છે. અર્જુને રથમાં બેસી યુદ્ધ કર્યું અને વિજય મેળવ્યો ત્યારે કૃષ્ણે અશસ્ત્ર રહી માત્ર સારથિત્વ કર્યું. પાણ્ડવોનો વિજય મહારથિએ મેળવ્યો કે સારથિએ મેળવ્યો? જ્યારે એ મહારથિ એ સારથિવિનાનો થયો ત્યારે એને જ જંગલી કાબા લોકોએ લુટ્યો અને સારથિનો પ્રભાવ સિદ્ધ થયો. તે જ ન્યાયે સાક્ષરજીવન એ મનુષ્યજીવનના મનુષ્ય-ભાગના પ્રવાહજીવનનું અશસ્ત્ર સારથિપણું કરે છે, અને લોકકલ્યાણ આ મહારથિ તેમ સારથિ ઉભયના સંયોગ વિના યોજાતું નથી.

આપણા લોકે ગણેલા ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે પદાર્થોની વ્યવસ્થા મહા મુનિજનોનાં સાક્ષરજીવને કરેલા સારથિપણામાંથી જન્મ અને વિકાસ પામી છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એવી વ્યવસ્થા કર્યા શીવાય લોકકલ્યાણને અર્થે રંકથી તે રાજાઓ સુધીના સર્વ વર્ગોના પ્રવાહના બળથી જ પશુભાગ અને મનુષ્યભાગની અમુક વ્યવસ્થા દેશકાળપ્રમાણે બંધાતી ચાલે છે તે વ્યવસ્થા પણ ગ્રીસ–એથેન્સના કાળથી તે આજ સુધીના કાળના સાક્ષરોએ કરેલા સારથિપણાનો પ્રભાવ છે.

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

સાક્ષર સારથિનો અશસ્ત્ર યોગ, અને પ્રવૃત્તિનાં દૂરગામી સફળ અસ્ત્ર નાંખવા સંસારયુદ્ધના પ્રવાહો વચ્ચે ઘુમનાર ધનુર્ધર મહારથિ, એ બેના સંયોગથી લોકકલ્યાણ છે.

સાક્ષરજીવનની આ તટસ્થતા કેવા પ્રકારની છે? તેનું સાક્ષિત્વ કેમ પ્રવર્તે છે? પ્રવાહના વેગમાં પડવું એ તેને કેમ પ્રતિકૂલ છે? એ જીવનમાં બોધ, આનન્દ, અને શમ કેવે પ્રકારે સ્ફુરે છે? એ જીવન જીવનારના પશુભાગનું, મનુષ્યભાગનું, અને આત્માનું કલ્યાણ કેવી રીતે સાધવામાં આવે છે? એ જીવન લોકપ્રવાહથી તટસ્થ રહી તેનું સારથિત્વ કેવી રીતે કરે છે? એ સારથિત્વનું ફળ કેવી રીતે અને કેવો ઉદય પામે છે? એ જીવનનો અંત કેવી રીતે આવે છે? એ મહાધર્મ ભરેલા જીવનના ભોક્તા થવાનો અધિકાર અભિલાષ, અને ધર્મ કોનો છે? જગન્નાથ કવિએ આ સાક્ષરજીવનનું રહસ્ય સુન્દર શ્લોકમાં મુકીને પણ રહસ્યનું પ્રકટીકરણ અનધિકારીને થાય નહી એવી ચતુરતા વાપરી છેઃ—

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्तिः
अन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरात्तहृद्या
विद्यावतां सकलमेव चरित्रमन्यत् ॥

ઉપરના સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર કવિરાજે માર્મિક "અન્ય" શબ્દમાં અંતર્ભૂત રાખેલો છે તેને આવિર્ભાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવો છે. અનધિકારી અને અધિકારી—એ ભેદનો વિચાર કરવો આ યુગમાં પડતો મુકીશું, પોષકવાયુ–Oxygen–જેવા પદાર્થનો ઉપભોગ સર્વને ગ્રાહ્ય થવા દેવા માટે મનથી ઉત્પન્ન થતા સર્વ અંતરાય દૂર રાખીશું—અને અક્ષરમન્દિરમાં જે કોઈ જીવન ભક્તિ કરવાનો અભિલાષ રાખે તેને ભ્રાતૃભાવથી સહાયભૂત થવાય એમ ચર્ચવા માંડેલો વિષય ચર્ચીશું.

પ્રાચીન કાલમાં થયેલી આ દેશની વ્યવસ્થાઓની આ કાલમાં અવ્યવસ્થા થઈ છે, તેમાંથી સાક્ષરજીવનની વ્યવસ્થા નીરાળી કરી નાંખી તે પછી એ જીવનનાં તત્વ દર્શાવવાના હેતુથી અત્યાર સુધીની ચર્ચા કરેલી છે. એ ચર્ચાનો હવે સંક્ષેપમાં ઉપસંહાર કરી એ તત્વોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા ઉપરના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરીશું. દેશકાલે કરેલી અવ્યવસ્થા કચરાપેઠે આ વિષયઉપર બાઝી રહી હતી તેને યથાશક્તિ માંજી નાંખી તેથી મુક્ત થયલા કાચનો ઉપયોગ કરવો સુતર પડશે.

સાક્ષરજીવનની સિદ્ધિ, આયુષ્યને ઈતર પ્રવૃત્તિઓમાંથી પૂર્ણ નિવૃત્તિ મળવા વિના, પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. દ્રવ્યોપાર્જન માટેની પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિ મળવી આ દેશકાલમાં અતિ-કઠિન છે. તે છતાં તેને કેમ મેળવવી એ ચર્ચા આપણે પ્રથમ કરી ગયા છીયે. સાક્ષરજીવન માટે અન્નપૂર્ણાની યોજના પ્રાચીનકાળથી આ દેશમાં હતી, પણ તે હવે છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ છે. પાશ્ચાત્ય તંત્રોએ સરસ્વતીદેવીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરતાં પ્હેલાં દ્વારમાં જ વચ્ચોવચ દ્વારપાલ–સ્થાને લક્ષ્મી-દેવીની મૂર્તિને પધરાવી દીધી છે તેની પૂજા કર્યા પ્હેલાં સરસ્વતીદેવીની ષોડશોપચાર પૂજા કેવળ દુઃસાધ્ય છે. આપણો લોકસમુદાય ઘણુંખરું લક્ષ્મીદેવીની જ પ્રદક્ષિણા કરી રૂહેછે ને તે પ્રદક્ષિણાથી જ તૃપ્ત થાય છે. નિરક્ષરવર્ગને તો આટલા પરિક્રમણમાં અહોનિશ આયુષ્ય ગાળવું અનિવાર્ય હોય. પણ સાક્ષરવર્ગને તે વસ્તુ અનિવાર્ય નથી. **સરસ્વતીની માત્ર દ્વારપાલિની–સ્થાને અન્નપૂર્ણારૂપે જ લક્ષ્મીની પૂજા સાક્ષરોને ઉચિત છે, સંભાવ્ય છે, અને ધર્મ્ય છે.** સાક્ષરો જ્યારે લક્ષ્મીનું વધારે પરિક્રમણ કરે ત્યારે તો

પરિક્રમણ કોઈ અન્ય પ્રયોજનથી પ્રયુક્ત ન હોય તો અધર્મ્ય જ ગણવું જોઈએ. સરસ્વતીના સહવાસમાં આવી, પાઠશાળાઓમાં અને વિદ્વાનો વચ્ચે રહી, તેમના સુઘડ સૂક્ષ્મ ઉચ્ચ સંસ્કારો પામી, સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજ મહાત્માઓના લેખ—સરોવરોમાં દિવ્ય સ્નાન કરી, અનેક અનુભવવાળા અને દૂરદર્શી વિદ્વાનોની ચિન્તાઓએ ચતુરતાથી રચેલા પરીક્ષાયંત્રોમાં મહાકષ્ટથી અને મહાતપથી સિદ્ધ થઈ અને એ દેવીનો મહાપ્રસાદ લેવાનો અધિકાર પામી, તે અધિકાર પામનાર વર્ગને શિર શું કંઈ નવું ધર્મબંધન અને નવો રસાભિલાષ પ્રાપ્ત થતાં નથી? શું સરસ્વતીદેવીના સ્વરૂપમાં, ગાનમાં અને આત્મામાં આ સાક્ષરોને મોહ પામવાનું કારણ મળતું નથી અથવા મળે છે તોપણ ઊષરભૂમિમાં પડેલા બીજ પેઠે નિષ્ફળ થાય છે? વાંચનાર, જો તું સાક્ષર હોય તો આ પ્રશ્ન ત્હારા હૃદયને અવશ્ય પુછજે અને તેનો ઉત્તર ત્હારી વિદ્યા તને દેઈ શકે તેમાં માત્ર સાધનભૂત થવાને જ આ લેખ લખવા પ્રયત્ન કરેલો છે. નક્કી, ત્હારામાં ત્હારા મનુષ્યભાગનો ઉદય એટલો તો થયો હશે કે આત્મકલ્યાણ અને લોકકલ્યાણની વૃત્તિની છાયાનો તું કેવળ અપરિચિત નહી હોય. શરીરધર્મ ઉપરાંત કંઈ પણ ત્હારા "પરમસુખ", "પરમાનન્દ", અથવા Summum bonum, ની મુદ્રા ત્હારા હૃદયમાં ન જ પડે એમ છેક નહી હોય. જો ત્હારે વીશે આ લેખકની આટલી કલ્પના કંઈક પણ અંશે સત્ય હશે તો તને ત્હારી પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કંઈ પણ ઉચ્ચતર ઉચ્ચગ્રાહ—ideal—જડશે, કંઈ પણ નવી કર્તવ્યતા—line of duty—સુઝશે, અને તું આસ્તિક હઈશ કે નાસ્તિક તો પણ,

ત્હારી બુદ્ધિમાં કોઈક નવું ધર્મતન્ત્ર ખડું થશે અને લક્ષ્મીદેવીનું પરિક્રમણ ત્યજાવી તને કોઈ નવીન દિશામાં પ્રેરશે. એ નવી દિશા પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં ભળશે તોપણ તે લોકકલ્યાણની સાધક થશે. તે પ્રવાહમાં ન ભળતાં એ દિશા નિવૃત્તિમાં લય પામશે તો તો તું સાક્ષરજીવનને જ પામશે. તું આમ પ્રવૃત્તિમાં પડે કે નિવૃત્તિમાં પડે તે ત્હારી વ્યક્તિની શક્તિવૃત્તિની વાત છે. આ લેખકને તે ઉભય પરિણામ ઈષ્ટ અને અભિનંદનીય છે, કારણ અર્જુનનું યુદ્ધ અને કૃષ્ણનું અશસ્ત્ર સારથિત્વ ઉભયના યોગથી જ લોકકલ્યાણ સાધ્ય છે, ઉભયમાંથી એક પણ કાર્ય ઉપેક્ષ્ય નથી, અને એ બેમાંથી આ કાર્યમાં સાધનભૂત થવું કે એ કાર્યમાં થવું એ પ્રત્યેક વ્યક્તિની પોતાની શક્તિવૃત્તિની વાત છે તે તેણે પોતે શોધી ક્‌હાડવાની છે. વાંચનાર, ઉપર સૂચવેલા પ્રશ્નો જો તું તને પોતાને પુછશે, અને લક્ષ્મીદેવીને અન્નપૂર્ણાને જ સ્થાને રોકી રાખી, દર્શાવલે માર્ગે તૃપ્તિયોગ પામીશ, તો તને કોઈ પણ ધર્મ્ય માર્ગ જ જડશે. આ લેખકનો પ્રયત્ન તો માત્ર ત્હારા મનુષ્યભાગને જાગૃત કરી એટલું જ ક્‌હેવાનો છે કે,

અરે તમે ઘડી ઘડી પુછોછો–"ક્‌હેનીં તુંજ કરવું શું તે?"
નહી પ્રશ્ન એ ચાલે! ઉત્તર તમે લ્યોની શોધી પોતે.
ઉગ્યો ભાનુ વિધાનો તમમાં; પુછો પછી બીજાંને શું?
નહીં ચાલે એ! નહીં ચાલે એ! રોઈ રોઈ આખર મરશું!

(સ્નેહમુદ્રા કાંડ ૯.)

પ્રિય સાક્ષર! અન્નપૂર્ણાથી તૃપ્ત થઈ ત્હારો ધર્મ તું જાતે જ શોધી લે. સંરસ્વતીનું વાહન મયૂર જેવું અનેક રમણીય રંગ અને અવયવવાળું સુસ્વર અને ઉદાત્ત ઉન્નતકંઠ છે તેવું જ

તે ઉડવાની પ્રવૃત્તિવાળું છે. તે વાહન પેઠે સરસ્વતીદેવીના પવિત્ર રમણીય ભારને ઉચકી અનેક વ્યવહારોમાં પ્રવૃત્તિમાન્ થવું હોય તો એ દેવીનું વાહનત્વ તું ભલે સ્વીકારે. રાજકીય, સાંસારિક અથવા જે કોઈ વ્યવહારમાં તું એ રમણીય મયૂરરૂપે ટૌકા અને કલાપ કરતો કરતો સરસ્વતીદેવીની પ્રતિષ્ઠા કરીશ તે સર્વ વિષયમાં એ દેવી નવા પ્રકાશ અને નવું ગાન ભરશે, અને લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિ સંવૃદ્ધ થશે. પણ આમ પ્રવૃત્તિમાટે એ દેવીનું વાહન થવા કરતાં તે દેવીના ચરણપાસે નિવૃત્તિ પામી સ્વસ્થ રહી એની વીણા અને એનું ગાન ત્હારા હૃદયમાં તું ઉતારીશ તો તે માર્ગ સાક્ષરજીવનનો છે. તે ગાનની શ્રુતિમાટે અન્નપૂર્ણાથી તૃપ્ત રહી, ઈતર પ્રવૃત્તિઓમાંથી નિવૃત્ત થઈ, એ ગાનનો અભિલાષી તું થાય તો સાક્ષરજીવનનો તું અધિકારી છે; અને આજ અથવા ભવિષ્યમાં એ અધિકાર પામી આ વીણાધારિણી દેવીના ગાનનું સાક્ષિત્વ ત્હારે પામવાનું હોય તો તે ભાવિ અવસ્થાના ચિત્રની છાયા તને પ્રત્યક્ષ કરાવવા આ લઘુ પ્રયત્ન છે. જો આ ચિત્રઉપર દૃષ્ટિ કરતાં ત્હારી ભાવના આ પ્રકારની ન હોય અને તું આ દેવીનું મયૂરત્વ ઇષ્ટ ગણતો હોય તોપણ તું અને સાક્ષરજીવનનો અધિકારી ઉભય એક જ દેવતાના મન્દિરના ગર્ભાગારમાં જુદા જુદા અધિકારે નીમાયલા સત્વ છો અને એક જ દેવીના ભક્ત છો માટે પણ તું આ ચિત્રને પ્રીતિથી સુદૃષ્ટ કરી લે કે તું અને એ અધિકારી, અન્યોન્યાશ્રય આપી અને અન્યોન્યાશ્રય પામી, સંગત રહી, વિધાતાની પ્રિય પુત્રીની શ્રેયસ્કરિણી યોજનાઓનો નિર્વાહ કરી શકો.

પ્રકરણ ૩ જું.

સાક્ષરજીવનની તટસ્થતા અને સાક્ષિતા.

બ્રહ્મજ્ઞાન, પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ ઉભયને, અનુકૂલ છે; પ્રવૃત્તિમાન્ જનક અને કૃષ્ણ, અને નિવૃત્ત શુકદેવ અને શંકરાચાર્ય, એ સર્વ મહાત્માઓ જ્ઞાનસ્વરૂપ થયાનાં દૃષ્ટાંત છે. પણ સાક્ષરજીવનને તો નિવૃત્તિની જ આવશ્યકતા છે. પ્રવૃત્તિના અને નિવૃત્તિના, ઉભયના, પ્રવાહોને તટે ઉભાં રહી, એ પ્રવાહોનું અવલોકન કરવું એ જ સાક્ષરજીવનનું તત્ત્વ છે. પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં પડવાને આ જીવનને અવકાશ નથી એટલું જ નથી, પણ નિવૃત્તિના પણ પ્રવાહ છે તેને નિવૃત્તતર થઈ સાક્ષરજીવન સુદૃષ્ટ કરેછે. આ અવલોકન, આ દૃશ્યપાત્રનું સુદર્શન, એ જ સાક્ષરજીવનનું સાક્ષિત્વ છે. એ સાક્ષિત્વને સાધનરૂપે એ જીવનની તટસ્થતા છે. એ તટસ્થતા અને સાક્ષિત્વનાં વર્ણન અને દૃષ્ટાંત પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાક્ષરોને મુખેથી આપણે પ્રથમ સાંભળી લેઇશું.

ઇંગ્રેજ પર્યેષક વિદ્વાન્ કાર્લાઈલે ટ્યૂફેલ્સ્ડ્રોખ્ નામનો પંડિત કલ્પી, તેનું સાક્ષરજીવન Sartor Resartus નામના ગ્રંથમાં આપેલું છે.

પ્રવૃત્તિના પ્રવાહમાં પડ્યા વિના તેના તટ ઉપર જ કેવી વૃત્તિથી ઉભા રહેવાય? યુદ્ધ મચી રહેલું હોય ત્યાં ઉભા રહેનારનું રુધિર ભયથી અવસન્ન થાય કે શૌર્યથી તપ્ત થાય તે સમજાય પણ તેને જડ ચિત્ર જેવું જ ગણી, જીવતાં માણસના મરતાં શરીર જોઈ હૃદયમાં કંઈ પણ વિકાર ન

અનુભવી, ઉદાસીનતા રાખવી એ શું શક્ય છે? અર્જુનને વિરાટ સ્વરૂપમાં સમાપ્ત થતા પ્રવાહો દેખાડનાર વ્યાસે એ ઉદાસીનતા શક્ય અને ગ્રાહ્ય ઉભય ગણી છે એવે પ્રસંગે એવી સ્થિતિ કાર્લાઈલે પોતાના સાક્ષર નાયકમાં કલ્પી છે.

"How prospered the inner man under so much outward shifting? Does Legion still lurk in him, though repressed; or has he exercised that Devil's Brood? We can answer that the symptoms continue promising × × ×. We can rather say that Legion or the Satanic School was now pretty well extirpated and cast out, but *next to nothing introduced in its room.*"

આ જીવનનું અંતઃકરણ આમ શૂન્ય થઈ જાયછે એટલે સંસાર જેને મ્હોટાં સત્ત્વ ગણેછે તે એ હૃદયમાં પેસી શકતાં નથી અને તેને સટે પ્રવૃત્તિનાં કે નિવૃત્તિનાં કોઈ પણ, હૃદયચક્રની નાડીઓમાં વેગ મુકનાર, સત્ત્વ ઉભાં થઈ શકતાં નથી. એ હૃદય આમ ખરેખરું તટસ્થ થઈ જાયછે અને માત્ર સંસારની આકાર–સૃષ્ટિનાં પ્રતિબિમ્બનું ચિત્ર દૃષ્ટિમાં પ્રવાહરૂપે સ્ફુરેછે. એ આકારોના પ્રવાહ પારદર્શક બની જાયછે અને તેની અંદરનાં સત્ત્વ દૃષ્ટિગોચર થાયછે. તટસ્થતામાંથી સાક્ષિત્વ પોષણ પામેછે. કાર્લાઇલ તે વિષયે પોતાના સાક્ષરના મુખમાં વચન મુકે છે કે,

"What highest mortal, in this inane existence, had I not found a Shadow-hunter or

Shadow-hunted; and, when I looked through his brave garnitures, miserable enough? Thy wishes have all been sniffed aside, thought I; but what, even had they been all granted! Did not the Boy Alexander weep because he had not two planets to conquer; or a whole Solar System; or, after that, a whole Universe? When I gazed into these Stars, have they not looked-down on me as if with pity, from their Serene Spaces; like eyes glistening with heavenly tears over the little lot of man! Thousands of human generations, all as noisy as our own, have been swallowed-up of time, and there remains no wreck of them any more; and Arcturus and Orion and Sirius and the Pleiades are still shining in their courses, clear and young, as when the Shepherd first noted them in the plain of Shinar Pshaw! What is this paltry little Dog-cage of an Earth: what art thou that sitest whining there? Thou art still Nothing, Nobody; true; but who then is Something, Somebody? *For* thee, *the family of man has no use; it rejects thee; thou art wholly as a* DISSEVERED LIMB; *So be it; perhaps it is better so!* × × *This was* THE CENTRE OF INDI-

FFERENCE *I had now reached; through which who so travels* from the Negative Pole to the Positive *must necessarily pass.*"

જે સર્ ધાતુ ઉપરથી સરિતા શબ્દ નીકળેલો છે તે જ ધાતુ ઉપરથી નીકળેલો એ જ સરિતા જેવો સરી જતો સંસાર અનેક પ્રવાહમય બનેલો છે. એ પ્રવાહના આપણે અવયવરૂપ છીયે તે છતાં તેનાથી આપણે જુદા હઈએ અને તેના અવયવરૂપ ન હઈએ તેમ તેનાથી બ્હાર તેના પ્રવાહના તટ ઉપર ઉભા રહીએ, અને એ પ્રવાહિત વસ્તુને પારદર્શક કરી જોઈ શકીયે–તે આ જીવનની તટસ્થતા છે. કાર્લાઇલ કહે છે તેમ જ એના સાક્ષરની પેઠે તટ ઉપરના સર્વ પ્રવાસીઓને માટે આ ભૂમિકામાં થઈને જ માર્ગ છે.

સાક્ષરજીવનને આખું વિશ્વ, કાર્લાઇલના (Dog-cage) શ્વાનના પંજર જેવું–કારાગૃહરૂપ–દેખાય છે; તેમાંથી બ્હાર નીકળી તેના તટ ઉપર સ્થિત થઈ, સ્વતંત્ર થઈ, પોતાની સ્વયંપ્રકાશ દીવાશળી સળગાવી તિમિરને પણ સુદૃષ્ટ કરવું એ આ તટસ્થ જીવનો લોભ છે.

નિત્ય પ્રમોદ ભરવા ઉરમધ્ય વિશ્વ-
કારાગૃહે નહીં શકાય તુંથી કદાપિ;
તો વ્યોમચારી રવિ-અસ્ત-સમે ઘસાઈ,
તું, બુદ્ધિ-દીપસળી! ધાર પ્રભા સ્વકીયા.

(સ્નેહમુદ્રા કાંડ ૭૦.)

સંસારપ્રવાહની આ ઘોર નિશામાં ભમતાં નિશાચર સત્ત્વોને જાગતાં ગણીયે તો તેવી જાગૃત દશાના સાક્ષી તટસ્થને કાર્લાઇલનો પંડિત તે સર્વને સ્વપ્ન જેવું જોતો ગણે છે.

"It is Night of the world, and still long till it be Day: we wander among the glimmer of smoking ruins, and the Sun and Stars of Heaven are as if blotted out for a season; and two immeasurable Phantoms, Hypocrisy and Atheism, with the Gowl, Sensuality, stalk abroad over the Earth and call it theirs: *well at ease are the Sleepers for whom Existence is a shallow dream.*"

એ જીવનની દૃષ્ટિએ સર્વ પ્રવાહ કેવળ સ્વપ્ન પેઠે ચાલ્યાં કરેછે એટલું જ નહી પણ તે સ્વપ્નની વેળાએ એ પ્રવાહમાં આવિર્ભાવ પામી ઉછળતા જગતના સુખદુઃખના તરંગોને પણ સ્વપ્નરૂપ જ ગણી તટસ્થ એ સર્વને ઉદાસીનતાથી જુવેછે. તેનું પણ કંઈક ચિત્ર કાર્લાઈલ આપેછે,

"When the whole Gans was one vast cackle of laughter, lamentation, and astonishment, our sage sat *mute.*"

એ તટસ્થતામાંથી, એ ઉદાસીનતામાંથી, એ સ્વપ્નદૃષ્ટિમાંથી, અંતે કંઈ ફળ આવવાની આ સાક્ષીને કંઈ આશા છે? એ પ્રશ્ન કાર્લાઈલ જ પુછેછે—

"We say as before, with all his malign indifference, what mad hopes this man may harbour?"

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આ સાક્ષરજીવનને કેવી કેવી વસ્તુ ઉપર પ્રીતિ છે તેનો શોધ કાર્લાઈલ કરેછે અને એ-

ટલું સમજે છે કે પ્રથમ તો આ જીવનને એકાંતવાસ અને એકાંતવાસમાં સ્ફુરતી ચેતનશક્તિ ઇષ્ટ છે. જ્યાં કોઈ પ્રાણીનો પગસંચાર જણાય નહી અને શબ્દ સંભળાય નહી એવું સ્થાન આ જીવનને પ્રિય છે. ધ્રુવવૃત્તની છ માસની નિશા તો અતિપ્રિય છે. ત્યાં તો હિમના મહાસાગર–ક્ષીરસાગર–ના પ્રવાહનો દિનરાત્ર મચી રહેલો ખળખળાટ સાંભળવાનો છે. દિવસસમયે પ્રવૃત્તિમાન્ ઉગતો સૂર્ય પણ, આ નિવૃત્તિના રાજ્યના અદૃષ્ટ રાજાની આજ્ઞા સ્વીકારી, આકાશમાં ઉંચો ચ્હડતો નથી. એ સૂર્યકિરણના પ્રવાહ આ સાક્ષરને માથે આવતા નથી પણ એના ચરણ નીચે સંતાઈ, લીન થઈ, નિવૃત્ત થઈ જાયછે. તપ સાધવા ઉભેલા વાલિની કક્ષામાં ઉન્મત્ત રાવણ ભરાઇ ગયો અને અગસ્ત્યના મુખમાં સમુદ્ર આચમનપાનરૂપ થઈ ગયો તેમ આ ધ્રુવવૃત્તના સૂર્યકિરણના આડા પ્રવાહ આ સાક્ષરજીવન જીવનારના ચરણ નીચે ભરાઈ અદૃશ્ય થઈ જાયછે. સંસારના પદાર્થો ઉપર પ્રીતિ ન થતાં કાર્લાઇલના સાક્ષરને આ નિવૃત્તિની નિશા અતિપ્રિય થાયછે.

"Silence as of death, for Midnight, even in the Arctic latitudes, has its charcter: nothing but the granite cliffs ruddy-tinged, the peaceable gurgle of that slow-heaving Polar Ocean, over which in the utmost North the great Sun hangs low and lazy, as if he too were slumbering. Yet is his cloud-coach wrought of crimson and cloth-of-gold; yet does his light stream over the mirror of waters, like a trem-

ulous fire-pillar, shooting downwards to the abyss, and hide itself under my feet. In such moments, solitude also is invaluable; for who would speak, or be looked-on, when behind him lies all Europe and Africa, fast asleep, except the watchmen; and before him the silent Immensity, and Palace of the Eternal, whereof our Sun is but a parch-lamp ?"

જેમ યુદ્ધ—ગર્જનાઓ વચ્ચે તટસ્થ રહી શકનાર અર્જુનને વૈરાટદર્શન કરવાની શક્તિ આવી, અને જેમ એ દૃષ્ટિ આવતાં એને નવી પાંખો આવી તેમ સંસારની ગર્જનાઓ વચ્ચે તટસ્થ રહી શકનાર ટ્યૂફેલ્સડ્રોખને ધ્રુવવૃત્તમાં જડ-પ્રકૃતિને પણ નિવૃત્તિમતી જોઈ નવી પાંખો આવી. શ્વાનપંજર જેવા કારાગૃહમાંથી મુક્ત થઈ બ્હાર ઉડી જવાની શક્તિ આવી.

"The imprisoned Chrysalis is now a winged Psyche; and such, wheresoever be its flight it will continue."

કીટની ભ્રમરી થઈ ગઈ, અને છાણ મુકી શુદ્ધ આકાશમાં ઉડવા લાગી. હવે એની તટસ્થતા (જેના એક અંગને કાર્લાઈલ Passivity ક્‍હેછે તે) સપક્ષ થઈ. એના ઇષ્ટ એકાંત પ્રદેશમાંથી સર્વ નામ--રૂપની માયા સરી ગઈ અને તેમની પાછળ ઉભેલી વસ્તુ દૃષ્ટિગોચર થઈ. એ વસ્તુમાંથી, એ સત્ત્વમાંથી, નવી સંજ્ઞાઓ થઈ—કોઈક અલક્ષ્ય સત્વ હાથવડે આ સાક્ષરને પોતાની પાસે આવવાની સંજ્ઞા કરવા લાગ્યું.

"The Passivity given him by birth is fos-

tered by all turns of his fortune. Everywhere cast out, like oil out of water, from mingling in any Employment, in any public Communion, he has no portion but Solitude, and a life of Meditation. The whole energy of his existence is directed, through long years, on one task: that of enduring pain if he cannot cure it. Thus everywhere do the Shows of things oppress him, withstand him, threaten him with fearfullest destruction: only by victoriously penetrating into Things themselves can he find peace and a stronghold. But is not this same looking-through the Shows, or Vestures, into the Things, even the first preliminary to a Philosophy of Clothes? Do we not, in all this, discern *some beckonings* towards the true higher purport of such philosophy: and what shape it must assume with such a man, in such an era?"

આમ "વસ્તુ" ઉપર મોહ પામતા અને "નામરૂપ" પાસેથી ન્હાસી જતા જીવનની–સાક્ષરજીવનની–કથાઓ નામરૂપના સંસારની વસ્તીની દૃષ્ટિએ આવવી કઠિન છે, એ કથા સમજવી કઠિનતર છે, અને એ જીવન સમાપ્ત થતાં સુધી એ કેઈ વસ્તુ ભણી દોડે છે તે જાણી લેવું તે હજી વધારે કઠિનતર છે. એ જીવનમાં દૃષ્ટિ કરવાને દ્વાર નથી–માત્ર

દ્વારમાં છિદ્રો છે તેમાંથી એ બંધ કરેલી કોટડીમાં બ્હારથી જોનાર એ છિદ્રોમાંથી જ કંઈક જોઈ શકે છે.

"Through many a loophole we have had glimpses into the internal world of Tewfelsdroch; his strange mystic, almost magic Diagram of the Universe, and how it was gradually drawn, is not henceforth altogether dark to us."

આ સાક્ષરના બાહ્યજીવનની કથા સંસારરસિક સંસારીયોને નીરસ લાગે એવી છે. બાકી તેનું પણ કંઇક ફળ થાય છે. પૃથ્વી ઉપરથી અદૃશ્યરૂપે ચ્હડેલું પાણી આકાશમાંથી વૃષ્ટિરૂપે પાછું પડે છે ને મનુષ્યને ઉપયોગી થાય છે તેમ આ જીવનનું પણ ફળ સંસાર અનભિજ્ઞાત ચાખે છે.

"His outward biography therefore, which, at the Blumine Lover's Leap, we saw churned utterly into spray-vapour, may hover in that condition, for aught that concerns us here. Enough that by survey of certain 'pools and plashes' we have ascertained its general direction. Do we not already know that, by one way and other, it *has* long since again rained down into a stream?"

આ જીવનને ધર્મબન્ધન છે. મનુષ્યં દૃષ્ટિ જેટલી સ્ફુરે તેના પ્રમાણમાં ધર્મબન્ધન પ્રાપ્ત થાયછે. ધર્મ ઉપર દૃષ્ટિ પડે એટલે તે ધર્મ દ્રષ્ટાને પ્રાપ્ત થાય. પરમાત્માના

દર્શનથી પરમાત્મા પ્રાપ્ત થાય છે અને પરમાત્મરૂપ થવાય છે. તેમ જ ધર્મના દર્શનથી ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે અને ધર્મરૂપ થવાય છે. દૃષ્ટિ, દર્શન, જ્ઞાન, ઉપલબ્ધિ, આદિ શબ્દો કેટલીક રીતે એકબીજાના પર્યાય છે. એ દૃષ્ટિનું પોષણ એ મનુષ્યભાગનું સત્ત્વ છે–તત્ત્વ છે. એ દૃષ્ટિની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિને પગલે પગલે પ્રમાણમાં ધર્મની વૃદ્ધિ અને શુદ્ધિ થાય છે, અને એ ધર્મ જ મનુષ્યભાગનો વિશેષ છે તે આપણે વિચારી ગયા છીએ. ધર્મનું મૂળ સત્ય છે અને સત્યનું મૂળ દૃષ્ટિ છે. કાર્યજીવનના પ્રવાહના રસની રસજ્ઞ અને રસિક દૃષ્ટિ કોઈના સમગ્ર જીવનમાં સ્ફુરે તો તે જીવન દૃષ્ટિમય થાય છે, દૃષ્ટિરૂપ થાય છે, કેવળ સાક્ષી થાય છે. આમ દૃષ્ટિરૂપ જીવન થાય તો તે સત્યને પોષે છે અને નવી ધર્મસૃષ્ટિ અને આત્મસૃષ્ટિને જુવે છે. માટે જ આવાં સાક્ષરજીવન સર્વ દેશમાં અને કાળમાં ધર્મ અને જ્ઞાનના મેઘરૂપે અનેકધા વર્ષેલાં છે. અશુદ્ધ દૃષ્ટિ શુદ્ધ પ્રતિબિમ્બ દેખાડી શકતી નથી અને અશુદ્ધ સત્યે પળાવેલા ધર્મ જગતને હાનિકારક હોય છે; માટે જ્યારે મનુષ્યોનો મ્હોટો ભાગ કાર્યજીવનમાં રોકાયલો રહે છે ત્યારે તેનો યોગ્ય ભાગ દૃષ્ટિજીવનમાં રોકાયલો રહે તો જ સમગ્ર જગતનું કલ્યાણ છે અને એવો ભાગ ક્ષીણ થાય તો જગતના કલ્યાણની પણ તેટલી ક્ષતિ જ સમજવી. બ્રાહ્મણવર્ણ યોજવામાં આ દેશના પ્રાચીન આર્યોની આવી જ વ્યવસ્થા હતી. હવે બ્રાહ્મણરૂપે દૃષ્ટિજીવન આકાલિક છે તો સાક્ષરજીવનરૂપે આ દેશમાં દૃષ્ટિજીવન યોગ્ય પ્રમાણમાં સ્ફુરે તે દેશના કલ્યાણનું આવશ્યક સાધન છે. ટ્યૂફેલ્સડ્રોખના મુખમાંથી વચન નીકળે છે,

"The situation that has not its Duty, its Ideal, was never yet occupied by man."

"જે દેશકાળને માટે ધર્મ ન હોય અને ઉચ્ચગ્રાહ ન હોય તે મનુષ્યજીવનમાં અભૂતપૂર્વ દશા છે." અર્થાત્ મનુષ્યનાં મનુષ્યભાગ સ્ફુરે અને ધર્મ ન સ્ફુરે એ વાત અશક્ય છે. ચંડકૌશિકનો કર્ત્તા ધર્મના મુખમાં પ્રથમ વચન આ મુકે છે કે,

मया ध्रियन्ते भुवनान्यमूनि ।

(આ સર્વ ભુવનોને હું ધર્મ ધારું છું)

અને પછી બીજું વચન મુકે છે કે,

सत्यं च मां तत्सहितं बिभर्ति ॥

(અને હું ધર્મ અને એ ભુવનો–એ ઉભયને સાથે લાગાં ધારનાર તો સત્ય છે.)

એ સત્ય શુદ્ધ દૃષ્ટિમાં જ સ્ફુરેછે. ધર્મની સૃષ્ટિ કંઈ નવી જ છે અને એ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સત્ય· દૃષ્ટિથી જ થાયછે તે ચંડકૌશિકના કર્ત્તાની પેઠ ટ્યૂફેલ્સડ્રોખ બીજી ભાષામાં કહેછે,

"But it is with man's Soul as it is with Nature: the beginning of Creation is—Light. *Till the eye have vision,* the whole members are in bonds. Divine moment, when over the tempest-tost Soul, as once over the wild-weltering Chaos, it is spoken; Let there be Light!

Even to the greatest that has felt such moment, is it not miraculous and God-announcing; even as under simpler figures, to the simplest and least. The mad primeval Discord is hushed; the rudely jumbled conflicting elements bind themselves into separate Firmaments: deep silent, rock-foundations are built beneath; and the skyey vault with its everlasting luminaries above: instead of a dark wasteful Chaos, we have a blooming, fertile, heaven-encompassed World. I too could now say to myself: Be no longer a chaos, but a World, or even World-kin."

સાક્ષરજીવનમાં આમ નવી દૃષ્ટિ સ્ફુરતાં ત્યાં આગળ નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાયછે. સાક્ષરજીવનની એ સૃષ્ટિ વીર્યવતી થાય તો તેના પ્રભાવથી વિશ્વામિત્રે રચવા માંડેલાં જેવાં નવાં ખરાં બ્રહ્માણ્ડ આકાશમાં તરવરવાનાં. જ્યારે દેવોની શક્તિ બ્રહ્મતેજના પક્ષપાતભૂતના પાત્ર રાજા ત્રિશંકુને પ્રતિકૂળ થઈ ત્યારે એ તેજના પ્રભાવથી સૃષ્ટિની વ્યવસ્થા ફેરવવા વારો આવ્યો. સાક્ષરજીવન સફળ થાયછે ત્યારે તેની શક્તિ સર્વ ક્રિયાવતી સૃષ્ટિની અવ્યવસ્થાને વ્યવસ્થિત કરી શકેછે. આથી વધારે વીર્યવાન્ ધર્મ કીયો? આથી વધારે શ્રેયસ્કર ફળ જગત શું માગી શકે? આવાં ફળથી ભરેલી સૃષ્ટિની કારણભૂત દૃષ્ટિની શક્તિ અને ભૂમિકા દર્શાવતાં ટ્યૂફેલ્સડ્રોખ આનંદ અને ઉત્સાહથી ભરેલું સ્તોત્ર ભણેછે. તેમ કરતા

પ્હેલાં "નામરૂપ" ની સૃષ્ટિ વસ્ત્રની ઉપમા આપી વસ્ત્રનું લક્ષણ આપેછે અને 'વસ્તુ' ભણી દૃષ્ટિ વળેછે.

"The thing Visible, nay the Thing Imagined, the Thing in any way conceived as Visible, what is it but a Garment, a Clothing of the higher, celestial Invisible, unimaginable, formless, dark with excess of bright?"

તે પછી એ દૃષ્ટિના અવતારની સ્તુતિ આવેછે.

"The beginning of all Wisdom is to look fixedly on Clothes, or even with armed eyesight, till they become *transparent*. "The philosopher," says the wisest of this age, "must station himself in the *middle*:" How true! The Philosopher is he to whom the Highest has descended, and the Lowest has mounted up: who is equal and kindly brother of them all."

આ દૃષ્ટિનો–આ યોગનો–અવતાર દૃષ્ટ પદાર્થોના મધ્યમાં આવી ઉભો રૂહે ત્યારે જ દૃષ્ટિ સફલતાને પામે. કુરુક્ષેત્ર ઉપરના અસ્ત્રહીન યોગનો અવતાર કૃષ્ણરૂપે હતો અને તે પણ ક્ષેત્રના મધ્યભાગમાં જ હતો. ઉભય પક્ષ જાળવવા કૌરવને પોતાની સેના આપી હતી અને પાંડવોને પોતાની બુદ્ધિ આપી હતી–જેને જે પ્રિય હતું તેને તે આપ્યું હતું. બુદ્ધિ–દૃષ્ટિ–ના ગ્રાહકના ભાગમાં જય જાતે ખેંચાતો આવ્યો. गुणभूतो जयो राजन् पृष्ठतोऽन्वेति माधवम् ॥

તટસ્થને પોતાના દૃષ્ટિપાતથી જ કોઈક અપૂર્વ આનંદનો અનુભવ થાયછે અને નવીન સત્વ દૃષ્ટિગોચર થાયછે. ટ્યૂફેલ્સડ્રોખ ઉદ્ગાર કરે છે કે

"*Happy* he who can look through the Clothes of a man (the Woolen, and fleshly, and official Bank-paper and State-paper Clothes) into the Man himself; and discern, it may be, in this or the other Dread Potentate, a more or less incompetent Digestive apparatus; yet also an inscrutable venerable Mystery, in the meanest Tinker that sees with eyes!"

કાર્લાઈલનો આ તટસ્થ મનુષ્ય લોકના મહાન્ પ્રવાહ ઉપર ઉભો રહી તેમાં દૃષ્ટિ નાંખેછે, એ પ્રવાહના ગત અને આગન્તુક ભાગ સુધીનો સર્વ ગોચર ભાગ પ્રત્યક્ષ કરી લેછે, અને તેનું કવન કરેછે,

"Reader, the Heaven-inspired melodious Singer; loftiest Serene Highness; nay, thy own amber-locked snow-and-rose-bloomed Maiden, worthy to glide sylphlike almost on air, whom thou lovest, worshipest as a divine Presence, which, indeed, symbollically taken, she is—has *descended* like thyself, from that same hair-mantled, flint-hurling Aboriginal Authropophagus! Out of the eater comes forth meat;

out of the strong comes forth sweetness. What changes are wrought, not by time, yet in time! For not Mankind only, but all that does or beholds, *is in continual growth*, regenesis and self-perfecting vitality."

આ સંસારના પ્રવાહનો પટ "મધ્યે વ્યક્ત" થતો, સુન્દરતર થતો, ઘસડાય છે. તેના દર્શનથી જ કૃતકૃત્ય થતો તટસ્થ સાક્ષર, હવે બીજું કાંઈ જોવાનું કે કરવાનું બાકી ન લાગતાં, એવા સુંદર પ્રવાહ જોડે જોડે પોતાનો સૂક્ષ્મતર પ્રવાહ ચલાવી દેછે—આ નવા પ્રવાહરૂપ પોતે થઈ જાય-છે–તટસ્થની નિવૃત્તિ જ પ્રવાહરૂપ થાયછે. આ નિવૃત્તિનો પ્રવાહ અક્ષરરૂપે ઈતર સંસારના પ્રવાહની જોડે જોડે વહન કરતો સર્પ પેઠે ચાલ્યો જાયછે. તટસ્થે જે જોયું તે જગતને વર્ણવી દેખાડે છે; આ અક્ષરધારા, આ સરસ્વતી, આ ક્રિયા, આ જ આ નિવૃતિનો પ્રવાહ. ટ્યૂફેલ્સડ્રોખનો ઉત્સાહ આ નવા પ્રવાહમાં અમરતા દેખેછે, સર્વનું કલ્યાણ દેખેછે, અને તેમાં લય પામેછે,

"Cast forth thy Act, thy *Word*, into the ever-living, ever-working Universe; it is a seed grain that can not die; unnoticed to-day (says one), it will be found flourishing as a Banyan-grove (perhaps alas, as a Hemlock-forest!) after a thousand years."

આ તટસ્થતા અને આ પ્રવાહદૃષ્ટિ આ દેશના સાક્ષરોને સુપરિચિત છે અને તેમની દૃષ્ટિનું પ્રથમ ફળ, માયાના

પ્રવાહ આગળથી ખસી જઈ, "ચિત્સ્વરૂપ" ના પ્રવાહમાં લય પામવાથી સિદ્ધ થાય છે.

दिवसरजनीकूलच्छेदैः पतद्भिरनारतम्
वहति निकटे कालस्रोतः समस्तभयावहम् ।
इह हि पततां नास्त्यालम्बो न चापि निवर्त्तनम्
तदिह महतां कोऽयं मोहो य एष मदाविलः ॥

કાલપ્રવાહનું દર્શન કરનાર અત્રત્ય આર્ય એ પ્રવાહ છોડી તટ ઉપર રૂહે છે, એટલું જ નહીં પણ ત્યાંથી દૂર ન્હાસવા ઈચ્છે છે. એની તૃપ્તિ આથી બીજે પ્રવાહ જોવામાં થાય છે.

यस्मिन् वस्तुनि ममता मम तापस्तत्र तत्रैव ।
यत्रैवाहमुदासे तत्र मुदासे स्वभावसंतुष्टः ॥

જીવન્મુક્ત સાક્ષરનું જીવન તો સ્વભાવથી જ તટસ્થ, સાક્ષી, અને આનંદરૂપ હોય તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ ઈતર વિદ્યાઓનો વિલાસી પણ પોતાની વિદ્યાથી પ્રકાશિત થયેલા નવા પ્રવાહોને દૃષ્ટિગોચર કરી એટલા સાક્ષિત્વથી જ તૃપ્ત જીવન ગાળી શકે છે.

नास्माकं शिबिका न चास्ति कटकाद्यालंक्रियासत्क्रिया
नोत्तुङ्गस्तुरगो न कश्चिदनुगो नाप्यम्बरं सुन्दरम् ।
किं तु क्ष्मातलवर्त्यशेषविदुषां साहित्यविद्याजुषाम्
चेतस्तोषकरी शिरोनतिकरी विद्यानवद्यास्ति नः ॥

આવી દૃષ્ટિ, આવી પ્રજ્ઞા કેવો ઉન્મેષ પામે છે?

उदन्वच्छन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतम्
सदा पान्थः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।

इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिवेलानियमिता
सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥

પૃથ્વી, સમુદ્ર, અને ગગનને મર્યાદા છે પણ સત્પુરુષોના વિજયી પ્રજ્ઞોન્મેષને મર્યાદા નથી જ. આવી પ્રજ્ઞા અને પ્રતિભાવાળાં જીવન મેઘ પેઠે અમૃતસાગરનાં પય સર્વદા પીધાં કરે છે, અને મનુષ્યસંસારની સૃષ્ટિમાં વાણીરૂપે વર્ષે છે એ જ એ સૃષ્ટિનું કલ્યાણ.

अमृतजलधेः पायं पायं पयांसि पयोधरः
किरति करकास्ताराकारा यदि स्फटिकावनौ ।
तदिह तुलनामानीयन्ते क्षणं कठिनाः पुनः
सततममृतस्यन्दोद्गारा गिरः प्रतिभावताम् ॥

આવી દૃષ્ટિ સાથે હિમના કડકા—કરા—પડે તો તે પણ અમૃતસ્યન્દી હોય છે. સાક્ષરોની દૃષ્ટિ જેવો વિષય જુવે છે તેને યોગ્ય પોતાની વાણીને કરે છે. જેવો પ્રવાહ સાક્ષરજીવનમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય તેવું જ તેનું પ્રતિવમન થઈ અક્ષરરૂપે અન્ય મનુષ્યો પાસે ઉછળે એટલી પ્રવૃત્તિને, આ નિવૃત્તિમાં નિવૃત્તિને અંતે, સાક્ષરજીવન પામે છે. કોઈ કવિ તો કોઈ જ્ઞાની, કોઈ પંડિત તો કોઈ વૈદ્ય, કોઈ જડપદાર્થશાસ્ત્રી તો કોઈ ચેતનશાસ્ત્રી અને કોઈ વ્યવહારવિદ્ તો કોઈ કલાવિદ્, એમ અનેક રૂપે સાક્ષરજીવન સ્ફુરે છે અને કોઈ વેળા તો બહુશ્રુત બહુમેધ પુરુષોની બુદ્ધિરૂપ જીવન જે જે પ્રવાહ આગળ તટસ્થ થાય તેને સુદૃષ્ટ કરી—કારવી શકે છે.

साहित्ये सकुमारवस्तुनि दृढन्यासग्रहग्रन्थिले
तर्के वा मयि संविधातरि समं लीलायते भारती ।

**शय्या वाऽस्तु मृदूत्तरच्छदपटा दर्भाङ्कुरैरास्तृता
भूमिर्वा हृदयंगमो यदि पतिस्तुल्या रतिर्योषिताम् ॥**

બહુમેધ સાક્ષરની વાણી તેમ દૃષ્ટિ અનેક ગમે તેવા વિષયમાં ક્રીડા કરી શકે છે.

જેવા પ્રવાહના તટ આગળ સ્થિત થઈ જેવી વસ્તુને આ જીવન પ્રત્યક્ષ કરે તે પ્રમાણે એ જીવનમાં પડેલાં પ્રતિબિમ્બનાં રૂપરંગમાં ચિત્રભેદ પડે છે. તટસ્થતામાં પણ તેવા જ ભેદ હોય છે. કોઈ પ્રવાહ પાસેનો તટ રેતીના કોમળ રાશિનો બનેલો હોય છે, તો કોઈ તટ કેવળ કર્કશ શિલાઓથી ભરેલો હોય છે. કોઈ તટ ઉપર સૂર્યનો ઉગ્ર તાપ, તો અન્યત્ર વૃષ્ટિ હોય છે કે વૃક્ષની ઘટા હોય છે. કે અંધ રાત્રિનો અંધકાર હોય છે કે ચંદ્રની ચંદ્રિકા હોય છે. તટસ્થતાના પણ આવા ભેદ હોય છે અને પોતાને એક પ્રવાહપાસે તટસ્થ સમજનાર જીવન બીજા અનેક પ્રવાહોની મધ્યે હોય છે અથવા પ્રવાહરૂપ જાતે પણ હોય છે. જેમ જળના તટ ઉપર ઉભેલો મનુષ્ય વાતાવરણના પ્રવાહમાં ઉભો રહે છે, જેમ વાતાવરણના તટ ઉપર સરતા ખરતા તારા ગુરુત્વાકર્ષણના પ્રવાહમાં વહે છે, અને જેમ એવા અનેક પ્રવાહોને ગર્ભરૂપે ધરનાર બીજા અનેક અનન્ત પ્રવાહો અનાદિ અનંત હોય છે, તેમ એ સર્વ પ્રવાહોની સાક્ષીભૂત ચૈતન્યવ્યષ્ટિ–વ્યક્તિઓ પણ અનન્ત અને અસંખ્ય છે. જો પ્રવાહોનાં બિમ્બ આમ બહુરૂપ હોય તો તેનાં પ્રતિબિમ્બ પણ તેવાં જ પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી. પણ એ પ્રતિબિમ્બોનાં ગ્રાહક જીવનોમાં સાક્ષરજીવનનું વ્યાવર્તક લક્ષણ તો એની તટસ્થતા, દૃષ્ટિ અને તૃપ્તિ છે. એ વ્યાવર્તક કાર્લાઇલમાં તેમ વ્યાસમાં,

શેકસપિયરમાં તેમ બેકનમાં, શંકરમાં તેમ કાલિદાસમાં, ન્યાયદર્શનમાં તેમ ચરક-શ્રુતાદિના કર્તાઓમાં, નાસ્તિકમાં તેમ આસ્તિકમાં, અને અનેક વર્ગોમાં, કેટલીક રીતે સધર્મ છે. આવા અનેક વર્ગોમાંની આ સધર્મતા ઉપર જ આ લેખની દૃષ્ટિ છે. સત્ય છે કે એ વર્ગોમાં પણ જાત્યભિમાન હોય છે અને કદાચિત્ પરસ્પર તિરસ્કાર પણ હોય છે. પણ એ ભાગ આ લેખના દૃષ્ટિબિન્દુની દૃષ્ટિમર્યાદામાં અવતો નથી. આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત વિષયનો ભાગત્યાગ કરી, સર્વ બુદ્ધિઓમાં, સર્વ વિદ્યાઓમાં, અને સર્વ સાક્ષરજીવનમાં, બ્રહ્મતત્ત્વની એકતા પ્રત્યક્ષ ગણીને આ લેખ આગળ વિસ્તારીશું.

જેમ જનસમુદાયમાં સર્વ પોતપોતાના ઇષ્ટ દેવને ભજે છે, જેમ વ્યવહારમાં સદાચારી દમ્પતી ઈતર મનુષ્યોની ભોગસૃષ્ટિ ઉપર દૃષ્ટિ ન કરતાં પરસ્પર–પક્ષપાતને જ ધર્મ્ય ગણે છે, તેમ સાક્ષરજીવન જીવનાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને પોતાના પ્રિય વિષય થયેલા પ્રવાહ ઉપર પક્ષપાત રહે તે જ યોગ્ય છે. એ પ્રવાહમાંની સુન્દરતા જોવી, સૂક્ષ્મદર્શક, પારદર્શક, દૂરદર્શક અને એવાં જે મળે તે સર્વ દૃષ્ટિનાં ઉપકારક યંત્રોવડે એ સુન્દરતા જોવી, અને દોષ જોવા તો તેનો પ્રતિકાર કેવે માર્ગે થાય છે તે જોવાને માટે જોવા અને એ દોષ સાથે પણ કેવા કેવા ગુણ સહકારી થાય છે તે જોવું: આવી ગુણાનુરાગિણી દૃષ્ટિ તટસ્થ સાક્ષીને અનિવાર્ય છે, કારણ અનેક પ્રવાહોમાંથી કીયા પ્રવાહ ઉપર પક્ષપાત રાખી તેની જ સાથે સહવાસ રાખવો એ નિર્ણય કર્યા વિના કીયા પ્રવાહનો તટ પ્રિય ગણવો એ સમજવાનું સાધન નથી. એ પ્રવાહ ઉપર અને પછી તેના તટ ઉપર પ્રીતિ કરનાર તટસ્થ

પ્રથમ તેમનો ગુણાનુરાગી થાય તો જ એ આ તટ ઉપરનો તટસ્થ થાય. આવા પક્ષપાતથી ગુણાનુરાગ થયા પછી પ્રત્યક્ષ થનાર દોષ ગુણના રંગથી જ રંગાય છે. સાક્ષરજીવનના દૃષ્ટિવિષયમાં આ ગુણાનુરાગ નવી જ સુન્દરતા ભરે છે. કોઈ જીવનને ગુણદોષ ભરેલા સમસ્ત વિશ્વમાં જ્યાં દૃષ્ટિ ફરે ત્યાં ગુણાનુરાગ થાય છે.—**यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥** કોઇ જીવનને અમુક પદાર્થ ઉપર જ પ્રીતિ થાય છે.—**व्यतिषजति पदार्थानान्तरः कोपि हेतुः ॥** એક માતાપિતાનાં અનેક બાળકની અનેક રુચિયો હોય છે, તેમ સાક્ષરજીવનમાં પણ થાય છે; ભેદ માત્ર એટલો છે કે સાક્ષરજીવનની રુચિ તે માત્ર દૃષ્ટિ નાંખવાની રુચિ છે–તેને પ્રવાહની દૃષ્ટિને સટે તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાની રુચિ થતી નથી. વિષયનો પ્રવાહ જોવો એ એક વસ્તુ છે, એ પ્રવાહમાં પડવું એ અન્ય વસ્તુ છે. પ્રવાહની દૃષ્ટિની સાથે એટલે તેના ઉપરાંત એ પ્રવાહમાં પ્રવૃત્ત થવાની, એટલે દૃષ્ટિ અને પ્રવૃત્તિની ઉભયની શક્તિ કોઈને હોય પણ દૃષ્ટિને સટે પ્રવૃત્તિ કરવી તો એ જીવનને પ્રતિકૂલ જ છે. વિષયના પ્રવાહોને સાક્ષી વિષયી હોય એમ જ નથી; માત્ર વિષયના પ્રવાહમાં પડેલો પ્રાણી વિષયી છે. વિષયના પ્રવાહનો સાક્ષી એ પ્રવાહમાં ન પડતાં, એના છાંટાથી દૂર રહી, માત્ર અવલોકનઅર્થે, જગતના કલ્યાણને અર્થે, વિષયની મલિન વસ્તુઓ જાણવાનો રાગી થાય તો તે પણ શરીરવૈદ્યની સર્વગ્રાહિણી જિજ્ઞાસા જેવી જ વૃત્તિથી થવાય છે. આવી દૃષ્ટિના સંબંધમાં એક ઇંગ્રેજ વૈદ્ય સાક્ષર કહે છે કે—

"For my conversation, it is like the sun's with all men, and with a friendly aspect to

good and bad. Methinks there is no man bad; and the worst best, that is, while they are kept within the circle of those qualities wherein there is good: there is no man's mind of such discordant and jarring a temper to which a tuneable disposition may not strike a harmony. *Magndc virtutes, nec minora vitia;* it is the poesy of the best natures, and may be inverted on the worst; there are in the most depraved and venomous dispositions certain pieces that remain untouched, which by an antiperistasis become more excellent, or by the excellence of their antipathies are able to preserve themselves from the contagion of their enemies' vices, and persist entire beyond the general corruption."–*Sir T. Brow's Religio Medici.*

જેમ શક્તિવિશેષમાંથી ગુણવિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જ શક્તિવિશેષમાંથી જ દોષવિશેષ થાય છે. જે શક્તિ એક મનુષ્યને દોષને માર્ગે પ્રેરતી આપણે જોઇએ છીયે તે જ શક્તિ અન્ય મનુષ્યને ગુણને માર્ગે પ્રેરતી જોઇએ છીયે. જો એમ હોય તો એવી પણ કંઈ કળા નીકળે કે જેથી દોષોત્પાદક શક્તિને ગુણજનની કરી શકાય. ગુણદોષના પ્રવાહ આ ઉપાયચિન્તનથી સુદૃષ્ટ થાય તો ઉપાયનો કાળ આવે. દોષનો સ્વભાવ ઘણું ખરું લજ્જાશીલ હોય છે–દોષવાન્‌ના દોષ ઉપર પારકી દૃષ્ટિ પડતાં દોષવાન્ જન લજ્જા પામે છે; જેમ લજ્જા

તેમ ભય પણ પામે છે. આ સ્વભાવ દોષની નિરંકુશતાને અટકાવવામાં એક રીતે ઉપયોગી છે. પણ બીજી રીતે દોષનો પ્રવાહ તેને જોનારની દૃષ્ટિને વિઘ્નકારક છે; કારણ એ લજ્જા અને ભય દોષની કારણભૂત શક્તિને વિકાસ પામતી અટકાવે છે. પણ એ કારણરૂપ શક્તિનો પ્રભાવ સમજાય તો તો તેને જ ગુણની જનની કરી દેવાય. દુષ્ટ મનુષ્યને ગુણી કરવાનું સાધન જેમ આમાં છે તેમ જ એ જ દોષનું અભિજ્ઞાન થાય તો તેનો સાક્ષી આત્મપરીક્ષા કરી પોતાનામાં એ દોષ છે કે નહી તેની ચિકિત્સા કરી શકે છે. ઉપરનો જ કર્ત્તા આ વિષયમાં કહે છે કે

"When thou lookest upon the imperfections of others, allow one eye for what is laudable in them, and the balance they have from some excellency, which may render them considerable. While we look with fear or hatred upon the teeth of the viper, we may behold his eye with love. In venomous natures something may be amiable: poisons afford anti-poisons: noththing is totally, or altogether uselessly bad. Notable virtues are sometimes dashed with notorious vices, and in some vicious tempers have been found illustrious acts of virtue: which makes such observable worth in some actions of king Demetrius, Antonius, and Ahab, as are not to be found in the same kind

in Aristides, Numa, or David. Constancy, generosity, clemency, and liberality have been highly conspicuous in some persons not marked out in other concerns for examples or imitations."

ગુણ અને દોષના મિશ્ર પ્રવાહ જોઈ, તે ગુણમાં પણ કૌઈક અદ્દભુત શક્તિનું અવલોકન કરી, એ ગુણના સહચારી દોષમાં પણ કદાચિત્ એ જ ગુણોની કારણભૂત શક્તિ હોય એમ વિચાર કરી, એવા ગુણની માતા ગમે તેટલી દોષરૂપ હોય તો તે પણ આવા માતૃરૂપે પૂજનીય કલ્યાણરૂપ ગણી, એવા પ્રવાહોના તટસ્થ સાક્ષી સાક્ષરો ઉપર પ્રમાણેના ઉદ્દ્ગાર પાશ્ચાત્યદેશમાં જ કરે છે એમ નથી; પણ જે વ્યાસે પાંડવોનો સ્વર્ગવાસ વર્ણવ્યો છે તેમણે જ ધર્મરાજાને એવું દર્શન આપ્યું કે ઇન્દ્રના સ્વર્ગમાં પાંડવોનાં પ્હેલાં કૌરવો વિરાજમાન થયા તેણે દીઠા, અને દુષ્ટ કૌરવોને સ્વર્ગમાં ક્યાંથી સમાસ મળ્યો તેનો ઉત્તર ધર્મરાજાના પિતાએ જ આપ્યો કે એ દુષ્ટ કૌરવો પણ પોતાના મહાન્ ગુણોથી જ આ સ્વર્ગને પાત્ર થયા છે. જે તટસ્થતા અને ગુણાનુરાગથી વ્યાસનારાયણ જેવા સાક્ષરોત્તમના જીવનમાં આવા પ્રવાહનું આવું પ્રતિબિમ્બ પડ્યું તે અધમ તો નહી જ હોય. અન્ય સાક્ષરજીવનમાં પણ તેવાં જ પ્રતિબિમ્બ પડ્યાં છે, ગ્રાહ્ય ગણાયાં છે.

આત્મપરીક્ષકને આ દર્શનથી થતો લાભ ઉપલો જ પંડિત દર્શાવે છે કે,

"But since goodness is exemplary in all, if others have not our virtues, let us not be wanting in their; nor, scorning them for their vices whereof we are free, be condemned by their virtues wherein we are deficient. There is dross, alloy, embasement in all human tempers and he flieth without wings, who thinks to find ophir or pure metal in any."

આના કારણમાં ક્હે છે કે જગતમાં કંઈ કેવળ દોષ-હીન નથી–કેવળ ગુણહીન નથી—" इष्टं किमपि लोकेऽस्मिन् न निर्दोषं न निर्गुणम् ॥ જગતમાં દોષ કે ગુણ કશાની સંપૂર્ણતા નથી–એકતા નથી.

"For perfection is not, like light, centred in any body; but, like the dispersed seminalities of vegetables at the creation, scattered through the whole mass of the earth, no man producing all and almost all some."

આવા પ્રવાહમાં પડેલા અનેક અપૂર્ણ જીવોમાંથી તે સર્વના ગુણોનો આવિર્ભાવ કોઈ યુગમાં કોઈ મહાત્મામાં થાય છે. એના એવા મહાત્માનો એક અવતાર થાય તો તેથી પણ જગતનું કલ્યાણ છે.

"So that 'tis well, if a perfect man can be made out of many men, and, to the perfect eye of God, even out of mankind."

સાક્ષરજીવન સફલ થાય તો આવા કલ્યાણપ્રવાહોનું સાક્ષિભૂત થઈ શકે છે–એ પ્રવાહોના મર્મભાગનું દર્શન કરી શકે

છે. આવા સ્વદૃષ્ટિવિષય ઉપર તેના દોષોમાં પણ ગુણાનુરાગ રાખનાર એ વિષયોના મર્મભાગ જોઈ શકે છે. એવી રીતની ગુણાનુરાગિણી દૃષ્ટિને કોઈ પ્રવાહના તટ ઉપર સ્થાન મળે ત્યારે તે પ્રવાહની તે સાક્ષિણી બને છે. "બ્રહ્મજ્ઞાન" ના પ્રવાહમાં તો સાક્ષી, પ્રવાહ, અને તટ એ સર્વનું અદ્વૈત છે; પણ એ સાક્ષીને વિષયે થયેલા કેટલાક ઉદ્ગાર સર્વ સાક્ષરજીવનને માટે પણ સત્ય છે.

પ્રવાહમાંથી નીકળી એ જીવન તટસ્થ કેમ થઈ શકે છે? પ્રવૃત્તિ જોવી અને પ્રવૃત્તિમાં ન પડવું એ શું શક્ય છે? ઉંડા કૂપમાં દૃષ્ટિ કરનારને ફેર આવે અને કૂપમાં 'પડ્યો' પડ્યો થાય એવું શું પ્રવાહના સાક્ષીને નથી થતું? કેટલાંક કવિજીવન રસપ્રવાહનાં તટસ્થ થતાં થતાં રસપ્રવાહમાં શું પડી ડુબેલાં નથી? રાજ્યતંત્રના પ્રેક્ષક સાક્ષરોને અને રાજાઓના ગુરુઓને રાજ્યના વમળમાં પડવાના ઇતિહાસ શું દૃષ્ટિગોચર નથી થયા? અસ્તુ; જે થયું તે થયું જ છે–પણ જેને અશક્ય કહો છો તે અશક્ય નથી અને અન્ય જીવનની પેઠે સાક્ષરજીવનને પણ પોતાના સંસાર–સાગરમાં ભ્રમસ્થાન–પાણીના ભમર–મળે છે ને તે તેને શ્રાંત કરે છે, પણ સાક્ષરજીવનને એ સર્વ શ્રાંતિમાં વિશ્રાંતિ મળે છે–તેણે પ્રત્યક્ષ કરેલાં પ્રવાહનાં તત્ત્વ એનાં નેત્ર મીંચાયા પછી પણ તેમાંથી દૂર જતાં નથી, અને તેને શ્રાંત કરી પોતાનામાં ડુબાડી ગળી જનાર પ્રવાહની શક્તિ આ જીવનના અંતર્નેત્રને બંધ કરી શકતી નથી અને એ નેત્રમાં આવેલું તત્વ આ જીવનને સર્વ કાળે વિશ્રાંતિ, પોષણ, અને બળ આપે છે તેનું વર્ણન વેદાંતીના સાક્ષરજીવનના ઉદ્ગારદ્વારા જ કરીશું.

श्रद्धालुर्व्यसनी योऽत्र निश्चिनोत्येव सर्वथा
निश्चिते तु सकृत्तस्मिन् विश्वसित्यन्यदाप्ययम् ॥ १ ॥
तादृक् पुमानुदासीनकालेऽप्यानन्दवासनाम्
उपेक्ष्य मुख्यमानन्दं भावयत्येव तत्परः ॥ २ ॥
परव्यसनिनी नारी व्यग्राऽपि गृहकर्मणि
तदेवास्वादयत्यन्तः परसंगरसायनम् ॥ ३ ॥
धीरत्वमक्षप्राबल्येप्यानन्दास्वादवाञ्छया
तिरस्कृत्याखिलाक्षाणि तच्चिन्तायां प्रवर्तनम् ॥ ४ ॥
भारवाही शिरोभारं मुक्त्वास्ते विश्रमं गतः
संसारव्यापृतित्यागे तादृग्बुद्धिस्तु विश्रमः ॥ ५ ॥
विश्रान्तिं परमां प्राप्तस्त्वौदासीन्यं यथा तथा
सुखदुःखदशायां च तदानन्दैकतत्परः ॥ ६ ॥
अग्निप्रवेशहेतौ धीः शृङ्गारे यादृशी तथा
धीरस्योदेति विषयेऽनुसन्धानविरोधिनि ॥ ७ ॥
अविरोधिसुखे बुद्धिः स्वानन्दे च गमागमौ
कुर्वन्त्यास्ते क्रमादेषा काकाक्षिवदितस्ततः ॥ ८ ॥
एकैव दृष्टिः काकस्य वामदक्षिणनेत्रयोः
यात्यात्येवमानन्दद्वये तत्त्वविदो मतिः ॥ ९ ॥
भुञ्जानो विषयानन्दं ब्रह्मानन्दं च तत्त्ववित्
द्विभाषाभिज्ञवद्विद्यादुभौ लौकिकवैदिकौ ॥ १० ॥
दुःखप्राप्तौ न चोद्वेगो यथापूर्वं यतो द्विदृग्
गङ्गामग्नार्द्धकायस्य पुंसः शीतोष्णधीर्यथा ॥ ११ ॥

—पञ्चदशी.

જે સાક્ષરજીવન પોતાના ઈષ્ટ પ્રવાહનો તટસ્થ સાક્ષી થવા યત્ન કરે છે તેના જીવનને તે કાર્યથી વિરોધી પ્રવાહમાં

ગુંચવાવું પડે ત્યારે પણ તે જીવન જીવનારો જીવ ઇષ્ટદર્શનમાં જ રહે છે, પોતાના સર્વ વ્યાપારો મધ્યે પણ એ જ દર્શન તેના હૃદયમાં સ્ફુરે છે અને તેને વિશ્રાન્તિ આપે છે, અને સર્વ સુખદુઃખમાં એનો જ આનંદ એના બાહ્ય જીવનને દૂર રાખે છે અને એને એના અન્તર્જીવનમાં રમમાણ રાખે છે. જ્યારે એ પ્રવાહ આ જીવનને પ્રતિકૂલ નથી હતો ત્યારે તેનો સાક્ષી દૂધ અને દહીં એમાં પગ રાખી ઉભો રહે છે. શમદમાદિના ભંગરૂપ માનસિક શત્રુ અને ઉપાધિવ્યાધિરૂપ સ્થૂલ શત્રુ જ્યારે આ જીવનને તેને ઉભા રહેવાના તટ ઉપરથી ધક્કેલી અથવા તટ તોડી નાંખી પ્રવાહમાં નાંખી દે છે ત્યારે એ જીવનું અંતર્નેત્ર ઉઘડે છે અને તેમાં પેઠેલાં સત્વ એનો ઉદ્ધાર કરી રાખે છે. એ નેત્રમાં એટલી દૃષ્ટિ ઉઘડે—એટલો સાક્ષી જાગે—કે તેની સાથે આનંદ જાતે ઉદિત થાય છે. એ આનન્દ હોય તો અન્ય વિષયોની **નિસ્પૃહતા** એ જ એની તૃપ્તિ; અને પોતાને ન મળતા એવા વિષયના આનંદ અન્ય જનોને મળતા જોવા, પોતે દુઃખના પ્રવાહમાં હોવા છતાં અન્ય મનુષ્યો સુખમાં જોવાં, એ સુખદુઃખના પ્રવાહમાં ડુબતાં ડુબતાં પણ **પારકા સુખમાં આત્માનંદ અનુભવવો** એ જ—આ જીવનનું બીજું કાંઈ ફળ ન નીવડે તોપણ—સાફલ્ય છે. સાક્ષિત્વનું ભાન થતાં જ આ આનંદ-ઉપરની તિરસ્કારિણી સરી જાય છે.

> तैस्तैः काम्येषु सर्वेषु सुखेषु श्रोत्रियो यतः
> निस्पृहस्तेन सर्वेषामानन्दाः सन्ति तस्य ते ॥ १ ॥
> सर्वकामाप्तिरेषोक्ता यद्वा साक्षिचिदात्मना
> स्वदेहवत्सर्वदेहेष्वपि भोगानवेक्षते ॥ २ ॥
>
> —पञ्चदशी.

પ્રકરણ ૪ થું.

સાક્ષરજીવનનાં ભયસ્થાન.

પ્રવાહ, તટ, અને પ્રવાહનો ગુણાનુરાગી સાક્ષર સાક્ષી–એ ત્રિપુટીના સંયોગથી સાક્ષરજીવન અવિર્ભાવ પામેછે. એ સંયોગવાળું જીવન એ જ સાક્ષરજીવન–એ જ contemplative life, એ જ literary life, એ જ philosopher's seclusion, એ જ scientific men ની laboratoryમાંનું જીવન, એ જ ઘટપટથી ભરેલી કોટડીમાં નૈયાયિકનું જીવન, એ જ યોગીનો યોગ, અને એ જ વેદાંતનું સ્વાનુભૂતિ જીવન. એવું જીવન ગમે તે દશામાં, દરિદ્રતામાં, વાસનામાં, પડ્યું હોય તો તેના ઉપર દૃષ્ટિ કરનારને શું થાય? જો તે દૃષ્ટિ કરનાર એ જીવનનો મર્મજ્ઞ હોય તો તેને એ જીવનના દોષ વસે નહી. કાશીના ઓટલા ઉપર મ્લેચ્છ યુવતિ સમેત વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ સુતેલો જોઈ તે જોનારને તિરસ્કાર છુટ્યો અને તે ક્ષુદ્ર બ્રાહ્મણને આ દૃષ્ટિ કરનારે કહ્યું—

किं निःशंकं शेषे शेषे वयसि तु समागते मृत्यौ ।

પણ એ જ પામર લાગતો બ્રાહ્મણ જગન્નાથ કવિ પોતે છે તે અભિજ્ઞાન થતાં એ જ તિરસ્કાર કરી જોનાર બદલાઈ ગયો અને એ જ બ્રાહ્મણમાં કોઈ જગન્મંગલ મૂર્તિનો સાક્ષાત્કાર કરી તેની વિશ્રાંતિ ઇચ્છતો હોય તેમ બોલ્યો કે,

अथवा सुखं शयीथाः पार्श्वे जागर्ति जाह्नवी भवतः ॥

સાક્ષરજીવન ભોગવનારને જોઈ સાક્ષરજીવનના રસજ્ઞે આ આશીર્વાદ દીધો તેનું રહસ્ય સમજશે તે રસિક જીવનનો

રસજ્ઞ તો હશે જ—પણ સાક્ષરજીવનનું એક તત્ત્વ પણ તેણે કંઈક સમજાયું ગણવું. આ કવિરાજનો આ નિવૃત્તિભંગ-આ પ્રવાહ, પાત—જે સાક્ષર વગરતિરસ્કારે કેવળ જાગૃત રહી જોશે, એ પ્રવાહ, તટ અને પાત—ત્રણે વાનાંના પ્રવાહના તટનો પળવાર તટસ્થ સાક્ષી થશે, તે સાક્ષર સાક્ષરજીવનને શિર ઉભેલું એક મહાભય જોશે, અને સાક્ષરજીવનના અભિલાષીને પ્રથમથી સાવધાન કરશે. જ્યાં મનુષ્યની વસ્તી ન હોય તેવે સ્થાને તપ કરનાર તપસ્વીને અપ્સરાઓથી જે ભય છે તેવું જ આ ભય છે. તેમાં કવિઓને માથે તે સવિશેષ છે. જ્ઞાની જનો પણ તે ભયથી મુક્ત નથી તે "Goethe ના Faust" માં સૂચવ્યું છે. એકાંતવાસને માથે એકાંત ભય છે; પ્રવાહમાં પડનારને તણાવાનું ભય છે; તટસ્થને તટઉપરથી પડવાનું ભય છે; અને સાક્ષીને મોહનું ભય છે.

જેમ કોઈ શબ એકાંતમાં અરણ્યમાં પડ્યું હોય તો ત્યાં થોડીવારમાં અનેક કૃમિગણ ઉત્પન્ન થાય છે અને અનેક શબહારી પશુપક્ષીઓ આકર્ષાઈ આવે છે, તેમ કોઈ સર્વ વ્યાપારરોધી જ્વલમાન સાક્ષરવાસનારૂપ ચેતનને અભાવે એકાંત પડેલા મનુષ્યના હૃદયમાં અનેક નિરક્ષર વાસનાઓની માયા ભૂતાવલી પેઠે ઉભી થાય છે અને એ હૃદયને બીભત્સ દર્શનથી ભરેલા શ્મશાન જેવું કેટલીક વેળા કરી દે છે. "કેટલીક વેળા" કહેવાનું કારણ એટલું કે એવી પણ વેળા હોય છે કે નિરક્ષર વાસનાઓમાં પણ સદ્વાસનાઓ હોય છે અને નિરક્ષર વર્ગ પણ એકાંત અને નિવૃત્તિનો સદુપયોગ કરી શકે છે. પણ તે વિષય અત્ર પ્રસ્તુત નથી. સાક્ષરોમાં પણ કેટલાક જેમ નિરક્ષર જનોના જેવી સદ્વાસનાઓ રાખે છે

તેમ તેમના જેવી જ અસદ્વાસનાઓ તેમનામાં પણ સ્ફુરી શકે છે. માટે સદ્વાસનાહીન નિવૃત્તિ જેવી નિરક્ષરને ભયનું કારણ થાય છે તેવી જ સાક્ષરને પણ થાય છે. એટલું જ નહીં પણ સાક્ષરના આવા વૈપરીત્યથી તે એવો તો માયાવી રાક્ષસ થઈ શકે છે કે પોતાને અને જગતને ઉભયને વિષરૂપ થાય છે. સંસારમાં એવાં દૃષ્ટાંત શોધતાં ન મળે એમ નથી, માટે અત્ર આ ભયનું દિગ્દર્શન કરીને જ વિરામ પામવો ઉચિત છે. આ ભયનું કારણ દર્શાવ્યું તે જોઈ કારણને દૂર રાખનાર કાર્યને દૂર રાખી શકશે.

સદ્વાસનાના તેજની ન્યૂનતા જેવી રીતે આમ એકાંતવાસને ભયંકર રૂપ આપે છે તેમ જ તે એ તેજનું આધિક્ય પણ પ્રસંગે તટસ્થતામાંથી ભયને ઉત્પન્ન કરેછે. કોઈ પણ જીવ એક અથવા અનેક પ્રવાહનો તટસ્થ થાય છે તેથી તે બીજા કોઈ પ્રવાહની મધ્યે ન જ હોય એમ થઈ શકતું નથી. નદીના તટ ઉપર ઉભેલાની આસપાસ વાતાવરણનો પ્રવાહ સર્વદા ચાલ્યાં કરે છે અને એનાં મુખનાસિકા અને રોમકૂપમાં થઈ એના શરીરના અંતર્ભાગમાં પણ વહન પામેછે; તે પ્રમાણે કૌટિમ્બિક, આર્થિક, રાજકીય, આદિ અનેક સાંસારિક મહાભૂતોનું વાતાવરણ સાક્ષરજીવનની આસપાસ પણ ફરી વળે છે અને તેના અંતર્ભાગમાં સરી જાયછે. મનુષ્ય ભાગ ગમે તેટલો પ્રબળ થાય તોપણ ઘટિકાયંત્ર (ઘડીયાળ) જેવા શરીરયંત્રનાં ચક્ર કોઈક કમાનને બળે આમરણાન્ત ભ્રમણ કર્યાં કરે છે અને મનુષ્યભાગ તેના લોલકની પેઠે એ ચક્રોને વશ રાખવા બળ કરે છે. આ યંત્રની ગતિ પણ ઉક્ત વાતાવરણનું એક તત્ત્વ છે. એ સર્વ વાતાવરણ શાંત હોય છે ત્યાંસુધી તો તટસ્થ સાક્ષર નિર્ભય રહી શકે છે, પણ તેમાંથી ન્હાના મોટા વાયુચક્ર ઉત્થાન

પામે છે ત્યારે એ તટસ્થતા અને એ ચક્રો ઉભયની વચ્ચે યુદ્ધકાળ આવે છે. જો ચક્રનો વેગ અધિકતર હોય છે તો તટસ્થ પ્રવાહથી દૂર ઘસડાય છે; પણ ચક્રના વેગ સામે ટકવા અને સ્થિર ઉભાં રહેવા પ્રયત્ન કરતાં તટસ્થ તટથી પ્રવાહ ભણી રહેવા અધિકતર બળ કરે છે તો જાતે પ્રવાહમાં પડી જાય છે.

આવાં વાયુચક્રથી ઇષ્ટપ્રવાહ છોડી સંસારમાં ઘસડાયલા સાક્ષરોનાં દૃષ્ટાંત, મત્સ્યેન્દ્રનાથના જેવાં, શોધનારને અનેક મળશે. તેમને ગોરખ મળે અને જગાડે એવું સદ્‌ભાગ્ય પણ તેમને લલાટે લખ્યું હોય તો તે ભાગ્ય પણ વિરલ છે. પરંતુ આવા ચક્રના ઝપાટા તો વિજયી કે પરાજિત સર્વ સાક્ષર નિરક્ષરોને ખાવા પડ્યા હશે, અને ખાવા પડશે. એકાંતવાસના ભયમાંથી મુક્ત રહેવા જે સાક્ષરને સદ્વાસનાના તેજની આવશ્યકતા છે તે જ તેજ આ ચક્રો સામે ટકવા માટે પણ સવિશેષ આવશ્યક છે. જેમ સ્થૂલ શરીર અન્નવ્યાયામ આદિ કારણોના પ્રમાણમાં બલવત્તર અને સુંદરતર થાય છે તેમ જ સર્વ સદ્વાસનાઓને પણ થાય છે. એ વાસનાઓને આરંભથી અંતસુધી સ્વતંત્રતા, પોષણ, અને વ્યાયામ ઘટે છે, અને એવી રીતે ઘણા કાળની ચિન્તાથી આ વાસનાઓની પૂર્વ અવસ્થા સચવાઈ ન હોય તો તેમની ઉત્તરાવસ્થાને આ વાયુચક્રનું ભય વિશેષ છે. સદ્વાસના એવી બલવત્ થાય કે તેની પાસેથી દુર્વાસના જાતે જ શુદ્રી પેઠે દૂર જતી રહે એ માર્ગ સધાય તો ઉત્તમ. તેમ ન થાય અને યુદ્ધકાળ જ આવે તો તેમાં વિજય પામવાના માર્ગ સર્વ દેશકાળનાં ધર્મશાસ્ત્રોએ યથાશક્તિ શોધી રાખેલાં છે તેનો વિસ્તાર અત્ર પ્રાપ્ત થતો નથી.

પણ તટસ્થને તટ ઉપરથી પ્રવાહમાં પડવાનું ભય વિચારવા યોગ્ય છે, અને એ વિચાર પ્રમાણમાં સૂક્ષ્મ છે. તટ ઉપરથી પ્રવાહમાં પડે એટલે શું? પોતાના જ બળના સંસારનાં વાયુચક્રના બળ સામે પ્રતિબળ મુકવા જતાં, એટલે ચક્રનું બળ પ્રવાહથી દૂર ખેંચે તો આ પ્રતિબળ પ્રવાહની દિશામાં ખેંચે તે પ્રતિબળ જોઈએ તે કરતાં અધિક નીવડે તે કારણથી, તટસ્થને પ્રવાહમાં પડવાનું ભય છે. તેમ જ સાક્ષીને પણ પ્રવાહના ઉપજાવેલા મોહથી કે ભ્રમથી પ્રવાહમાં પડવાનું ભય છે. જે ગુણાનુરાગસાથે આ સાક્ષી સહવાસ રાખે છે તે પણ આ ભયનું કારણ વધારે છે. આ સર્વ કારણોથી ઉત્પન્ન થતા એ એક ભય ઉપર દૃષ્ટિ કરીશું.

આ ભયમાંથી દૂર રહેવું એ જેવું દુષ્કર કાર્ય છે તેવું જ તે સર્વદા આવશ્યક છે એમ નથી. ચિદાનંદના પ્રવાહનો સાક્ષી મુક્તજન એ પ્રવાહમાં જ લીન થાય છે; એ લય—એ અદ્વૈત—પોતાનો સ્વભાવ છે એમ ગણે છે; પોતાનું એ પ્રવાહરૂપ—ચિદાનન્દરૂપ—પ્રકૃત પુરાણ છે, અનિવાર્ય છે, ઇષ્ટ છે; અને પ્રવાહ અને તટ, દૃશ્ય અને દ્રષ્ટા, એ ભેદ તેની બુદ્ધિમાંથી નાશ પામે છે. ઘણા કવિજન, કેવલ રસજ્ઞ મટી, રસિક રસજ્ઞ અથવા કેવળ રસિક થાય છે, રસમય થાય છે. ગ્રીસમાં એક ચિત્રકાર પોતે આલેખેલા સુંદરી-ચિત્ર ઉપર મોહિત થયો કહેવાય છે. પાસે ઉભેલી પ્રવાહમૂર્ત્તિ ઉપર ગુણાનુરાગનો અતિશય અનુભૂત થતાં કોઈક સાક્ષી તેનો ભોગી પણ થાય છે. પ્રથમ વિચારે એમ દેખાય છે કે આ ભોગ જો આ સાક્ષીના સાક્ષિત્વને ક્ષીણ ન કરે તો આ પ્રસંગે એ ભોગની સાથે કલહ કરવાનું આપણને કારણ

નથી, પણ એ સાક્ષિત્વનો આ ભોગી વિરોધ કરે તો તો વિચાર કરવા જેવું ખરું.

કેટલીક માતા બાળકને મારે ખરી પણ તેને રોવાની ના કહે છે, અને એ આજ્ઞા પાળવી બાળકને કઠિન પડે છે. શરીરમાં કેટલાંક મર્મસ્થાનને સ્પર્શ થાય કે સ્વયંભૂ હાસ્ય થાય છે. જિહ્વાને મિષ્ટ પદાર્થનો સ્પર્શ થાય કે દ્રવે છે. ઇંદ્રિયમાત્રનો સ્વવિષય સાથે સંયોગ થાય કે તેની સાથે તે ઇન્દ્રિય પોતાના ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તટસ્થ સાક્ષી પોતાના વિષયભૂત પ્રવાહને પ્રત્યક્ષ કરે, ગુણાનુરાગી થાય, તો ઉક્ત ન્યાયથી જ પ્રવાહમાં પડી તે પ્રવાહના રસનું આસ્વાદન કરે એ તેનો ધર્મ છે. એ ધર્મનો પ્રતિરોધ દોષરૂપ કેમ ગણાય? એ પ્રતિરોધ સંભવે કેમ?—શક્ય કેમ થાય? તેની આવશ્યકતા શી છે?

મહાત્માઓનાં સાક્ષરજીવન જોતાં આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર એવો જડે છે કે દ્રવ્યમાં, રાજ્યાધિકારમાં, અને વ્યવહારમાં ગણાતાં સદ્‌ભાગ્યોમાં, જેવી અનેકરંગી ગુરુતા–લઘુતા છે તેવી જ આમાં પણ છે. વ્યાસ, વાલ્મીકિ, અને વસિષ્ઠનાં જીવન કેવલ તટસ્થ ગુણાનુરક્ત સાક્ષીના રૂપની શાંત સ્થિર ચિરંજીવ જ્વાલાઓ જેવાં જણાયાં છે. પાંડવ કૌરવોના અનેક અને મહત્ સંઘટ્ટનના સાક્ષી અને કવિ મહાત્મા વ્યાસ "દ્વૈપાયન" દ્વીપમાં જન્મેલા અને દ્વીપમાં વસનાર હતા. પાંડવોના ચિત્તવેધક વનવાસ થયા, લાક્ષાગૃહ અને દ્રૌપદીવસ્ત્રહરણનાં ઘોર પાપ થયાં, બે પક્ષની સેનાઓ કચરાઈ મરી, સેનાપતિ કુરુભૂમિમાં પડ્યા, અને પાંડુરાજાના જન્મ પ્હેલાં પ્રજા જેવી અનાથ હતી તેવી પાછી પરીક્ષિતની વયઃપ્રાપ્તિ-

સુધી થઈ. પણ આ સર્વ વંશનું અને તેજનું આદિકારણ વ્યાસ પોતે હતા તે તો આ સર્વ પ્રવાહોમાંથી એક પણ પ્રવાહમાં પ્રવૃત્ત થયા નથી અને માત્ર વેદની સંહિતા, મહાભારતઆદિ સમર્થ ગ્રંથો તેમના સાક્ષરજીવને ગુંથ્યા તે ગ્રન્થોથી જ એ મહાત્માનો અવતાર આપણી પાસે પ્રત્યક્ષ છે. વાલ્મીકિનું પણ તેમ છે. વસિષ્ઠનું પણ તેમ છે. અનેક શાસ્ત્રકારો, સ્મૃતિકારો, અને પુરાણકારોનું પણ તેમ જ છે. આકાશમાં તારાગણની જાળ આપણે શિર ગુંથાઈ છે, તેમના તેજ અન્ધરાત્રિયે આપણને દિગ્દર્શન કરાવે છે, તેમને બળે પૃથ્વી અહોનિશ સતત ગતિમતી થઈ નિયમમાં પ્રવર્ત્તે છે, અને જ્યોતિઃશાસ્ત્ર માનનીય હોય તો તો મનુષ્યનાં ભાગ્ય પણ એ જ તારાગણના પાડેલા ચીલામાં દોરાય છે. જેવી આપણે માથે આ તારાઓની જાળ ગુંથાઈ છે તેમ આ દેશના આર્યોને શિરે ઉક્ત પ્રકારે સર્વ ઋષિમુનિઓનાં સાક્ષરજીવનની જાળ અનન્ત પ્રકાશથી ગુંથાઈ રહી છે. આપણી અર્વાચીન દૃષ્ટિથી તે એટલી તો દૂર છે કે પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોનું અનુકરણ કરી કોઈ નવીન સમર્થ દૂરદર્શક કાચનલિકાઓ લેઈ શોધક બુદ્ધિથી અવલોકન કરીયે નહિ ત્યાંસુધી આ આપણા તારાગણની ગતિ અને સ્થિતિ સમજાય એમ નથી. આ સાક્ષરજીવનોમાં લોકકલ્યાણની વાસના અને ચિન્તા એટલી દેખાય છે કે કોઈ સ્થાને સારાંને સ્થાને માઠાં ફળ ઉગેલાં તોપણ મનુષ્યકૃતિની અપૂર્ણતા સંભારી માત્ર તેમની કલ્યાણ કરવાની વૃત્તિ ઉપર દૃષ્ટિ કરવાથી જ ઉપકારની અશ્રુધારા છુટે એમ છે. આપણા આવા મહાત્માઓનાં જીવનમાં આવી દુર્લભ સાક્ષિતા હતી; છતાં તેમની તટસ્થતામાં કવચિત્ ઇંદ્રની

અપ્સરાઓ વિઘ્ન નાંખતી, તો કવચિત્ વ્યાસના જ પિતાને મત્સ્યગન્ધા મળતી; કવચિત્ ભીષ્મપિતામહ જેવાના જન્મને માટે ગંગા જેવીના ઉપર મન્મથના શરપ્રહારનો ઉપકાર માનવો પડે છે, તો અન્યત્ર ભરતખંડને નામ આપનાર ભરતની જનનીની જનની થવાને માટે ઇંદ્ર અને મેનકાનો ઉપકાર માનવો પડે છે અને વિશ્વામિત્રના તપોભંગને કલ્યાણકારક ગણવો પડે છે. સંક્ષેપમાં સાક્ષરજીવન જેવાં પોતાની તટસ્થતાથી કલ્યાણકારક થયાં છે તેમ તે તટસ્થતાના ભંગથી પણ થયાં છે. જો તટ ઉપરનો સાક્ષી વ્યાસ વાલ્મીકિ પેઠે તટ ઉપર જ રહી શકે તો ઉત્તમ વાત છે. પણ કોઈ સમર્થ સાક્ષી તટ ઉપર ઉભો રહેતાં રહેતાં મોહથી પ્રવાહમાં પડી જાય તો શું? જેમ યુદ્ધમાં જનાર ક્ષત્રિયને જય, મરણ, બન્ધન, અને પલાયન એવા ચાર માર્ગ છે તેમ તટસ્થ સાક્ષી થવા ઇચ્છનારને માટે પણ એ ચાર માર્ગ જ છે. સાક્ષિત્વમાંથી પલાયન તો તેને અયશસ્કર અને અનિષ્ટ છે, અને લોકના કલ્યાણસમૃદ્ધિમાંથી ક્ષતિ કરે છે. માટે સાક્ષરજીવન સ્વીકારનાર સમર્થ વ્યક્તિ એ જીવનના યુદ્ધમાંથી પલાયન કરે તેના કરતાં તો ક્ષત્રિયની પેઠે બન્ધન પામે એ જ વધારે ઉચિત છે. એક વિદ્યુચ્છાસ્ત્રના શાસ્ત્રીના મનમાં એવી બુદ્ધિ થઈ કે વિદ્યુત્પ્રહારથી મરણ થતાં શરીર ઉપર કેવો પરિણામ થાય છે તેના જાતઅનુભવ કરવો અને મરતાં મરતાં વર્ણવી જવો. એક પાસથી તેણે પોતાના શરીરને વિદ્યુત્યંત્રનું સૂત્ર બાંધ્યું અને એક હસ્ત છુટો રાખી પોતાના શરીરમાં વિદ્યુતની સંક્રાંતિથી શી અસર થઈ તે લખતો ગયો. એ લેખ લખાતો ગયો, લખનારના અક્ષર-

પ્રવાહને માત્ર મરણે જ બંધ પાડ્યો, અને આ તટ ઉપરથી પ્રવાહમાં પડેલા સાક્ષીના મરણથી જગત્‌માં કંઈ નવા "અનુભવ"નો શોધ થયો. આમ જ સાક્ષરજીવનનું આમરણાંત પ્રવાહમાં જ બન્ધન અને મરણ થાય તો તેથી તેની વ્યક્તિના શરીરનું અને જીવનું ગમે તે અકલ્યાણ થાય, એ વાતમાં એ વ્યક્તિનો સદ્‌ગુણ અને પુણ્યભાગ ગણાવ કે દુર્ગુણ અને પાપભાગ ગણાવ તે અન્ય ધર્મશાસ્ત્રનો ગહન વિષય છે અને આપણે તો માત્ર એટલું જ જોઈશું કે આથી જગતનું કલ્યાણ છે કે નથી અને એ જોતાં જે સુઝે તેથી જ એ જીવનનું સાફલ્ય કે વૈફલ્ય ગણવું ઉચિત છે. સાધારણ મનુષ્યોનો દૃશ્ય દેહ સૂક્ષ્માદિસમેત સ્થૂલ અને એક જ છે; પણ યશઃશરીરાદિ સમેત અક્ષરદેહ સાક્ષરજીવનના સ્થૂલ મરણ પાછળ દૃશ્ય અને ભોગ્ય રહે છે. જ્યારે સાક્ષરોના સ્થૂલ દેહનો વ્યવહાર દુષ્ટ હોય ત્યારે જનસમુદાય તેનો તિરસ્કાર કરે તો તેથી એ સ્થૂલ દેહને સુધરવા વારો આવે, અને જો લોક એ દેહનો સંસર્ગ કરવાનો મુકે તો એ દેહને વનવાસ શોધવો પડે અને લોક સંસારના વિક્ષેપથી મુક્ત થઈ તે પુરુષનો અક્ષરદેહ નિવૃત્ત અને સ્વતંત્ર થાય. માટે આટલે સુધી એ દેહને શિક્ષા કરવી યોગ્ય છે; પણ તેને સ્થૂલ-દેહાંતની શિક્ષા કરવાથી તેના અક્ષરદેહનું પોષણ બંધ થાય છે અને અક્ષરદેહને શિક્ષા કરવી તે લોકસમુદાયને જ શિક્ષા કરવા જેવું છે. આવા વિચારોથી જ આ દેશમાં બ્રાહ્મણોને દેહાંતશિક્ષા ન કરતાં અન્ય શિક્ષા કરવાની શાસ્ત્રાજ્ઞા છે. આ કાળમાંનાં ધારાશાસ્ત્રને આ વ્યવસ્થા અપરિચિત છે, અને બ્રાહ્મણો પણ સાધારણ રીતે સાક્ષરજીવનમાં સમજતા

પણ નથી, એટલે તેમને ઇતર વર્ગના જેવી શિક્ષા થાય તે આપણાં શાસ્ત્રોના આશયથી વિરુદ્ધ નથી. પણ લોકસમુદાય સાક્ષરદેહીના સ્થૂલદેહ અને અક્ષરદેહ વચ્ચેનો આવો ભેદ સ્વીકારે તો તે અકલ્યાણકર નથી. “મ્હારું કહ્યું કરશે તે વૈકુણ્ઠ જશે ને મ્હારું કર્યું કરવા જશે તે નરકમાં જશે” એવું કહેવાતું કૃષ્ણવાક્ય આવા જ ભેદને ઉદ્દેશી બોલાયલું છે. તે પ્રમાણેનો ભેદ સ્વીકારવો એટલે સાક્ષરોના સ્થૂલદેહનો ન્યાય સ્થૂલદેહના શાસ્ત્રથી કરવો અને અક્ષરદેહનો ન્યાય તેની કલ્યાણવૃત્તિના દર્શનથી કરવો એ માર્ગ આ દેશને પરિચિત છે, કલ્યાણપોષક છે, શાન્ત છે, અને ઉદાર છે.

આ ઉદારતા લોકસમુદાયની મનોવૃત્તિના બોધને માટે કથી છે. સાક્ષર વ્યક્તિ પોતે ન્યાય માગે તો તેણે તો તેના સ્થૂલદેહના ન્યાયથી જ જીતવા હારવાનું છે. તેનું કલ્યાણ તે ન્યાયમાં જ છે અને એથી બીજા ન્યાયમાં તેનો અધિકાર એ જાતે માગી શકે નહીં તેમાં જ જગતનું રક્ષણ છે. ગૃહસ્થને ત્યાં અતિથિ આવે ત્યારે ગૃહસ્થે સત્કારનો આગ્રહ કરવો અને અતિથિએ ગૃહસ્થની શક્તિ ઉપરાંત અને પોતાની આવશ્યકતા ઉપરાંત દાન લેવું જ નહીં, એ જ ન્યાયે લોકે સાક્ષર માટે ઉદાર રહેવું અને સાક્ષરે એ ઉદારતા સ્વીકારવી નહીં એવા તેમના પરસ્પર ધર્મ છે. એ ઉદારતાની ઉપરપ્રમાણે સુગમ મર્યાદા છે. પછી દેશકાળને બળે મર્યાદાઓ ફેરવવાનું ઉચિત લાગે ત્યાં બાધ નથી, પણ આટલો ભેદ સમજાયા પછી તે થાય તો ક્ષેમકારક છે. જે અક્ષર-સૃષ્ટિને આપણે “દયારામભાઈ”ને નામે પૂજીએ છીએ તેનું કારણભૂત સ્થૂલશરીર આજ વિદ્યમાન હોય અને તેનો ઇતિહાસ

ક્હેવાય છે એવાં લંપટચરિતથી ભરેલો હોય તો આ યુગમાં કોઈ તેને બોલાવે નહીં; પણ તેનો સ્થૂલદેહ પડ્યો તેની સાથે તેનો ન્યાય કરવાનો દંભ કોઈને થતો નથી અને અક્ષરદેહની આરતી થાય છે. એવો મિશ્ર દેહ આપણી દૃષ્ટિએ આજ પડે તો તેના સ્થૂલ ભાગને સ્થૂલમુખથી આપણે ક્હેવું કે "તું વિષમય છે તેને સ્થાને અમૃતમય થાય તો ત્હારારૂપી ઉદ્યાનમાં ઉડતું અક્ષરરૂપ જલયંત્ર (કુંવારો) કેવું અધિક અમૃતમય લાગે!" આપણું સ્થૂલમુખ આવો ઉચ્ચાર કરી એ સ્થૂલદેહને દૂર ક્હાડી તેમાં સુતેલા અક્ષરદેહને, મુખથી નહી, પણ હૃદયથી–જગન્નાથને મળ્યો હતો તેવો આશીર્વાદ દેવો કે "સુખે નિદ્રા લે ત્હારી પાસે સરસ્વતી દેવી અખંડ જાગ્યાં કરે છે." આવો વિધિ ચતુરને દુર્ગમ નહી લાગે.

બીજી રીતે દૃષ્ટિ કરીએ તો આવા સ્થૂલદેહ ઉપર દયાનું પૂર્ણ કારણ છે. તટ ઉપર ઉભાં રહી વાયુચક્ર સાથે યુદ્ધ કરતાં અથવા દૃષ્ટિવિષય થતા પ્રવાહે ઉત્પન્ન કરેલા મોહથી કોઈ સાક્ષરના સ્થૂલદેહની આવી દીન કે દુષ્ટ અવસ્થા થાય તો એ યુદ્ધ અને એ પ્રવાહને લીધે જ આ સ્થૂલદેહની આવી દશા થઈ ગણવી જોઇએ. કેટલાક દેશમાં આજ પણ કેટલાંક પવિત્ર સ્થાનોમાં અગ્નિ ઉપર ચાલી જવાનો વિધિ પ્રસિદ્ધ છે. એવા અગ્નિ ઉપર પવિત્ર વાસનાથી ચાલનારને ચરણે વ્યાધિ થાય તો તેટલાથી તેનું પુણ્ય ઘટતું નથી પણ વધે છે એમ ગણાય છે. એ જ ન્યાયે ઉક્ત પ્રવાહો ઉપર કલ્યાણકારક દૃષ્ટિ કરવા જતાં, વાયુચક્રથી હારી અથવા પ્રવાહમાં પડી, તટસ્થતાથી ભ્રષ્ટ સાક્ષર પોતાના આ હતભાગ્યમાટે જગતની અનુકમ્પા ઇચ્છે,

અને માગે કે "પવિત્ર અગ્નિ ઉપર ચાલતાં મ્હારી અશક્તિથી આ અવસ્થા થઈ છે માટે મ્હારો ત્યાગ ન કરો અને મ્હારા સ્થૂલશરીરના આધિવ્યાધિ શાંત કરવામાં સાહાય્ય આપો!" આમ તે માગે તો તેની પ્રાર્થના સ્વીકારવાની ક્રીયો સહૃદય સાક્ષર ના પાડશે? "માતાપિતાના ગુપ્ત અપરાધ પ્રકટ કરવા એ નિંદ્ય ગણાય છે અને તેમના આધિવ્યાધિના વગર-પ્રશ્ને પ્રતીકાર કરવા અધર્મ્ય ગણાય છે તેમ જ સાક્ષરજીવનની સ્થૂલદેહનાં સ્ખલિતને માટે એવી જ ગણના કોઈ રાખે તો તેનો દોષ, તેવી ગણના ન રાખનાર અનાત્મપરીક્ષકના દોષ કરતાં, કંઈક ઓછો લાગશે.

તે ગમે તે હો તોપણ આ પ્રસંગમાં એટલું જ વધારે જાણવા યોગ્ય છે કે અસાધારણ શરીરના વ્યાધિ પણ અસાધારણ હોય છે એ નિયમ સાક્ષરજીવનના આવા વ્યાધિને તેમ તેની બુદ્ધિને પણ લાગુ પડે છે. એટલું જ નહીં પણ સર્વ પ્રકારનાં માહાત્મ્યને લાગુ પડેછે. પશુ પક્ષીઓ આહારને માટે કલહ કરે છે તેવો જ કલહ—વ્યાધિ મનુષ્યલોક અનેક રૂપે અને અનેક કારણોથી અત્યધિક વેઠે છે. મનુષ્યલોકને પશુપક્ષી કરતાં બુદ્ધિ—આદિ અધિકતર છે તો તેને તેમની શારીરક સંપત્તિ નથી, અને તેમને અપરિચિત વ્યાધિ—આધિ—ઉપાધિનો આ લોક ભોક્તા થાય છે. દેવોને તે સર્વથી મુક્ત કલ્પનાર પુરાણો, તે જ દેવોને, ગુલિવરના કર્ત્તાના જેવા રસથી, એ જ દેવતાઓમાં, મનુષ્યો જેનો તિરસ્કાર કરે એવા બુદ્ધિદોષ, અને મનુષ્યોને જેનું અભિજ્ઞાન ન હોય એવા વ્યાધિ, કલ્પે છે. સાતે વારના દેવો સૂર્ય ચંદ્ર આદિના દોષ અને વ્યાધિ સકારણ પણ વિચિત્ર કલ્પ્યા છે.

ઇંદ્રનો દોષ રંક તપસ્વિ તપ કરવા બેસે ત્યાંથી ઉગવા માંડે. એના બીજા દોષનું પરિણામ એ કે એનું આખું શરીર વીંધાયું અને સહસ્રાક્ષ થયો! તેનાથી મ્હોટા બ્રહ્મદેવ, તેને પોતાની આત્મજા સરસ્વતી ઉપર મોહ થયો! આ સર્વમાંથી મનુષ્ય-લોકને અસ્વાભાવિક આ બ્રહ્મદેવના દોષ ઉપર દૃષ્ટાંત માટે દૃષ્ટિ કરીયે. જે બ્રહ્મદેવમાંથી સૃષ્ટિનો પ્રવાહ જન્મ પામ્યો તેમાંથી જ સરસ્વતીનો પણ પ્રભાવ પામ્યો. એ સર્વ સૃષ્ટિમાં સરસ્વતી સર્વથી સુંદર નીવડી. કવિ જેમ પોતાની કવિતા ઉપર મોહ પામે તેમ આ સૃષ્ટિના કવિએ સર્વ સૃષ્ટિરૂપ કવિતા રચી, પણ સરસ્વતીરૂપ કવિતા ઉપર જ તે કવિ મોહીત થયા. પિતાએ પુત્રી પાસે તટસ્થ રૂહેવાનું છે તેમ આ વિશ્વરૂપ મહાભારતનો વ્યાસ બ્રહ્મદેવ એ વિશ્વના પ્રવાહ પાસે તટસ્થ રહી તેના પ્રવાહનું પોષણ વિષ્ણુને સોંપે છે અને પોતે તો માત્ર વ્યાસના જેવું સાક્ષરજીવન જ ગાળે છે. સંતતિમાંથી જ અધિકારી હોય તેને જ્ઞાન અને ધર્મનો યોગ કરાવવો એટલી અક્ષર–પ્રવૃત્તિ પોતાની પાસે રાખી આ સાક્ષરજીવન તટસ્થ અને નિવૃત્ત રહ્યું. પણ સરસ્વતીના પ્રવાહને પોતે જન્મ આપેલો તે પ્રવાહનો તટ મુકી, તટ-સ્થતા મુકી, પોતે એ પ્રવાહમાં પડ્યા. એ એમનો પક્ષપાત, એ એમનો મોહ, અને એ જ એમની અશક્તિ. સરસ્વતીના પ્રવાહનું બળ એવું કે તે આવું છતાં કન્યા જ રહી, અને આજસુધી તેને યોગ્ય વર મળ્યો નથી. બ્રહ્મદેવની તટસ્થતા તુટી તેવી જ સાધારણ સાક્ષરજીવનની તટસ્થતા તુટે તો એ જીવનને બ્રહ્મદેવ પાસેથી મળેલું દાય ગણી ઉદાર ક્ષમા રાખવી એ જગતનું કલ્યાણ ઇચ્છનારનો ધર્મ છે, અને

શ્રીમતોને શ્રીમત્તાના અંગના રોગ થાય છે તેમ આ અસાધારણ રોગને પણ અસાધારણ જીવનનો રોગ ગણવો એ બુદ્ધિચિકિત્સકોને સશાસ્ત્ર લાગશે.

આ રોગનું આવું નિદાન સમજવામાં નીચેનાં વાક્ય ઉપયોગી થશે. એ વાક્યોમાં Genius એટલે નિસર્ગ શક્તિ–નવીન કલ્પના કલ્પનાર શક્તિવાળી બુદ્ધિ–નું વર્ણન છે. સાક્ષરજીવનમાં આ શક્તિની સત્તા જેવી આવશ્યક નથી તેમ પ્રતિકૂલ પણ નથી, પણ હોય તો ઉપકાર છે ને ન હોય તો ચાલે એમ પણ છે. પણ આ શક્તિનાં અને અક્ષરજીવનના કારણભૂત થનાર વાસનાજાલ અને તેની જ્વાલાઓ કેટલીક મ્હોટી વાતોમાં સધર્મ છે, અને એ શક્તિને ઉદ્દેશી લખેલાં વાક્ય આ જીવનને પણ આ સધર્મતાને લીધે પ્રયોજ્ય–applicable–છે.

"In the present state of our knowledge, genius must be looked upon as the most signal and impressive manifestation of the tendency of nature to variation and individualisation in her organic formation which modern science is compelled to retain among its unexplained facts. Why we have a Shakespeare, a Michael Angelo, a Goethe, here and now, is a question that cannot be answered. * * *"

નિસર્ગશક્તિની પ્રેરક કોઈક મનોજ્વાલા થાય છે તેમ સાક્ષરજીવનની પ્રેરક કોઈ વાસનાજ્વાલા થાય છે. ઉભય જ્વાલાઓ સામાન્ય લોકવર્ગમાં અપરિચિત હોય છે, ઉભયની

ક્રિયાઓ લોકને પ્રશસ્ય લાગે તો પણ અનનુકરણીય લાગે છે, ઉભય જ્વાલાઓની વચ્ચે ઉભેલાં જીવન કુરુક્ષેત્રમાં નારાયણાસ્ત્રની વચ્ચે ઉભેલા ભીમસેન પેઠ "જ્વાલામાલી" થઈ જાય છે, અને ઉભય જીવનના અંતર્ભાગમાં એવી તો નવી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે કે નવા શોધેલા અંતર્દર્શક કિરણયંત્ર–X Rays–જેવી શક્તિથી બાહ્ય સૃષ્ટિનાં સત્વોના અંતર્ભાગોને જોવા અપૂર્વ પ્રયત્ન આ જીવનમાં જ્વલિત થાય છે.

"Keenness of sensibility, both to physical (*e. g.* in Carlyle's case) and mental (*e. g.* in—Milton, Dante, and Shelley's cases) stimulli, is one of the fundamental attributes of the original mind, * * This fineness of the sentient fibre stands in the closest relation to the intellectual side of genius. It is not so much an accompaniment of the creative genius as its vitalising principle. The wide and penetrating vision of the poet is the correlative of his quick, delicate, and manysided sensibility. And the stimulus which ever urges him towards an ideal region, which makes him devote his days to the pursuit of some ravishing idea, has its origin in his rare, almost superhuman, capacity of feeling. Tho modest limits of the real world fail to slake his thirst for the delight of beauty, for the raptures of the sub-

lime. Hence the impulse to fashion new worlds of his own. And by such ideal activities the emotional sensibilities which prompted them are deepened and intensified.

"All fine original work represents severe intellectual labour on the part of the producer, not necessarily at the moment of achievement, but at least in a preparatory collection and partial elaboration of materials."

"Spiritual generation only takes place when the soul burns and throbs as with fever. At the moment of productive inspiration, the whole being is agitated to its depths, and the latent deposits of years of experience come to the surface. This full spring-tide of imagination, this cerebral turmoil and clash of currents, makes the severest demands on the controlling and guiding forces of volition. And it is only when the mind is capable of the highest effort of sustained concentration that the process of selecting and organising can keep pace with the rapid inflow of material. Hence, though in certain cases the excitement may be intensely pleasureable, it is nearly always fatiguing and wearying."

"One finds a meaning in the definition of poetic genius given by Lamartine when speaking of Byron:—"a vibration of the fibre as strong as the heart of man can hear without breaking.' * * * 'The author," said Lord Beaconsfield on one occasion, 'is a being with a predisposition which with him is irresistible and which he cannot avoid." * * This sense of quasi-exterior pressure and compulsion is attested by more than one child of genius.'

આવા પ્રયત્નમય જીવનનાં તત્વ જ અપૂર્વ થાય છે, તેના તન–મનની રચના જ અલૌતિક થાય છે, એનાં શરીર અને મનની નાડીઓ અને તંતુઓ–સર્વ વ્યવહારના પ્રવાહ ને અપરિચિત ધર્મમાં સરે છે. તેના ભયસ્થાન સંબંધમાં ઉપરનો લેખક લખે છે કે—

"Our conclusion is that the possession of genius carries with it a special liability to the action of the disintegrating forces which environ us all. It involves a state of delicate equipoise, of unstable equilibrium, in the psycho-physical organisation. Paradoxical as it may seem, one may venture to affirm that great original power of mind is incompatible with nice adjustment to surroundings, and so with perfect well-being."

ચરણવડે ચાલવાનો સાધારણ માર્ગ મુકી અશ્વ અથવા ઉષ્ટ્ર ઉપર નવા બેસનારને આરંભમાં જે ભય છે તેવું આ વધારે કાળસુધીનું ભય છે. વ્યવહારથી જુદે માર્ગે નીકળી પડનાર પ્રજ્ઞાને તેમ સાક્ષરજીવનને શિર આ ભય છે. વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત રહેનાર પ્રજ્ઞાવાન્ આ ભયથી મુક્ત છે. વ્યવહારમાં બાંધેલા માર્ગનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરવાની બુદ્ધિ એક વસ્તુ છે. વ્યવહારને અજ્ઞાતમાર્ગ ઉપર ચાલવા જનારની બુદ્ધિ ભિન્ન વસ્તુ છે.

"And it is here we see the qualitative difference between Genius and Talent. This last means superior endowment in respect of the common intelligence which all men understand and appraise. The man of Talent follows the current modes of thought, keeps his eye firm on the popular eye, produces the kind of thing which hits the taste of the moment, and is never guilty of the *folly of abandoning himself to the intoxicating excitment* of production. *To the original inventor* of ideas *and moulder* of new forms of art, *the intoxication is*, as we have seen, *everything*. He is under a kind of divine behest to make and fashion something new and great, and, at the moment of compliance, recks little of the practical outcome to himself. And such recklessness is clearly one form of improvidence and mal-adaptation."

નિસર્ગ શક્તિની પ્રેરણાથી કે સાક્ષરજીવનની વાસનાથી વ્યવહારથી જુદે માર્ગે નીકળી પડનારને વ્યવહાર સ્વાભાવિક રીતે મૂર્ખ ગણે છે. માતાપિતાના ક્ષેમકારક મંદિરમાંથી નીકળી નગરની પણ બ્હાર નવી સૃષ્ટિ જોવાના રસમાં ને રસમાં ચાલી જનાર બાળક જેવું, આ વ્યવહારથી જુદે માર્ગે નીકળી પડનારનું, જીવન છે. આ બાળકને શિર જેવાં ભય છે તેવાં આ જીવનને શિર પણ છે. પણ જે બાલિશ આગ્રહથી નીકળેલા ધ્રુવને ફળ મળ્યું એવાં નહી તો બીજી રીતનાં પણ અપૂર્વ ફળ આ જીવનને મળી શકે છે. ફેર માત્ર એટલો છે કે ધ્રુવને પોતાને રાજ્ય મળ્યું. અને આ જીવનના ભાગ્યમાં તો—નવાં સ્વપ્ન જોઈ તેની કીર્ત્તિ ગાવાનું જ છે—નરસિંહ મ્હેતા પેઠે જોયલી રાસલીલા જગતને ગાઈ બતાવવાનો જ નિઃસ્વાર્થ લોભ અને આનંદ છે, અને તે વ્યવહારમાં મૂર્ખ ગણાય છે.

એ જાતે મૂર્ખ હો, પણ એ મૂર્ખતા કરી આ પ્રજ્ઞાજીવન જગતના હાથમાં કંઈક અપૂર્વ ફલસંપત્તિ આપી શકે છે.

"But if improvident, he is improvident in a high cause. Emerson and others have taught us the uses of the great man. The teacher of a new truth, the discoverer of a higher and wortheir form of artistic expression, is one in advance of his age who, by his giant exertions, enables the community and even the whole race to reach forward to a further point in the line of intellectual evolution. He is a scout who rides out well in advance of the intel-

lectual army and who, *by this very advance* and *isolation* from the main body, *is exposed to special risks.* * * *Thus genius, like philanthropy or conscious self-sacrifice for others, is a mode of variation of human nature which, though unfavourable to the conservation of the individual, aids in the evolution of the species.*"

જે જીવનથી આવો લાભ થાય તેના દોષ ઉપર ક્ષમાદૃષ્ટિ ઘટતી નથી ?

"If this be a sound view of the nature and social functions of the man of genius, it may teach us more than one practical lesson. Does it not, for example, suggest that *there is room just now for more consideration in dealing with the infirmities of great men?* There is no need of exonerating intellectual giants from the graver human responsibilities. We do well to remember that genius has its own special responsibilities, that *noblesse oblige* here too. At the same time we shall do well also to keep in mind that the life of intellectual creatures has its own peculiar besetments, and that in the very task of fulfilling his high and eminently humane mission, and giving the world of his mind's best, the great men become un-

equal to the smaller fortitudes of everyday life. To judge of the degree of blameworthiness of the faults of temper is a nice operation which may even transcend the ability of a clever and practised critic. *Perhaps the temper most appropriate to the contemplation of genius and most conducive to fairness of moral judgment, is one in which reverence is softened by personal gratitude, and this last made more completely human by a touch of regretful pity."*

—James Sully.

આ સવમાં "Genius"–ધીમત્તા–ને સ્થાને "સાક્ષરજીવન" "અક્ષરદેહ" આદિ શબ્દ મુકીયે તો તેને માટેનું ધર્મશાસ્ત્ર આપણે સૂચવી ગયા તેવું આ વાક્યોમાં આવી જાય છે. **अथवा सुखं शयीथाः पार्श्वे जागर्ति जाह्नवी भवतः** એ આશીર્વાદનો મર્મ પણ આ ઇંગ્રેજ સાક્ષરનાં વાકયોથી સ્પષ્ટતર થાય છે. દુર્વાસાનો ક્રોધ, વિશ્વામિત્રની ઈર્ષ્યા, પરશુરામનું વૈર, આદિ સાક્ષરજીવનને અંગે સ્ફુરતા દોષની ઉપેક્ષા કરી, બ્રાહ્મણોને પોતાનું રૂપ ગણવામાં શ્રીકૃષ્ણે પણ આવાં જીવનને આવો જ આશીર્વાદ આપેલો છે, અને શ્રીકૃષ્ણનો આશીર્વાદ તે ઇશ્વરની જ ઇચ્છા જગતના કલ્યાણને માટે ઉત્પન્ન થયેલી સમજવી એવો બોધ તેમાં ભરેલો છે. જે અક્ષરદેહ જગતના કલ્યાણ માટે બંધાય છે તેના સ્થૂલદેહની અવદશા કરવામાં પણ ઈશ્વરનો કંઈક કલ્યાણકારક આશય હોય છે, અને એ અવદશામાં ડુબી ગયલા આ સ્થૂલદેહની આશ-

પાશ–ગર્ભરૂપ પરીક્ષિત્‌ની આસપાસ તેના રક્ષણાર્થે સુદર્શન મુકાયું હતું તેમ–કોઈક પવિત્ર સત્ત્વ જાગૃત રહેલું છે એવી ઉત્પ્રેક્ષા જગન્નાથ કવિને આશીર્વાદ દેનારના હૃદયમાં સત્ય જ ભાસી હોય તો તે ઉચિત છે.

સાક્ષરજીવન સંસારથી વિપરીત દશામાં જાય છે, પ્રવૃત્તિઓના પ્રવાહોના વમળ વચ્ચે તટસ્થ થવાનો લોભ રાખે છે, પ્રવૃત્તિની ફલસમૃદ્ધિનું આસ્વાદન કરવાને માટે તે સર્વના સાક્ષિત્વથી જ પ્રસન્ન રહેવાનો અભિલાષ રાખે છે, અને તે સર્વ કાર્યને માટે એક જાતનું તપ સાધે છે. પ્રવૃત્તિમાં પડી તેનાં ફલ શોધનાર જે શોધવાને માટે તપ સાધે છે, તેવાં જ તપઃફળની મધ્યે ઉદાસીન અભોક્તા રહી સાક્ષરજીવન કંઈ નવા જ ઉચ્ચગ્રાહને શોધે છે.

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये कांचनपद्मरेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रियाः ।
ध्यानं रत्नशिलातलेषु विबुधस्त्रीसंनिधौ संयमो
यद्वाञ्छन्ति तपोभिरन्य‌मुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥

સ્વર્ગના ઉત્તમ ભાગમાં વસી બ્રહ્મપુત્ર મુનિનું આ તપ તે કીયા ફલના અભિલાષથી સધાતું હશે ? એવું જ તપ, એવો જ અભિલાષ સાક્ષરજીવનનો છે. કાલિદાસે પોતાના ઉત્તમ નાટકમાં ઉત્તમ સ્થાને ઉત્તમ કાળે ઋષિજીવનનું આ વર્ણન કરેલું છે. ઋષિજીવન એ સર્વશુદ્ધ સાક્ષરજીવનનો ઉચ્ચગ્રાહ છે. એ ઉચ્ચગ્રાહને પોતાના અક્ષરદેહમાં તિલક-સ્થાને મુકનાર કાલિદાસ જેવાના સ્થૂલદેહનાં કંઈ સ્ખલિત થયાં હશે તો આપણે તેના ઉપર કેવી દૃષ્ટિ કરીશું ?

આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં વધારે લેખની હવે આવશ્યકતા નથી. એટલું જ ક્હેવું પર્યાપ્ત છે કે સૂર્યમાં પણ તે ચંદ્રના જેવાં અને તેથી મ્હોટાં લાંછન છે પણ તેના અપૂર્વ તેજ આગળ તે લાંછન સુઝે એમ નથી અને કેવળ રસજ્ઞોને તે જોવાથી લાભ પણ નથી. એવાં લાંછન દૂરદર્શક યંત્રથી જોવાનો અધિકાર કોઈ સાક્ષરજીવનને છે અને તે કોઈ ઉચ્ચગ્રાહને અર્થે જ. બાકી સાક્ષરજીવનનો ખરો અભિલાષ અને ઉચ્ચગ્રાહ, તો, વ્યાસ, વાલ્મીકિ, અને વસિષ્ઠનાં જેવાં શાંત દાન્ત ઉપરત અને આનંદ જીવનરૂપે, સર્વ દેશકાળને પ્રિય થયો છે, અને તેને કાલિદાસે આવી સુંદર વીર્યવતી ભાષામાં વર્ણવેલો છે. શકુન્તલાને માટે કાલિદાસે ક્હેવડાવ્યું છે કે "सा हि कुलपतेरुच्छ्वसितम्." તેમ કાલિદાસ જેવાનાં જીવનનું પણ આવા ઉચ્ચગ્રાહ "ઉચ્છ્વસિત" જ છે. તેને માટે કાંઈ ભય હોય તો તે ભયને એ ઉચ્ચગ્રાહનો અભિલાષ ગણનામાં લે એમ નથી. સંસારનો કોઈ પણ વ્યાપાર નિર્ભય નથી, તો આ અનિર્ભય પણ કલ્યાણકારક ઉચ્ચગ્રાહનો શોધક ભયને લેખામાં ન લે તો તેમાં અસ્વાભાવિક શું છે?

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुंचन्त्वशनिमेव वा।
गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः॥

એવી સ્ત્રીયોના આગ્રહ આટલા બળવાન્ હોય છે તો આવા ઉચ્ચગ્રાહનું બળ કેટલું હોય?

જો આવાં ભયમાંથી કોઈ આવું સાક્ષરજીવન મુક્ત નહી રહી શકે અને ક્ષત થશે તો અપંગ અને વિકલ અરુ-

ણુની પેઠે પ્રકાશરૂપ સૂર્યના આકાશગામી રથનું સારથિત્વ કરશે. જો સર્વ ભયમાંથી ઉગરી તે સપક્ષ સંપૂર્ણાંગ થશે તો કલ્યાણપ્રવૃત્તિના પોષક વસુદેવ–સર્વવ્યાપી વિષ્ણુ–નું તે જાતે વાહનત્વ કરશે.

આવા પુણ્યફલનું સાધક સાક્ષરજીવન કેવી રીતે થાય છે? જે પ્રવાહો એ જીવનનાં વિષય છે તે ઉપર આ જાણવા માટે હવે આપણે દૃષ્ટિ કરીશું.

પ્રકરણ ૫ મું.

પ્રવાહ, સાક્ષી, તેમનો યોગ, અને તેનાં ફળ.

સાક્ષરજીવનની વાસનાઓ, એ વાસનાથી સાક્ષીની દૃષ્ટિમાં થતો વિશેષ, એ વિશેષથી લક્ષ્ય થતા પ્રવાહ, એ પ્રવાહનાં પ્રાકૃત સ્વરૂપ અને સાક્ષર દૃષ્ટિમાં પડતાં તેમનાં સંસ્કૃત અને સંસ્કારક પ્રતિબિમ્બ, અને સર્વથી એ જીવનને અને જગતને પ્રાપ્ત થતાં ફલઃ—એ વિષયોનો આ પ્રકરણમાં સમાસ છે.

પ્રાકૃત એટલે સામાન્ય લોકવર્ગ ચર્મચક્ષુને ચક્ષુ ગણે છે અને તેમની દૃષ્ટિમર્યાદા પ્રત્યક્ષ વ્યવહારથી આગળ ચાલી શકતી નથી ત્યારે સાક્ષર વર્ગની દૃષ્ટિ એ મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરી કોઈક નવા જ પ્રદેશમાં—નવા જ વિષયમાં—ચ્હડી જાય છે. આવી સાક્ષરદૃષ્ટિના વિભાગ આપણામાં બે પાડેલા છે. તેમાં એક લક્ષ્યદૃષ્ટિ અને બીજી લક્ષણદૃષ્ટિ કહી છે. દેશ-કાળને અનુસરી ત્રીજી અને ચોથી દૃષ્ટિને આપણે શુકદૃષ્ટિ અને બાલદૃષ્ટિ કહીશું. આજના સામાન્ય સાક્ષરો લખતાં વાંચતાં જાણે છે તેમ ઘણા કાળથી બ્રાહ્મણોનો એક ભાગ અક્ષરવિષયને કણ્ઠસ્થ કરતો આવ્યો છે. એ વર્ગ પુસ્તકના અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરેછે, અક્ષરો વાંચે છે, અને તેનું સ્મરણમાં ધારણ કરી શકે છે. આ વર્ગની દૃષ્ટિને માત્ર શુકદૃષ્ટિ કહીયે તો ચાલે. આનાથી ચ્હડતો એક વર્ગ એવો છે કે જે કેવળ શુકદૃષ્ટિ નથી પણ વાંચેલું સમજી વિચારી શકે છે અને તેની બુદ્ધિમર્યાદા એથી આગળ વધતી નથી. આ વર્ગની દૃષ્ટિને બાલદૃષ્ટિ કહીશું. જેઓ ગમે તે પુસ્તકોને જ

નહી પણ કોઈ શાસ્ત્રને સમજી શકે છે અને તે શાસ્ત્રનાં દર્શાવેલાં લક્ષણથી દૃષ્ટ પદાર્થમાં શાસ્ત્રના નિયમનું દર્શન કરી શકે છે તેની દૃષ્ટિને આપણાં શાસ્ત્રોમાં લક્ષણદૃષ્ટિ કહી છે. જે સમર્થ સાક્ષરો દૃષ્ટ અને દૃશ્ય પદાર્થો ઉપર દૃષ્ટિ નાંખી તેમનાં લક્ષણ શોધે છે અને એવાં લક્ષ્યનાં લક્ષણો ઉપરથી સામાન્ય નિયમ–general laws–રચે છે તેઓ શાસ્ત્ર રચે છે અને તેમની દૃષ્ટિને શાસ્ત્રકારો લક્ષ્યદૃષ્ટિ કહેછે. એ સામાન્ય નિયમોને ઉત્સર્ગ કહેછે. એ ઉત્સર્ગના અમુક સ્વરૂપને ન્યાયશાસ્ત્ર “ વ્યાપ્તિ ” કહેછે. આવા ઉત્સર્ગની કોઈ એક વિષય–તન્તુથી ગુંથાયલી માળા–ઉત્સર્ગમાળા–થાય તેને શાસ્ત્ર અથવા science ક્‌હેવાય છે. શાસ્ત્રી, એટલે આવા સિદ્ધ થયેલાં શાસ્ત્રનાં લક્ષણોનો દ્રષ્ટા, તે લક્ષણદ્રષ્ટા. શાસ્ત્ર સિદ્ધ થતા પૂર્વે એટલે ઉત્સર્ગમાળા ગુંથાયા પૂર્વે અને શાસ્ત્ર રચાયા પૂર્વે તે શાસ્ત્રના લક્ષ્ય પદાર્થો ઉપર દૃષ્ટિ કરી, તેમના લક્ષણનું દર્શન સ્વબુદ્ધિના પ્રભાવથી એ લક્ષ્ય દૃષ્ટિમાંથી ઉપજાવી તારવી ક્‌હાડી, તે લક્ષણો ઉપરથી શાસ્ત્ર નામની ઉત્સર્ગમાળા રચનારની દૃષ્ટિને જ આપણાં શાસ્ત્રોમાં દૃષ્ટિ કહી છે, અને તેમને આમ પ્રાપ્ત થયેલાં તે જ “દર્શન” ક્‌હેવાયાં છે. આપણામાં ન્યાયાદિ ષડ્દર્શન છે તે આવા અર્થથી ક્‌હેવાય છે. શુકદ્રષ્ટા, બાલદ્રષ્ટા, લક્ષણદ્રષ્ટા, અને લક્ષ્યદ્રષ્ટા–એ ચારે વર્ગ આ યુગમાં ન્યૂનાધિક શક્તિના દ્રષ્ટા-સાક્ષ-ર ગણાય છે. અન્ય વર્ગ તો અદ્રષ્ટા છે જ. આ ચારે વર્ગનાં સાક્ષરજીવનની વ્યવસ્થા વિચારવા જેવી છે.

શુકદ્રષ્ટાઓ પાસે થઈને અક્ષરપ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે, પણ તે પ્રવાહના ગર્ભરૂપે રહેલા અર્થપ્રવાહમાં જ્ઞાન તો શું

પણ તેના ઉપર દૃષ્ટિ સરખી તેઓ નથી કરતા. તેમના સ્મરણમાં માત્ર અક્ષરપ્રવાહનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે. બાલદ્રષ્ટાઓ કેવળ પુસ્તકપ્રવાહના એટલે તેના અર્થના અને રસના સાક્ષી હોય છે. જેમ બાલકને દૃશ્યની દૃષ્ટિ કરવામાં અને તેનાથી થતા અવ્યક્ત સંસ્કારોના લાભમાં જ તૃપ્તિ રહેછે, દૂરથી સંભળાતા પણ સુસ્વર સુગીત ગાનનો સ્વર જેમ શ્રોતાના શ્રવણપુટમાં પ્રવેશ કરે છે, તેમ પુસ્તકોના અર્થ અને રસનો અપૃથક્કૃતપ્રવાહ કવચિત્ અસ્પષ્ટ તો કવચિત્ અવ્યક્ત રૂપે બાલદૃષ્ટિમાં સંચાર કરે છે, અને અદૃશ્ય સીતાના કરસ્પર્શે મોહવશ રામમાં જેવો બોધ અને મોહ ઉત્પન્ન કરેલો ઉત્તરરામમાં વર્ણવેલો છે તેવો જ બોધ અને મોહ બાલદૃષ્ટા અનુભવે છે અને સૂક્ષ્મતર સંસ્કારોને પામે છે. લક્ષણદૃષ્ટા પાસે એવા જ પ્રવાહ ચાલ્યા જાય છે અને તેનો એ સાક્ષી થાય છે; પણ બાલદ્રષ્ટાઓને મળતી સામગ્રીથી તે તૃપ્ત રહેતો નથી. એ તો પાસે થઈને જતા આવતા પુસ્તકપ્રવાહનાં–તેમાંના અર્થના અને રસના પ્રવાહનાં તત્વોનું પૃથક્કરણ કરેછે, એ પુસ્તકોમાં લખેલાં લક્ષણો ધરનાર વસ્તુને પુસ્તક બ્હારની લક્ષ્યસૃષ્ટિમાં શોધે છે, અને તેમાં એ લક્ષણોનો આવિર્ભાવ જાણી લેછે. આવી રીતે લક્ષણદ્રષ્ટા પ્રથમ પુસ્તકપ્રવાહ ઉપર દૃષ્ટિ કરી પછીથી લક્ષ્યપદાર્થ ઉપર પણ દૃષ્ટિ નાંખે છે. મહાત્માઓનાં વાક્યોના બોધની યથાર્થતા તેઓ, શ્રવણ મનનઆદિ સર્વ ક્રિયાઓના અથવા દેશકાળ પ્રમાણે તેના જેવી જ બીજી ક્રિયાઓથી, ગ્રહી લે છે અને પ્રક્રિયાથી ઉદ્ભૂત થયેલી નવી સૃષ્ટિને આ ચર્મચક્ષુગોચર સૃષ્ટિના જીવરૂપે સ્ફુરતી આ લક્ષણ-

દ્રષ્ટાઓ દેખે છે–તેના સાક્ષી થાય છે. દેખીતા સંસારના પ્રવાહ નીચે આવી રીતે લક્ષણદૃષ્ટિથી નવા પ્રવાહો ગોચર થાય છે. લક્ષણદ્રષ્ટા પ્રથમ લક્ષણ જોઈ લે, પછી તેનું વિષયભૂત લક્ષ્ય જુવે, અને અંતે લક્ષણવડે લક્ષ્યને સંસ્કારી કરે.

આમ, શુકદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ સાથે સધર્મ હોઈને બાલદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ કાંઈ વિશેષ પામેછે, અને બાલદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ સાથે સધર્મ હોઈને લક્ષણદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ કાંઈ વિશેષ પામેછે. પણ લક્ષ્યદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ એ સર્વથી ભિન્ન પ્રક્રિયાઓનો ઉપયોગ કરેછે. બાકીના ત્રણ દ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિ પ્રથમ પુસ્તક ઉપર પડે છે ત્યારે લક્ષ્ય દૃષ્ટિ પ્રથમથી જ લક્ષ્ય ઉપર પડે છે અથવા તો પુસ્તકને માત્ર લક્ષ્ય દર્શનના એક ઉપલક્ષણરૂપે વાપરે છે. શાસ્ત્રનો ઉદ્ભવ લક્ષ્યના કેવળ દર્શનથી નહી પણ લક્ષ્યના અનુરોધથી જ વ્યવસ્થા કરવાથી થાય છે. લક્ષણદ્રષ્ટા પ્રથમ લક્ષણ જોઈ અંતે લક્ષણનો અનુરોધ કરી તે વડે લક્ષ્યને સંસ્કાર આપે છે; તેને સાટે લક્ષ્યદ્રષ્ટા પ્રથમથી જ લક્ષ્યને જુવે છે અને "મુજમાંથી ઇષિકા "નીકળે તેમ એ લક્ષ્યના ગર્ભમાંથી લક્ષણ ખેંચી ક્હાડે છે અને એ લક્ષણવડે પણ લક્ષ્યના અનુરોધથી-લક્ષ્ય અને લક્ષણ–ઉભયને સંસ્કાર આપે છે. લક્ષણ, ઉત્સર્ગ અને શાસ્ત્ર એ ત્રણના વિધાતાને તેમના અનુરોધની અપેક્ષા નથી. **लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनाऽप्यपवादविषयं परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यं संस्करोति*** ॥ ઉત્સર્ગરચનાના ન્યાયશાસ્ત્રને ઇંગ્રેજીમાં Induction અથવા વ્યાપ્તિની પ્રાપ્તિ ક્‌હેછે અને લક્ષણદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિસૃષ્ટિના ન્યાયશાસ્ત્રને Deduction એટલે

* પરિભાષેન્દુશેખર.

અનુમાન કહેછે. ગ્રીક સાક્ષરોના ન્યાયશાસ્ત્રમાં અનુમાન પ્રકરણ પ્રસિદ્ધ છે પણ અનુમાનના મૂળરૂપે અન્વય અને વ્યતિરેકનાં ઉદાહરણની આવશ્યકતાનો આપણા ન્યાયશાસ્ત્ર કરતાં વિશેષ છે. સાંપ્રત પાશ્ચાત્ય ન્યાયની Induction વ્યાપ્તિ પ્રાપ્તિ-માં આથી પણ વિશેષ છે, અને ઉદાહરણોનું શોધન કેમ કરવું અને કેવાં ઉદાહરણનું કેવું શોધન કરી ક્યારે વ્યાપ્તિ બાંધવી એ વિષયની ઉત્સર્ગમાળાનું પ્રકરણ આ પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રમાં આપણા શાસ્ત્ર કરતાં અનેકધા વિશેષ વિસ્તારવત્ અને સુઘટિત છે. આ બળને લીધે જ તેમની શાસ્ત્રસમૃદ્ધિ આજ આટલી વિકસિત છે. આપણે ત્યાં આવા અથવા પ્રાચીન રીતિના લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓનો અભાવ છે, અને જેટલાં છે તેટલાં શાસ્ત્રોની લક્ષણદૃષ્ટિ થાય તો તે પણ નિર્ધનના ધન જેવો અમૂલ્ય ઈષ્ટ પદાર્થ છે.

લક્ષ્યદ્રષ્ટા કેવળ શાસ્ત્ર જ રચે એમ નથી. કલાભિજ્ઞ બુદ્ધિઓ પણ લક્ષ્ય જોનારી જ છે. શાસ્ત્ર અથવા Science અને કલા એટલે Art–એ ઉભયનાં શરીરમાં પુરૂષ અને સ્ત્રીના શરીરના જેવા બાહ્યાન્તર ભેદ છે. ચિત્રકાર અને ગાયક, કવિ અને નવલકથાકાર, ઇત્યાદિ વર્ગ લક્ષણદ્રષ્ટા હોય છે પણ ખરા અને નથી પણ હતા, પણ તેઓ કલાભિજ્ઞ તો હોય છે જ. તેમને ઉત્સર્ગમાળાની અપેક્ષા આવશ્યક જ નથી અને એમ અપેક્ષાહીન રહી તેઓ લક્ષ્યદ્રષ્ટા થાય છે ત્યારે લક્ષ્ય પ્રવાહના હૃદયરૂપે સ્ફુરતા પણ પ્રાકૃત જનને અદૃશ્ય સૌંદર્યાદિ ચમત્કારોના પ્રવાહનાં પ્રતિબિમ્બના આ દૃષ્ટાઓ ગ્રાહક બને છે. લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓમાં આવી રીતે ઉત્સર્ગદ્રષ્ટા અને ચમત્કારદ્રષ્ટાઓ એવા બે વર્ગ પડે છે.

આ વ્યવસ્થા પ્રમાણે શુકદ્રષ્ટા, બાલદ્રષ્ટા, લક્ષણદ્રષ્ટા, અને લક્ષ્યદ્રષ્ટા એવા ચાર વર્ગ સાક્ષીના થાય છે. લક્ષ્યદ્રષ્ટા સાક્ષી ઉત્સર્ગદ્રષ્ટા કે ચમત્કારદ્રષ્ટા હોય છે. એમાંના સર્વ વર્ગની દૃષ્ટિના વિષયભૂત પ્રવાહ, વર્ગ પ્રમાણે, પૃથક્ પૃથક્ છે અને તે દૃષ્ટિઓની ક્રિયાઓ પણ પૃથક્ પૃથક્ છે તે ઉપર સંક્ષેપથી વર્ણવી છે.

એ સર્વ વર્ગમાં કલાદૃષ્ટિ હોય છે. કોઈ કલાભિજ્ઞ પુરુષ શાસ્ત્રથી લક્ષણ જાણી લેઈ એ લક્ષણવડે લક્ષ્યને જુવે છે, તો કંઈક એવી પણ સ્થિતિ હોય છે કે લક્ષ્યદૃષ્ટિમાંથી ઉત્સર્ગને સ્થાને કલાનો ઉદ્ભવ પ્રથમ થાય છે અને તે કલાના વિકાસ પછી લક્ષણ અને ઉત્સર્ગ જણાય છે.

ઉપરના ચાર દ્રષ્ટા ઉપરાંત પાંચમો પર્યેષણદ્રષ્ટા છે. તે આ ચારે જાતની દૃષ્ટિઓથી અથવા તેમાંની ગમે તે એક અથવા અનેક દૃષ્ટિઓથી જુવે છે. જોતાં જોતાં અથવા જોઇને દૃશ્ય વસ્તુની ચારે પાસે-परितः ફરી વળી એ વસ્તુનું તત્ત્વ પાળવા एषण કરેછે, અને તે પર્યેષણ કરી તે વસ્તુનું તત્વ જોનાર પર્યેષકદૃષ્ટિ–philosophical eye–થી એ તત્ત્વને પામેછે. નિબન્ધો, શાસ્ત્રની ઉત્સર્ગ પૂર્વેની અવસ્થાના ગ્રન્થો, વિચાર, વિવેચન ઇત્યાદિ પર્યેષક લેખન આ દૃષ્ટિના પરિણામ હોય છે. આ દ્રષ્ટા શું જુવે છે? કવચિત્ શુકદૃષ્ટિથી તૃપ્ત થતો તો કવચિત્ બાલદૃષ્ટિથી પ્રમોદ પામતો. કવચિત્ લક્ષણ-પ્રવાહના આરંભ શોધતો તો કવચિત્ લક્ષ્યસાગરમાં તે પ્રવાહનો સંગમ જોતો, કવચિત્ લક્ષ્ય સાગરની તરંગમાળાના ઉત્સર્ગ શોધતો તો કવચિત્ તેના ચમત્કારોથી ચમકતો, આ પર્યેષક સાક્ષી, ભિન્ન ભિન્ન દેશકાળમાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપોથી

સ્ફુરેછે, અને બીજી જાતના સર્વ દ્રષ્ટાઓએ માંડેલા સમુદ્રમન્થનનું કવચિત્ મન્દરાચલ જેવું મધ્યચક્ર બને છે તો કવચિત્ એ સર્વ સુરાસુરગણના જ બલોન્માદનું પોતાના મુખથી અને પુચ્છથી ઉભયથા મન્થન કરનાર વાસુકીના જેવું વિષગુચ્છ બને છે, અને કવચિત્ સર્વ મન્થન સામગ્રીના ભાર વ્હેનાર અને સર્વને અધોગતિમાંથી અટકાવનાર વજ્રપૃષ્ઠ કૂર્મ થાય છે.

આ સર્વ દ્રષ્ટાઓનાં જીવન સાક્ષરજીવન છે. હવે આપણે, એક પછી એક એમ એ સર્વનાં જીવનના મન્દિર ઉઘાડી, એ જીવનના સાક્ષિસ્વરૂપ અધિષ્ઠાતા દેવોનાં દર્શન કરીશું, તેમના ગર્ભાગારમાં તેમનું પરિક્રમણ કરીશું, તેમની માત્ર દૃષ્ટિનાજ પ્રસાદ માટે નૈવેદ્યસામગ્રી પેઠે પડેલા પ્રવાહવિષયની વાસના લેઈ લેઈશુ, અને અંતે એ દેવોના જગન્મંગલ સ્વરૂપનું સૌન્દર્ય આરાત્રિક (આરતિ)વડે જોઈ લેઈશું અને ત્યારે એ સ્વરૂપને શંકરાચાર્યની મધુર વાણીથી આપણે ક્હેવું પડશે કે,

शिरसि निहितभारं पात्रमारात्रिकस्य
भ्रमयति मयि भूयस्ते कृपार्द्रः कटाक्षः ॥

પ્રકરણ ૬ ઠું.

(૧) શુકદ્રષ્ટાઓ.

સર્વ સાક્ષરજીવનની નિસરણિનું નીચામાં નીચું પગથીયું શુકદ્રષ્ટાઓનું છે. જેને બુદ્ધિ છે તે પ્રાણીની સ્મરણશક્તિને બુદ્ધિના પ્રયોગથી જેમ બળ છે તેમ ભય પણ છે. એટલું જ નહી પણ સ્મરણથી બુદ્ધિને પણ જેમ બળ છે તેમ જ ભય છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી થયલા સંસ્કારોનું સ્મરણ મનુષ્યને અને ઇતર યોનિને સામાન્ય છે ને અન્ય પ્રમાણથી સંસ્કારો મનુષ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે ને તેનું સ્મરણ મનુષ્ય જ અનેક યુક્તિયોથી રાખી શકે છે. આ પાછલી જાતના સ્મરણને બાદ કરી પ્રથમ જાતના સ્મરણને પાશવ સ્મરણ કહીશું; અને આ ભાગનો એટલે શુકદૃષ્ટિનો વિષય તેને જ ગણીને પ્રકરણ ચર્ચીશું.

એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે આજનાં મુદ્રાયંત્ર સંસારમાં ન હતાં અને તેટલું જ નહી પણ લેખનકળા પણ ન હતી. મુદ્રાયંત્રવિનાની પણ લેખનકળાવાળી સાક્ષર પ્રજાઓએ પોતાની બુદ્ધિના પરિપાક સાચવવાને હસ્તલેખનાં પુસ્તકોથી સંતોષ ન માનતાં એથી વધારે અચલ લેખનાં સાધન શોધેલાં છે. ઈજિપ્ટ દેશની અને આ દેશની પુસ્તકશાળાઓ અનેકધા નષ્ટ થઈ છે, પરદેશી રાજાઓને હાથે બળી ગઈ છે, અને અર્ધદગ્ધ અથવા અતિડાહ્યા વિદ્વાનોને તેમ પોતાના પક્ષને સ્થાપવાની લાલસાવાળા વિદ્વાનોને હાથે વર્ણસંકર બની છે–છિન્ન ભિન્ન થઈ છે–અને વટલી છે. આ

દુઃસ્થિતિમાંથી તેનું રક્ષણ કરવાને આ દેશમાં અશોક મહારાજે અને અન્ય બૌદ્ધાદિ રાજાઓએ મ્હોટી મ્હોટી શિલાઓ ઉપર લેખ કોતરાવ્યા છે તો ઇજિપ્ટમાં રાક્ષસી પીરામિડો હજારો વર્ષના લેખોને આ યુગને માટે સાચવી રહ્યા છે. કોઈ દેશમાં શીક્કાઓ તો કોઈમાં વાસણો, કોઈમાં દેવાલયો તો કોઈમાં કબરો, એમ અનેક માર્ગોએ પ્રાચીન કાળની સરસ્વતી જડ વસ્તુઓમાં મૂર્તિમતી થઈ આ યુગને બોધ આપવા આયુષ્મતી રહી છે. પણ તેને જડ સૃષ્ટિને સ્થાને ચેતન મનુષ્યની જિંહ્વાગ્રે મૂર્તિમતી રાખવાની કળા તો આ દેશના જ આર્યોએ સિદ્ધ કરેલી છે અને એ કળાવડે આપણા દેશમાંની શ્રુતિ જેવી સરસ્વતી આજના આપણા દેશીઓને શું પણ પરદેશી વિદ્વાનોનેયે પ્રત્યક્ષ થઈ છે, ને પીરામિડના પત્થર ઘસાયા કે ભાગ્યા હશે, પણ આપણા વૈદિક બ્રાહ્મણોના મુખમાંના મંત્રોચ્ચાર અને તેમની જિંહ્વાગ્રે વસતી સર્વ સરસ્વતી, ગુજરાતમાં છિન્નભિન્ન થઈ હશે તો, કાશીનગરીમાં મણિકર્ણિકાના ઘાટ ઉપર સંભળાય છે ને શ્વેતબિન્દુ રામેશ્વરના તીર્થ આગળ પણ સંભળાય છે. હવે પછીના યુગમાં તેનું જે થાય તે ખરું પણ આજસુધી તે રહેલી છે ને તેનો લાભ લેવાને આ યુગ ચુકશે તો તેની હત્યા પણ આ યુગને શિર જ રહેશે, અને હવે ભુલાયલું રત્ન ફરી મનુષ્યને હાથે નહી આવે.

જે સાક્ષરો આ દેશની સરસ્વતીને પોતાને કંઠે રાખી રહેલા છે તે આ પ્રકરણના શુકદ્રષ્ટાઓ જ છે. તેઓ એ સરસ્વતીના અર્થને સમજતા નથી ને શોધતા પણ નથી તેથી નવા વિદ્વાનોના મુખથી ગાળો ખાતા હશે અને આ

કાળમાં શુકદ્રષ્ટાની આજીવિકા થવા જેટલી લક્ષ્મી પણ એ દ્રષ્ટાઓને મળવી કઠણ છે.

એક રીતે જોતાં અર્થ સમજ્યા વિનાના વેદાભ્યાસાદિકનું ફળ કાંઈ નથી ને એવા અભ્યાસકોનું આયુષ્ય કાળજેવું વૃથા વહી જાય છે ને એ માર્ગથી તેમની આજીવિકા બંધ થાય તો તેમને પોતાને પણ પોતાનું આયુષ્ય ભારરૂપ થઈ પડે. **स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य यो वेदान्न विजानात्यर्थम् ॥**

"અર્થ જાણ્યાવિના વેદાધ્યયન કરનાર પુરુષ ભાર ઉચકનાર થાંભલા જેવો છે." હાલની ભાષામાં કહીયે તો પુસ્તક ઉચકનાર "ટેબલ" જેવો છે! એવા પુરુષનું જ્ઞાન "**अनग्नाविव शुष्केन्धो न तु ज्वलति कर्हिचित् ॥** અગ્નિવિનાના સુકા લાકડા પેઠે કોઈ પણ સ્થાને જ્વલતું બળતું નથી." હાલના વિદ્વાનોને આ શુકદ્રષ્ટાઓની વિરુદ્ધ આ શ્રુતિવાક્યથી વધારે કહેવાનું ભાગ્યે જડશે.

પણ બીજી રીતે જોતાં આ જ કારણથી આ શુકદ્રષ્ટાઓનો સવિશેષ ઉપકાર આ યુગે માનવો ઘટે છે. આપણા જ આર્યબન્ધુ પારસીઓ ઝેન્દ-અવેસ્તાને પોતાનો પવિત્ર આગમ ગણે છે ને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના શોધ પ્રમાણે એ આગમની ભાષા ઝેન્દ અને આપણા આગમની વૈદિક ગીર્વાણ ભાષા ગુજરાતી-મરાઠી ભાષાઓ જેવો પરસ્પરસંબંધ રાખે છે. પારસી બ્રાહ્મણો અથવા જેઓ દસ્તુર, અય્યારુ, વગેરે નામથી ઓળખાય છે તેમના પરિશ્રમથી તેમની ઝેન્દ ભાષાના ગ્રન્થ તેમની અનેક મ્હોટી વિપત્તિઓની વચ્ચે

સુરક્ષિત રહેલા છે. એ ધર્મગુરુઓએ પોતાની અગીઆરીના અગ્નિને તેમ પોતાના આગમને અનેક યુગોથી એકરૂપે જાળવી રાખ્યા છે એ તેમની શુકદૃષ્ટિનો પ્રતાપ અને એ તેમની શુકદૃષ્ટિનું માહાત્મ્ય. તે જ રીતે આપણા "વેદીયા" અને "શુક્લ" આદિ નામે પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણોની શુકદૃષ્ટિના માહાત્મ્ય અને પ્રતાપથી આપણા ચારે વેદ અને સ્મૃતિ, શાસ્ત્ર, આદિ સર્વ ગ્રન્થોની સમૃદ્ધિ આપણા હાથામાં આવી શકી છે ને અનેક યુગના ભારથી ને અનેક પરદેશીઓને હાથે મળેલા પરાભવથી અસ્પૃષ્ટ–અભ્રષ્ટ રહી શકી છે.

આ શુક્રદ્રષ્ટાઓ પાસે થઈને માત્ર અક્ષરસૃષ્ટિનો પ્રવાહ નિરંતર વહ્યાં કરે છે. એ પ્રવાહના તટ આગળ તટસ્થ રહી, એ પ્રવાહ ઉપર દૃષ્ટિ કરી રહી, તેનું પ્રતિબિમ્બ પોતાના હૃદયમાં રાખવું અને જિવ્હાગ્રે તેને પ્રતિષ્ઠા આપવીઃ એટલી જ આ દ્રષ્ટાઓની વાસના હોય છે. આ વાસનાને બળે આ દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ આ પ્રવાહના પ્રત્યક્ષ દૃશ્ય કે શ્રાવ્યરૂપવિના બીજા અંશ ઉપર જતી નથી ને ઠરતી નથી. એ રૂપને આ દ્રષ્ટા પોતાના પાશવ સ્મરણમાં પ્રતિબિમ્બિત કરી લે છે ને જિંવ્હાગ્રે તેના ઉદ્ગાર કર્યાં કરે છે. બીલાડી જેમ પોતાનાં બચ્ચાંને એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને લેઈ જતાં પોતાના મુખમાં તેમને રાખે છે પણ તેના ઉપર પોતાના દાંત બેસવા દેતી નથી તેમ આ દ્રષ્ટાઓ પોતાના સ્મરણવિષય ઉપર પોતાની બુદ્ધિના દાંત બેસવા દેતા નથી પણ એ વિષયના પોતાના અંગમાં જે સ્વભાવસિદ્ધ યંત્ર [illegible] છે તેને તેવું જ રૂહેવા દે છે.

આમ આ વિષય ઉપર દ્રષ્ટાની બુદ્ધિના દાંત ભુલ્યે-

ચુક્યે બેસી જાય નહી તેને માટે આપણા વેદમાં સંહિતા, પદ, જટાઆદિની વ્યવસ્થા કરી છે. આ વિષયનું વિવેચન કરતાં એક ઈંગ્રેજ ગ્રંથકાર લખે છે કેઃ—

"This work being completed, extraordinary precautions soon began to be taken to guard the canonical text thus fixed against the possibility of any change or loss. *Its result has been its preservation with a faitfulness unique in literary history.*

"The first step taken in this direction was the constitution of the "Pada" or "word" text which, being an analysis of the Samhitâ gives each separate word in its independent form, and thus to a considerable extent restores the Samhitâ text to an older stage. * * *

"A further measure for preserving the sacred text from alteration with still greater certainty was seen in the form of the *Krama-pâtha* or "step-text." * * Here every word of the Pada text occurs twice, being connected with that which precedes and that which follows. Thus the first four words, if represented by *a*, *b*, *c*, *d*, would be read as *ab*, *bc*, *cd*. The *Jatâ-pâtha* or "woven-text," in its turn based on the *Krama-pâtha*, states each of its com-

nations three times, the second time in reversed order, (ab, ba, ab ; bc, cb, bc). The climax of complication is reached in the *Ghana-pâtha* in which the order is—*ab, ba, abc, cba, abc; bc, cb, bcd* &c. * * *

" Finally the class of supplementary word called *Anukramanis* or " Indices " aimed at preserving the Rig-veda intact by registering its contents from various points of view, besides furnishing calculations of the number, hymns, verses, words, and even syllables, contained in the sacred book.

" The text of the Rig-veda has come down to us in a single recension only ; but is there any evidence that other recensions of it existed in former times ? "

(*Mac Donell's History of Sanskrit Literature*).

હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી ઋગ્વેદ એક જ રૂપે રહેલો છે તેનું કારણ એના શુકદ્રષ્ટાઓની વાસનાને બળે તેમણે કરેલા ઉગ્ર તપનું આવું સામર્થ્ય છે. એ તપ એમની બુદ્ધિએ કર્યું છે. ઋગ્વેદના અક્ષરપ્રવાહ પાસે બેઠેલા આ બ્રાહ્મણોની બુદ્ધિએ તેમને એ અક્ષરો ફેરવવાના મોહમાં નાંખ્યા નથી. જ્યારે કાવ્યાદિકમાં અનેક ક્ષેપક ભાગ જોવામાં આવે છે ને વાચક વિદ્વાનોએ મૂળ લેખને સુધારવાના લોભમાં પડી મૂળ કર્ત્તાને નામે એના ગ્રન્થની વચ્ચોવચ ગુપ્ત રીતે નવા

લેખ મુકી દીધા છે, જુના અક્ષર ફેરવી દીધા છે, અને એક ગ્રન્થને અનેક રૂપ આપી વાચકવૃન્દને સંશયમાં પાડ્યા છે, ત્યારે ઋગ્વેદાદિક અક્ષર-બ્રહ્મને પૂજ્યતમ પવિત્રતમ ગણી તેના કોઈ પણ અક્ષરને, આપણે જેને "અનાદિ કાળ" કહીયે છીયે તે કાળથી તે આજસુધી ફેરવ્યો નથી, ઘટાડ્યો નથી, ને વધાર્યો નથી. શુકદ્રષ્ટાઓની બુદ્ધિ એ પ્રવાહના દ્રષ્ટાની પાસે તેના તપનો ભંગ કર્યાવિના એ "અનાદિ" કાળથી બેસી રહી છે અથવા આ બ્રહ્મદેવના મુખમાંથી નિકળેલી જન્મેલી આ સરસ્વતીદેવીને આ સર્વ દ્રષ્ટાઓના અચલિત બ્રહ્મચર્યે કુમારિકારૂપે રૂહેવા દીધી છે; અને તેનું જે કૌમાર-રૂપ તેના મૂળ દ્રષ્ટાઓએ દીઠું તે જ એ આદિશક્તિનું આદિ-રૂપ જોવા આજના આર્યો સમર્થ થયા છે અને એ દેવીએ આ બ્રહ્મચારી બ્રાહ્મણને વિજ્ઞપ્તિ કરેલી તેનું તારતમ્ય આ-પણે સમજી શકીયે છિયે–તે વિજ્ઞપ્તિની કથા માત્ર એક જ મંત્રમાં આવે છે કેઃ—

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम
गोपाय मा शेवधिष्टेऽहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽहिताय
तस्मै मा दद्या वीर्यवती तथा स्याम् ॥

બ્રાહ્મણ શુકદ્રષ્ટા પાસે જઇને, એ બ્રાહ્મણના અનાદિ તીવ્રતમ બ્રહ્મચર્યને બળે, બ્રહ્મદેવની આ બાળા એવી વીર્ય-વતી આજસુધી રહી શકી છે કે તે વીર્યની શક્તિ યુરોપના વિદ્વાનોને નવું તેજ આપવા સમર્થ થઈ છે ને આપણા પારસી બંધુઓના અહુરમજદના મુખની સરસ્વતીને પણ આ વીર્યે પ્રકાશિત કરી છે ને તેનું ભગિનીકૃત્ય કરેલું છે તે ઝેન્દ ભાષાના શોધકો સ્વીકારે છે.

"The deeper one penetrated into the oldest forms of Indian words and thoughts, the more striking appeared its close affinity with the Avestâ words and thoughts. Many a mysterious line in the Avestâ, received an unlooked-for light from the poems of the Indian Rishis and the long-forgotten past and the origin of many gods and heroes, whom the Parsee worships and extols without knowing who they were and whence they came, were suddenly revealed by the Vedas." (Sacred books of the East, Zend Avestâ, Introduction by Prof. Darmesteter).

શુકદ્રષ્ટા જેવાઓના તપનું કેવું મહાફળ થયેલું છે અને તે ફળમાં કેટલું લોકકલ્યાણ સમાયલું છે તેની કલ્પના આ ઉપરના ઉતારાઓથી થઈ શકશે. આટલા લોકકલ્યાણને અંગે એ દ્રષ્ટાઓ પોતાનું ઐહિક કલ્યાણ શું કરે છે?

કલ્યાણ સાટે એ દ્રષ્ટાઓ પ્રથમ તો બુદ્ધિનો અને બુદ્ધિજન્ય ભોગમાત્રનો વિયોગ સાધે છે. વિદ્યાના અર્થ અને ચમત્કાર તેમને કંઈ પણ આનંદ આપી શકતા નથી. વ્યાકરણવિદ્યાવાળા એમના મુખને "અપશબ્દ" રૂપ મૃગોને સંતાવાનાં કોતર ગણે છે.[1] ઇંગ્રેજી વિદ્યા ભણેલા વિદ્વાનો તેમને

---

१ गणकचिकित्सकवैदिकमुखगह्वराणि यदि न स्युः ।
व्याकरणसिंहभीता अपशब्दमृगाः क्व चरेयुः ॥

મૂર્ખ અને જડ ગણે છે. બુદ્ધિ અને કીર્ત્તિના વિષયમાં તેમનું ઐહિક અકલ્યાણ આટલું સ્પષ્ટ છે. પોતાના પારલૌકિક કલ્યાણમાં તેમને શ્રદ્ધા હોય તે જુદી વાત પણ ઇતર લોકવર્ગ એ શ્રદ્ધા રાખતા નથી અને રાખે તો તે શ્રદ્ધા રાખીને તેમને એ પારલૌકિક કલ્યાણ શોધવાને માટે ઐહિક કલ્યાણનો ભોગ આપવાનું અને વૈદિક વૃત્તિ કરવાનું મન નથી થતું. આવી રીતે દયાપાત્ર થયેલા શુકદ્રષ્ટાઓને માથે આરોપ માત્ર એટલો છે કે તેઓનો ધંધો લોકચિત્તમાં ખોટી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરી દ્રવ્ય રળી ખાવાનો છે. નવીન વિદ્યાવાળો વર્ગ આ વર્ગની ગણના ભીખારીઓ, કીમીયાગરો, અને વડાદરા જોષીઓથી જુદી જાતની કરતા નથી.

આ સર્વ આરોપનું કારણ આ દ્રષ્ટાઓની પાસે કાંઈ દ્રવ્યના ઢગલા જોયાથી ઉભું થયું દેખાતું નથી. આપણો વૈદિક વર્ગ સામાન્ય રીતે કુટુંબનિર્વાહ જેટલા ધનથી વધારે ધનને પામનાર કે ભોગવનાર હોય એમ દેખાતું નથી. વિરક્ત જનના વિરાગનું લક્ષણ પણ એવું કહેલું છે કે ॥ **वर्त्तमान-देहस्थितिहेत्वनिषिद्धान्नाद्यतिरिक्तार्थेच्छाविरुद्धदृढा चेतोवृत्तिः इहामुत्रार्थभोगविरागः** ॥ (શારીરક ભાષ્ય ઉપર આનન્દગિરિની ટીકા). જો આમુત્રિક શ્રદ્ધા વિનાનો એટલે ઇચ્છાવિનાનો વૈદિક બ્રાહ્મણ નિઃસ્પૃહી રહી શુકદ્રષ્ટાનું જીવન ગાળે અને આજીવિકા જેટલી વૃત્તિથી તૃપ્ત રહી શકે તેને તો આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે વિરક્ત ગણવો જોઇએ: પણ પાશ્ચાત્ય અર્થશાસ્ત્ર પ્રમાણે નિષ્ફળ જીવન ગાળનારને અન્નાદિક જેટલું કમાવાનો પણ અધિકાર નથી એવું સૂત્ર છે તેના ઉત્તરમાં શુકદ્રષ્ટાના જીવનથી ઉક્ત પ્રકારે થતું લોકકલ્યાણ દર્શાવાનું

છે. જે બ્રાહ્મણો આવું જીવન ગાળે છે તેને દક્ષિણાદિ આપી એવા જીવનને ટેકવનાર ગૃહસ્થ એ જીવનથી થતા લોક-કલ્યાણમાં સાધનભૂત થાય છે; તે સાધનતા આ દેશના ધર્મની દૃષ્ટિએ પુણ્ય છે, ને પાશ્ચાત્ય નીતિશાસ્ત્રની કસોટીએ કસતાં આ દેશના દેશીપણાનું અભિમાન ધરનારનો ધર્મ છે એટલું જ નહીં પણ યુરોપ અને અમેરિકાના દેશીઓને કલ્યાણરૂપ દર્શન પામવાનું સાધન હોનાર આ દ્રષ્ટાઓરૂપ દીવાઓની વાટને સળગતી રાખવાને તેલ પુરવું તે સર્વ લોકના કલ્યાણને કરનાર, કંઈક અંશે, આર્ય કે અનાર્ય સર્વ અક્ષર–રસિક-જનનો, ધર્મ હોવો જોઇએ; એટલું જ નહી પણ દેશી પરદેશી રાજ્યોનો પણ, આ વ્યવસ્થા એકદમ અસ્ત ન થઈ જવા દેવાનો, ધર્મ હોવો જોઈએ.

નિરુપયોગી લાગતી કેટલીક વસ્તુઓ ઉપયોગી નીવડે છે તેનું આ આપણે મહત્ દૃષ્ટાંત જોયું. એ ઉપયોગની વ્યવસ્થા કરનાર આર્ય ઋષિમુનિઓની બુદ્ધિના એક દેશનું દર્શન પણ આપણે આમ કર્યું. આવા લોકોપયોગી વૈદિક વર્ગની બુદ્ધિ આપણે જડ દેખીયે છીયે ત્યારે આપણો ધર્મ તેમનો તિરસ્કાર છોડી નવી ચિકિત્સા અને નવું ઔષધ કરવાનો થાય છે. પ્રાચીનતમ કાળમાં બ્રાહ્મણ વર્ગ બંધાયો તે કાળે તેના વ્યાપાર અને સંસારમાત્રની સમાપ્તિ સાક્ષર-જીવનમાં આવી ગઈ હતી. મુદ્રાંકિત થયલાં પુસ્તકો તો શું પણ લેખનકળા પણ તે કાળે નહી હોય એવું શોધકોનું કહેવું છે. સાક્ષરજીવનની ઉત્કૃષ્ટ પદવી શોધનારને પણ આ કારણથી પ્રથમ શુકદ્રષ્ટા જ થવું પડતું હતું; તેમ કર્યા વિના તેનો છુટકો ન હતો. જિંહાગ્રે ગ્રન્થ થયા પછી જ એ ગ્રન્થ

સમજવાનો અને પોતાના જ કંઠમાં ભરેલાં ગ્રન્થમાત્રનાં પાનાં ફેરવી ઉકેલી વાંચવાનો પ્રસંગ હતો. આથી પ્રત્યેક સાક્ષરપુરુષ આયુષ્યના પ્રથમ ભાગમાં, બાલબ્રહ્મચર્યના કાળમાં, જ્યારે પાશવ સ્મરણશક્તિ અધિક હોય છે તે સમયે, પ્રથમ શુક-દ્રષ્ટા થતો અને તે પછી એ દૃષ્ટિના સાધનથી અન્ય દૃષ્ટિયોને સાધ્ય કરતો. દેશ તો એનો એ રહ્યો પણ કાળ ફરી ગયો, મનુષ્યની બુદ્ધિઓ તેમ સ્મરણશક્તિ હ્રાસ પામવા લાગ્યાં, પુસ્તકોની વૃદ્ધિને લીધે સ્મરણમાં રાખવાનો વિષય વિસ્તાર પામતો ગયો અને તેને માટે આયુષ્યનો વધારે વધારે ભાગ રોકવાની આવશ્યકતા થતી ગઈ, બ્રાહ્મણોનું પોષણ કરવાની વૃત્તિ લોકમાંથી ઘટતાં અને સાંસારિક ઉપાધિયો વધતાં સાક્ષરજીવનનો વધારે કાળ નિરક્ષર વિષયોમાં રોકવો આવશ્યક થતો ગયો, અને તેમ તેમ શુકદ્રષ્ટાપણું જીવનના આદિકાળને સ્થાને વધારે વધારે કાળ રોકતું ગયું; અને આજ એવો કાળ આવ્યો છે કે વૈદિક વર્ગ આખો જન્મારો શુક-દૃષ્ટિને સાધ્ય કરવામાં ગાળે છે. એ દૃષ્ટિ હવે તેમને અન્ય દૃષ્ટિયોની સાધક થઈ શકતી નથી તેનું કારણ આવું છે. એ દૃષ્ટિને એક અતિ મહત્ ભયસ્થાન આમ નડ્યું છે, એ નડતરથી તેમની દૃષ્ટિ તેમનું પોતાનું પ્રત્યક્ષ કલ્યાણ કરતી બંધ થઈ છે, અને માત્ર ઇતર લોકના કલ્યાણની સાધના કરવાની તેનામાં શક્તિ હતી તેટલી શક્તિએ ઉક્ત પ્રકારે લોકકલ્યાણ કર્યું છે. સંક્ષેપમાં બોલીયે તો શુકદ્રષ્ટાઓએ પોતાની જાતનો, જાણ્યે કે અજાણ્યે પણ ઋષિમુનિયો ઉપરની શ્રદ્ધાને બળે, ભોગ આપ્યો છે ને એ ભોગનું કલ્યાણફળ ચાખવા આજ લોકમાત્ર શક્તિવાળા થયા છે. તેમની

સ્મરણશક્તિના પ્રયોગથી તેમની પોતાની બુદ્ધિ ભયમાં આવી પડી છે અને અન્ય દ્રષ્ટાઓની બુદ્ધિઓને બળ અને પોષણ મળ્યું છે. એ અન્ય દ્રષ્ટાઓની બુદ્ધિએ એમની પોતાની સ્મરણશક્તિને આજ ભયમાં નાંખી છે એટલે શુકદ્રષ્ટાઓ જેવો સ્મરણશક્તિનો પ્રયોગ આયુષ્યના આદિ કાળમાં કે કોઈ પણ કાળમાં અન્ય દ્રષ્ટાઓ કરી શકતા નથી; તેમનો જ્ઞાનવિષય ઋષિમુનિયોના કાળમાં થતા સ્મરણપ્રયોગના અને શુકદૃષ્ટિના સમાગમવિના અનુક્રમણિકાઓ, સૂચિપત્રો, અને વિવિધ જાતના કોશો ઉપર પરાધીન થઈ ગયો છે; અને એ નવી વ્યવસ્થાની સરસ્વતીના શરીરના સન્ધિ એવા શિથિલ થઈ ગયા છે કે તેથી પાણિનિ જેવાએ પોતાનું શાસ્ત્ર કેમ રચ્યું હશે, વ્યાસમુનિએ એક આયુષ્યમાં આટલા ગ્રંથરાશિ આટલી યુક્તિઓથી ભરી કેમ લખ્યા હશે, અને તેત્રીશ વર્ષના ટુંકા આયુષ્યમાં શ્રીશંકરાચાર્યે આવા અદ્‌ભુત લેખ કેમ લખાયા હશે, એ વાતો આજના શિથિલ સંધિવાળી સરસ્વતીના ઉપાસકોને ચમત્કાર જેવી લાગે છે.

આ આપણા અર્વાચીન ઉપાસકોની એટલે આપણા જેવાઓની અને આપણા સાંપ્રત પાશ્ચાત્ય ગુરુજનોની સાક્ષર સ્થિતિનું બળ તેમ ઉક્ત પ્રકારનું ભય મુદ્રાંકનયંત્રે શુકદૃષ્ટિનું કર્તવ્ય સાધવાનું કામ માથે ઉપાડવાથી પ્રાપ્ત થયું છે. પીરામિડ અને પર્સીપોલીસના લેખો અને આ દેશના શીક્કાઓ જેવા જડપદાર્થની ભાષાઓનાં તાળાં જે વિદ્વાનો ઉઘાડે છે તે જ આપણા શુકદ્રષ્ટાઓની પાસેથી પુરેપુરી ફળસંપત્તિ પામશે ત્યારપછી તે સર્વના ગુણદોષની સૂક્ષ્મ તુલનાનો કાળ આવશે. એટલું જ નહી પણ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો

આપણા શુકદ્રષ્ટાઓના ઉદ્‌ગાર ઉપરથી પ્રતિબિમ્બિત થતા લેખ ઉપરાંત તેમના વિષયનો વિશેષ કાંઈ જાણતા નથી અને જાણી શકે એમ પણ નથી. આપણા શુકદ્રષ્ટાઓના ઉચ્ચાર ઉપરથી લેખ થાય તે તો માત્ર દૃશ્ય છે, પણ તેમના ઉચ્ચાર શ્રાવ્ય છે. ઋગ્વેદની સ્વરસંપત્તિ જેવી શ્રાવ્ય છે તેવી સામવેદની ગાનસંપત્તિ પણ શ્રાવ્ય છે. આ શ્રાવ્યસમૃદ્ધિનો સર્વ વિષય હજી યુરોપને અલક્ષિત તેમ અલક્ષ્ય છે, એટલું જ નહી પણ આ દેશના વિદ્વાનોમાંથી પણ તેવી ગુણજ્ઞતા ક્ષીણ થયા જેવી છે. એ ગુણજ્ઞતા ઉદય પામશે ત્યારે આ શ્રાવ્યસમૃદ્ધિનો ગુણોદય પ્રકટ થશે; અને તે પ્રકટ થશે ત્યારે એ નવા યુગના લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ તેની તુલના કરવાને સમર્થ થશે. મુદ્રાંકનયંત્રે શુકદૃષ્ટિની દૃશ્યસમૃદ્ધિની સ્પર્દ્ધા કરી છે તેમ "ફોનોગ્રાફ" આદિ નવાં યંત્રોનો વિકાસ આ શ્રાવ્યસમૃદ્ધિની પણ સ્પર્દ્ધા કરે અને સ્પર્દ્ધાની સાથે અન્ય દેશોમાં તેની કીર્ત્તિને અને તેના ગુણોદય પણ વધારે તો અસંભવિત નથી. તે પરિણામ કેવે પ્રકારે થશે તે આજથી અતર્ક્ય છે.

જે હો તે હો. આટલું સત્ય છે કે સાક્ષરજીવનની નિસરણિનું નીચામાં નીચું પગથીયું પણ આટલા લોકકલ્યાણનું સાધક છે અને એ જીવન જીવનારા સાક્ષરોને અક્ષરબ્રહ્મના માત્ર જડ ભાગ સાથે જ સંબંધ છે તોપણ તેઓ પૂજનીય છે; અને નવા દેશકાળના લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ દૃષ્ટિગોચર થાય, અને આપણા પ્રાચીન શુકદ્રષ્ટાઓની પદ્ધતિનું સાક્ષરજીવન હવેના દેશકાળને અને આ દેશના ભવિષ્ય યુગને માટે ચિરંજીવ રહેવું જોઈએ કે નહી અને કેવે રૂપે રહેવું

જોઈએ તેનો સિદ્ધાંત એ લક્ષ્યદૃષ્ટાઓ બાંધે ત્યાંસુધી આપણા આ શુકવર્ગ આયુષ્યમાન્ અને સુપોષિત રૂહે ને માત્ર એનાં ભયસ્થાન ક્ષીણ અથવા પ્રતિકૃત થાય એટલી સિદ્ધિ આર્યાભિમાનીઓએ અને આ દેશના કે સર્વ મનુષ્યલોકના હિતચિન્તકોએ સાધવા યોગ્ય છે.

અન્ય દ્રષ્ટાઓનાં પ્રકરણ હવે વિસ્તારીશું તેમાં તેમનો અને શુકદ્રષ્ટાઓનો સંબંધ દર્શાવવા યોગ્ય હશે ત્યાં દર્શાવીશું.

પ્રકરણ ૭ મું.

બાલદ્રષ્ટા.

આ દ્રષ્ટાઓનું લક્ષણ પૂર્વે આપેલું છે ને હવે તેનો વિસ્તાર કરીશું.

જે સાક્ષરો પુસ્તકો લખવા કરતાં વાંચવાનો રસ વધારે અનુભવે છે, જેઓ લક્ષ્ય કે લક્ષણ શોધવા કરતાં ને જાણવા કરતાં પુસ્તકોમાં તેમનાં પ્રતિબિમ્બ જોઈને જ તેના ભોક્તા થાય છે, જેમને મન સરસ્વતીદેવીના અંતરાત્મા કરતાં તેના શરીરની, અવયવોની, અને લાલિત્યની મોહકતામાં તેનો રસ સમાપ્ત થાયછે અને તેટલા મોહમાં અને તજ્જન્ય ભોગમાં જેમની ઐહિક વાસનાઓનું શિખર આવે છે, તે સાક્ષરોને આ લેખમાં બાલદ્રષ્ટાઓ કહેલા છે. જેમ બાળકને અન્નાદિકના સ્વાદનો ભોગ છે અને તેના અર્થસત્ત્વથી પોષણ છે તેમ પુસ્તકોના રસથી બાલદ્રષ્ટાઓને ભોગ છે અને તેના અર્થસત્ત્વથી તેમનું પોષણ છે. પણ મ્હોટા વયનાં મનુષ્યોને ખારાખાટા સ્વાદનો અને પથ્યાપથ્યાદિનો વિવેક જણાય છે પણ બાળકને નથી જણાતો તેમ ગ્રન્થકારોએ ધારેલા લક્ષ્ય પદાર્થ અને લક્ષણો ઉપર જેવી સ્પષ્ટતાથી અને જેવા વિવેકથી લક્ષણદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ પડેછે તેવી રીતે બાલદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ પડી શકતી નથી. અશિક્ષિત જીવની દૃષ્ટિએ ગ્રન્થ તે માત્ર કાગળ, શાહી, અને અક્ષરરૂપ ચિત્રસંગ્રહનો એકઠો બાંધેલો જડ ગાંસડો છે. શુકદૃષ્ટિને મન એ જડ ગાંસડાનાં ચેતન મહાત્માઓએ લખેલા અક્ષર વાંચવાના ભરેલા છે, પણ

પદ્મિની સ્ત્રીની પાસે ઉભેલા સેવકજને તેના મુખનું પણ ધ્યાન રાખવું અથવા બુદ્ધિપૂર્વક તેને જોઈ રહેવું તે જેવું વર્જ્ય છે તેમ શુકદ્રષ્ટાના મનથી ગ્રન્થના અક્ષરોના અર્થનો વિચાર સરખો દૂર રહેછે. સ્ત્રી જેવી એ અક્ષરરચનાના અર્થનો અને રસનો ભોગ બાલદ્રષ્ટા સ્વતંત્ર બાલિશ રસ-બુદ્ધિથી કર્યાં જાયછે; એ રચનાનું સ્તન્યપાન વિચારશૂન્ય બાળક પેઠે કર્યાં જાયછે. શરીરવિદ્યાના પ્રાજ્ઞ પેઠે, રસશાસ્ત્રના શાસ્ત્રી પેઠે, લક્ષણદ્રષ્ટા એ રચનાના શરીરમાં, હૃદયમાં, અને આત્મામાં શાં શાં લક્ષણ અને ઉપલક્ષણ એ રચનાના વિધાતાએ નિર્ધારેલાં છે તે શોધે છે અને જાણી લેછે, અને એ લક્ષણનું લક્ષ્ય શોધી તે સાથે લક્ષણને મેળવી તેના દૃષ્ટાંતને પણ જાણી લેછે. બાલદ્રષ્ટાને એ ક્રિયા પરોક્ષ છે, શ્રમરૂપ છે; મત્સ્યને મન જળબ્હારનું વાતાવરણ છે તેવી જ બાલદ્રષ્ટાને મન આ ક્રિયા છે.

આ પ્રમાણે બાલદ્રષ્ટાની વાસના વૃત્તિરૂપ છે, ભોગરૂપ છે. એની પાસેનો અક્ષરપ્રવાહ એની દૃષ્ટિ આગળ થઈને રસરૂપે ચાલ્યાં જાયછે, વહ્યાં જાયછે, અને તેમાં એની દૃષ્ટિ અને વાસના ઠરી રહેછે. પતંગ ઉરાડનારની વાસના અને દૃષ્ટિ જેવી આ દ્રષ્ટાની વાસના અને દૃષ્ટિ છે. માત્ર પતંગને વા લેઈ જાય તેણી પાસ, ગમે ત્યાં, એ પતંગને–પોતાની બુદ્ધિને, વૃત્તિને, રસને, અને કલ્પનાને–ગમે ત્યાં પણ ઉંચે ઉરાડવાનો, અને તે જોવાનો અને તેથી આનંદ પામવાનો, આ દ્રષ્ટાનો ઉચ્ચગ્રાહ છે. ગ્રન્થકારો એ પતંગના વાયુ જેવા છે. જેમ જેમ પતંગ ઉંચે ચ્હડે તેમ તેમ વધારે અદૃશ્ય થતી પણ એ પતંગ હાથમાં રાખનારી દોરી એ દ્રષ્ટાના

હાથમાં રહેછે ને તે ત્રુટેછે ત્યાં પતંગ, દોરી, અને દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ સર્વે સાગરમાં પડી જતાં રત્ન જેવી થાય છે. ગ્રન્થકારોની ચતુરતા એ દોરીનું રક્ષણ કરી આ દ્રષ્ટાઓના ઉચ્ચગ્રાહ રાખવામાં ને વધારવામાં છે.

આ દ્રષ્ટાઓની પાસે જે અક્ષરપ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે તેનું પ્રકૃત સ્વરૂપ પુસ્તકોના ચેતનભાગથી રચાય છે. શુકદ્રષ્ટાઓની પાસેના જડ અક્ષરપ્રવાહના જડ સ્વરૂપથી આ સ્વરૂપમાં ચેતનતા એ વિશેષ છે. આ ચેતનભાગ અક્ષરને ઠેકાણે શબ્દોના, વાક્યોના, અને પુસ્તકોના અર્થસારથી ઉભરાય છે. આવા અર્થ, વિચાર, રસ, કલ્પનાઓ, તર્કો, શબ્દાલંકાર અને તર્કાલંકારના ચમત્કાર, કથાઓ, કહાણીઓ નવીન લાગતા જ્ઞાનના વિષય, ઇત્યાદિ પુસ્તકોના ચેતનભાગ ન્હાના મ્હોટા તરંગો, વમળો, ભમરાઓ, પરપોટાઓ, માછલાં, પક્ષીઓ, પવનની લ્હેરો, તટ ઉપરના પદાર્થોનાં, આકાશનાં અને વાદળાંઓનાં પ્રતિબિમ્બ, નદીના પ્રવાહમાં અને પ્રવાહ ઉપર ખેંચાયછે ને તરેછે તે પ્રમાણે—આ દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિપાસે પ્રવાહરૂપે વહ્યાં કરેછે અને એનાં નેત્રમાં પોતાનાં પ્રતિબિમ્બ પાડ્યાં કરેછે.

તમોગુણની સૃષ્ટિને સ્થાને સત્વગુણનાં પ્રથમ કિરણ મનુષ્ય જાતિ આવી દૃષ્ટિ ઉઘાડવાથી આમ પામે છે. મનુષ્ય જાતિનો પશુભાગ આવી દૃષ્ટિ ઉઘાડી મનુષ્યતાનો પ્રથમ અનુભવ પામે છે. શુકદૃષ્ટિ જે સરસ્વતીદેવીના જડ ભાગનું દર્શન પામે છે તેના ચેતન ભાગના દર્શનને માટે એ દેવીનું હૃદય પ્રથમ બાલદ્રષ્ટા પાસે આવી રીતે ઉઘડે છે અથવા આ બાલદ્રષ્ટાના જન્મ સાથે એ જનનીનાં પોષક પયોધરમાં

આવી રીતે પ્રથમ ધાવણ ર્‌હડે છે. એ ધાવણથી પોષણનો પરિપાક થયા પછી જ આ બાલદ્રષ્ટાનો જીવાત્મા લક્ષણ અને લક્ષ્ય દૃષ્ટિઓનાં અન્નાદિકનો અધિકારી થાય છે. એ અન્નાદિકના અધિકારી દ્રષ્ટાઓ પોતાને જોઈતું સત્ત્વ જાતે આત્મબળથી શોધી લે છે, ત્યારે આ બાલદ્રષ્ટાઓને માટે તેમના મુખ આગળ, આ દેવીના હૃદયમાંની પ્રીતિની મૂર્ત્તિઓ જેવી ગ્રન્થકારસૃષ્ટિ આ ધાવણથી ભરેલા પયોધરને ધરેછે ત્યારે જ એ બાળકોનાં બાળકમુખ તેમાંના ધાવણને પોતાની ચેતનશક્તિથી પીવા માંડે છે. વૈયાકરણની ક્રિયામાં સહ્ય—Passive—અને પ્રેરક—Active—એવા ભેદનું જોડું છે, તેમ સાક્ષર દ્રષ્ટાઓમાં પણ છે. શુકદ્રષ્ટા અને બાલદ્રષ્ટા—ધાવણ પામનાર—આપેલું લેનાર છે, લેખકોની દાનશક્તિના—Passive Receipients—આધાર છે; અન્ય દ્રષ્ટાઓ જાતે પોતાની—activity ક્રિયાથી જ સર્વ દૃશ્ય વિષય શોધી જોઈ લેનારા છે. બાલદ્રષ્ટાઓને ગ્રન્થકારો વિષ ધવરાવશે તો તેઓ તેને પણ પી જશે; લક્ષણદ્રષ્ટાઓ, ધાવણને સ્થાને વિષનો સ્વાદ અનુભવતાં, પરીક્ષા કરી કોગળો કરી નાંખશે; અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ એ ધાવણને ચુસતાંની સાથે એવા વિષમય ધાવણનો પોતાના સત્ત્વથી નાશ કરી તેને સ્થાને નવું શુદ્ધ ધાવણ સુવૈદ્ય પેઠે, ઉત્પન્ન કરી શકશે. બાલદ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિમાં શુદ્ધ સંસ્કારિત અને સંસ્કારક પ્રતિબિમ્બ ભરાય તો જ તેનું શુભ ફલ છે; તો જ એ દૃષ્ટિ પરિપાક પામવાની.

આ દ્રષ્ટા પોતાના પ્રવાહપાસે ઉભો ર્‌હેછે અને તેના પ્રતિબિમ્બનું ગ્રહણ કરેછે તેટલીવાર આ અહંતા અને મમતાથી ભરેલા સંસારનાથી ઉંચો ઉડે છે—એના હાથમાંની દોરી

ઉપરના ઉંચે ઉડતા પતંગમાં એનો જીવ ભરાય છે–ઉડે છે અને એ ઉચ્ચગ્રાહને કાળે આકાશના શુદ્ધતર વાયુથી એ કાંઈ નવી શક્તિને પામે છે. એનાં પુસ્તકમાં દ્રવ્ય નથી, ઇન્દ્રિયોના ભોગ નથી, અને એ પુસ્તકોના સહવાસને કાળે એ વાંચનાર, પોતાનાં દુઃખને ભુલી જાય છે ને સંસારે ચખાડેલાં સુખથી પણ છુટો પડે છે, પોતાના અહંભાવને–હુંપણાને–સ્મરતો નથી, ખરા સંસાર ઉપર મમતા રાખતો નથી, અને તે સર્વને સ્થાને એ પુસ્તકોમાંની નવી સૃષ્ટિમાં લીન થાય છે. આવી સ્થિતિ પામવાનો અભ્યાસ સ્થૂલ દૃષ્ટિની અને સ્થૂલભોગની પાશવ સૃષ્ટિમાંથી મનુષ્યસૃષ્ટિમાં ચ્હડી જવાનું આ દ્રષ્ટાને શીખવે છે. પુસ્તકમાંથી લેવા જેટલો બીજો લાભ એનાથી લેઈ ન શકાય ને જો આટલો સાધારણ લાભ એ પામી શકે તોપણ એટલું ફળ એને પોતાને માટે ઓછું નથી, કારણ આવા અભ્યાસથી પણ એની બુદ્ધિને અને વૃત્તિને સૂક્ષ્મતર સિદ્ધિ પામવાનું આ એક પગથિયું છે. બાકી જે જાતનું, જે વિષયનું, પુસ્તક વંચાય તે જાત અને તે વિષયને અંગે થતા લાભવિશેષ તો, લાભના સાધનના પ્રમાણમાં, કાર્યરૂપે થવાના જ.

બાલદ્રષ્ટાની પોતાની વ્યક્તિને અદ્રષ્ટાઓ અને શુકદ્રષ્ટાઓ કરતાં આટલો વધારે લાભ છે, તો બાલદ્રષ્ટાઓના સમૂહની ઉત્પત્તિ તેમના દેશને કલ્યાણકારક છે એટલું જ નહી પણ દેશની સર્વાવસ્થામાં આવશ્યક છે. જેવી રીતે બાલ્યાવસ્થામાંથી તરૂણાવસ્થામાં પ્હોંચતાં પ્હેલાં વચ્ચે કિશોરાવસ્થા આવે છે, તેમ દેશમાત્રમાં મનુષ્યો પ્રથમ અદ્રષ્ટા હોય છે, તેમાં કાળક્રમે બાલદ્રષ્ટાઓ ઉદ્ભવ પામે છે, અને તેઓમાંથી

લક્ષણદ્રષ્ટાઓ અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ ઉદ્ભવ પામે છે; અર્થાત્ કોઈ પણ દેશમાં લક્ષણના અને લક્ષ્યના દ્રષ્ટાઓ બાલદ્રષ્ટાના વર્ગમાં તેમના અગ્રેસર પુરુષોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેવા અગ્રેસરો ન હોય તો આ બે દ્રષ્ટાઓની જાતિ મનુષ્યોના અદ્રષ્ટાઓમાંથી સહસા ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી. બાલદ્રષ્ટાઓ સામાન્ય રીતે વાચકવર્ગમાં હોય છે પણ વાંચનારાઓના અગ્રેસરો જ પ્રથમ લક્ષણનાં અને લક્ષ્યનાં દર્શન કરી શકે છે, અને તે પછી તેઓ પોતાનો વિષય લખી વર્ણાવી શકે છે. આવા દ્રષ્ટાઓ અને લેખકોના ગ્રાહકો પણ બાલદ્રષ્ટાઓ જ હોય છે, અને એવા ગ્રાહકો જ્યાં મ્લાન થાય છે ત્યાંથી આવા દ્રષ્ટા–લેખકો પણ, ગ્રાહક વિનાના વ્યાપારી પેઠે, ધીમે ધીમે અસ્ત થાય છે. બાલદ્રષ્ટાઓ જેવા તેલ અને વાટમાં આ બીજી જાતના દ્રષ્ટાઓ દીવા પેઠે પ્રકાશ–સ્વરૂપે ઝગે છે, અને એ બેની ચિરંજીવ સ્થિતિ આ તેલમાં અને વાટમાં વારંવાર વૃદ્ધિ થવા ઉપર આધાર રાખે છે. એ તેલ ને વાટ આ જ્યોતિરૂપ કાર્યની કારણભૂમિ છે ને સ્થિતિહેતુ પણ છે. તેમ એ તેલની વાટની પૂર્ત્તિ કરવી તે કેટલેક અંશે એ જ્યોતિની સત્તાની વાત પણ છે.

આ વિષયનાં કેટલાંક દૃષ્ટાંત જોઈ લેઈશું તો વિષય વધારે સમજાશે; પણ તે પ્હેલાં બાલદ્રષ્ટાઓનાં કેટલાંક ભયસ્થાન જાણી લેવા જેવાં છે, કારણ આ દૃષ્ટાંતોમાં બાલદ્રષ્ટાઓથી દેશને થતાં કલ્યાણ તેમ ભય ઉભય જણાય એમ છે. બાલદ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિમાં જે પ્રવાહનું મોહક પ્રતિબિમ્બ પડે છે તે પ્રવાહ ચેતન છે પણ તેના સત્ત્વથી બાલદ્રષ્ટાઓમાં માત્ર પોષણકાર્ય સધાય છે અને એટલાથી એ બાળકો

જેવા જીવોમાં એવા પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આવતી નથી. અર્થાત્ બાલદ્રષ્ટાઓનું સાક્ષરજીવન સામાન્ય રીતે વાચન અથવા શ્રવણથી અને તેના ભોગથી સમાપ્ત થાય છે, પણ તેવી બાલદૃષ્ટિના સત્ત્વથી નવો લેખ લખવાની શક્તિ આવતી નથી. બાળક સ્ત્રીમુખાદિના બાહ્ય લાવણ્યથી આનંદ પામે તેટલાથી તે ગૃહસ્થ થવાને યોગ્ય થતો નથી, કારણ કે સ્ત્રીની અને અન્ય બાલકોની સુન્દરતાના મોહ તેને મન સરખા જ છે. તે જ પ્રમાણે લક્ષણાદિના વિવેકશૂન્ય બુદ્ધિવાળો બાલદ્રષ્ટા પોતાના દૃશ્ય પ્રવાહના તટનો તટસ્થ મટી એ પ્રવાહ જેવા અન્ય પ્રવાહોને ઉત્પન્ન કરવાને ઇચ્છે તો પોતાનામાં લક્ષણાદિના દ્રષ્ટાઓના જેવા સત્ત્વને અભાવે તે માત્ર બાલિશ લેખનો જ લેખક થાય છે. જેમ સ્વામીના ઉપદેશનું ગ્રહણ ન કરી શકનારી ભાર્યા સમવયસ્ક સખીનો ઉપદેશ વધારે સમજી શકે છે, અને જેમ માતા પિતાના અનુભવપૂર્ણ બોધમાં અનુભવહીન બાળકને જે શ્રદ્ધા થતી નથી તેટલી શ્રદ્ધાથી અન્ય સમાન વય અને રસવાળા બાળકની કરેલી પ્રેરણાથી એ બાળક પ્રેરાય છે, તેવી રીતે સમર્થ વિદ્વાનોના લેખના ભાર નીચે દબાતા ચંપાતા બાલદ્રષ્ટાઓને અન્ય બાલદ્રષ્ટાઓના લેખ ઉપર પ્રીતિ થાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પણ આવા લેખથી તેની બાલદૃષ્ટિના દ્રષ્ટવિષયનું સ્થાણુખનન થાય તે ઉપરાંત કાંઈ નવું પોષણ તેને મળી શકતું નથી. કારણ દશ દશ વર્ષના બે કુમારો મળી, વીશ વર્ષના એક યુવાન પુરુષને મળતો, બાર વર્ષની કન્યાના પાણિગ્રહણનો અધિકાર મેળવી શકતા નથી. સમર્થ વિદ્વાનોના લેખનું અનુમોદન કરી તે દિશામાં પોતાના જેવા બાલ

દ્રષ્ટાઓને આકર્ષવાથી બાલદ્રષ્ટા લેખકો એ વિદ્વાનોના કાર્યમાં પુષ્ટિ આપે એ લાભ ઇચ્છવા યોગ્ય છે; પણ તે ઉપરાંત વધારે નવીનતા કરવા ઈચ્છનાર બાલદ્રષ્ટિવાળા લેખકના પ્રયત્નથી અન્ય બાલદ્રષ્ટાઓ ઉપર જે કાંઈ આથી વધારે અસર કરે તો દલપતરામ ભાઈની કવિતામાં

"વાડામાંથી પાડું એક છુટું થઈને નાઠું છેક"

એ વર્ણન જેને માટે કરેલું છે તે પાડાનાં કરતાં વધારે ઉત્કર્ષકારક લાભ આ અસરનો ભોગ થનાર બાલદ્રષ્ટાને મળી શકતો નથી. આવા લેખકોની સૃષ્ટિ જ્યારે કોઈ દેશમાં ઉભી થાય છે ત્યારે તેનાથી સર્વ બાળદ્રષ્ટાઓને આવી હાનિ થાય છે, અને એવા લેખકોના ચેપથી એવાને એવા અન્ય લેખકો વધી પડે છે, ત્યારે લક્ષણના અને લક્ષ્યના ઉભયના દ્રષ્ટાઓની સંખ્યા તેમ તેમનું બળ પ્રમાણમાં અસ્ત થાય છે. બાલદ્રષ્ટાઓ લેખક થાય તેમાં આવાં લાભ-હાનિ છે.

યુરોપના ઇતિહાસના વર્ત્તમાન યુગને અર્વાચીન યુગનો ઈતિહાસ ક્‌હેવામાં આવે છે. તે પ્હેલાં તેનો મધ્ય યુગ (Middle Ages) હતો, તે પ્હેલાંના કાળને અન્ધકારનો યુગ (Dark Ages) કહ્યો છે, ને તે પ્હેલાં તેનો પ્રાચીન યુગ હતો. અન્ધકારના યુગમાં યુરોપની સ્થિતિ બહુ વિષમ હતી અને તેમાં લખનાર કે વાંચનાર કોઈ નહતા એટલે વિદ્યાનો પણ અન્ધકાર હતો અને આખા ખંડમાં મ્હોટા ન્હાના સર્વ મનુષ્યો અદ્રષ્ટાઓ જ હતા. એ અન્ધકારયુગ પલટાવા માંડ્યો ને મધ્યયુગનો વા વાવા લાગ્યો તેની સાથે તેમાં બાલદ્રષ્ટાઓની પ્રથમ આછી આછી વસ્તી દેખાવા લાગી અને કાળક્રમે ઉભરાવા–તરવરવા–લાગી. જેમ જેમ મધ્ય

યુગ વૃદ્ધ થવાં લાગ્યો તેમ તેમ આ વસ્તીમાં લક્ષણદ્રષ્ટાઓ દ્રષ્ટિમર્યાદામાં આવવા લાગ્યા અને નવો યુગ બેઠો તેની સાથે લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ પણ દ્રષ્ટિગોચર થયા.

અન્ધકારયુગમાં જ્યારે યુરોપના સર્વ દેશ અદ્રષ્ટાઓથી ભરેલા હતા અને આપણા દેશના જેવા શુકદ્રષ્ટાઓ ન હતા ત્યારે ત્યાં માત્ર પ્રાચીન યુગનાં પુસ્તકો જડસ્વરૂપે અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકશાળાઓમાં પડી રહેલાં હતાં. સૈંકડો વર્ષોને અન્તે આ જુના વારસા ઉપર અનેક પ્રસંગો અને કારણોને બળે તેના વારસોની દૃષ્ટિ પડી, પડતાં ચમકી, અને એ ચમકારાની સાથે બાલદૃષ્ટિઓના વર્ગનો જન્મ થયો.

આ અદ્રષ્ટાઓના યુગનું વર્ણન કરતાં હૅલમ્ નામનો પ્રસિદ્ધ ગ્રન્થકાર કહે છે કે તે કાળે સ્પેનમાં હજાર ધર્મગુરુઓમાંથી એકને પણ એક સાધારણ પત્ર લખતાં આવડતો ન હતો. બીજા દેશોમાં પણ આ સ્થિતિ ઓછીવત્તી હતી અને તેવા કાલમાં થોડાક લખનાર વાંચનાર ઉત્પન્ન થયા ને તે ઘણી ઉતરતી પંક્તિના હતા, છતાં એ ઉજડ ગામમાં એરંડો પ્રધાન જેવા હતા ને આખા દેશમ તેમની કીર્ત્તિ પ્રસરી અને તેમની બુદ્ધિ અપૂર્વ ગણાવા લાગી.

સન ૧૧૩૫ માં પ્રાચીન રોમના ધારાશાસ્ત્રનું એક પુસ્તક આવા એક દ્રષ્ટાના હાથમાં આવ્યું અને તેની દૃષ્ટિમાં એનો ચમકારો થયો. આવાં આવાં બીજમાંથી જે વૃક્ષો ઉગ્યાં તે એવી રીતે ફાલ્યાં કે થોડા કાળમાં બૉલોના, લૉમ્બર્ડી, મૉડેના, મૅંટુઆ, નૅપલ્સ, પૅડુઆ આદિ પ્રસિદ્ધ સ્થાનોમાં

આ ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ જોતા જોતામાં ફેલાઈ ગયો, અને ત્યાંથી યુરોપના બીજા દેશમાં પ્રસર્યો. બાલદ્રષ્ટાઓમાં લક્ષણદૃષ્ટિનાં બીજ આમ વેરાયાં.

રાજાઓ અને મહારાજાઓ આ કાળમાં નિરક્ષર હતા, તેમને પણ સરસ્વતીદેવીના આકર્ષણના હેલારા લાગવા લાગ્યા અને તેમની ઉદારતાથી બારમા સૈકામાં ફ્રાન્સ આદિ દેશોમાં યુનિવર્સિટિઓ–પાઠશાળાઓ–ઉભરાવા લાગી અને તેમાં વિદ્યાવ્યસની વિદ્યાર્થીઓ–બાલદ્રષ્ટાઓ ચારેપાસથી આકર્ષાઈ તરવરવા લાગ્યા. કોઈ કોઈ પાઠશાળાઓમાં તો દશ દશ હજાર સુધી વિદ્યાર્થીઓ થયા. શાર્લ્મેન મહારાજા પોતે પોતાના રાજમ્હેલમાં એક પાઠશાળા સ્થાપી તેનો વિદ્યાર્થી થતાં ‘લજવાયો નહી.’ પ્રાચીનયુગનાં અને એ નવા યુગનાં અનેક શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ તેમાં ચાલવા લાગ્યો. એ શાસ્ત્રોના અભ્યાસે લક્ષણદૃષ્ટિનો વિકાસ મહાબળથી અને મહાવેગથી કરવા માંડ્યો. સન ૧૪૫૩ માં બૉલોનાની પાઠશાળામાં વિદ્યાર્થીઓની–આ બાલદ્રષ્ટાઓની–સંખ્યા વધતાં વધતાં છેક ‘૨૫૦૦૦’ સુધીની નોંધાઈ છે.

એ સર્વેનું ફળ એ થયું કે યુરોપમાં વિદ્યાનો–પ્રાચીન વિદ્યાનો–જીર્ણોદ્ધાર થયો અને તે પ્રસંગ તેમના ઇતિહાસમાં Revival of Learning or of Classical Learning ને નામે ઓળખાય છે. યુરોપની હાલની લક્ષણદૃષ્ટિ અને લક્ષ્યદૃષ્ટિ અને અન્ય સમૃદ્ધિઓમાં આ જીર્ણોદ્ધાર ઘણે અંશે કારણભૂત હતો. એ જીર્ણોદ્ધારનું સાધન ત્યાંની પાઠશાળાઓમાંના અને તે બ્હારના બાલદ્રષ્ટાઓ હતા.

બાલદ્રષ્ટાઓની સૃષ્ટિ યુરોપમાં આવી રીતે લોકકલ્યાણની સાધક થઈ છે. જ્યારે વિદ્યામાત્ર અંધકારયુગમાં ત્યાં અસ્ત થઈ ગઈને સરસ્વતી જડ શબ જેવા સ્વરૂપને પામી ગઈ, ત્યારે બાલદ્રષ્ટાઓએ એના જીવમાં જીવ મુક્યો. બકુલમાલાનાં–બોરસળીનાં–કરમાયલાં જુનાં ફુલોમાંથી જળના સ્પર્શને બળે જુનો સુગન્ધ ફરી નીકળવા લાગે, આઠ માસ સુધી શુષ્ક થઈ પડી રહેલી પૃથ્વીની માટીમાંથી નવી વૃષ્ટિને સ્પર્શે સુગન્ધ નીકળવા માંડે, તેમ બાલદ્રષ્ટાઓના છાંટાઓના સ્પર્શથી યુરોપના આ યુગની સરસ્વતી સુતેલી જાગી અને તેના અનન્ય ભક્ત બાલદ્રષ્ટાઓને–વિદ્યાવ્યસની વિદ્યાર્થીઓને–નવાં લક્ષણનું અને લક્ષ્યનું દર્શન કરાવી પોષક ધાવણ આપવા લાગી.

તેમને તેણે આવો લાભ આપ્યો તો તેના અનન્ય ભક્ત મટી ગ્રન્થોના ભોગી મટી પિતા થવાની વાસનાથી બાલકદશામાંથી જ ગ્રન્થકાર થનાર બાલદ્રષ્ટાઓની સૃષ્ટિ આ મધ્યયુગમાં ઉભી થઈ. તેમની પાસે આ દેવીએ પોતાનું આ લક્ષણલક્ષ્યજ્ઞાનમય તરુણ સ્વરૂપને દેખાડ્યું નહી, અને એ બાલદ્રષ્ટાઓ ઉગ્યા તેવા આથમ્યા ને બાળદશામાં જ વધારે વૃદ્ધિ પામ્યા પમાડ્યા વિના આથમ્યા. પોતાને જોવાના પ્રવાહના તટને છોડી પ્રવાહમાં પડ્યા અને ભયસ્થાનના ભોગ થયા તેનું દૃષ્ટાંત હવે જોઈશું.

ફ્રાન્સદેશમાં મધ્યયુગમાં કેટલાક બાલદ્રષ્ટાઓ કાવ્યવાસનાથી કવિ થયા. ઉત્તર ફ્રાન્સમાં જે કવિઓ આવી રીતે થયા તે ટ્રૂવ્યર નામે ઓળખાયા અને દક્ષિણ ફ્રાન્સના કવિયો ટ્રૂબૅડૂરને નામે ઓળખાયા. ઉભયવર્ગે બાલદ્રષ્ટા

સાક્ષરોના હતા, અને ઉભય વર્ગ લોકપ્રિય પણ હતા. બસો વર્ષસુધી તેમનાં કાવ્યોથી તેમના શ્રોતાલોક મોહિત થતા અને તેમની સ્તુતિ ઘણીરીતે ઘણા કાળસુધી થઈ. પણ જ્યારે ફ્રાન્સની પાઠશાળાઓના વિદ્યાર્થી બાલદ્રષ્ટાઓ ધીમે ધીમે સમર્થ વીર્યવાન વિદ્વાન લક્ષણદ્રષ્ટાઓ થઈ ફ્રાન્સના ઉદયના કારણભૂત થઈ શક્યા અને હજીસુધી તેમના લેખની સંતતિ ચિરંજીવ છે, ત્યારે પાઠશાળાબ્હારના આ કવિયો જાતે વિદ્યામાં કે કવિત્વમાં વધી શક્યા નહી ને ચિરંજીવ પણ થયા નહી. તેમના પછીની વિદ્વાન પ્રજાએ તેમને ક્ષુદ્ર કવિઓમાં ગણી ક્‌હાડ્યા, તેમના ગ્રન્થમાંથી નવી વિદ્યા જન્મી નહી, અને હવે તેમના ગ્રન્થ જોનારને પણ તે વાંચવા ગમતા નથી. તેમનું સ્મરણ માત્ર ઈતિહાસવેત્તાઓને ઉપયોગમાં આવે છે-ઇંગ્રેજોની કબરો ઉપરના નામાક્ષર જેવી રીતે રસ્તાનો જનાર ક્ષણિક કૂતૂહલથી વાંચી ચાલ્યો જાય છે તેમ આ કવિયોનું અને તેમના લેખનું થયું છે. કોઈ એમ ક્‌હેશે કે આ યુગને તેમનાં કાવ્ય ન ગમ્યાં તો હવે કોઈ નવા યુગને ગમશે. તો તે હો. પણ આપણે જાણવાનું એટલું છે કે એ દ્રષ્ટાઓ નિર્વીર્ય નીકળ્યા ને તેમની સરસ્વતી કોઈ જાતનો ગર્ભ ધારી શકી નહી અને વન્ધ્યાવસ્થામાં પરમનિદ્રાને પામી ગઈ. આ દ્રષ્ટાઓને તેમનું ભયસ્થાન આમ નડ્યું.

આખી પ્રજાની અથવા આખા કવિવર્ગની ઇતિહાસદૃષ્ટિએ તુલના કરીયે છીયે ત્યારે આ હાનિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. બાકી તેમના કાળ ઉપર જ દૃષ્ટિ કરીયે છીયે ત્યારે પણ આ કવિઓનું જીવન નિરર્થક થયું એમ ક્‌હેવાનું કારણ અ-

થવા મત નથી. પોતાના કાળમાં પોતાના અદ્રષ્ટા અશિક્ષિત-દેશબન્ધુઓને તેમ પોતાના જેવા દ્રષ્ટાઓને આ કવિલોક પોતાના પ્રસ્તુત ઉચ્ચગ્રાહની તુલામાં ટેકવી શક્યા છે અને પોતાની પુષ્પો જેવી સુવાસના પોતે કરમાતાસુધી જાળવી પ્રસારી શક્યા છે. પણ એ ક્રિયા તો આપણા ભાટચારણો અશિક્ષિત રાજરજવાડામાં ક્યાં કરી શક્યા નથી? ગામડીયાઓપાસે માણભટ વ્યાસ એ ક્રિયા ક્યાં કરી શકતા નથી? પોતાના સહવાસમાં આવતી સ્ત્રીયો ઉપર એક કુલીન આચારવાળી સ્ત્રી જે અસર કરી શકે છે એના જેવી આ સર્વ ક્રિયા લાભકારક છે જ; પણ અમુક વ્યક્તિની કે અમુક જાતિની કે દેશની વિદ્યાની કે જ્ઞાનની સીમા વધારવામાં આવી ક્રિયા જળહીન વાદળાં જેવી નીવડે છે અને એથી પડતો દુષ્કાળ ઓછી આપત્તિ આણતો નથી. બાલદ્રષ્ટાઓ લખવા મંડી જાય છે ત્યારે આવી જાતનાં ભય પોતાની અને પોતાના દેશની વિદ્યાને માથે આણી મુકે છે.

આપણા પોતાના દેશનો વિચાર કરતાં આ દેશના સંપ્રદાયને લીધે આવા ભયમાંથી આપણે આજસુધી મુક્ત રહી શક્યા છીયે, પણ ભવિષ્યમાંયે મુક્ત રહીશું જ એવું કહેવાનું બનતું નથી. આપણા દેશમાં પણ યુરોપના અન્ધકારયુગ અને મધ્યયુગ જેવા યુગ એકથી વધારે વાર પ્રવર્ત્તેલા છે; માત્ર તેમના ક્રમ જુદી જાતના થયલા છે. પણ આપણા અન્ધકારયુગમાં આપણા શુકદ્રષ્ટાઓએ આપણી સરસ્વતીના મૂર્ચ્છાવશ શરીરને સાચવી રાખ્યું છે તો અન્ધયુગોમાં આપણા બાલદ્રષ્ટાઓએ સરસ્વતીના અભ્યાસને છોડી ગ્રન્થકાર થવાની વાસના આજ પ્હેલાં પૂર્વે કદી રાખી

નથી. ઓછામાં ઓછી લક્ષણદૃષ્ટિ પરિપાક પામી જેને પ્રાપ્ત થઈ નથી તેવો સાક્ષર વિદ્વાનમાં લેખાતો ન હતો અને એવો વિદ્વાન થયાવિનાનો પુરુષ ગ્રન્થ લખવાનો લોભ રાખતો ન હતો. તેમાં પણ વિદ્વાનોમાંથી નેવું વિદ્વાનોને તો વધારે વિદ્યાનું શોધન પડતું મુકી લેખનમાં ગાળવા જેટલો સમય મેળવવો ગમતો ન હતો અને તે મેળવવાનું બનતું પણ ન હતું. લક્ષણના અને લક્ષ્યના દ્રષ્ટાઓની આવી સ્થિતિ હતી તો બાલદ્રષ્ટાઓનું તો પુછવું જ શું? આ દેશમાં જેટલા વિદ્વાનો થઈ ગયા છે તેટલા ગ્રન્થકારો થઈ ગયા હત તો રંક મનુષ્યને ઘેર ઘણા બાળક જન્મે ને તેને પાલવવાં, પાળવાં, ને શોધી સાચવવાં પણ કઠણ પડે તેમ આપણા દેશને થાત. આ અવ્યવસ્થામાંથી આપણા પ્રાચીન દ્રષ્ટાઓની વિદ્યાશોધનની વાસનાએ આપણને બચાવ્યા છે, ને અન્ધકારના યુગોમાં પણ આ દેશને યુરોપના જેવા કેવળ અન્ધકારને વશ થવું નથી પડ્યું.

આપણા અન્ધકારના યુગ પણ વિદ્યાના વિષયમાં યુરોપના કરતાં વધારે પ્રકાશવાળા રહેલા છે. એવા યુગ પ્રવર્ત્તી ગયા છે કે જ્યારે ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો પ્રાચીનકાળમાંના **वेदशास्त्रसंपन्न द्विज** મટી ગયા હતા, પણ વૈશ્યવર્ગ પત્ર લખવાનું ભુલી જાય ને હીસાબ રાખતાં પણ આવડતા નથી એમ કહે એવો કાળ કદી આવ્યો નથી ને વ્યવહારને માટે જેટલી દૃષ્ટિ જોઈએ તેટલી તેઓ ઉઘાડી સર્વ કાળે રાખી શક્યા છે. ક્ષત્રિયોમાં અને શૂદ્રોમાં યુરોપના જેવો અંધકાર ઘણી વેળા જણાયો છે, પણ તેમને પણ બ્રાહ્મણોએ જન્મમરણાદિક પ્રસંગને માટે તેમ આસ્તિકતાના વિષયમાં તે-

મના અંધકારની વચ્ચોવચ કંઈક મધ્યરાત્રિના તારાઓ જેવો પ્રકાશ સાચવી રાખી દેખાડેલો છે. ક્ષત્રિયો રાજન્ય મટી રાજપુત્રો ને રજપુતો કુહેવાવા લાગ્યા તે પછી પણ ભાટ ચારણો જેવા બાલદ્રષ્ટાઓની પાસેથી, બાળકની પાસેથી બાળકો વાતો સાંભળે ને ડૂએડૂરો પાસેથી તેમના પોતાના દેશકાળના લોકને મળી તેવી, ન્યૂન પણ કંઈક બાળદૃષ્ટિ, એ બીજી રીતે નિરક્ષર ક્ષત્રિયોને મળતી હતી. ભાટચારણો બાલદ્રષ્ટા છતાં લેખક થવાની વાસના રાખતા તે, કેવળ લખવાની કંડૂ–ચેળ–થી નહી, પણ દેશની સ્થિતિને માટે ક્ષત્રિયોનું ક્ષત્રિયત્વ સાચવવાની વાસનાથી જ, રાખતા હતા. એમની એવી વાસનાનું તારતમ્ય સાક્ષરજીવનના વિષયમાં જમા પાસે જ આવે છે, ને તેનું ઉધાર પાસું ઓછું રૂહે છે. આપણે જાણવાના વિષયમાં આટલી વાત જોઈએ તેટલી જ છે કે આપણા બાલદ્રષ્ટાઓએ આજસુધી પોતાની વાસનાને પોતાના તટસ્થપણાથી બ્હાર નીકળવા દીધી નથી, અને જો કદી તેમ નીકળવા દીધી છે તો અન્ધકારના યુગમાં અદૃષ્ટાઓના અંધાપાના ઔષધનેમાટે જ તેમ કરેલું છે.

આ યુગમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કારોના બળથી આ દેશની વ્યવસ્થા સમજવાની શક્તિને ખોઈ બેઠેલા વ્યવસ્થાપરીક્ષકો આ દેશનાં ધર્મશાસ્ત્રનો ને આ દેશના બ્રાહ્મણોનો, આ દેશને માથે આપત્તિ આણનાર સ્વાર્થી દેશદ્રોહી સત્યદ્રોહી સૃષ્ટિમાં સમાસ કરે છે તેમાં કંઈક અંશે સત્ય હશે તો ઉપર દર્શાવેલે અંશે, એમણે કુહાડેલા ઉધાર પાસા સામે મુકવા, જમાપાસુ પણ છે. સત્ય છે કે આણી પાસના ધર્મોમાં, ધર્મશાસ્ત્રોમાં, અને બ્રાહ્મણ ધર્મગુરૂઓમાં અન્ધકાર યુગને

બળે વ્હેમો, અવિચાર, અજ્ઞાન, અને અનાચાર ઉભરાયલાં છે પણ દહીંમાંથી છાશ ને માખણ જુદાં કરવાં એ નવા વિદ્વાનોના ધર્મ છે ને છાશ ભેગું માખણ જાય નહી તે જોવાનું છે. જે માખણે આવા અન્ધકારમાં સરસ્વતીનું સત્ત્વ જાળવી રાખ્યું છે તે કેવળ આદરયોગ્ય છે એટલું જ નહી પણ થોડી ઘણી છાશ આપણા પેટમાં જવા પામે તેનું જોખમ વ્હોરી લેઈને પણ આ માખણ શોધી તાવવા અને ખાવા જેવું છે. યુરોપના આવા મિશ્રણનો તત્ત્વવેત્તા ત્યાંના દીર્ઘ અન્ધકાર યુગને ઉદ્દેશી લખે છે કે

"If it be demanded by what cause it happened that a few sparks of ancient learning survived throughout this long winter, we can only ascribe their preservation to the establishment of Christianity. Religion alone made a bridge, as it were, across the chaos, and has linked the two periods of ancient and modern civilization. Without this connecting principle, Europe might indeed have awakened to intellectual pursuits, and the genius of recent times needed not to be invigorated by the imitation of antiquity. But the memory of Greece and Rome would have been feebly preserved by tradition, and the monuments of those nations might have excited, on the return of civilization, that vague sentiment of speculation and

wonder with which men now contemplate Persepolis or the Pyramids. It is not, however, from religion simply that we have derived this advantage, but from religion as it was modified in the dark ages. *Such is the complex reciprocation of good and evil* in the dispensations of Providence, that we may assert, with an apparent paradox, that had religion been more pure, it would have been less permanent, and that Christianity has been preserved by means of its corruptions."[1]

આ પછી એ corruptions ની policy નું વર્ણન કરી આ ગ્રન્થકાર લખે છે કે,

" These are certainly no excuses for keeping the people in ignorance; and the gross corruptions of the middle ages are in a great degree assignable to this policy. But learning, and consequently religion, have eventually derived from it the outmost advantage."[2]

ધર્મમાં, ધર્મશાસ્ત્રોમાં, ને ધર્મગુરુઓમાં દોષ જોનારે તેના ગુણ પણ શોધવા જોઈએ, અને તેમના તટસ્થ વિદ્વાન્ દ્રષ્ટા થઈ છાશ અને માખણનું જમા ઉધાર કહાડવા જોઇએ તેનું એક કારણ ઉપરના ગમ્ભીર શબ્દોના અર્થમાં રહેલા દૃષ્ટાંતમાંથી

1, 2. Hallam's Middle Ages, Ch. IX part. 1.

જડશે. ધર્મગુરુના વર્ગરૂપે બાલદ્રષ્ટા થઈ આપણા અંધકારના યુગોમાં ચિરંજીવ રહેલા બ્રાહ્મણોના દોષ વિચારતાં, તેમણે આ દેશની પ્રાચીન સરસ્વતીને અનેક ભયંકર આપત્તિઓની વચ્ચોવચ જીવતી સાચવી રાખીને આપણા હાલના યુગના હાથમાં સોંપી છે અને તેમના સ્વભાવના અને બુદ્ધિના દોષનો મ્હોટો ભાગ–આ દેવીનું આમ રક્ષણ કરતાં તેમણે ખમેલા આખે શરીરે પડેલા અનેક ઘાના સમૂહ જેવો–ગણવો પડશે. તેમ ગણવાની શક્તિ પણ ગમ્ભીર બુદ્ધિના પ્રભાવ વિના મળી શકે એમ નથી તે ઉક્ત ઇંગ્રેજ ગ્રન્થકારના કરેલા શોધથી, તેના રહસ્યના ભાનથી, અને તે રહસ્ય જેવું આ દેશના ઇતિહાસનું રહસ્ય શોધ્યાથી, સમજાશે. આથી આવા દોષ ભવિષ્યમાં ચાલુ રાખવા એવો આશય નથી; આ તો માત્ર ભૂતકાળનો ન્યાય કરવાના અને વર્ત્તમાન બ્રાહ્મણ બાલ-દ્રષ્ટાઓ ઉપર અમીદૃષ્ટિ રાખવાના એક કારણનું–સાક્ષર-જીવનના એક ભયસ્થાનને ઉદ્દેશીને કરેલું–દિગ્દર્શન છે.

હવે આપણા વિદ્યમાન બાલદ્રષ્ટાઓ ઉપર કંઈ દૃષ્ટિ કરીશું અને સાંપ્રત દેશકાળને ઉદ્દેશીને વિચાર કરીશું. એ દૃષ્ટાઓ હાલ ચાર પ્રકારના છે. ૧. કેવળ સંસ્કૃત વિદ્યાના ઉપાસકો. ૨. કેવળ ઇંગ્રેજી વિદ્યાના ઉપાસકો. અને ૩. ઉભયના મિશ્રણના ઉપાસકો. ૪. એમાંથી એક પણ ભાષા ન જાણનાર પણ કેવળ ગુજરાતી ભાષાના ઉપાસકો.

આમાં કેવળ સંકૃત વિદ્યાના ઉપાસક બાળદ્રષ્ટાઓને વિષયે, સર્વ બાળદ્રષ્ટાઓને માટે સામાન્ય રીતે ઉપર કહેલું છે તેમાં, ઉમેરો કરવાનું બાકી રૂહેતું નથી. તેઓ આજસુધી જે પદ્ધતિથી કામ કરતા હતા તેમાં બહુ ફેર થયો નથી. તેમને

લેખનની વાસના વળગેલી જણાય છે ત્યારે ઘણુંખરું પોતે શાસ્ત્રલક્ષણનું દર્શન કરેલું તે અન્ય દ્રષ્ટાઓને કરાવવાના લોભ ઉપરાંત વિશેષ લોભ કે પ્રયત્ન તેમનામાં જોવામાં આવતો નથી. શાસ્ત્રાદિનાં ભાષાંતર, કથાઓ, આદિ લેખો અને ભાષણો કરવાથી બાળદ્રષ્ટાઓ અશિક્ષિત લોકની દૃષ્ટિને સુસ્થિત રાખી શકશે અને તેમાં પોતાનું ડ્હાપણ નહી ઉમેરે ત્યાંસુધી કોઈ હાનિવિશેષ નથી—જે જાતની હાનિઓ પ્રવર્તી ગઈ છે તેની જાતમાં ઉમેરો નથી. બાકી તેમની લક્ષ્ય-લક્ષણ-દૃષ્ટિ ઉઘડવાની અને વિકસવાની આવશ્યકતા તો છે જ, અને સંસ્કૃત વિદ્યા તે કાર્યને માટે બહુ અનુકૂલ છે. કેવળ ઇંગ્રેજી વિદ્યાના અને મિશ્ર વિદ્યાઓના ઉપાસકોની દૃષ્ટિના હાલ ત્રણ પ્રકાર છે. કેટલાક પોતાની ઇષ્ટ વિદ્યાના વ્યસની બાલદ્રષ્ટા છે અને લેખનકંડૂને અંકુશમાં રાખી કેવળ અભ્યાસમય સાક્ષર જીવન ગાળે છે. હીંદુસ્થાનના અન્ય પ્રાંતોમાં આ વર્ગ છે તેવો ગુજરાતમાં ન જેવો છે. તે જ્યાં છે ત્યાં અભિનંદનીય છે. તેમની બાલદૃષ્ટિ લક્ષણ જોતાં શીખે તો તે ઇષ્ટ છે. તેમની દૃષ્ટિનાં ઉચ્ચગ્રાહ તેમના વ્યવહારને વળગે તો તે તેમનો ધર્મ અને તેમની દૃષ્ટિની સફળતા છે. લખવાના વ્યસનથી તેઓ દૂર રહે તે તેમને ને દેશને લાભકારક છે તેટલું જ તેમની સંસ્કાર પામેલી દૃષ્ટિના ઉચ્ચ સંસ્કાર તેમના ગૃહસંસારમાં, તેમના વ્યવહારમાં, તેમના આચારમાં, અને તેમની બીજી સર્વ વાસનાઓમાં સ્ફુરે ત્યારે જ તેમની દૃષ્ટિનો લાભ તેમણે સારી રીતે મેળવ્યો એમ ગણવાનું છે. તેમ જ એ દૃષ્ટિના વિષયમાં આવેલા અધમ વિષય એમને છેતરી લોભાવી એમની વાસનાઓમાં પ્રતિબિમ્બિત

થાય નહી અને એમને અધોગતિ આપે નહી એ સાચવવાનું છે. કવિતાને અને રસને નામે ઘણાં મનુષ્ય અધોગતિ પામે છે. વાંચવાના અને વિચારવાના વિષયમાં વિવેક કરનાર આ અધોગતિ નહી પામે. આ વિદ્યાઓના ઉપાસકોનો બીજો પ્રકાર લેખનવાસનાવાળો છે ને ત્રીજો પ્રકાર વાંચવાની કે લખવાની વાસના વિનાનો છે.

આ ત્રીજા પ્રકારનો વર્ગ આપણી શાળાઓમાંથી અને યુનિવર્સિટિની પરીક્ષાઓમાં ઉતરી કેવળ ઉદરાર્થે ઉદ્યોગમાં પડેલા ઘણા સાક્ષરોનો છે. આ સાક્ષરો એક કાળે વરેલી સરસ્વતીને સંસારને બળે ભુલી જાય છે અને તેમનાં ઘરમાં તે વસે છે તે રાજાઓની દુહાગણ રાણીઓના કરતાં જુદી સ્થિતિમાં વસતી નથી. તેઓને તેની વાસના કોઇ કાળે પણ અંતઃકરણપૂર્વક હશે કે નહીં તે શોધવું ને કહેવું કઠણ પડે એમ છે. કાલિદાસે શૃંગારરસને ઉદ્દેશી મેઘદૂતમાં કહેલું છે કે **ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः । સરસ્વતીરહસ્યનું** આવું દર્શન અને આવું આસ્વાદન આ સાક્ષરોએ કોઈ કાળે પણ કરેલું હોય તો તેનો ત્યાગ તેમનાથી થઈ શકત જ નહીં એવો અનુભવ સત્ય હોય તો એ દેવીને ભુલી જનારને તેનો ત્યાગ આમ કરી શકનાર સાક્ષરોએ આવું દર્શન કે આસ્વાદન કદી કર્યું જ નથી અને પાઠશાલાદિમાં તેમનો કાળ અને પ્રયાસ આ વિષયમાં કેવળ વ્યર્થ ગયો છે અને તેમને “ ડિપ્લોમા ” આપનાર અધિકારીઓના ઉપદેશ એ ડિપ્લોમાના અધિકારહીન હૃદયોમાં પડ્યા છે એવાં અનુમાન કરવા યોગ્ય છે. પોતે બી. એ. આદિ પરીક્ષાઓમાં પાસ થયા તે દિવસથી જ પુસ્તકો સાથે પ્રીતિ બંધાઈ એવું ગણવાને

સ્થાને તે દિવસથી જ એ બલાત્કારની પ્રીતિને અને પુસ્તકોને નવ ગજના નમસ્કાર કરી, એક મ્હોટા કેદખાનામાંથી છુટ્યા હોય ને નીરાંતે શ્વાસ ખાવાનો સુખકારક અવકાશ મળ્યો હોય એવું અનુમાન કરવાનું કારણ આ વર્ગના કેટલા સાક્ષરોના કાળક્ષેપના વિધિમાંથી મળે છે? આવા પુરુષોમાંથી વિદ્યાના વ્યસનીઓ ચાળી ક્હાડતાં કોઇને વાર લાગે એમ નથી એવી એ વ્યસનીઓની સંખ્યા થોડી છે. પ્રવૃત્તિમાંથી અવકાશ થોડો મળે છે એવું કારણ–નિમિત્ત–બતાવનારાઓને માટે આપણી હાઇકોર્ટના ત્રણ દેશી જજો–તેલંગ, રાનડે, અને ચંદાવરકરનાં દૃષ્ટાંત પ્રત્યક્ષ છે. લખવાની કળા સર્વમાં હોતી નથી, પણ વાંચનારનું મહાત્મ્ય ઓછું નથી તે દર્શાવવાને ગ્રન્થકાર થયા વિના કેવળ વાંચવા વિચારવાના વ્યસનથી મહત્ત્વ પામનાર પુરુષોનાં દૃષ્ટાંત—રાજા સર ટી માધવરાવ, ગ્રન્થકાર થવું પડ્યું તે પ્હેલાંની અવસ્થામાં પણ પ્રસિદ્ધ થયલા આપણા દેશના પરમ મિત્ર દાદાભાઈ નવરોજજી, અને મી. જસ્ટીસ ચંદાવરકર—આદિનાં જીવનમાંથી મળશે. તેઓમાં ગ્રન્થકર્ત્તા થયા વિના વિદ્યાનાં વ્યસન દેખાયાં છે. તો આપણા બી. એ. એલએલ. બી. એલ. એમ. આદિ પરીક્ષામાં સફલ થયલા સાક્ષરો ધારે તો જીવનપર્યંત એક બાળદૃષ્ટિ સાધવામાં તેમને અવકાશ કે અન્ય અનુકૂલતા મેળવતાં તેમના પોતાના આલસ્ય અને અદૃષ્ટિ વિના બીજું કાંઈ પણ વિઘ્ન આવતું હોય એ માનવું કઠણ છે. Where there is will, there is way. આમને વાંચવાની વાસના તો શું પણ ઇચ્છા પણ નથી. વાંચવાથી પોતાનું કલ્યાણ થવાનું માનતા હોય તો વાંચ્યા વિના રૂહે નહી. વાંચવાથી દેશનું

કલ્યાણ જોવાની શક્તિ આવે છે એટલું જો તેઓ કહી શકતા હોય તો આ કલ્યાણ થાવ કે ન થાવ, દેશમાં હોળી લાગો કે દીવાળી થાવ, તેની તેમને પરવા જ નથી. એ સર્વ માનવા છતાં, તેમની ઉદ્યોગવૃત્તિ આ દિશામાં જાગી શકતી જ ન હોય તો તો તેમની ઇચ્છા–પ્રવૃત્તિની શક્તિ–will-power નપુંસક છે એમ જ કહેવું જોઈયે, અને દેશને માથે દુષ્કાલાદિક વિપત્તિઓમાં જેવું દેશનું હીન પ્રારબ્ધ રહેલું ગણીયે છીએ તેવું જ છતે દીવે અંધકારમાં આરામ કે આનંદ માનતા કે પામતા આ સર્વ અદ્રષ્ટા સાક્ષરોની આ અપ્રવૃત્તિમાં પણ દેશનું એવું જ હીન પ્રારબ્ધ રહેલું ગણવું જોઇએ.

આપણા કેવળ ગુજરાતી જાણનારા બાળદ્રષ્ટાઓનાં ભાગ્ય સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી જાણનાર દ્રષ્ટાઓના લેખ ઉપર રહે છે. લક્ષ્ય અને લક્ષણનાં દર્શન કરવાની શક્તિ પ્રથમ વર્ગમાં નથી ને તે કરવાની શક્તિ હોય તો વૃત્તિ કે પદ્ધતિ પાછલા બે વર્ગમાં નથી. જ્યાંસુધી આ તામસી વૃત્તિ ચારે પાસ વિસ્તાર પામી છે ત્યાંસુધી સામાન્ય જોનારને નિરાશા થાય તો નવાઈ નથી. એ નિરાશામાં આશાનાં કિરણ નથી એવું નથી. સંસ્કૃત ગ્રન્થોનાં ભાષાન્તર જેવી તેવી રીતે પણ પુષ્કળતાથી વર્ષવા લાગ્યાં છે તેવાં ઇંગ્રેજીનાં ભાષાંતરનાં નામ પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોમાં જોતા નથી. એ વસ્તુના ગ્રાહક નથી માટે તેને માટે ઝાઝો પ્રયાસ નથી એ કારણ કંઇકે અંશે સત્ય છે, તો કંઈક અંશે ભુલાવો ખવરાવે એવું છે. કેટલાંક માસિક પત્રોમાં ઇંગ્રેજી કવિયોનાં અનુકરણ તેમ ભાષાન્તર ઉભય આવે છે. પણ તે શ્રમ લીધા વિના સમજાય એવાં હતાં નથી અને વર્ત્તમાન પદ્ધતિથી વિચાર અને ભાષા બે વાનાં

જુદાં પડે એટલે વાંચનાર બે વાર વાંચે અને ઇંગ્રેજી તેમ સંસ્કૃત ઉભયનો ભોમીયો હોય તો જ કાંઈ રસ પડે એવું હોય છે. આ લેખકોનો મ્હોટો ભાગ બાલદ્રષ્ટાઓનો હોય છે, અને તેમ ન હોય તો પણ બાલદ્રષ્ટા વાંચનારને માટે લખતો હોય એવો આભાસ ઘણુંખરું કરાવે છે. જો આમ છે તો બાળકો જાતે ખાતાં નથી પણ સમજાવી સમજાવી પટાવી લલચાવી પ્રસન્ન કરી સ્હેલાઈથી પચે એવું ને જીભને ગમે એવું અન્ન બાળકોને આપીયે ત્યારે જ તે ખાય છે ને તેનો લાભ પૂર્ણ રીતે પામે છે એ પદ્ધતિ સમજી નવા લેખકો આપણા ગુજરાતી બાલદ્રષ્ટાઓને સાહિત્યના પ્રસાદ ચખાડશે ત્યારે જ તે ચાખશે ને ત્યાં સુધી તો તે પ્રસાદ ખાધા વગરના વાસી ધાન્યની દશાને જ પામવાનો. આ બાલદ્રષ્ટાઓને માટે બાલદ્રષ્ટા લેખક જેવાં થવું ને ઉંચી જાતના સ્વાદના તેમને રસિક અને પરિચિત કરવા એ આપણા ઇંગ્રેજી અને સંસ્કૃત વિદ્વાનોનો ધર્મ છે. પણ એ ધર્મને અંગે ચતુરતા જોઈએ છીયે. આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થકારોના સહવાસના અને સંસ્કારના પટ આપી આ ચતુરતાનું અત્તર ક્હાડવું–ક્હાડનારને આવડશે તો આ દેશનાં તેમ પરદેશનાં ઉત્તમ પુષ્પોનો વાસ ચિરકાળ માટે ગુજરાતી બાલદ્રષ્ટાઓના રસનેંદ્રિયને તૃપ્ત કરી પોષવા સમર્થ થશે.

આ માર્ગે યત્ન કરવાને નિમિત્તે આપણા કેટલાક ગુજરાતી બાલદ્રષ્ટા લેખકો, સંસ્કૃત અને ઇંગ્રેજી ઉભય ભાષાઓમાં ગદ્ય અને પદ્યના ઉત્તમ ગ્રન્થોના માર્ગને પડતા મુકી, સરલ ભાષાને નામે, કાવ્યચમત્કારને નામે, શ્રોતા વર્ગની સંમતિ અને અનુમતિને નામે, રૂપવાળા અને જનમનરંજક લેખો

લખ્યાં જાય છે અને પોતાના વાંચનારની સંખ્યાથી અને સ્તુતિથી ભુલાવો ખાઈ, પોતાના લેખમાં ભાવી સાહિત્યને ઉત્પન્ન કરે એવું વીર્ય કે બીજ છે કે નહી તેનો વિચાર કરી શકતા નથી. આમાં કાંઈ નવાઈ નથી, કારણ ઉપર કહેલું છે તેમ બાલદ્રષ્ટાઓનું આ મ્હોટું ભયસ્થાન છે અને એ ભયસ્થાન ફ્રાન્સના ટ્રૂબેડૂર વર્ગને નડ્યું હતું તે જ રીતે આપણા ઉક્ત પ્રકારના બાલદ્રષ્ટાઓને નડે છે એ, નીચેના ઇંગ્રેજી લેખમાંની કથા સાથે આપણા આ વર્ગના લેખને સરખાવી જોયાથી અને તેમાં કેટલું બધું મળતાપણું છે તે ધ્યાનમાં લીધાથી, સમજાશે.

"The troubadours chiefly confined themselves to subjects of love, or rather gallantry, and to satires, which are sometimes keen and spirited. No romances of chivalry and hardly our tales are found among their works. There seems a general deficiency of imagination, and especially, of that vivid description which distinguishes robust genius in the period of society. In the poetry of sentiment, their favourite province, they seldom attain any natural expression, and consequently produce no interest. It must be allowed, however, that we cannot judge of the troubadours at a greater disadvantage than through the prose translations of Millot. *Their poetry was entirely of that class which is allied to music, and excites*

the fancy or feeling rather by the power of sound than any stimulancy of imagery and passion. Possessing a flexible and harmonious language, they invented a variety of metrical arrangements, perfectly new to the nations of Europe. The Latin hymns were striking but monotonous, the metre of the northern French unvaried; but in Provencal poetry, almost every length of verse, from two syllables to twelve, and the most intricate disposition of rhymes, were at the choice of the troubadour. The canzoni, the sestine, all the lyric metres of Italy and Spain, were borrowed from his treasury. With such a command of *poetical sounds,* it was natural that he should inspire delight into ears not yet rendered familiar to the artifices of verse; and even now the the fragments of these ancient lays, quoted by M. Sismondi and M. Ginguene, *seem to possess a charm that has evaporated in translation.* Upon this harmony and upon their facility with which mankind are apt to be deluded into an admiration of exaggerated sentiment in poetry, they depended for their influence. And however vapid the songs of Provence

may seem to our apprehension, they were undoubtedly the source from which poetry for many centuries derived a great portion of its habitual language."

—*Hallam's Middle Ages.*

બાલદ્રષ્ટાઓનો શુદ્ધ વિષય પુસ્તકોના ચેતન પ્રવાહ છે તેનો તટ છોડી, તટસ્થ મટી, એ પ્રવાહને જાતે ધક્કેલવાના લોભથી એ પ્રવાહના વાહક લેખકો થવાના લોભમાં એ દ્રષ્ટાઓ પડે છે ત્યારે તે અવસ્થામાં જે લાભ અને ભય રહેલાં છે તે ઉભયનું મિશ્ર દૃષ્ટાંત ટ્રૂબેડૂરોના ઇતિહાસમાં ઇતિહાસ પર્યેષક હૅલમ્ ઉપર પ્રમાણે દર્શાવે છે. આમો ભક્ત કહે છે કે,

"નાર ન્હાનડી હવું પ્રસૂત,
"વળતી વાધે નહીં અદ્દ્ભુત.

તે રીતે જાતે ન્હાની સમૃદ્ધિવાળા આ બાળદ્રષ્ટાઓ જ્યારે લેખને પ્રસવ આપે છે ત્યારે તેમની પોતાની સમૃદ્ધિ વધતી અટકી પડે છે. સરસ્વતીના ચેતન અર્થ ઉપર ઠરવાનો મોહ અને અભ્યાસ એક કાળે હોય છે તેને લખવાના લોભનું બળ, તેમને અન્ય ગ્રન્થોમાંથી આકર્ષી લેઈ, તેમના પોતાના સૂજેલા ગ્રન્થોમાં ડુબાડે છે. તેમનો લક્ષ્ય વિષય આમ બદલાય છે ને લક્ષણદ્રષ્ટાઓના અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓના ગ્રન્થોની સમૃદ્ધિ તેમની દૃષ્ટિમાં ભરાવી જોઈએ તેને સ્થાને તેમની પોતાની જ બુદ્ધિની સમૃદ્ધિ તેમની દૃષ્ટિમાં ભરવા લાગે છે. એ સમૃદ્ધિ આથી વધવાને બદલે ખરચાઈ જાય છે. અપવાસીના ઉદરમાંના જઠરાગ્નિને અન્ન મળતું નથી ત્યારે તે અગ્નિ

ઉદરના પોતાના જ સત્વને અને અંશોને ચુસવા માંડે છે તેમ સમર્થ ગ્રન્થોમાંનું અન્ન મળતું બન્ધ થતાં આ લેખક-દ્રષ્ટાઓ પોતાની જ બુદ્ધિના સત્ત્વને ચુસે છે, તેમાંથી જ તૃપ્તિ શોધે છે, અને તેમના લેખમાં આ સર્વ ક્રિયાના સારા અને નરસા આકારોનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે તે આ ટૂબેડૂરોના દર્પણ જેવા ઉપરના લેખમાં આવેલું છે.

મનુષ્યની બુદ્ધિને ભોજનમાટે અને પોષણમાટે કંઈ પણ વિષય જોઇએ છીયે. જે દ્રષ્ટાઓને આવો વિષય અન્ય લેખકોના ચેતનભાગમાંથી મેળવવાનો અભ્યાસ હોય છે તેમને જાતે લખવાનો અભ્યાસ વધતાં વાંચવાના અભ્યાસને માટે અવકાશ મળતો ઓછો થાય છે. અને તેના ઉપરનો મોહ પણ ઓછો થાય છે. સંસારરસિક બુદ્ધિઓને તેમની વિચારશક્તિ, મોહકશક્તિ, વર્ણનશક્તિ, શોધકશક્તિ અને કલ્પનાશક્તિ એમ પાંચ શક્તિઓ સંસારની જાળ ગુંથવા અથવા ઉકેલવા પ્રેરેછે, ત્યારે પુસ્તકરસિક બુદ્ધિઓને એમની એ જ શક્તિઓ પુસ્તકોનાં લક્ષણ ગુંથવા અથવા ઉકેલવા પ્રેરે છે. જે બુદ્ધિઓ પુસ્તકરસિક હોવા છતાં તેના લક્ષણ જોઈ શકતી નથી પણ કેવળ બાલદૃષ્ટિરૂપ હોવાથી માત્ર પુસ્તકોની ચેષ્ટા જોઈ શકે છે, તે બાલબુદ્ધિઓ, બાલકો પેઠે, માત્ર મ્હોટાં પુસ્તકોની ચેષ્ટાનું અનુકરણ કરી શકે છે અને ઉપર કહેલી પાંચે શક્તિઓ તેઓમાં બાળભાવે સ્ફુરતી હોય છે તે આ ચેષ્ટાના અનુકરણને—ચેષ્ટાનુકરણને—પોતાનાં બાલભાવથી સ્ફુરિત કરે છે. ગ્રન્થકારોની ચેતન શક્તિઓમાંથી જે શક્તિના પ્રસવ પોતે જોયા હોય એવા ગ્રન્થોનું ચેષ્ટાનુકરણ આવા બાલદ્રષ્ટાઓના લેખોમાં આવે છે. કોઈ દ્રષ્ટા આવી રીતે

રસનું તો કોઈ તર્કનું અનુકરણ કરે છે; કોઈ વિચારનું તો કોઈ ભાષાનું અનુકરણ કરે છે. અનુકરણ અનુકરણમાંયે ફેર હોય છે. સમર્થ દૃષ્ટિવાળા દ્રષ્ટાઓ અનુકરણ નથી કરતા એમ નથી હોતું; પણ એમના કરેલા અનુકરણથી અનુકૃત લેખકના આશય ઉચ્ચ પરિપાક પામે છે ને તેમના ગુણાશય વિકાસ પામે છે. પણ બાલદ્રષ્ટાઓના કરેલા ચેષ્ટાનુકરણમાં અનુકૃત દ્રષ્ટાના આશય જડચેષ્ટાનુરૂપ અધોગતિ પામે છે ને તેમના દોષાશય વિકાસ પામે છે. રસ, વિચાર અને તર્ક એ પુસ્તકોના ચેતન આશય છે તેમાં બાલદ્રષ્ટાઓ અસાર બીજેને ઉગાડે છે અને એ આશયોના મર્મને વિકાસ આપવાને સ્થાને પોતાના પ્રમાદથી તે મર્મને જડ થવા દેઈ તેની આશપાશના જડ છોતરાં જેવી ભાષાને જ વિકાસ આપવામાં કાર્યસમાપ્તિ માની બેસે છે. જો આ આશય જીવતા હોય ને સબળ થતા હોય તો ભાષાના ચમત્કાર–સુન્દર જીવની સુન્દર શરીરાકૃતિ પેઠે–પોતાના જીવ જેવા આ આશયોમાં કાંઈ વધારે પ્રોત્સાહક શક્તિ મુકી શકે છે. સમર્થ દ્રષ્ટાઓ આવી રીતે સુવર્ણ અને સુગન્ધ ઉભયનો સંયોગ ઉત્તમ રીતે કરી શકે છે અને તેમ કરવાના પ્રસંગ–અપ્રસંગનો વિવેક રાખી શકે છે. પણ બાલદ્રષ્ટાઓમાં એ સંયોગ યોજવાની કુશળતા તેમ એ વિવેક સમજવાની શક્તિ પરોક્ષ હોય છે એટલે તેમનાં કરેલા અનુકરણમાં લેખના ચેતનભાગને કરમાઈ જવા દેઇ તેના છોતરાંની પાછળ–તેની ભાષાની પાછળ–શબ્દાલંકાર વગેરેની સમૃદ્ધિના શૃંગાર લટકાવવામાં આવે છે. આથી અર્થવર્ણનવડે ચિત્તને પ્રત્યક્ષ ભરવાને ઠેકાણે ધ્વન્યાત્મક વર્ણનની સામગ્રી એકઠી થાય છે; તર્કાલંકારના પ્રવાહી ફુવારાને

સ્થાને અશબ્દરૂપ આપી અક્ષરનાં ચિત્ર ક્‌હાડવામાં આવે છે; હૃદયમર્મને પલાળનાર રસને સ્થાને શ્રવણમાર્ગના સુંવાળા સ્થૂલ મર્મને ઝડઝમકાદિથી ઉંચા નીચા કરવામાં આવે છે; રસાત્મક કાવ્યને સ્થાને અશબ્દ અક્ષરોના સ્વરનું ગાન ભરવામાં આવે છે ને ગાનને કાવ્ય ક્‌હેવામાં આવે છે; અને આ પ્રમાણે આ ચેષ્ટાનુકરણને બળે અનેક વ્યુત્ક્રમ ઉભા થાય છે. મનુષ્યની ચેતન બુદ્ધિને સ્થાને આ નાટ્યથી ગારુડીની વાદિત્રશિક્ષા સરસ્વતીદેવીના પુસ્તક મન્દિરનો વહીવટ કરવાનો અધિકાર પામે છે અને બાલદ્રષ્ટાઓ તેમ પ્રાકૃત અદ્રષ્ટાઓ આ જડ વહીવટથી અધિકાધિક જડતાના પંકમાં ડુબતા જાયછે.

ટ્રૂબેડૂરોના કાળમાં જોડે જોડે પાઠશાળાઓ ઉભરાઈ ન હત તો તેમણે આણેલી ઉપર પ્રમાણે આણવા માંડેલી અધોગતિમાંથી ત્યાંની વિદ્યા બચત નહીં. આપણા બાલદ્રષ્ટાઓને આ ટ્રૂબેડૂરોના ઈતિહાસમાંથી પોતાના ભયનો જેટલો બોધ લેવાનો છે તેટલો જ લાભનો બોધ ત્યાંના 'ટ્રૂવ્ય' નામના કવિવર્ગના ઇતિહાસમાંથી લેવાનો છે.

આપણા ઇંગ્રેજી વિદ્યાવાળા ગુજરાતી લેખકો કેટલાક ભાગને માથે જે શુષ્ક લેખ લખવાનો આરોપ આવેલો છે તેવો જ આરોપ આ ટ્રૂવ્યરોને માથે ગણાયો છે. તેમના અને ટ્રૂબેડૂરોના ગુણદોષ અને ભાગ્યાભાગ્ય સરખાવતાં ઇતિહાસશોધક હેલમ લખે છે કેઃ—

"Besides these romances of chivalry, the trouveurs displayed their powers of lively nar-

ration in comic tales or fabliaux (a name sometimes extended to the higher romance,) which have aided the imagination of Boccace and La Foutaine. These compositions are certainly more entertaining than those of the troubadours; but, contrary to what I have said of the latter, *they often gain by appearing in a modern dress*. Their versification which doubtless had its charm when listened to around the hearth of an ancient castle, is languid and prosaic, and suitable enough to the tedious prolixity into which the narrative is apt to fall, and though we might find many sallies of that arch and sprightly simplicity which characterizes the ancient language of France and England, it requires, upon the whole, a factitious taste to relish these Norman tales, considered as poetry in the higher sense of the word, distinguished from metrical fiction."

ટ્રૂબેડરો અને ટ્રૂવ્યરોના આવા ગુણદોષો છતાં ઉપરનો લેખક સરવાયું ફ્હાડી સૂચવતો હોય તેમ અન્ય દેશની કથા કરતાં લખે છે કેઃ—

"From the struggles of the spirited republics (of Italy) against the emperors and their internal factions we might, upon all gen-

eral reasoning, anticipate the early use and vigorous cultivation of their native language. Even if it were not ripe for historians and philosophers, it is strange that no poet should have been inspired with songs of triumph or invective by the various fortunes of his country. But on the contrary, the poets of Lombardy *became troubadours and wasted their genius* in Provencal love strains at the courts of princes."

ટ્રૂબેડૂરોનાં શબ્દાદિ ચમત્કૃતિ ભરેલાં કાવ્યોમાં તેમના પોતાના સમયના વર્ગને માટે ચમત્કૃતિ વધારે હતી, પણ તેમની અને લોકની સનાતન વિચાર સમૃદ્ધિને માટે તે જ્યાં ત્યાં વન્ધ્યા નીવડી. ટ્રૂવ્યરોનાં શુષ્ક પણ સવિચાર કાવ્યોમાં તાત્કાલિક સંભાવના મેળવવાની શક્તિ ઓછી હતી, પણ જેટલી થોડી ઘણી પણ એવી શક્તિ હતી તે તેમના દેશની સાક્ષર ભાવનાની વાડીને સમૃદ્ધ કરવાને વીર્યવતી નીવડી. આવા બાલદ્રષ્ટાઓ આમ લેખક–કર્મ આરંભે ત્યારે તેમની લેખની તેમના વાંચનાર વર્ગની મનોભૂમિમાં સાક્ષરસમૃદ્ધિનાં બીજ ઉગાડી શકશે કે નહી તે જોવાની કસોટી એવી સમજાય છે કે તેવા લેખોનાં અન્ય ભાષાઓમાં ભાષાંતર કરવાં. ભાષાંતરની ક્રિયાથી શબ્દાદિ જડ ચમત્કાર છુટી જાય છે ને માત્ર સાક્ષરતાની ચેતન સમૃદ્ધિ અન્ય ભાષામાં સંક્રાન્ત થાય છે. અન્ય ભાષાઓમાં પણ આ લેખ પોતાની આ સમૃદ્ધિ જાળવી શકે તો તે લેખને સવીર્ય સમજવો ને ભાષાંતરમાં એ સમૃદ્ધિ દેખાય નહી તો તે સમૃદ્ધિના શુદ્ધ

બીજનો તેમાં અભાવ જ ગણવો. પુનર્જન્મ જડ વસ્તુનો થતો નથી પણ ચેતન અંશનો થાય છે તે નિયમ આમાં પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

પોતાનો વાંચવાનો વિષયપ્રવાહ મુકી લખવાના પ્રવાહમાં ભળતાં બાળદ્રષ્ટાઓને માટે જે વિવેક અને ભય છે તે ઉપર દર્શાવ્યાં. સમાન વયનાં બાળક પોતપોતામાં કેટલાક અરસપરસ બોધની આપ–લે જેવી સ્હેલાઇથી કરે છે તેવી પદ્ધતિનું અનુસરણ પ્રૌઢ વયના સુશિક્ષિત ગુરુથી પણ બનવું કઠણ પડે છે, માટે બાળકને બાળકદ્વારા બોધ કરવા દેવો કંઇક આવશ્યક થાય છે; તેમ નિરક્ષર જનોને અને બાળદ્રષ્ટાઓને બોધ મળે તો તે આકર્ષક અને સફળ થાય એટલા હેતુથી જ બાળદ્રષ્ટાઓ લેખકનું કામ આરંભે તે ઉપયોગી છે. પણ એક બાલકની સંગતિમાં પડેલું બીજું બાળક એ જ સંગતિથી વધારે બાલિશ વ્યસનમાં ન પડે અથવા પોતે હજી વધારે વયને પ્હોંચવાનો અને એ વધારે વયના સંસ્કારોને યોગ્ય થવા પરિપાક પામવામાં પાછળ ન પડે એટલી મર્યાદા પણ આ સંગતિને માટે આવશ્યક છે. તે જ ન્યાયે બાલદ્રષ્ટા લેખકના હાથમાં જતા બાલદ્રષ્ટા વાંચનાર સાક્ષરતાના ચેતન ભાગના વ્યસની મટી તેના જડભાગથી મોહિત થાય તો તે મૂઢ બને છે તે ભયસ્થાનમાંથી તેને અને તેને માટે લખવા બેસનાર બાલદ્રષ્ટાને માથે મર્યાદાઓ મુકવાની પ્રાપ્ત થાય છે. ટૂએડૂર અને ટૂવ્યરોનાં અને તેમનાથી થયલી લોકસ્થિતિનાં દૃષ્ટાંત આ વિવેક દર્શાવવાને માટે ઉપયોગી છે, પણ તેનું સૂક્ષ્મ મનન કરવાથી જ તે ઉપયોગ સમજાશે.

આપણા દેશમાં અર્વાચીન કાળને અનુસરી બાલદ્રષ્ટારૂપે સાક્ષરજીવન ગાળનારની કેટલી આવશ્યકતા છે, તેમનો અધિકાર અને ધર્મ ક્યારે અને કેવો પ્રાપ્ત થાય છે, અને કેવા ભયમાંથી મુક્ત રહેવા તેમણે જાગૃત રહેવાનું છે તે સર્વનું ઉપર પ્રમાણે દિગ્દર્શન થયું. હવે આપણે એથી ઉચ્ચતર સાક્ષરજીવન ભણી દૃષ્ટિ કરીશું.

પ્રકરણ ૮ મું.

લક્ષણદ્રષ્ટા.

સામાન્ય લોકદૃષ્ટિની નિરક્ષર મર્યાદા ઓળંગી સાક્ષર દૃષ્ટિના ઉત્તરોત્તર અધિકાધિક શક્તિવાળા અને ઉચ્ચતર ભાવનાવાળા પ્રકારો જોતા જોતા આપણે એટલે સુધી આવ્યા છીયે કે અત્યાર સુધી જે કેવળ લોકોપકારક દૃષ્ટિનો પ્રકાર આપણે જોતા હતા તેને સ્થાને લોકોપકારક અને લોકોપદેશક એ ઉભય કાર્યના સાધક વર્ગની દૃષ્ટિઓનું દર્શન કરવાને આપણે હવે કંઈક પ્રયત્ન કરી શકીશું. શુકદ્રષ્ટાઓને અધિકાર માત્ર અક્ષરોના જડપ્રવાહને દૃષ્ટિગોચર કરી સંચિત કરવાથી સમાપ્ત થાય છે, અને બાલદ્રષ્ટાઓનો અધિકાર અક્ષરોના ચેતનપ્રવાહને દૃષ્ટિગોચર કરી તેમાં લય પામવાથી સમાપ્ત થાય છે, ત્યારે બાકીના સર્વ સાક્ષર દ્રષ્ટાઓના અધિકાર પોતાને દૃષ્ટિગોચર થતા પ્રવાહને અન્ય સાક્ષરોની દૃષ્ટિઓમાં પ્રતિફલિત કર્યા વિના સમાપ્ત થતા નથી. આ પ્રતિફલનને લોક ઉપદેશ કહે છે. એ પ્રતિફલન ગ્રન્થદ્વારા તેમ જિહ્વાદ્વારા કરવામાં આવે છે. સમાન શક્તિના સાક્ષરો જ્યારે પરસ્પર પ્રતિફલન કરે છે ત્યારે તેનું નામ ચર્ચા કહેવાય છે, અને અધિક શક્તિવાળા સાક્ષરની દૃષ્ટિમાં પડેલો વિષય ન્યૂન શક્તિવાળાની દૃષ્ટિમાં પ્રતિફલિત થાય ત્યારે તે ખરા અર્થમાં ઉપદેશ કહેવાય છે. બાલદ્રષ્ટાનું જીવન લોકોપકારક છે પરંતુ ઉપદેશ કરવાનો અથવા ગ્રન્થ લખવાનો અધિકાર તેને અમુક મર્યાદા બ્હાર નથી એવું આપણે પૂર્વે

જોઇ ગયા છીયે. ચર્ચાના ઉદ્દેશથી કે ઉપદેશના ઉદ્દેશથી પોતાનો દૃષ્ટ વિષય અન્ય દૃષ્ટિમાં પ્રતિફલિત કરવાનો અધિકાર લક્ષણદ્રષ્ટાઓ અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓને પ્રાપ્ત થાય છે તેનું કારણ એવું છે કે તેમણે દૃષ્ટિગોચર કરેલા વિષયમાં કાંઈક અપૂર્વતા હોય છે. તેમના દૃષ્ટવિષય તેમના શરીરની સાથે નાશ પામે તો સંસારને હાનિ થાય માટે જ તે વિષયના લોકોપકારક સંગ્રહને માટે તેનું પ્રતિફલન આવશ્યક છે અને તેથી જ આ પ્રતિફલન કરવાનો આ દ્રષ્ટાઓનો અધિકાર છે.

પ્રાચીન બ્રાહ્મણો સાક્ષરજીવન ગાળતા એટલું જ નહી, પણ તેમનો મ્હોટો અથવા ન્હાનો ભાગ દેશકાળ પ્રમાણે લક્ષણદ્રષ્ટાઓનો અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓનો હતો અને તેમનાં મસ્તિકમાં, તેમનાં હૃદયોમાં, અને તેમની અંતર્દૃષ્ટિઓમાં કંઈ નહી તો કંઈ પણ અપૂર્વ વિષયો એવા ભરાયલા હોવા જોઇએ કે જેનું પ્રતિફલન સંસારને અપૂર્વ લાભ આપી શકે એવું પ્રાચીન આર્યોનું અનુમાન હતું. એ અનુમાનપુરસ્કર શ્રદ્ધાને બળે તેઓ એવું માનતા કે આવા સાક્ષરજીવનની ક્ષતિથી સંસારની પાસેથી કંઈક અપૂર્વ પદાર્થની ક્ષતિ થવાનું ભય છે, અને તે ભયમાંથી મુક્ત રૂહેવાથી સંસારને લાભ છે એટલી તેવા સાક્ષરજીવનની વિકારજન્ય દુષ્ટતાના પ્રસંગથી સંસારને હાનિ નથી. સંસારના લાભ હાનિના સરવાળાઓને જમે ઉધાર કરી પ્રાચીન આર્યો આવું સરવાયું ક્હાડતા, અને તેટલા માટે જ બ્રાહ્મણોને દેહાન્ત દંડની શિક્ષા કરવાનો તેમના રાજાઓને નિષેધ હતો અને બ્રહ્મહત્યા અન્ય હત્યાઓથી દુષ્ટતર ગણાતી. અર્વાચીન કાળમાં બ્રાહ્મણોનો મ્હોટો ભાગ અક્ષરશૂન્ય છે અને સાક્ષરજીવનનો લોભ તો તેમનામાં

પરોક્ષ છે. આથી પ્રાચીનકાળમાં તેમને મળતો લાભ આ દેશકાળમાં તેમને મળે નહી તે જ ઉચિત છે, અને જે ઉચિત છે તેવો જ યોગ વિધાતાએ ઘડ્યો છે. બાકી આ પ્રકારના અપૂર્વ બોધપ્રદ સાક્ષરના સ્થૂલ શરીરના મ્હોટામાં મ્હોટા દોષ તેના સ્થૂલ સહવાસીયોને જ હાનિકારક છે ત્યારે તેના અક્ષરશરીરની ક્ષતિ તેના દૃષ્ટાદૃષ્ટ નિઃસીમ સહવાસી મંડળને છે.

આવી જાતની અપૂર્વતા–બોધક દૃષ્ટિને ધરનાર વર્ગમાં પ્રથમ પગથીએ લક્ષણદ્રષ્ટાઓ છે. તેમની દૃષ્ટિ આગળ થઇને કેવળ જડ અક્ષરોનો પ્રવાહ જ ચાલ્યો જાય છે એમ નથી અને કેવળ અક્ષરોનાં ચેતન ચાલ્યાં જ જાય છે એમ નથી. જેવી રીતે નદી–પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે ત્યારે તેની નીચેની ભૂમિ એ પાણીથી એવી રસાર્દ્ર થાય છે કે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સર્વ પાણી દેખીતું સુકાઈ જવા છતાં આ ભૂમિમાં આ પાણીનું સત્ત્વ ગુપ્તપણે રૂહે છે ને તે ખોદી જોનારને જડે છે; જેવી રીતે એ નદીપ્રવાહના તટ ઉપરની ભૂમિ આ પ્રવાહની પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ સંપત્તિનું ધારણ કરે છે અને સામાન્ય ભૂમિ કરતાં સવિશેષ ફલદ્રુપ થાય છે; અને જેવી રીતે એ નદી ઉપરનું વાતાવરણ અનેકધા અનેક યોજનાંતરમાંના વાતાવરણમાં આરોગ્ય અને શીતળતા પ્રસારે છે–અને પોતાની પાસે પ્રસારે તેમાં તો નવાઈ શી?—અને તેથી એ વાતાવરણમાં વસનારી સર્વ ચેતનસૃષ્ટિને જીવન–વિશેષ આપે છેઃ તેવી રીતે લક્ષણદ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિ પણ પોતે ગોચર કરેલા અક્ષરપ્રવાહનું સત્ત્વ, આ ભૂમિના અને વાતાવરણના જેવા જ પ્રવાહથી, પોતાનામાં ચુસી લે છે, અન્ય જીવોનું

તે જીવન થાય એવી રીતે તેનું પ્રતિફલન કરે છે, અને બાલદ્રષ્ટાઓથી આરંભી બીજા લક્ષણદ્રષ્ટાઓ અને લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિઓને નવાં તેજ આપે છે. આ દ્રષ્ટાઓ નદીતલની ક્રિયાનું, નદીતટની ક્રિયાનું અને પોતાના ઉપરની વાતાવરણની ક્રિયાનું, અનુકરણ કેવી રીતે કરે છે તે તેનાં દૃષ્ટાંતો સાથે હવે જોઈશું.

આપણી સંસ્કૃત ભાષામાં લખનાર ભાષ્યકારો, વાર્ત્તિકકારો અને ટીકાકારો આવા લક્ષણદ્રષ્ટાઓ છે. પરદેશમાં શેક્સપિયરના ગ્રન્થો ઉપર શ્લેજલ અને જર્વાઈનસ જેવા વાર્ત્તિકકારો થયા તે પણ આવા લક્ષણ-દ્રષ્ટાઓ છે. ભાષાંતરકારો તેમ પુસ્તકોના સાર ક્હાડનારાઓ અને શોધકો પણ આવા જ દ્રષ્ટાઓ છે. એ સર્વની દૃષ્ટિઓ પાસે થઈને માત્ર પુસ્તકોના ચેતનપ્રવાહ ચાલ્યા જાય છે અને ઉપર કહેલી તલભૂમિ, તટભૂમિ, અને વાતાવરણની ત્રિવિધ ક્રિયાથી તે પ્રવાહના મર્મભાગના સાક્ષિભૂત થઈ આ દ્રષ્ટાઓ પોતે સિદ્ધ કરેલા પ્રકાશનું પ્રતિફલન કરે છે.

ઉપર કહેલી ત્રિવિધ ક્રિયા સમજવા માટે લક્ષણદૃષ્ટિનું સ્વરૂપ પ્રથમ વિચારીશું.

આપણામાં શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની કહી છે. ૧. ઉદ્દેશ. ૨. લક્ષણ. અને ૩. પરીક્ષા. આમાં ઉદ્દેશનો અર્થ કંઈક ભૂમિતિની પ્રતિજ્ઞા–Enunciation–જેવો છે. ન્યાયશાસ્ત્રોક્ત પ્રતિજ્ઞા પણ એ જ અર્થમાં વપરાય છે. કંઈક ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુનો –વૈયાકરણ વાક્યના "કર્ત્તા" Subjectનો–કોઈ ધર્મ–કર્મ–Predicate–કહી દેઈએ અને તે પ્રસંગે તે વસ્તુનો તે ધર્મ છે એવું સિદ્ધ કરવાની ધારણા રાખીયે ત્યારે તે આ-

પણી પ્રતિજ્ઞા અથવા આપણો ઉદ્દેશ થાયછે. શાસ્ત્રમાત્રને કંઈ પણ ઉદ્દેશ હોય છે અને તે ઉદ્દેશમાં ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુનો ધર્મ દર્શાવવા શાસ્ત્રકાર પ્રમાણોથી પ્રયત્ન કરે છે. આ ધર્મને લક્ષણ પણ કહે છે. અમુક ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુમાં અમુક લક્ષણ છે કે નહિ તેની પરીક્ષા પ્રમાણોથી થાય છે. જ્યારે શાસ્ત્રકારના હાથમાં કોઈ વ્યાપ્તિ અથવા ઉત્સર્ગ અથવા સામાન્ય નિયમ આવે છે અને ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુનું અમુક લક્ષણ છે કે નહિ એ પરીક્ષા માટે એ વ્યાપ્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને તેથી અનુમાન કરી પરીક્ષા શુદ્ધ નીકળે ત્યારે તે લક્ષણ શુદ્ધ ગણાય છે. અનુમાનના શાસ્ત્રને ઇંગ્રેજીમાં "ડીડક્ટિવ સાયન્સ" કહે છે અને મી૦ જહોન્ મિલ્ વગેરેના દર્શાવવા પ્રમાણે કોઈ પણ સ્વીકૃત વ્યાપ્તિ વિના અનુમાન થતું નથી. આ અનુમાનશાસ્ત્રમાં વ્યાપ્તિપ્રમાણનું લક્ષણ ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુમાં ઘટિત છે કે નહિ એટલું જોવાનું છે. વ્યાપ્તિમાં કેવા કેવા પદાર્થમાત્રમાં કીયું લક્ષણ વ્યાપ્ત ગણેલું છે અને એ લક્ષણ ઉદ્દિષ્ટ પદાર્થમાં છે કે નહીં એ બે વાનાં જોવાં તે પ્રસ્તુત પ્રકરણના લક્ષણદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિનો ધર્મ છે.

બ્રહ્મસૂત્રમાં વ્યાસમુનિએ કેઈ વસ્તુને ઉદ્દેશીને તેનું કેવું લક્ષણ કહેલું છે તેનું શ્રવણ કરવું અને તે લક્ષણ ઉદ્દિષ્ટ વસ્તુમાં કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે તે બોધનો મનન અને નિદિધ્યાસનથી અનુભવ કરી લેવો—પરીક્ષા કરી લેવી–તે લક્ષણદર્શનનો વિધિ. આમાંના શ્રવણમાં પુસ્તક વાંચવાની ક્રિયાનો સમાસ થાયછે. આ દ્રષ્ટા પ્રથમ શ્રવણદ્વારા વાક્યબોધ શોધે છે, પછી એ વાક્યમાંનો ઉદ્દિષ્ટ પદાર્થ લક્ષ્ય કરી લે છે અને તેમાં બોધેલું લક્ષણ ઘટે છે કે નહિ તે અનુભવી લે છે.

તેની દૃષ્ટિ શ્રવણદ્વારા ઉઘડે છે, પ્રથમ લક્ષણ ઉપર પડેછે, પછી લક્ષ્ય ઉપર પડે છે, અને અંતે લક્ષ્ય અને લક્ષણના સંબંધ ઉપર પડે છે.

બ્રહ્મવિદ્યામાં લક્ષ્ય એક જ છે ત્યારે અપરા વિદ્યાઓનાં સર્વ શાસ્ત્રોમાં લક્ષ્ય વ્યક્તિઓ અસંખ્ય હોયછે અને તેમનાં સામાન્ય લક્ષણોની વ્યાપ્તિઓ બંધાય છે. ઉક્ત પ્રકારના જ શ્રવણદ્વારા લક્ષણદ્વારાઓ આમાં પણ વાક્યબોધ શોધે છે, વાક્યમાંના ઉદ્દિષ્ટ પદાર્થ લક્ષ્ય કરી લે છે, અને તેમાં બોધેલાં લક્ષણ એ પદાર્થોમાં છે કે નહી તેની પરીક્ષા કરી લે છે. તેમની દૃષ્ટિ પ્રથમ પરબોધિત લક્ષણઉપર પડે છે, પછી લક્ષ્યઉપર પડે છે, ને પછી તેમના સંબંધ ઉપર પડે છે. ભૂમિતિમાં થોડીક વ્યાખ્યાઓ અને થોડાક સ્વતઃસિદ્ધ નિયમો ઉપરથી આખું શાસ્ત્ર બંધાયું છે તે આવી લક્ષણદૃષ્ટિને બળે થયું છે. ગણિતશાસ્ત્રની અન્ય શાખાઓમાં પણ તેમ જ થયું છે. શ્રુતિ–સ્મૃતિના આધારોથી ઘડાયલાં સર્વ શાસ્ત્ર અને સર્વ ભાષ્યો પણ લક્ષણદૃષ્ટિના જ પ્રભાવની સૃષ્ટિ છે.

ઇંગ્રેજી ન્યાયશાસ્ત્રમાં ડીડક્ટિવ સાયન્સના નિયમ લક્ષણદૃષ્ટિનું અનુમાન શાસ્ત્ર રચે છે અને ઇણ્ડક્ટિવ સાયન્સના નિયમ લક્ષ્યદૃષ્ટિનું અનુમાનશાસ્ત્ર રચે છે એમ કહીએ તો ચાલે. એ લક્ષ્યદૃષ્ટિનું અનુમાનશાસ્ત્ર વ્યાપ્તિઓ બાંધવાનું શીખવે છે અને લક્ષણદૃષ્ટિનું અનુમાનશાસ્ત્ર વ્યાપ્તિયો ઉપરથી અનુમાન બાંધવાનું શીખવે છે. લક્ષણદૃષ્ટિનું અનુમાનશાસ્ત્ર જ્ઞાતવસ્તુમાં સમાસ પામેલા જ્ઞાનાંશ ઉપર આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. વ્યાપ્તિ જ્ઞાત છે ને તેના પેટામાં આવેલું જ્ઞાન જ આપણે આ અનુમાનશાસ્ત્રના અનુમાનથી જાણીએ છીયે.

જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે ત્યાં ત્યાં વન્હિ છે એ વ્યાપ્તિના પેટામાંથી ધૂમવાળો પર્વત અગ્નિમાન્ છે એમ નીકળે છે એટલે જ્ઞાત વ્યાપ્તિમાંથી આ તેમાં અધ્યાહૃત રહેલા અંશ ઉપર આપણું ધ્યાન ખેંચાયું. "જ્યાં જ્યાં ધૂમ છે" તેમાં ધૂમવાળો પર્વત આવી ગયો તો વ્યાપ્તિ ઉચ્ચારતી વેળા જ આપણે જાણતું હતું કે પર્વતમાં અગ્નિ હોવો જોઈએ. આપણે ન જાણ્યું તેનું કારણ એ કે "જ્યાં જ્યાં પર્વત છે" એવા અપ્રત્યક્ષજ્ઞાનવિષય–object of conception–માં કેટલી પ્રત્યક્ષ વ્યક્તિઓ આવી ગઈ છે તે સર્વ ગણી ગયા વિના તેમનું ભાન આપણને થઈ શકતું નથી. આપણી જે જે વ્યક્તિઓ આપણે ગણતા જઈએ તેમ તેમ તે તે વ્યક્તિરૂપ લક્ષ્યનું આપણને ભાન થાય અને તે પછી વ્યાપ્તિ-બોધિત લક્ષણ પણ તેમાં હોવું જોઈએ એવું ભાન થાય તે લક્ષણ દૃષ્ટિથી થયલું અનુમાન છે. પંચદશીકાર "**અધ્યેતૃવર્ગમધ્યસ્થપુત્રાધ્યયનશબ્દ**" ઉપર ધ્યાન જતાં પુત્રની ઓળખ થયાનું દૃષ્ટાંત આપે છે તે જ વિધિથી વ્યાપ્તિમાંના અપરોક્ષજ્ઞાનવિષયમાં આવી ગયલા વ્યક્તિરૂપ લક્ષ્યવિષય ઉપર ધ્યાન જતાં અપરોક્ષજ્ઞાનવિષયના લક્ષણની વ્યક્તિરૂપ લક્ષ્યવિષયમાં રહેલી સત્તાને આપણે ઓળખી લેઇએ છીયે.

લક્ષ્યદૃષ્ટિના અનુમાનશાસ્ત્રથી મળેલી કોઈ વ્યાપ્તિ વસ્તુતઃ સત્ય શુદ્ધ છે કે નહી તેની પરીક્ષા–Verification–કરવામાં લક્ષણદૃષ્ટિનાં અનુમાન ઘણાં ઉપયોગી છે એવું લક્ષ્યદૃષ્ટિના અનુમાનશાસ્ત્રકારો સ્વીકારે છે. વ્યાપ્તિની પરીક્ષા અન્વય અને વ્યતિરેકનાં ઉદાહરણ શોધી કરી લેવી, વ્યાપ્તિ ખોટી હોય તો અનુમાન અશુદ્ધ થાય, અને અનુમાનથી

પ્રત્યક્ષ વિરોધી હોય તો વ્યાપ્તિમાં ભુલ સમજવી, ઇત્યાદિ સૂચનાઓ પાશ્ચાત્ય નૈયાયિકોના ઉપલા સ્વીકૃત વાક્ય સાથે મળે છે. સંક્ષેપમાં બોલીયે તો લક્ષ્યદૃષ્ટિની ભુલો સુધારવામાં લક્ષણદૃષ્ટિ ઘણી ઉપયોગી છે. જો મનનને અને નિદિધ્યાસનને અંતે વાક્યબોધિત વસ્તુમાં લક્ષણ ન જડે તો ગમે તો વાક્યમાં અને ગમે તો શ્રવણમાં જ કંઈક દોષનો સંભવ સમજવો.

ગમે તો અનુમાનાદિકથી પ્રાપ્ત થયેલું વ્યાપ્તિવાક્ય અથવા **तर्काप्रतिष्ठानात्** સૂત્ર જેવાં કારણને સ્વીકારી શ્રદ્ધાથી આપ્તવાક્ય સંપૂર્ણ રીતે બોધી લેવું, અને તેનું રહસ્ય, ઉપર દર્શાવેલા વિધિઓમાંથી અત્રત્ય કે પાશ્ચાત્ય ગમે તે વિધિથી, પ્રાપ્ત કરવું એ લક્ષણદ્રષ્ટિની પ્રથમ ક્રિયા છે. આ વાક્યમાંના બોધ પ્રમાણે ચાર પાસની પ્રત્યક્ષ સૃષ્ટિના અથવા અંતરાત્માની અંતઃસૃષ્ટિના ગમે તે અંશને લક્ષ્ય ગણી, તેને સુદૃષ્ટ કરી, ઉક્ત પ્રકારના વાક્યનું રહસ્ય એ અંશમાં કેવી રીતે પ્રવર્ત્તે છે તેનું તારતામ્ય કહાડવું, અને પોતાની બુદ્ધિથી, પોતાના સંસ્કારથી, અને પોતાના અનુભવથી, આવી રીતે પ્રાપ્ત થયેલા તત્વનું પોષણ કરવું: એ લક્ષણ—દ્રષ્ટાના દર્શનવિધિની બીજી ક્રિયા છે. એ દ્રષ્ટા પોતાની દૃષ્ટિમાં લક્ષણપ્રવાહનું પ્રતિબિમ્બ આમ લેઈ લે અને પછી તેને અન્ય જનોની દૃષ્ટિમાં પ્રતિફલિત કરે એ એની ત્રીજી ક્રિયા છે. પ્રથમ ક્રિયાથી આ દ્રષ્ટા વાક્યબોધ પામે છે, બીજી ક્રિયાથી લક્ષણવડે લક્ષ્યને સંસ્કાર આપે છે, અને ત્રીજી ક્રિયાથી અન્ય સાક્ષરોનાં જીવનને એ સંસ્કારથી સંસ્કારિત કરે છે.

જે લક્ષણદ્રષ્ટાઓ પોતાના અંતરાત્માની સૃષ્ટિને લક્ષ્ય ગણી તેને લક્ષણવડે સંસ્કાર આપે છે તેમના બે પ્રકાર છે

આ સર્વ સૃષ્ટિ નૈયાયિકો જેને "અમૂર્ત્ત ગુણ" કહેછે તેની ભરેલી છે. પણ "સંખ્યા" નૈયાયિકમતે "ગુણ" હોવા છતાં તેને તેઓ અમૂર્ત્ત કહેતા નથી તેમ મૂર્ત્ત પણ કહેતા નથી, પરંતુ "મૂર્ત્તામૂર્ત્ત ગુણ" માં તેનો સમાસ કરેછે અને તેમ કરવાનું કારણ કહેછે કેઃ—

"**संख्या तु व्यञ्जकाभावाद् व्यक्ता स्यात्प्रातरादिवत् ।**
"**यत्र तु व्यञ्जकं किञ्चित्तत्र संख्या प्रकाशते ॥**

બીજા મૂર્ત્તામૂર્ત્ત ગુણો "પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, અને વિભાગ" છે અને તે પણ આ કારિકા પ્રમાણે વ્યક્તાવ્યક્ત થવા પામે છે. સર્વ ગણિતશાસ્ત્રના વિષય આ મૂર્ત્તામૂર્ત્ત ગુણોમાં સમાપ્ત થાય છે. અંકગણિત તો સંખ્યા-ગણિત જ છે. અક્ષરગણિત પણ અનિયત સંખ્યાનું ગણિત છે. ભૂમિતિનો વિષય પરિણામ છે. ત્રિકોણમિતિ આદિ શાસ્ત્રો ભૂમિતિ અને અક્ષરગણિતનાં મિશ્રણ છે. આ સર્વમાં કેવળ વ્યંજકહીન એટલે અમૂર્ત્ત વિષય છે અને તે વિષયનાં શાસ્ત્ર અમૂર્ત્તગુણ–ગણિત–Pure mathematics–છે. બાકીનાં ગ-ણિતશાસ્ત્રના વિષય મૂર્ત્તામૂર્ત્ત–મિશ્ર–છે, માટે તે શાસ્ત્રોનો મૂર્ત્તામૂર્ત્તગુણગણિતશાસ્ત્ર–mixed or applied mathematics–માં સમાસ થાય છે. યન્ત્રશાસ્ત્ર, પ્રકાશશાસ્ત્ર, આદિમાં આવતાં ગણિત આ જાતનાં છે અને પૃથક્ત્વ, સંયોગ, અને વિભાગ–એ ત્રણ ગુણ વિશિષ્ટ કે અવિશિષ્ટસ્વરૂપે તેમાં વિષયી-ભૂત થાયછે. સંખ્યાગણિત જેવા અમૂર્ત્તગુણ-ગુણિતના વિષ-યોમાં પણ મૂર્ત્તવસ્તુના ગણિતનો સમાસ થાય છે. ત્રિરાશિ સ્વભાવે અમૂર્ત્ત ગણિત છે, પણ વ્યાજ અને નફાટોટા વ-ગેરેના ગણિતને અંગે મૂર્ત્તગણિત તેમાં ભળે છે. ભૂમિતિનો

વિષય યુક્તિવડે શોધેલો છે તે સર્વ કેવળ અમૂર્તગુણગણિતનો છે. અક્ષરગણિતનો, સંખ્યાગણિતનો, અને ભૂમિતિનો, કેવળ અમૂર્તગુણગણિત ભાગ છે તે સર્વ શાસ્ત્રના દ્રષ્ટાઓએ પોતાના અંતરાત્માની સૃષ્ટિ જ ઊર્ણનાભિની જાળ પેઠે ખડી કરી છે. થોડાક વાક્યબોધને આધારે યુકિલડે જે પુસ્તકજાળ રચેલાં છે તે કેવળ તેની બુદ્ધિનો પ્રભાવ છે. એટલા વાક્યબોધ ઉપરથી લક્ષણબોધ પામી, કોઈ પણ બાહ્ય પદાર્થને લક્ષ્ય ન કરતાં, પોતાનાં થોડાંક વાક્યોમાંનાં થોડાંક લક્ષણો ઉપરથી પરિણામનાં અસંખ્ય લક્ષણોનો બોધ પામવાની કળા આ શાસ્ત્રકારે દર્શાવી છે. લક્ષણદ્રષ્ટાઓની ઉપર કહેલી ત્રણ ક્રિયાઓમાંની બીજી ક્રિયાને સ્થાને, એટલે લક્ષણવડે લક્ષ્યને, સંસ્કાર આપવાને સ્થાને, આ શાસ્ત્રકાર માત્ર લક્ષણમાંથી લક્ષણો શોધેછે અને તેનું પ્રતિફલન કરે છે. લક્ષણવડે લક્ષ્યને સંસ્કારનાર લક્ષણદ્રષ્ટાઓને આપણે લક્ષણસંસ્કારક લક્ષણદ્રષ્ટા કહીયે તો કેવળ લક્ષણોમાંથી લક્ષણો શોધી ફ્હાડી **एकोऽहं बहुस्याम्**ની વાસનાવાળા પ્રજાપતિ પેઠે ઊર્ણનાભિકૃત્ય કરનાર આ અલક્ષ્યસંસ્કારક લક્ષણદ્રષ્ટાને કેવલ લાક્ષણિક લક્ષણદ્રષ્ટા કહીશું.

આવા કેવલ લાક્ષણિક દ્રષ્ટાઓ લોકને કેટલા કલ્યાણકર થઈ શકે છે અને ક્યાંથી અટકે છે તે દર્શાવતાં એક જણ ક્હેછે કે:—

“The opposition between those self-existent “eternal forms, or Ideas, and the transitory “individual Things, was made most easily “comprehensible in geometrical figures, and

" thereby laid the foundation of the doctrine
" of Ideas which is the central point of the
" philosophy of Plato, and indeed his only
" serious and decided theoretical dogma. In
" expounding it, therefore, he started from
" geometry. In the same sense we are told
" that he regarded geometry as a preliminary
" exercise through which the mind of the
" pupil accustomed itself to deal with incor-
" poreal objects, having hitherto in practical
" life had only to do with corporeal things.
" This, then, is the sense in which Plato re-
" commended it to the philosopher; and there-
" fore one is not justified in extending it fur-
" ther. I rather recommend, as an investiga-
" tion of the influence of mathematics upon
" our mental powers and their value for scien-
" tific culture in general, a very thorough and
" learned discussion in the form of a review
" of a book by Whewell in the Edinburgh Re-
" view of 1836. * * The conclusion,
" the author of this book (Sir W. Hamilton)
" arrives at, is this that the value of mathema-
" tics is only indirect and lies in the appli-
" cation to ends which are only attainable

"through them; but in themselves mathematics leave the mind where they find it, and are by no means conducive to its general culture and development,–nay, are even a decided hindrance. This conclusion is not only proved by thorough dialogical investigation of the mathematical activity of the mind, but is also confirmed by a very learned accumulation of examples and authorities. The only direct use which is left to mathematics is that it can accustom restless and unsteady minds to fix their attention. Even Descartes, who was yet himself famous as a mathematician, held the same opinion with regard to mathematics."—

Schopenhauer on the World as Will and Idea.

ઉપર જે ભૂમિતિના શાસ્ત્રીઓ માટે કહેલું છે તે સર્વ કેવળ લાક્ષણિક દ્રષ્ટાઓને વિષયે સત્ય છે. પણ તેટલું સત્ય પરિપૂર્ણ નથી. આવા દ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિથી લોકોને થતાં લાભહાનિનો આ દેશને સવિશેષ અનુભવ છે. મનની શક્તિ વધારવાને, મનને એકાગ્ર કરવાને, અથવા એવા કોઈ પણ માનસિક આરોગ્ય અથવા વ્યાયામના હેતુને માટે જ ગણિતનો જો કંઈ ઉપયોગ હોય તો તેટલો અને તેથી અધિક ઉપયોગ વ્યાકરણ અને યોગના અભ્યાસથી સધાય છે એવું સંસ્કૃત ભાષાદ્વારા તે તે વિષય જાણનારાઓ અનુભવથી કહી શકશે

પણ યુરોપમાં "સંસ્કારક વિદ્યા"–Liberal education–ને અંગે જે ગણિતથી આટલો લાભ થતો ગણાય છે તે ગણિતનો અથવા વ્યાકરણ કે યોગનો પણ અભ્યાસ કરવા વિના એ સર્વ લાભ સંસ્કૃતના અન્ય વિષયોદ્વારા પામી શકે છે એનો આ દેશને અનુભવ છે. તેમ જ કેવળ અમૂર્ત્ત ગુણ કે અમૂર્ત્ત દ્રવ્યના જ્ઞાનનો પરિચય કરવા માટે પ્લેટો ગણિતને સાધન ગણે છે તે માટે પણ અન્ય સાધનો આ દેશમાં પરિચિત છે; ફેર એટલો છે કે આ દેશમાં એવાં સાધનશાસ્ત્રોના દ્રષ્ટાઓને ઇષ્ટ વાક્ય—બોધ આપ્તવાક્યોથી થાયછે ત્યારે ગણિતનો વાક્યબોધ વ્યાપ્તિયોથી થાયછે અને તેટલો ફેર ન્હાનો સુનો નથી. પણ સર્વ વિચારતાં એમ લાગે છે કે ગણિત વગેરેનાં આવાં લાભહાનિનું ગણિત કરવું તે, શૈવમાર્ગ ખરો કે વૈષ્ણવમાર્ગ ખરો તેનો નિર્ણય કરવામાં પ્રાકૃત લોકો જે ચર્ચાઓ કરેછે તેનાથી, વધારે બોધક કે શોધક નથી. માટે તે માર્ગ પડતો મુકવો જ ઉચિત છે.

બાકી આવી જાતના દ્રષ્ટાઓ જે શાસ્ત્રોને સુદૃષ્ટ કરેછે તેનું મૂલ્ય બે રીતે બાંધવું યોગ્ય છે. પ્રથમ તો જે વાક્યબોધ ઉપરથી એ દ્રષ્ટાઓ પોતાનું ચણતર રચે છે તે વાક્યોના મૂલ્ય ઉપર એ ચણતરના મૂલ્યનો આધાર છે. બીજો આધાર એ ચણતરના ફળઉપર છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં અમૂર્તગુણગણિત ઉપરથી ન્હાનાં મ્હોટાં વ્યાપારકાર્યમાંનાં મૂર્ત્તામૂર્ત્તગણિત બંધાય છે અને તેથી તેટલા અમુર્ત્તગુણગણિતના મૂલ્યની ગણના થાય છે તે કેવળ ઉચિત છે. તે જ રીતે લોકકલ્યાણનાં કાર્યમાં હાલના યુગમાં સર્વ મૂર્ત્તામૂર્ત્તગણિત એટલે મિશ્રગણિતનો અમૂર્ત્તગુણગણિત ઉપર આધાર છે અને

એ મિશ્રગણિત ઉપરથી ખગોળશાસ્ત્ર, નૌકાશાસ્ત્ર, પદાર્થશાસ્ત્ર, યંત્રશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર, અને યુદ્ધશાસ્ત્ર જેવાં અનેક શાસ્ત્રોના દ્રષ્ટાઓ દૃષ્ટિવિકાસ પામે છે, અને રાજાઓ અને પ્રજાઓએ દૃષ્ટિવિકાસની ન્યૂનતાથી હાનિ અને અધિકતાથી લાભ અનેકધા ભોગવે છે. માટે કેવળ લાક્ષણિક દૃષ્ટિનો વિકાસ પણ લોકને અનેકધા કલ્યાણકર થઈ શકે છે. માત્ર સ્મરણમાં એટલું જ રાખવાનું છે કે કેવળ લાક્ષણિક દૃષ્ટિ માત્ર લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિના સાધનરૂપે જ આવી કલ્યાણકર થઈ શકે છે, અને તેવી સાધનરૂપતાના આશય વિનાએ કેવળ લાક્ષણિક દૃષ્ટિનો અમસ્તો વિકાસ કે વ્યાયામ તો શતરંજમાં મનને પડતો શ્રમ, મદારીની કળા, જાદુગરની ચતુરાઈ, અને સર્કસવાળાના તથા મલ્લ લોકોના વ્યાયામ કરતાં આ વિકાસમાં કે વ્યાયામમાં કોઈ પણ રીતે વધારે ફળ કે ફેર નથી.

જો એમ છે તો લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિનો વિષય વિચારવો હવે યોગ્યતર થાયછે. આપ્તવાક્યથી કે વ્યાપ્તિવાક્યથી કે પછી બાલિશવાક્યથી જાગૃત થયેલી બુદ્ધિ કોઈ એવાં લક્ષણની દૃષ્ટિ થાય કે તેનાથી લક્ષ્યવસ્તુને તે સંસ્કાર આપી શકે તો તે બુદ્ધિવાળો વિદ્વાન્ લક્ષણદ્રષ્ટાનું પદ પામવાનો અધિકારી થાયછે અને જો તે સ્વરૂપે તે સાક્ષરજીવન ગાળે તો દેશનું અને લોકનું કલ્યાણ કરવા શક્તિમાન્ થઈ શકે છે જેના ગ્રન્થમાંથી ગણિત માટેનો ઉપરનો ઇંગ્રેજી લેખ લીધો છે તે જ જર્મન વિદ્વાન શોપેન્હાઉઅર એ જ ગ્રન્થમાં આવી દૃષ્ટિને ઉદ્દેશી લખે છે કે—

" Wisdom and genius, these two summits
" of the Parnassus of human knowledge, have
" their foundation, not in the abstract and
" discursive, but in the perceptive faculty.
" Wisdom proper is something intuitive, not
" something abstract. It does not consist in
" principles and thoughts, which one can carry
" about ready in his mind as results of his
" own research or that of others; but it is the
" whole manner which the world presents it-
" self in his mind. This varies so much that
" on account of it the wise man lives in an-
" other world from the fool and the genius
" sees another world from the blockhead. That
" the works of the man of genius immeasur-
" ably surpass those of all others, arises simply
" from the fact that the world, which he sees
" and from which he takes his utterances, is
" so much clearer, as it were more profoundly
" worked out, than that in the minds of others
" which certainly contains the same objects
" but is to the world of the man of genius as
" the Chinese picture without shading and
" perspective is to the finished oil-painting.
" The material is in all minds the same; but

"the difference lies in the perfection of the "form which it assumes in each, upon which "the numerous grades of intelligence depend. "These grades thus exist in the root, in the "perceptive or intuitive apprehension, and do "not first appear in the abstract."

જેને એકલો વાક્યબોધ થયોછે ને જેને તેમાંનાં લક્ષણ કરબદર જેવાં થયેલાં તે તેને વિષયે ઉપરના લેખની ભાષામાં આપણે કહી શકીયે કે he carries about ready in his mind the principles and thoughts which form the results of the research of others— બીજા વિદ્વાનોએ શોધ કરી જે તત્વ શોધી કહાડેલાં તે, તેમનાં વાક્યોમાંથી આ બોધના ગ્રાહકે મધુકરકલાથી સંચિત કરેલાં છે અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે તેને વાપરવાની તેનામાં શક્તિ છે. જેને સ્વાનુભવથી અથવા સ્વાવલોકનથી એટલે પોતાની લક્ષ્યદૃષ્ટિના પ્રભાવથી જુની વસ્તુઓમાં નવાં લક્ષણ જણાયાં છે તેને વિષયે એ જ લેખકની ભાષામાં કહી શકીયે કે he carries about ready in his mind the principles and thoughts which form the results of his own research—પોતે જ શોધ કરી સિદ્ધ કરેલાં લક્ષણ આ શોધકના મનોભંડારમાં સંચિત કરેલાં છે તે તેને જોઈયે ત્યારે તે વાપરે એમ છે. વાક્યબોધથી જાગેલા અને લક્ષ્ય-દૃષ્ટિથી જાગેલા દ્રષ્ટાઓમાં આમ આટલો સામાન્ય ગુણ છે કે તે ઉભય પોતપોતાની પાસે પોતપોતાનાં સાધનથી સંચિત કરેલા ભંડાર ભરી રાખેછે ને તેમાંનું દ્રવ્ય પ્રસંગોપાત્ત ઉપ-

યોગમાં લેઈ શકે છે. અથવા પ્રાકૃત મનુષ્ય જે પદાર્થ ઉઘાડી આંખે જોવાય એટલા જોઈ તૃપ્ત રૂહેછે તેને સવિશેષ જોઈ લેવાને આ દ્રષ્ટાઓ વાક્યબોધથી અથવા લક્ષ્યદૃષ્ટિથી નવાં ઉપનેત્ર પામેછે. વાક્યબોધના રહસ્યલાભથી પ્રાપ્ત થયેલી ઉપનેત્ર જેવી લક્ષણદૃષ્ટિ જે જે ઐહિક કે પારલૌકિક પદાર્થને લક્ષ્ય કરેછે તેને એ ઉપનેત્રની શક્તિવડે—એ લક્ષણદૃષ્ટિની શક્તિરૂપ લક્ષણવડે—સંસ્કારી લેછે.

એકની એક વિદુષી સ્ત્રી સ્તનંધય બાળકને સ્તન્યપાન કરાવનારી દેખાય છે, સામાન્ય મનુષ્યને સ્ત્રીજાતિમાંની એક વ્યક્તિરૂપે દેખાયછે, માતાને પુત્રીરૂપે અને અનેક ચિંતાઓથી પોતાની પાંખમાં રાખવા યોગ્ય દેખાયછે, તેના કાન્તજનને મન્મથના રસસંસ્કારથી સંસ્કારવા પાત્ર લાગે છે, અને અન્ય વિદ્વાનોને તે સ્ત્રી તેની વિદ્યાના સૂક્ષ્મ પ્રભાવથી અવગત થાયછે. આમાંથી બાળકની દૃષ્ટિ નૈસર્ગિક અથવા સહજ પ્રાપ્ત છે, સામાન્ય મનુષ્યની પણ તેવી જ છે, અને માતાની પણ તેવી જ છે. ઈશ્વરે રચેલા અનિવાર્ય સંયોગને બળે તેમને તેમની ભિન્નભિન્ન દૃષ્ટિઓ પ્રાપ્ત થઈ છે અને તે સર્વ પ્રાકૃત તેમ સંસ્કૃત જનોને સામાન્ય છે. પણ કાન્તજનને અને વિદ્વાનને આના ઉપરાંત એક નવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને તે દૃષ્ટિ તે સ્ત્રી ઉપર પડતાં તેના ઉપર નવો જ પ્રકાશ નાંખે છે અને તેને તે નવા રૂપથી ઓળખે છે. કાન્તજનની દૃષ્ટિ એ સ્ત્રીને રસસંસ્કારથી સંસ્કારે છે અને તેને જોઈ એ કાન્તજનનું હૃદય નવા ચમત્કારને વશ થાય છે. તે જ રીતે વિદ્વદૃષ્ટિ વિદુષી સ્ત્રીના બોધરૂપ સ્વરૂપ ઉપર પડેછે અને એ સ્વરૂપનું ઉપાધિરૂપ સ્ત્રીશરીર જાણે ઉભુંજ ન હોય—જાણે અસ્તિ-

ત્વમાં જ ન હોય તેમ તે શરીરને ન દેખતી ન લેખતી વિદ્વદ્દૃષ્ટિ પોતાના દૃષ્ટિપાતથી એ શરીરને એવું તો સંસ્કારી લે છે કે એ દ્રષ્ટાના હૃદયમાં એ શરીર અશરીર થઈ જાયછે અને યાજ્ઞવલ્ક્યે જનકની સભામાં ગાર્ગીને જોઈ હતી તેમ જોઈ શકે છે કહીયે તો ચાલે. હાલના યુગમાં આ છેલી વાત કંઈક આત્યંતિક—extreme—અને અસંભવિત લાગશે. પણ આપણે જોઈએ છીયે કે કામીજન જાતે જ સર્વાવસ્થામાં કામી હોતો નથી, વ્યવહારમાં ગ્રસ્ત હોયછે ત્યારે જે સ્ત્રી દિવસમાં પાંચ પળ મોહક હોય છે તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડવા છતાં મોહ પામતો નથી, અને જાતે ક્રોધથી કે શોકથી અત્યંત ગ્રસ્ત હોયછે ત્યારે તો એ જ કામીજન એ જ પાંચ પળમાં એ જ સ્ત્રીને ઉદાસીન દૃષ્ટિથી જોઈ લેછે. જેમ રંગીન કાચનાં ઉપનેત્ર—ચસમાં—પ્હેરનાર સર્વ સૃષ્ટિના રંગને કાચના રંગથી મિશ્ર થયેલો દેખેછે તેમ મનુષ્ય પોતાના મનના વિકારો અને સંસ્કારોની છાયા લક્ષ્યસૃષ્ટિના પ્રાકૃત સ્વરૂપ ઉપર એવી નાંખી દે છે કે તેમની પાસે એ સ્વરૂપને સ્થાને એ છાયાના બળથી વિકૃત કે સંસ્કૃત કોઈ નવીનરૂપ થઈ જાયછે અને તે વિધિથી જ્યારે સ્ત્રીના પ્રાકૃત સ્વરૂપને સ્થાને કામીજનના કામવિકારને બળે વિકૃત કામિનીરૂપ થાયછે, ત્યારે વિદ્વાન્‌ના વિદ્યા—સંસ્કારને લીધે સંસ્કૃત વિદુષીરૂપ થઈ જાય છે.

વાક્યબોધથી લક્ષણ—દ્રષ્ટાની અંતર્દૃષ્ટિમાં પ્રાપ્ત થએલી લક્ષણસામગ્રી પોતાના ઉત્તમ સંસ્કારોવડે એ દૃષ્ટિના વિષયમાત્રનાં પ્રાકૃત સ્વરૂપને સ્થાને નવું સંસ્કારમયરૂપ એ દ્રષ્ટાને આમ દેખાડે તો તેમાં નવીનતા નથી પરંતુ તે તેના સ્વભાવનો જ ક્રમ છે તે આથી સમજાશે. આથી જ કહેલું છે કે

લક્ષણદ્રષ્ટાઓ લક્ષ્યવસ્તુને પોતાની પાસેનાં લક્ષણથી સંસ્કારી લેછે, મલિન ધાતુપાત્રને સાજી લેઇએ તેમ આ વસ્તુને શુદ્ધ કરી લેછે, અને તે શુદ્ધતર સંસ્કારી રૂપોની સૃષ્ટિ આ લક્ષણ દ્રષ્ટાઓ પાસે ઉભી થાયછે. ઉપરના ઇંગ્રેજી લેખમાં આ જ વસ્તુ જણાવી છે અને આપણા જગન્નાથ પંડિતે પણ કહેલું છે કે—

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्तिः
अन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्त्तहृद्या
विद्यावतां सकलमेव चरित्रमन्यत् ।

અવિદ્વાન્ પણ ચતુર પુરુષોને ઉદ્દેશી આપણામાં કહેવત છે કે "કરનો સુનનો બોલનો ચતુરનકો કછુ ઓર" તે જ ન્યાયે વિદ્વાનોની જોવાની, સાંભળવાની ને બોલવાની સૃષ્ટિ પણ કાંઇક ઓર જ છે. પણ જ્યારે બાલદ્રષ્ટાઓ પોતાની બાલદૃષ્ટિને પ્રભાવે સર્વત્ર કાંઇક **અવ્યક્ત** બાલચમત્કાર જ જુવેછે ત્યારે વાક્યબોધથી લક્ષણબોધ પામેલા લક્ષણ દૃષ્ટાઓ પોતાના લક્ષ્યમાત્રનું પોતાની લાક્ષણિક બુદ્ધિથી સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ કરેછે, અને પ્રાકૃત સૃષ્ટિને એક વર્ણ લાગતાં સૂર્યકિરણ બીલોરથી અને મેઘથી પૃથક્કૃત થઇ ઇન્દ્રધનુષ્યના સુન્દર અને સુવ્યવસ્થિત અનુક્રમવાળા સપ્તરંગે વ્યક્ત થાય છે તેમ લક્ષણદૃષ્ટાએ પૃથક્કૃત દશામાં આણેલી લક્ષ્યસૃષ્ટિ સુન્દર, સુવ્યવસ્થિત, અનુક્રમબદ્ધ સંસ્કારોવાળી થઈ જાય છે.

એક રીતે જ્યારે વાક્યબોધનાં લક્ષણોથી લક્ષ્યસૃષ્ટિ આમ સંસ્કારવાળી થાયછે ત્યારે બીજી રીતે જોતાં એ લક્ષણો abstractions–એકલાં નકામાં છે અને જ્યારે લક્ષ્યસૃષ્ટિનો

યોગ્ય સંનિકર્ષ થાયછે ત્યારે જ એ સૃષ્ટિને સંસ્કારી શકે છે. જે વિદ્વાનો પોતાની વિદ્યાને "પોથીમાંનાં રીંગણાં" જેવી પોથીમાં જ બાંધી રાખેછે, જે વિદ્વાનો પોતાની તરવાર જેવી વિદ્યાને વ્યવહારના યુદ્ધપ્રસંગે બ્હાર ન કહાડતાં મ્યાનમાં જ કટાઈ જવા દેછે, તે વિદ્વાનો કેવળ પુસ્તકપંડિત રહેછે ને લક્ષણદૃષ્ટાના દ્વિતીય પ્રસ્થાનને પ્હોંચતા નથી. આવા પાંડિત્યનો કેવળ વાક્યબોધ પણ છેક નકામો નથી. એ બોધ પામનાર વ્યક્તિને તેનો ઉપયોગ જણાવતાં અને વાક્યબોધ અથવા abstract knowledge અને લક્ષ્યસંનિકર્ષજન્ય બોધ અથવા concrete knowledge એ બેને સરખાવતાં ઉપલો ગ્રન્થકાર લખેછે કે,

"The two kinds of knowledge always stand to each other in the relation of paper money and hard cash; and as there are many cases and circumstances in which the former is to be preferred to the latter, so there are also things and situations for which abstract knowledge is more useful than intuitive. If, for instance, it is a conception that in some cases it guides our actions when it is once grasped, it has the advantage of being unalterable and therefore under its guidance we go to work with perfect certainty and consistency."

તરવારને મ્યાનમાં રાખવી એ જેમ સાધનરૂપ છે તેમ વાક્યબોધ પામવો એ મનને સર્વદા સશસ્ત્ર અને સુવ્યવ-

સ્થિત રાખવાનું સાધન છે. પણ સાધ્યપ્રસંગે કામમાં ન લગાડીયે તો તેની સાધનતા વ્યર્થ થાયછે. તે જ એ લેખક કહેછે કે,

"To him who studies in order to gain insight, books and studies are only steps by which he climbs to the summit of knowledge. As soon as a round of the ladder has raised him a step, he leaves it behind him. The many, on the other hand, who study in order to fill their memory, do not use the rounds of the ladder to mount by, but take them off and load themselves with them to carry them away, rejoicing at the increasing weight of the burden. They remain always below, because they bear what ought to have borne them."

સંક્ષેપમાં જે વાક્યબોધનો આપણે વ્યવહારમાં ઉપયોગ નથી કરતા છતાં સાથે રાખીયે છીયે તે કેવળ માથા ઉપરના ભાર જેવો છે—પંચતંત્રના चक्रं भ्रमति मस्तके—ના ચક્રભાર જેવો છે,

વાક્યબોધનું ફળ તો, જ્યારે તેનાથી મનુષ્યની પ્રાકૃત દૃષ્ટિ બદલાઈ જાતે સંસ્કારિણી થાય છે અને તેના લક્ષ્યમાત્રને—perception માત્રને—સંસ્કારી લેછે ત્યારે જ, મળેછે. જ્યાંસુધી આ ફળ નથી મળતું ત્યાંસુધી "હીરો ગોઘે જઈ આવ્યો"—"ભુલાભટ બાકરોળ જઈ આવ્યા" આદિ જુદે જુદે

સ્થાને જુદે જુદે નામે પણ એક અર્થમાં કહેવાતી કહેવત જેવું થાય છે—શેઠે સેવકને વાક્યબોધ કર્યો કે કાલ ત્હારે પરગામ જવું છે તે ઉપરથી શું કરવા જવું છે તે પુછવા સમજવાની વાટ જોયાવિના સેવક (હીરો અથવા ભુલોભટ) પરગામ (ગોધ્રા અથવા આકરોળ) ગયો, અને તે ગામનો દરવાજો જોઈ ઘેર પાછો આવ્યો. શેઠ વાટ જોતા બેઠા હતા તેને સેવકે વૃથા પ્રવાસનો ફેરો પુરો કરી આવી કહ્યું કે તમારી આજ્ઞા પ્રમાણે પરગામ જઈ આવ્યો અને શેઠે નિઃશ્વાસ મુક્યો કે મૂર્ખ સેવકે કાંઈ કામ ન કર્યું ને વૃથા શ્રમ લીધો. વાક્યબોધ મગજમાં ભરી ભરી લક્ષ્યસૃષ્ટિને તેથી ન સંસ્કારનાર વિદ્વાનો આવા મૂર્ખ સેવકનું કામ કરેછે તેનું વર્ણન કરતાં ઉપલો ગ્રંથકાર વિશેષ લખે છે કે,

"Conceptions and abstractions which do not ultimately refer to perceptions, are like paths in the wood that end without leading out of it. The great value of conception lies in the fact that by means of them the original material of knowledge is more easily handled, surveyed and arranged. But, although many kinds of logical and dialectical operations are possible with them, yet no entirely new and original knowledge will result from these–that is to say, no knowledge whose material neither lay already in perception nor was drawn from self-consciousness. This is the true meaning

of the doctrine attributed to Aristotle: *Nihil est in intellectu, nisi auod antea feverit in sensu.* It is also the meaning of the Lockiean philosophy, which made for ever an epoch in philosophy, because it commenced at last the serious discussion of the question as to the origin of our knowledge. It is also principally what the critique of Pure Reason teaches. It also desires that we should not remain at the *conception,* but go back to their *source,* thus to *perception*; only with true and important addition that what holds good of the perception also extends to its subjective conditions, thus to the forms which lie predisposed in the perceiving and thinking brain as its natural functions; also these at least *virtualiter* precede the actual sense-perception *i. e.* are *a priori,* and therefore do not depend upon sense-perception, but it upon them. For these forms themselves have indeed no other end, nor service, than to produce the empirical perception on the nerves of sense being excited, as other forms are determined afterwards to construct thoughts in the abstract from the material of perception."

આ સર્વ ઇંગ્રેજી લેખનો સાર એ છે કે સર્વ વાક્યબોધનું ઉત્થાન તે બોધના કરનારાઓમાં અનુભવ અને અવલોકનમાંથી છે, તેની ગતિ પણ અનુભવ અને અવલોકનમાં છે, જે બોધનું ઉત્થાન આમ થયું હોતું નથી તેની ગતિ આમ થઈ શકતી નથી, અને જેની ગતિ આવી થતી નથી તે બોધ નિષ્ફળ અને ભારરૂપ છે. એવી ગતિવિનાના બોધનો દ્રષ્ટા ઉક્ત દૃષ્ટાન્તમાંના ભુલાભટ અને હીરા જેવો છે. આપણા દેશની ભાષામાં બોલીયે તો પરા અને અપરા સર્વ વિદ્યાઓનાં બોધકવાક્ય પોતપોતાના લક્ષ્ય પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ શોધી શ્રોતાને જણવવાનું પ્રયોજન રાખે છે, અને જયાંસુધી એ શ્રોતા એ બોધના સાહાય્યથી એ પદાર્થના એ સ્વરૂપનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરી શકતો નથી ત્યાંસુધી એ બોધ વ્યર્થ છે. એ મનન અને નિદિધ્યાસનથી એ શ્રોતા પોતાની આસપાસના પદાર્થોનું પ્રાકૃત સ્વરૂપ લક્ષ્ય કરી તેને પોતે બોધેલાં લક્ષણોથી સંસ્કારી લેછે, અને એ જુની પ્રાકૃત લક્ષ્ય–ભૂમિકામાંથી ચ્હડી નવી સંસ્કારી લક્ષ્યભૂમિકામાં પ્રાણગ્રાહી થાય છે. વચ્ચે બોધ અથવા conception, અને આદિ અને અંતે આ લક્ષ્ય—આ perception—હોય નહી તો બોધ વૃથા છે; જેમ પૃથ્વીના સમુદ્રનું ક્ષારજળ આરંભે પામી અંતે એ જ પૃથ્વી ઉપર એ જ જળને પોતાના ઉચ્ચ સ્થાનના સંસ્કારથી મિષ્ટ કરી વૃષ્ટ ન કરનાર મેઘનો ઉદય વૃથા છે. એવા જન્તુનો થયેલો વાક્યબોધ એના ઉપનેત્રનું કાર્ય કરતો જ નથી. શાસ્ત્ર જે અપૂર્વતા બોધેછે તે અપૂર્વતાના બોધનું ગ્રહણ આ ઉપનેત્રવિના સિદ્ધ થતું નથી.

આ પ્રકરણના આરંભમાં આપણે એવું બોલી ગયા

છીયે કે લક્ષણદૃષ્ટિ નદીતલની, નદીતટની, અને નદીઉપ-રના વાતાવરણની ક્રિયાનું અનુકરણ કરેછે. આ વાત હવે સમજાશે. વાક્યબોધ નદીતલની ક્રિયાને અનુકરે છે, લક્ષ્ય વસ્તુને લક્ષણવડે આપવામાં આવતા સંસ્કાર નદીતટની ક્રિ-યાને અનુકરે છે, અને તેનું પ્રતિફલન વાતાવરણની ક્રિયાનું અનુકરણ કરે છે.

નદીનો પ્રવાહ તલભૂમિ ઉપર થઈને ચાલ્યો જાય છે તે કાળે જ તેના સત્ત્વને તલભૂમિ ચુસી લેછે, અને જ્યારે દેખીતો જળપ્રવાહ ગ્રીષ્માદિક કારણથી અદૃશ્ય થાય છે ત્યારે આ તલભૂમિને ખોદી જોનારને એ ચુસેલા પાણીના ઝરા હાથમાં આવે છે ને તેની તૃષા ભાગે છે. એક યુગના સાક્ષરો પામે પરાપૂર્વથી આવેલો વાક્યબોધ એ સાક્ષરોમાંના લક્ષણદ્રષ્ટાઓ એવી રીતે ચુસી લે છે અને પોતાના મૃત્યુ પછી પણ લોકના ઉપયોગને માટે પોતાના કાળના શુક-દ્રષ્ટાઓ જેવા અને પુસ્તકો જેવા અક્ષરના-મૃત્તિકા અને રેતીના કણ જેવા-જડભાગના હૃદયમાં ભરી રાખે છે તેથી અનેક યુગવિવર્ત્ત પછી પણ એ જડભાગ ખોદી જોનાર પ્રવાસી ઓને અન્ય યુગમાં પણ એ પાણી અમૃતજીવન થઇ પડેછે.

લક્ષણદ્રષ્ટાઓને જાગૃત અને સજીવ કરે એવા લેખમાત્ર લક્ષ્યદ્રષ્ટાઓ અને લક્ષણદૃષ્ટાઓ જ લખી શકેછે, વિદ્યાની અમરતા તેવા લેખોથી જ સધાય છે, અને નદીની તલભૂમિનું કૃત્ય પણ તેવા લેખો જ કરી શકેછે. ગ્રીક પ્રજાઓનાં રાજ્ય અસ્ત થયાં અને તેમને રોમન લોકે જીત્યાં તે કાળે ગ્રીકદ્રષ્ટાઓના લેખોએ રોમન વિદ્વાનોની, રાજપુરુષોની, અને મહારાજાની લક્ષણદૃષ્ટિ ઉગાડવામાં આ નદીતલનું કૃત્ય કર્યું. જે કાળે

રોમના મહારાજોનાં શસ્ત્રોએ ગ્રીસના સ્વાતન્ત્ર્યને નષ્ટ કર્યું તે જ કાળે રોમના મહાપુરુષોની બુદ્ધિઓપાસે ગ્રીસની બુદ્ધિએ ઉછેરેલી વિદ્યાનું દાસીત્વ કાર્ય કરાવનાર મુહૂર્તની ઘડી માંડી.

રોમનું મહારાજ્ય નષ્ટ થયું, તેના જુના વિજયના દેશમાત્ર તેના નવા પરાજયના અને જંગલી લોકના ભાગ્યોદયના સાક્ષી થયા, અને રોમના મહાવિદ્વાનોનાં નામસરખાં અસ્ત થયાં—એ કાળ પણ આવ્યો. તે પછી અનેક વર્ષ શતકો વીતતાં યુરોપના મધ્યયુગને અંતે બાળદ્રષ્ટાઓનાં પ્રકરણમાં ઉપર કહ્યો છે તે ઇતિહાસ ખડો થયો, રોમના વિદ્વાનો પોતાની કબરોમાંથી વિજયધ્વનિ કરવા લાગ્યા, તેમનાં ધારાશાસ્ત્ર અને અપર લક્ષણદર્શનના લેખો નવા યુરોપની બુદ્ધિમાં ધરતીકમ્પ ઉભો કરી તેમાંથી જ્વાળામુખીના અગ્નિપ્રવાહ પેઠે નીકળવા લાગ્યા, અને યુરોપ આજ જે છે તે થવાનો દિવસ ઉદય પામ્યો. શૂન્ય અને અંધકાર ભરેલા યુગોની વચ્ચોવચ થઈને—સમુદ્ર મન્થનમાંથી પ્રથમ હાલાહલ નીકળે ને અંતે પદ્માસના મહાલક્ષ્મી પ્રકટ થાય તેમ ગ્રીસ અને રોમના લક્ષણદ્રષ્ટાઓએ મુકેલા ડટાઈ ગયેલા લેખ નવા યુરોપમાં પ્રકટ થયા અને અંધકારનો નાશ કરી યુરોપમાં નવા લક્ષણદ્રષ્ટાઓને અવતાર આપવા લાગ્યા, અને એ અવતારોના આપેલા લક્ષ્યસંસ્કારોએ અને તેનાં પ્રતિફલને પાશ્ચાત્ય દેશોમાં, વિશ્વામિત્રની નક્ષત્રસૃષ્ટિ પેઠે, નવા સુરવર્ગની સૃષ્ટિ રચી આ શુભ યુગનું આરંભમુહૂર્ત્ત–Revival of Learning–સરસ્વતીના જીર્ણોદ્ધારને નામે ઓળખાય છે. ગ્રીસ–રોમના લક્ષણદ્રષ્ટાઓએ, મૃત્યુપત્ર પેઠે મુકી રાખેલો કેવળ વાક્યબોધ આવી જાતના જગત્કલ્યાણનું સાધન

થયો. તેવો બોધ અસ્તિત્વમાં ન હત તો આજ યુરોપ કેવું પાશવ હત તે કલ્પાય એમ નથી.

યુરોપના લક્ષણદ્રષ્ટાઓએ કરેલું આ પરાક્રમ આપણા દેશમાં અન્ય રીતે યુગે યુગે થયેલું છે. ચારે વેદની સંહિતાઓના વાક્યબોધની પછી અને બ્રાહ્મણભાગના લેખથી પ્હેલાંના તેમ ઔપનિષદીય લેખની પ્હેલાંના કાળમાં રાજ્યવિવર્ત્ત, પ્રજાવિવર્ત્ત, વિદ્યાવિવર્ત્ત, અને બુદ્ધિવિવર્ત્ત અનેકધા થયલા સ્પષ્ટ સમજાય છે. છતાં મૂળ સંહિતાના વાક્યબોધે બ્રાહ્મણભાગના લક્ષણદ્રષ્ટાઓને તેમ ઔપનિષદીય દ્રષ્ટાઓને જાગૃત કરેલા જણાય છે. બૌદ્ધયુગને અંતે શંકરાચાર્યાદિક દ્રષ્ટાઓ પણ એ દ્રષ્ટાઓના એ આવા જ બોધથી ઉત્થાન પામી ગર્જેલા છે. આજ પણ આપણાં શાસ્ત્રોને આધારે પ્રાચીન વસ્તુ ઉપર દૃષ્ટિ નાંખનાર અને દૃષ્ટિ કરાવનાર લેખકો લક્ષણદ્રષ્ટાઓના જ ધર્મ માથે લેછે. એટલું જ નહી પણ મેક્સ્મ્યૂલરે ત્રીશ વર્ષ ઋગ્વેદસંહિતાના શોધનમાં ગાળ્યાં અને આખા યુરોપના સર્વ દેશોમાં આપણાં શાસ્ત્રોનું સંશોધન કરનાર વર્ગ તરવરતો જોવામાં આવેછે તેને પ્રથમ તો લક્ષણદ્રષ્ટારૂપે જ આરંભ કરવો પડે છે. અને તેમનો અગ્રેસર ભાગ હાલમાં લક્ષ્યદ્રષ્ટાનું કામ કરેછે. આ દેશમાં ઈંગ્રેજી વિદ્યા વધારવી કે સંસ્કૃતફારસી વિદ્યાઓના પ્રચારથી રાજ્યકર્ત્તાઓએ તૃપ્ત રૂહેવું એ પ્રશ્નની ચર્ચા પચાશ વર્ષ ઉપર નીકળી હતી ત્યારે પ્રખ્યાત મૅકૉલે એવું લખી ગયો હતો કે મ્હારા કબાટના એક પાટીયા ઉપરના થોડાંક પુસ્તકોનું ગૌરવ અને મૂલ્ય આ દેશની પ્રાચીન ભાષાઓનાં પુસ્તકોની આખી પુસ્તકશાળા કરતાં અધિક છે. એ પણ કાળ હતો

અને આ પણ કાળ છે કે આ દેશની પ્રાચીન ભાષાઓ આ-જના અનેક વિદ્યાઓથી સમૃદ્ધ યુરોપને પણ કેવા કેવા સમૃદ્ધ અને અપૂર્વ બોધ અનેકધા આપે છે. એવા વિષય ઉપર યુરોપના મ્હોટા મ્હોટા પંડિતો આજ ગંભીર વિવે-ચન કરે છે, અને એક કબાટના પાટીયાને સટે આ દેશમાં જેવડી નથી એવડી વિસ્તીર્ણ પુસ્તકશાળાઓ યુરોપ અમે-રિકામાં આપણી પ્રાચીન ભાષાઓના પુસ્તકભંડારની ભરેછે, અને એની બેસંટ જેવી તેમની વિદુષી આ દેશમાં આવી એ ભંડાર પાસેનો બોધ લેઈ એ બોધના ગૌરવ વિષયે આ-પણા જ લોકને જાગૃત કરવા મથે છે, અને યુરોપ–અમેરિ-કાની પાઠશાળાઓમાં સંસ્કૃત અભ્યાસ પૂરવેગે ચાલેછે. આપણા લક્ષણદ્રષ્ટાઓની દૃષ્ટિ આ દેશના દીર્ઘ અંધકારને અંતે આજ પાછી આવો પ્રકાશ આપવા લાગીછે અને તેની શક્તિ આવી વીર્યવતી થવા લાગી છે.

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અને દુષ્કાળના પ્રસંગમાં સુકાઈ ગયેલી નદીની તલભૂમિ તૃષાર્ત્ત પ્રવાસીને કામ લાગે તેમ એક યુગના લક્ષણદ્રષ્ટાઓનાં ઉરમાં નીતરેલો વાક્યબોધ બીજા યુગના લક્ષણદ્રષ્ટાઓ રેતી જેવાં થઈ ગયેલાં જડ પુસ્તકો-માંથી આવી રીતે પામે છે અને પામશે.

વાક્યબોધ જ્યારે આમ સંસારમાં નદીની તલભૂમિનું કામ કરેછે ત્યારે લક્ષણદ્રષ્ટાઓએ આપેલા લક્ષ્યસંસ્કાર* અથવા લક્ષણસંસ્કાર* નદીતટનું કામ કરેછે. પૃથ્વીમાં સ્થળે

---

* લક્ષ્યને અપાતા સંસ્કાર તે લક્ષ્યસંસ્કાર, અને લક્ષણવડે અથવા લક્ષણના જે સંસ્કાર અપાય તે લક્ષણસંસ્કાર, ઉભય શબ્દ આ લેખમાં પર્યાયરૂપે વાપરેલા છે.

સ્થળે વનસ્પતિનાં બીજ સૂક્ષ્મ દશામાં પડેલાં હોય છે, અથવા જતાં આવતાં પક્ષિયોની ચાંચોમાંથી અને પ્રવાસી વ્યાપારીયોનાં વાહનોમાંથી ગરેછે, અથવા કૃષિકારવર્ગ કૃષિના ઉદ્દેશથી નાંખેછે. અનુકૂળ વૃષ્ટિ, તાપ, પવન અને ઋતુની ક્રિયાથી આ બીજો ઉગી નીકળે છે અને જે ભૂમિ ઉપર ગઈ કાલ કાંઈ દેખાતું ન હતું ત્યાં રંગ, ગન્ધ, આકાર, રૂપ, ઉપયોગ, આદિની વૈચિત્ર્યતાથી ભરેલી વનસ્પતિ-સૃષ્ટિનો મેળો જામેછે. મેઘનું જળ સાધારણરીતે નિષ્પક્ષપાત-પણે વર્તેછે અને ઉચ્ચ નીચ અધિકારની સર્વ ભૂમિઓ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે તેનો લાભ લેછે, ત્યારે નદી પોતાની તટભૂમિનો પક્ષપાત કરેછે, અને સામાન્ય મેઘ અને ભૂમિને જે ફળ આપેછે તેના કરતાં નદીતટનો પ્રદેશ, ગર્ભશ્રીમંત પેઠે, સવિશેષ લાભ પામેછે અને કાંઈ નવી જ સૃષ્ટિને દેખાડેછે. નદીનાં પૂર તટભૂમિ ઉપર એવો કચરો મુકી જાયછે તે પણ ઉત્તમ ખાતર થઈ આ સૃષ્ટિનું પોષક અન્ન થાયછે ને ભૂમિમાં પડેલું પૂરનું પાણી અને તલભૂમિનાં સાંનિધ્યને લીધે નીચે ચાલતા શાશ્વત ઝરાનું પાણી એ પોષક અન્નનો રસ થાયછે. આવી ગર્ભશ્રીમત્તા ભોગવનારી તટભૂમિમાંથી જન્મેલી આવી વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં જણાતા સંસ્કાર કાંઈક ઓર જ હોયછે.

સમર્થ દ્રષ્ટાઓના કરેલા વાક્યબોધ જે વિદ્વાનોના સહવાસી થાયછે તે વિદ્વાનોની દૃષ્ટિઓ પણ આ તટભૂમિ ઉપરના પ્રદેશ જેવી સંસ્કારિણી થાયછે, અને એ દૃષ્ટિઓને બળે જ્યાં કાંઈ પણ પદાર્થ લક્ષ્ય ન હતો ત્યાં નવી વનસ્પતિઓ એ સંસ્કારો સાથે સમૃદ્ધ અને લક્ષ્ય થઈ જાયછે. નદીનાં પૂર, નદીતલમાંથી આવતા પ્રવાહ, આદિ ઉક્ત પદાર્થો

જેવાં લક્ષણોવડે તટઉપરનો લક્ષ્યપ્રદેશ સંસ્કાર પામેછે અને જુના જગતને સ્થાને નવો મેળો જામેછે.

લક્ષ્યસંસ્કારના આવા ઐન્દ્રજાલિક પ્રભાવનાં દૃષ્ટાંત હવે આપણે દૃષ્ટિગોચર કરી લેઈશું. પણ તેને અંગે બે ત્રણ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. પ્રથમ તો મનુષ્યસૃષ્ટિમાં કાંઈ પણ પદાર્થ સંપૂર્ણ—કેવળ સારો અને નિર્દોષ—નથી અને જ્યાં જ્યાં જુના વિદ્વાનોના વાક્યબોધથી નવા લક્ષ્ય પદાર્થો સંસ્કારિત થયા છે ત્યાં ત્યાં બોધિત વાક્યોના ગુણ અને દોષ ઉભય પ્રસ્ફુરિત થયા છે. એટલું જ નહી પણ પંચતન્ત્રમાં સુતારનું અનુકરણ કરતાં અને લાકડા વચ્ચે સુતારોએ વ્હેરવા માંડેલા લાકડામાં મુકેલો ખીલો ફૂહાડવા જતાં, લાકડામાં પડેલા ચીરાની ચપટી વાનરને ભરાઈ એવું પણ ઘણી પ્રજાઓને થયેલું છે. જે વસ્તું એક પ્રજાના વિદ્વાનોને પ્રાચીન અભ્યાસને બળે સહજ હોય છે તે બીજી અનભ્યસ્ત પ્રજાને પ્રતિકૂળ પડતાં વાર લાગતી નથી. બોધિત વાક્યોના ગુણના સંસ્કાર બેસતાં પ્હેલાં શીખાઉ પ્રજાને તેમાંથી આટલું ભય છે તો એ વાક્યોના દોષ દૂર રાખવાનું ભાન અને પાટવ આવતાં એથી વધારે વારે લાગે તો તેમાં નવાઈ નથી. વળી બોધિત વાક્યોના દેશકાળમાં અને નવા બોધના દેશકાળમાં ફેરફારના પ્રમાણમાં પણ એ વાક્યોના સંસ્કારનું ગ્રહણ ઘણું વિષમ થઈ પડે છે. ચોખા અને સારા સપાટ કાચનું પ્રતિબિમ્બ ગોળ કાચમાં પડે ત્યારે તેમાં સપાટ કાચનું પ્રતિફલન પણ વિકૃત થાયછે તો તે સપાટ કાચમાં પડેલાં પ્રતિબિમ્બોનાં પુનઃપ્રતિફલન વિકૃતતર થાય તો તેમાં નવાઈ નથી.

પાશ્ચાત્ય ખંડમાં ગ્રીસ દેશની વિદ્યા પ્રાચીન રોમમાં ગઈ. એ ઉપર તેને નદીતલની સાથે સરખાવતાં કહ્યું છે. ગ્રીસની વિદ્યાની લક્ષણભૂત રસજ્ઞતા અને રસિકતા બહુ ઉચ્ચ ભાવનાવાળી હતી અને પાછલા કાળમાં પ્રાકૃત બુદ્ધિના વર્ગમાં જવા પામતાં એ ઉચ્ચતાથી ભ્રષ્ટ થઇ પ્રાકૃત દશાને પામી. ગ્રીકવિદ્યા રોમમાં આવી ત્યારે રોમન લોક વ્યવહારમાં કુશળ, સદ્દગુણાદિની ભાવનામાં દાન્ત અને નિયત, અને રસભાવનામાં સ્થૂલ હતા અને એ ગુણદોષના મિશ્રણને લીધે યુદ્ધોમાં અને રાજ્યનીતિમાં બહુ સ્થિર જય પામ્યા. ગ્રીકવિદ્યાના સંનિકર્ષથી એ વિદ્યાનો વાક્યબોધ રોમના ન્હોટાન્હાના વર્ગોમાં ચમકવા લાગ્યો અને એ બોધને કેવળ સાંભળીને જ એ વર્ગ બેસી ન રહ્યા પણ તેમાંથી પ્રાપ્ત થયલાં રસલક્ષણવડે પોતાની લક્ષ્યસૃષ્ટિને સંસ્કારવા લાગ્યા. આથી ગ્રીકવિદ્યાની ઉચ્ચભાવનાઓ કાળક્રમે રોમના વિદ્વાનોની દૃષ્ટિમાં સ્ફુરવા લાગી અને પ્રાકૃતભાવનાઓ પ્રાકૃતવર્ગના જીવનને નવા વિકારોથી ભરવા લાગી.

ગ્રીકવિદ્યાના વાક્યબોધ્રથી જેણે પોતાના લક્ષ્યમાત્રને સંસ્કાર્યું એવા રોમના વિદ્વાનોમાંના ત્રણ મહાત્માઓનાં દૃષ્ટાંત આપણે પ્રત્યક્ષ કરીશું.

રોમના ઉત્તમ વર્ગમાં મહારાજ માર્કસ્ ઑરેલ્યસ્, મધ્યમ વર્ગમાં સૅનિકા, અને રંક વર્ગમાં ઍપિક્ટિટસ્, એ ત્રણનાં દૃષ્ટાંત આપણા કાર્યને માટે જોઈએ તેવાં છે.

રંક ઍપિક્ટિટસ્ મૂળ એક ફ્રીજિયાનો ગ્રીક વિદ્વાન્ તે રોમ-નગરમાં દાસ-ગુલામ થઇને વસતો હતો. ગ્રીસની વિદ્યાના વાક્યબોધે તેની રંક પરાધીન અવસ્થાને એવી તો

સંસ્કારી હતી કે તે દશામાં અન્ય જીવો રૂહે તેના કરતાં તે જુદી સ્થિતિમાં રૂહેતો. સૉક્રેટિસના ઉપદેશ પેઠે તેણે પણ મુખથી જ ઉપદેશ કરેલો છે તે તેના ઍરિયન્ નામના શિષ્યે પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે અને તે પુસ્તકનાં આઠ અંગમાંથી આજ માત્ર ચાર જ વિદ્યમાન છે. ઍપિક્ટિટસને સ્વતંત્રતા મળવા પછી પણ સુખ થયું હોય એમ જણાતું નથી અને અંતે તેને રોમમાંથી દેશનીકાલ પ્રાપ્ત થયો હતો. મહારાજ ઑરેલ્યસ આ મહાત્માનાં વાક્યોનો બોધ રસ્ટિકસ નામના પોતાના એક ગુરુ પાસેથી પામ્યો હતો. ઍપિક્ટિટસ પોતે ગ્રીક દેશના સ્ટોઇક્ દર્શનનો અનુયાયી હતો. સ્ટોઈક્ દર્શન રસજ્ઞ ગ્રીસના શાંતરસને પ્રત્યક્ષ કરતું હતું, મનના નિગ્રહમાં અને શમસુખની પ્રાપ્તિમાં મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ માનતું હતું, અને વૈરાગ્યમાં અને શમ–દમમાં પોતાના વિચાર પ્રમાણે આચારનું સંગ્રહણ કરવામાં પોતાના સંપ્રદાયનું સફલત્વ માનતું હતું. જ્યારે ગ્રીસ કેવળ અધોગતિને પામ્યું અને રોમને વશ થયું ત્યારે એ અધોગત દેશનાં આવાં આવાં પ્રાચીન શાસ્ત્રો અને પુસ્તકમાત્ર ત્યાંની રંક વસ્તીના હાથમાં અને હૃદયોમાં પડી રૂહેવા લાગ્યાં હતાં તે ઍપિક્ટિટસ જેવા રંક દાસોદ્વારા રોમના અતિશ્રીમાન્ અધિકારીઓ પાસે આવવા લાગ્યાં અને એવા રંક લોકનાં દુઃખતિમિરમાંથી તેમને ઉદ્ધારવાના સાધનભૂત થયાં.

ઉપર કહેલું છે કે રોમનલોકની મૂળપ્રકૃતિ સદ્ગુણાદિની ભાવનામાં દાન્ત અને નિયત હતી પણ રસ–શૂન્ય હતી. રોમનો વૈભવ અને અધિકાર દિગ્વિજયથી થતાં આ ભાવના શિથિલ કરનારી સાધનસૃષ્ટિ ઉભી થઈ અને તપસ્વી

લોકને ચળાવવા ઇન્દ્રની અપ્સરાઓ રોમના મહારાજ્યમાં ઘેર ઘેર પ્રયત્ન કરવા લાગી. આખા રાજ્યની અધોગતિ જોનાર રોમના સ્વદેશાભિમાની ચિત્ત પોતાનાં શસ્ત્ર નકામાં થતાં જોવા લાગ્યાં તે કાળે પોતાના પૂર્વજોની દાન્ત ભાવનાનો જીર્ણોદ્ધાર કરે એવી વસ્તુ તેમની પાસેના વિદ્વાન્ ગ્રીકદાસોના વાક્યબોધમાં જણાતાં તેમણે યથાશક્તિ તેનું ગ્રહણ કરવા માંડ્યું, અને એ દાસ–બોધમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં લક્ષણને ઉપનેત્રને સ્થાને યોજી જીવનના વ્યવહારમાત્રને તેના પ્રકાશથી અને રંગથી સંસ્કારી લીધા. આ ઉપરથી કહેવાયું છે કે જે કાળે રોમે ગ્રીસને શસ્ત્રોવડે જીતી લીધું તે જ કાળે ગ્રીસે પોતાની વિદ્યાદ્વારા રોમને લીધું.

સ્ટોઇક્ દર્શન પ્રમાણે આ વિશ્વરૂપ સમષ્ટિ તે પ્રકૃતિનું સ્થૂલ શરીર છે, ઈશ્વર એ પ્રકૃતિનો સૂક્ષ્મ આત્મા અથવા પરમાત્મા છે, પ્રકૃતિના સર્વ અવયવ ઈશ્વરની બુદ્ધિમાંથી આવિર્ભાવ પામેલા નિયમોને અનુસરી વ્યવસ્થિત રહેછે, અને મનુષ્યનું વ્યષ્ટિજીવન પણ એ જ સમષ્ટિના નિયમોને અનુસરી વ્યવસ્થિત રહે તે જ મનુષ્યનો ધર્મ છે. મનુષ્યસૃષ્ટિ જેમ આ સમષ્ટિમાં આવી જાય છે તેમ દેવસૃષ્ટિ પણ આવી જાયછે. આ સંબંધમાં પ્રાચીન બોધને અનુસરી એપિક્ટિટસ કહી ગયો કે મનુષ્યે દેવતાઓની પ્રકૃતિ કેવી છે તે શોધી લેવી, અને એ પ્રકૃતિ જોઈ જોઈ તેમના જેવી પ્રકૃતિ કરી દેવી, કારણ તેના તેમ કરવાથી દેવતાઓની આજ્ઞા પળાયછે અને દેવતાઓ પ્રસન્ન થાયછે.

આ ઉપદેશનો આ છેલો ભાગ પ્રથમ દૃષ્ટિએ કદાચિત્ કંઈક વિચિત્ર લાગશે. પણ આપણા લોકને તેનો અર્થ

આપણાં જ શાસ્ત્રમાંથી જડે એમ છે. આપણી શ્રુતિ કહેછે કે ઈશ્વરને અને જીવને એક વૃક્ષને વળગેલાં બે પક્ષી જેવાં ગણી, અભોક્તા અને પ્રકાશરૂપ ઈશ્વર-પક્ષીની અને ભોક્તા જીવ-પક્ષીની મિત્રતા માની, ઈશ્વર-પક્ષી ઉપર જીવ-પક્ષીનું માત્ર નેત્ર પડતાં, જીવ-પક્ષી ઈશ્વર-પક્ષીનું સામ્ય પામેછે, ભોક્તા છતાં અભોક્તા થાયછે, અભોક્તા થતાં પુણ્ય-પાપમાંથી, શોકમાંથી, અને ગુહાગ્રન્થિઓમાંથી મુક્ત થાયછે. (આ શ્રુતિવાક્ય તથા તેનું ભાષાંતર સરસ્વતીચંદ્ર, ભાગ ૩ પૃષ્ઠ ૧૨૫-૨૬ ઉપર આપેલું છે). જેવી રીતે આમાં ઈશ્વરને જોઈ તેનું સામ્ય પામી ઈશ્વરની મિત્રતા સફળ કરવા સૂચવેલું છે તે અર્થના રહસ્ય જેવું જ એપિક્ટિટસના ઉક્ત વાક્યનું રહસ્ય છે. ફેર એટલો છે કે જ્યારે શ્રુતિવાક્યમાં એક ઈશ્વરને જ જીવ જુવે છે અને તેનું સામ્ય પામે છે ત્યારે એપિક્ટિટસના વાક્યમાં મનુષ્ય અનેક દેવતાઓની-ઈશ્વરરૂપ એક જ્યોતિના અનેક સ્ફુલિંગોની-પ્રકૃતિ શોધી તેનું સામ્ય પામેછે. બીજી રીતે ઉભય વાક્યોના ઉચ્ચગ્રાહ (ideal) લગભગ સમાન છે.

રોમની પ્રાચીન દાન્તભાવનાનું મૂળ ત્યાંની કુટુમ્બ વ્યવસ્થામાં હતું. પૈતૃકસત્તા (Patria Potestas) અથવા પિતાની સત્તા જ વ્યવસ્થાનું મૂળ હતું. આપણામાં પિતાની આજ્ઞા માની પરશુરામે માતાનો અને ભ્રાતાઓનો વધ કરવામાં **आज्ञा गुरूणामविचारणीया**નું સૂત્ર સફળ કર્યું તેવી જ તીવ્રતા રોમની પૈતૃકસત્તાના વ્યવહારમાં હતી. જ્યાં સુધી એ સત્તા ઉપર લોકની પ્રીતિ હતી ત્યાં સુધી રોમની કૌટુમ્બિક અને રાજકીય વ્યવસ્થા અગ્નિરથની સડકો ઉપર

ચાલતી હોય તેમ ચાલ્યાં જતી હતી. પણ એ સત્તાની અને એ વ્યવસ્થાની ભાવના કેવળ ઐહિક હોવાથી દિવસે દિવસે સઉને કર્કશ લાગવા માંડી, અને વૈભવની વૃદ્ધિએ તેને ભ્રષ્ટ કરવા માંડી ત્યારે આ કર્કશતાને લીધે તે વ્યવસ્થાનો ત્યાગ કરવા ઉન્મુખ થયલા જનસમૂહે એ સડકો તોડી નાંખી નવી ભ્રષ્ટતામાં આનંદ માન્યો.

જે કાળે આ ભ્રષ્ટતાથી રોમના રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા નિરંકુશ થવા પામી તે કાળે ગ્રીસનો દાસબોધ દેશવત્સલ રોમનોને તેમની પ્રાચીન ભાવનાનું સ્મરણ આપવા લાગ્યો અને એ ભાવનાની ઐહિકતાને સ્થાને શાંતરસની ભાવનાનું આવાહન કરી પ્રાચીન આચારના શરીરમાં નવા વિચારનું ચેતન મુકવા લાગ્યો. ભ્રષ્ટતાનો રોગ દેશમાં એવો વધી ગયો હતો કે આવું સમર્થ ઔષધ એ રોગપ્રકોપનો પ્રતીકાર છેવટ સુધી કરવા જતાં અંતે ફાવ્યું નહી. છતાં એ ઉપચારના દિવસોનું મનોવેધક ચિત્ર સર્વ દેશોદ્ધારકોને માટે અતિબોધક છે, અને એ બોધકતાનાં કારણોમાં એ ચિત્રના જીવન-જેવા લક્ષણદ્રષ્ટાઓના લક્ષ્યસંસ્કાર અગ્રેસર છે.

આવા વિદ્વાનો દાસત્વના બંધનમાં હતા એ વિચાર આપણને દુઃસહ લાગે છે તો તે દાસત્વનું જીવન જીવનાર મનુષ્યને કેટલું દુઃસહ હોવું જોઈએ? હબસીઓનાં દાસત્વ હજી આપણાં નેત્ર આગળ તરે છે અને તેના વર્ણનથી આપણાં હૃદય દ્રવેછે. તો આવા વિદ્વાનોનાં દાસત્વ વિચારતાં તો સહૃદયનાં હૃદય ચીરાવાં જોઈએ. છતાં જે દુઃખો જોનારને વિષમ લાગે છે ને વાંચનારને કમ્પાવે છે, તે દુઃખોના અનુભવની જવાળા વચ્ચે, ચિતા ઉપર બેઠલી સતીઓ પેઠે,

બળતા જ્વળતા અને સ્થૂલ દુઃખથી સ્થૂલ શરીરને નષ્ટ થતું જોતા આ વિદ્વાનો પોતાનાં સૂક્ષ્મ શરીરોની માનુષી પ્રકૃતિને દેવતાઓની દિવ્ય પ્રકૃતિ આપતા અને પ્રાકૃત મનુષ્યો જે દુઃખને દુઃખરૂપ દેખી તેના ભારથી ચંપાઈ જઈ અધોગતિ સ્વીકારે છે તે દુઃખમયી સર્વ સૃષ્ટિરૂપ લક્ષ્યપદાર્થને આ લક્ષણદ્રષ્ટાઓ પોતે હૃદયમાં સ્વીકારેલાં લક્ષણોવડે એવી રીતે તો સંસ્કારી લેતા કે એ સર્વ સષ્ટિ તેમની પાસે શૂન્ય જેવી થઈ જતી અને તેના સર્વ પ્રહાર શરીરપર પડતા જ ન હોય એવી અન્ય સૃષ્ટિ તેમનાં મન પાસે ખડી થતી. તેમના લક્ષ્યસંસ્કાર આ રીતે નદીતટનું કાર્ય કરતા. તે સૃષ્ટિને જોઈને, આપણા લોકે આર્યત્વનું લક્ષણ બાંધેલું છે તે સ્મરણમાં તરી આવે છે કેઃ—

प्राप्यापदं न व्यथते कदाचिद् ।
उद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः ॥
दुःखं च काले सहते महात्मा ।
धुरंधरस्तस्य जिताः सपत्नाः ॥
न वैरमुद्दीपयति प्रशान्तं ।
न दर्पमारोहति नास्तमेति ॥
न दुर्गतोऽस्मीति करोत्यकार्यम् ।
तमार्यशीलं परमाहुरार्याः ॥

જે આર્યતા આપણે ત્યાં આવી છે તે જ ગ્રીસ રોમમાં ગઈ એવું ભાષાશાસ્ત્રથી આજ સિદ્ધ થયું છે તેમાં પુષ્ટિ આપે એવી આ કથા થાય છે કે જેને આપણા લોકો આમ **आर्यशीलता**નું લક્ષણ ગણતા તે જ લક્ષણ આ પાશ્ચાત્ય આર્યોમાં પણ પ્રકટ થયું હતું અને તેમની ભાવનાઓને વશ તેમની સૃષ્ટિને કરતું હતું.

આવી જ આર્યશીલતાથી દાસ ઍપિક્ટિટસ પોતાના દાસત્વરૂપ પ્રત્યક્ષ લક્ષ્યને સૂક્ષ્મ લક્ષણથી સંસ્કારી લેતાં ક્હેછે કે, "સ્વાધીનતા એ સદ્ગુણનું નામ છે અને દાસત્વ એ દુર્ગુણનું નામ છે—"જ્યાં એ બે, મનુષ્યની પોતાની "ઇચ્છાથી, ઉદ્ભવતાં હોય ત્યાં પણ જ્યાં તે તેની ઇચ્છાનાં "ફળ નથી ત્યાં સ્વાધીનતામાં અને દાસત્વમાં સદ્ગુણ કે "દુર્ગુણ કશાનો લેપ નથી." આ લેપ વિના સુખદુઃખ થતાં નથી છતાં શારીરક દાસત્વ સામાન્ય મનુષ્યોમાં દુઃખ શાથી ઉત્પન્ન કરે છે તે સમજાવવા આ વિદ્વાન્ વિવેક દર્શાવે છે કે "પણ જીવને શરીર ઉપર સ્વામિત્વ ભોગવવાનો અભ્યાસ છે," તે અભ્યાસને બળે મનુષ્યો મોહ પામી ભુલે છે કે "શારીરક અવયવોને એ ઇચ્છા ઉપરના સ્વામિત્વમાં ભાગ "નથી, અને જેની (આ માનસિક સ્વવિષયની) ઇચ્છા "સ્વતંત્ર છે તેવો કોઈ પણ મનુષ્ય દાસ નથી." વળી ક્હેછે કે "આ બે બન્ધન અનિષ્ટ છે—શરીરને ભાગ્યનું "બન્ધન અને જીવને દુર્ગુણનું બન્ધન—એ બે અનિષ્ટ છે. "(પરંતુ) શરીરને વિષયે જે સ્વતંત્ર છે પણ જીવને વિષયે "બદ્ધ છે તે દાસ છે, પણ એથી વિરુદ્ધ રીતે જે શરીરને "વિષયે બન્ધનમાં છે પણ જીવને વિષયે સ્વતંત્ર છે તે "સ્વતંત્ર છે." બીજી રીતે કહીયે તો શરીરની સ્થિતિ ભાગ્યને વશ ન હોતાં જીવને વશ હોય તો તે ઇષ્ટ થાય, પરંતુ તેની ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ—ભાગ્યથી બદ્ધ કે મુક્તસ્થિતિથી મનુષ્યની દાસતા કે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થતી નથી, પણ તે તો તેના જીવની સ્થિતિથી પ્રાપ્ત થાય છે અને જીવ સ્વતંત્ર હોય તો શરીર દાસ હોવા છતાં મનુષ્ય સ્વતંત્ર જ છે, અને જીવ

દાસ હોય તો મનુષ્ય રાજા હોવા છતાં દાસ છે. આ જ અર્થનું વાક્ય શંકરસ્વામી મણિરત્નાવલીમાં કહી ગયા છે કે “**बद्धो हि को यो विषयानुरागी को वा विमुक्तो विषये-ष्वरक्तः ॥**” જ્યારે પ્રાકૃત દૃષ્ટિ એપિક્‌ટિટસને દાસરૂપે પ્રત્યક્ષ કરી લેતી ત્યારે સ્ટોઈક્‌દર્શનથી બોધ પામી સિદ્ધ થયેલી એની લક્ષણદૃષ્ટિ એ દાસતારૂપ લક્ષ્યને લક્ષણથી સંસ્કાર લેઈ એ દાસતાનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ ગણતી અને પોતાના હૃદયની સ્વતંત્રતાની વાડી પોતાની દૃષ્ટિ આગળ ખડી કરતી. એમ લાગે છે કે એ કાળના સામાન્ય મનુષ્યો એવા દાસત્વથી ત્રાસી આત્મઘાત કરતા હતા અને રોમના અને બીજા દેશોના તત્કાલીન મહાજનોમાં આત્મઘાત એ દુઃખમાંથી મોક્ષનો રસ્તો ગણાતો અને ગ્રીસના સ્ટોઇક્‌ વિદ્વાનો તો ભ્રષ્ટ સંસારના સંસર્ગથી મુક્ત રહેવાનો તેને માર્ગ ગણતા.

એપિક્‌ટિટસની લક્ષણદૃષ્ટિએ એ જ વિદ્વાનોની ભુલ સુધારી આત્મઘાતને હેય ગણ્યો. ઉપર કહેલું છે કે લક્ષ્યદ્રષ્ટાએ મુકેલા વાક્યબોધમાંની ભુલો લક્ષણ–દૃષ્ટાઓના લક્ષ્યસંસ્કારને બળે પરીક્ષિત થઈ સુધરે છે તેનું આ એક દૃષ્ટાંત છે.

વાક્યબોધ પામવો અને તેથી નવાં લક્ષણનું રહસ્ય પામવું તે કાંઈ ગામગપાટા પેઠે એક કાને સાંભળી બીજે કાને ફ્હાડી નાંખવાને માટે નથી, પણ સંસારમાં તેનો ઉપયોગ કરવાને માટે છે અને મનુષ્યને એક સૃષ્ટિમાંથી અન્ય સૃષ્ટિમાં લેવાને માટે છે—તેના ઉદ્ધારને માટે છે એવું રોમના આ લક્ષણ–દ્રષ્ટાઓ વ્યવહારમાં વર્ત્તન કરી બતાવતા અને તે તેમનું પરાક્રમ ગણાયું છે.

એૅપિક્ટિટસના પોતાના બોધનું પ્રતિફલન લોકદૃષ્ટિમાં એકક્રમે થયું નથી, કારણ તે દાસ અને રંક હતો. પરંતુ તેનો શિષ્ય એર્યન્, એરિયન્ અથવા એરિયેનસ્ નામનો હતો તેણે પોતાના ગુરુના મુખથી થયેલો ઉપદેશ ગ્રન્થરૂપે ગુંથી દીધો તે ઉપર કહેલું છે. વળી ઉપર એવું પણ કહેલું છે કે આવા લક્ષણદ્રષ્ટાઓના કરેલા બોધનું પ્રતિફલન નદી-ઉપરના વાતાવરણનું કાર્ય કરે છે તેવું આ દાસના કરેલા બોધનું પ્રતિફલન કેટલું થયું હશે તે સમજવાને એક મિતાક્ષર દૃષ્ટાંત પર્યાપ્ત થશે. નદીઉપરનું વાતાવરણ નદીનાં શૈત્યને અને રસદોષકત્વને ઘણા દૂર પ્રદેશોમાં અદૃશ્યરૂપે પ્રસારે છે, કારણ જે વાતાવરણ નદીઉપર છે તે જ છેટેના રાજભવનમાં તેમ રંક લોકનાં ઝુંપડામાં પ્રસરે છે અને નિરાધાર રંક જનોને વગર-માગ્યો ઉત્સાહ આપે છે તો રાજાઓ જેવાનાં હૃદયોનો, તેમની આજ્ઞા પુછ્યા વિના, સ્પર્શ કરેછે. અંધકારમાં પડેલી વનસમૃદ્ધિની અને એકાંત પડેલી નદીના રસની કીર્તિ પવન આમ અનેક ગમ્યાગમ્ય સ્થાનોમાં પ્રસારે છે.

"અંધકારમાં છવાઇ રહેતી અફલ ધરી સઉ સુન્દરતા,
કોમળ કુસુમકળી રહે ઢ્હેંકી; વાયુ તેની કીર્તિ કરતા;
જોજનભર જોજન ગુંથેલો સુગન્ધજાળનો પટ એવો,
દમ્પતી યતિ નૃપ રંક સઉને લીન કરે સુખમાં કેવો ?"

—સ્નેહમુદ્રા. ૮૭ (૩)

રંક અને દાસ એૅપિક્ટિટસના લક્ષણદૃષ્ટિનું પ્રતિફલન આવા વાતાવરણની ક્રિયાથી રોમના મહારાજ્યના સિંહાસ-

નપર ચ્હડી મહારાજા ઑરેલ્યસનાં નેત્રમાં થવા પામ્યું, અને એ મહારાજે પોતાના વિસ્તીર્ણ રાજ્યનાં જે જે લક્ષ્ય પદાર્થને સંસ્કાર્યા તે મહાકાર્યમાં આ દાસનાં નેત્રમાંથી થયેલું પ્રતિફલ અંશભાગી થયું, એટલું જ દૃષ્ટાંત આ પ્રતિફલની કલ્યાણશક્તિની નિઃસીમતા દર્શાવવાને બસ છે.

પ્રાકૃત દૃષ્ટિએ રંક દેખાતા ઍપિક્ટિટસ અને મહારાજ દેખાતા ઑરેલ્યસની વચ્ચેની પંક્તિનો લક્ષણદ્રષ્ટા સૅનેકા હતો. એનો પિતા સામાન્ય વર્ગનો મનુષ્ય હતો. સૅનેકાને ગ્રીક દર્શનના અભ્યાસનો રસ હતો, પણ પિતાની ઇચ્છાને લીધે તેણે રોમનાં ધર્માસનો પાસે પક્ષમન્ત્રી–બારીસ્ટરનો ધંધો કરવા માંડ્યો. કેલિગ્યુલા નામના રોમના મહારાજ પાસે કાંઈ કામ ચલાવવા પ્રસંગ આવતાં તેની વક્તૃત્વશક્તિ ઉપર એ મહારાજને ઈર્ષ્યા આવી, કારણ મહારાજ પોતે પણ મહાન્ વક્તા હતો. વળી તે ઉપરાંત સૅનેકાએ એવી નિર્ભયતાથી ને સ્વતંત્રતાથી પોતાની વક્તૃત્વશક્તિ વાપરી કે તે પણ મહારાજાને વિષમ લાગી–આથી તેણે સૅનેકાનો વધ કરવા ધાર્યો. અંતે રાજભવનમાં મહારાજની કોઈ ઉપસ્ત્રી–રાખ–ની સહાયતાથી તે જીવથી બચ્યો પણ ધંધો મુકી દેવો પડ્યો. આ મહારાજાના મરણ પછી બે ત્રણ મહારાજાઓ થઇ ગયા તેમની પ્રીતિના વારાફેરા સૅનેકાએ અનુભવ્યા, અને એ પ્રીતિમાં ટકવાને રાજ્યાધિકારીઓને લલાટે લાગેલી નટકળાઓ તેને વાપરવી પડી. અને મહારાજાઓ, મહારાણીઓ, અને બ્હારના તેમ અંતરના અધિકા-

રીઓ સાથે ખટપટમાં એને ભળવું પડ્યું. આ મહારાજા-ઓમાં છેલ્લો મહારાજ સૅનેકાનો શિષ્ય **નીરો** હતો. **નીરો** મહારાજ અતિ ક્રૂર અને સ્વચ્છન્દી હતો અને એક દિવસ આખા રોમ નગરને આગ લગાડી ચારે પાસથી તે બળવા લાગ્યું ત્યારે રાજભવનની અગાશીમાં બેસી ગ્રીક કવિ હોમરે વર્ણવેલા ટ્રોય નગરના અગ્નિદાહનું કાવ્ય સારંગી લેઈને ગાવા બેઠો હતો. **નીરો**ને અભિષેક થયો ત્યારે તેનું વય અઢાર વર્ષનું હતું અને તે પછી થોડા સમયમાં સૅનેકા એનો ગુરુ મટી પ્રધાન થયો, અને શિષ્ય પણ મહારાજની અકારણ અકૃપાનો પાત્ર થતાં ગુરુ પણ પ્રધાનને વાર ન લાગી. તેણે પોતાનું પદ છોડી, વાનપ્રસ્થ થઈ, પોતાના જુના મિત્ર સ્ટૅાઈક દર્શનના સહવાસમાં બાકીનું આયુષ્ય પુરું કરવાનો ઉપક્રમ કર્યો. મહારાજને એટલાથી તૃપ્તિ ન થઈ. તેની આજ્ઞાથી રાજ્યાધિકારીઓ આ નિવૃત્ત વિદ્વાનના ઝુંપ-ડામાં આવ્યા. અને એવી રાજાજ્ઞા વિદિત કરી કે સૅનેકાએ પોતાને હાથે પોતાની નસો ચીરવી[1] ને તેથી તેનું મૃત્યુ થાય ત્યાં સુધી તેમાંથી લોહી વ્હેવા દેવું! એની સ્ત્રીએ સ્વામીને શિક્ષા થતી જોઈ પોતાને માટે પણ એ શિક્ષા સાથે લાગી માગી લીધી. દમ્પતીની નસો સાથે લાગી ચીરાઈ. રીબાઈ રીબાઈને આ વિદ્વાન આ રીતે મરણ પામ્યો અને તેની સ્ત્રીના ઘા રાજાજ્ઞાથી બંધ કરાવ્યા ને તે જીવી. આ ક્રૂર અને જંગલી રાજાજ્ઞા સૅનેકાએ અતિ સ્વસ્થ અને શાંત વૃ-

---

૧. જાતે ચીરવી નહિ પણ બીજા પાસે ચીરાવવી એવો પણ પાઠ છે.

ત્તિથી સાંભળી, સ્વીકારી, અને નસો ચીરાઈ ત્યાંથી તે મૃત્યુએ એનો એ તીવ્ર વેદનામાંથી છુટકારો કર્યો ત્યાં સુધી સૅનેકાએ પોતાનો કાળ પોતાની પાસે બેઠેલા ચિત્રો સાથે શાંત જ્ઞાન–વાર્ત્તાનો ઉપદેશ કરવામાં ગાળ્યો.

આવી જાતના જીવનનો વિષય કોઈ પણ વિચારનારને ગંભીર વિચારોમાં નાંખે એવો છે. ઍપિક્‌ટિટસ તો એવું કહી ગયો હતો કે શરીરની સ્થિતિ અનિચ્છાથી પ્રાપ્ત થાય તો તેથી તે શરીરનો અધિષ્ઠાતા જીવ દાસત્વ પામતો નથી. તો એ જ મતના અનુયાયી સૅનેકાએ શામાટે આવું જીવન શોધ્યું અને સ્વીકાર્યું ? રાજાઓની પાસે આવાઓનો ખપ નથી પણ ભર્તૃહરિ કહી ગયો છે તે સાધારણ રીતે ઘણા–ખરા રાજાઓના સહવાસને માટે સત્ય છે કે—

न नटा न विटा न गायका न च तथ्येतरवादिनो वयम् ।
नृपसंसदि नाम के वयं स्तनभारानमिता न योषितः ॥

અને તેમાં પણ નીરો જેવા આસુરી સંપત્તિવાળા રાક્ષસનો સહવાસ તો સૅનેકાએ જાતે શોધેલાં સ્ટૉઈક્ વાક્ય-બોધમાંનાં લક્ષણોથી વિરુદ્ધ ન હતો ? એ બોધનાં કીયાં લક્ષણવડે આ વિદ્વાને પોતે આવું જીવન શોધ્યું ને સંસ્કાર્યું ?

સૅનેકાએ રાજ્યાધિકાર શોધ્યો તેમાં પ્રાકૃત મનુષ્યો-નાથી એને કોઈ પ્રકારે જુદી ભાવના હતી એવું કહેવાને કે માનવાને શું કારણ છે ? સૅનેકા લોકોની પક્ષમન્ત્રિતા–વકીલાત–કરતો હતો, પણ પોતાને માટે સંસાર શું ધારેછે કે કહેછે તે વિષયે એને ઉદાસીનતા હતી અને પોતાની

નિન્દા રોકવાને માટે કે સ્તુતિ કરવાને માટે એ પોતાના ઓઠ ઉઘાડે એવું ન હતું. " જો કોઈ સત્કૃત્ય કરવા જનાર " સુજ્ઞને માટે લોક અવળો અભિપ્રાય બાંધે તો તેમાં એને " ઓર આનંદ મળવાનું કારણ છે. જે પોતાના સત્કૃત્યની " કીર્તિ ઇચ્છે છે તે પોતાના સદ્ગુણથી નહી પણ દામ્ભિક " વૃત્તિથી ઇચ્છે છે. જ્યાં પ્રતિષ્ઠા મળે ત્યાં જ ન્યાયી રહેવું " એ બસ નથી, પણ ભય અને અપવાદ વેઠવાનાં હોય " એવે પ્રસંગે પણ ન્યાયી રહ્યાં કરવું એ આવશ્યક છે." આ વાક્યોનો બોધ કરનાર ક્ષુદ્ર સંસારી જનોની દૃષ્ટિમાં સારો માનવાને માટે કાંઈ બોલ્યો ન હોય તો તેથી એ સારો ન હતો એવું માનવાનું કારણ નથી.

એને દ્રવ્યને વિષયે ઉદાસીનતા હતી તે જાણવાને માટે એક વાત બસ છે કે જ્યારે એના વિરોધી પક્ષે એની દ્રવ્ય-સંપત્તિના માર્ગ અશુદ્ધ હોવાનો આરોપ મુક્યો ત્યારે ઉત્તરમાં બીજું કાંઈ ન બોલતાં એણે પોતાની સર્વ સંપત્તિ **નીરો** મહારાજના ચરણમાં પાછી સોંપી દેવાની તત્પરતા દર્શાવી અને ઈતિહાસવેત્તાઓ એ તત્પરતા શુદ્ધબુદ્ધિપૂર્વક હતી એવું માને છે. તેના મંદિરમાં કાંઈ વૈભવ હતો એવું કોઈએ કહેલું નથી અને જે દ્રવ્ય સામાન્ય અને નિર્દોષ માર્ગે એની પાસે આવ્યું તેનો એણે સ્વીકાર કર્યો એટલી વાત તો ખરી. તે જ પ્રમાણે એણે અધિકાર પણ સ્વીકાર્યો એ વાત પણ ખરી. તે આપણા ચતુર્થાશ્રમના પરિચિત લોકમાં જન્મ્યો ન હતો અને સ્વામીના મરણવિધિ જેવો મરણવિધિ માગી લેનારી અને પરલોકમાં પણ સહગમન ઇચ્છનારી સતીનો પતિ હતો. એવી સ્થિતિવાળા આ લક્ષણ-

દ્રષ્ટાએ કીયાં લક્ષણોથી ઉક્તપ્રકારનું જીવન સંસ્કારી લીધું હોવું જોઈએ એ જાણવાને એના દેશકાળ અને લેખ—એ ત્રણનું અનુસંધાન આવશ્યક સાધન છે અને તે પછી સાત્વિક-દૃષ્ટિથી એ સાધનમાંથી તેના સાધ્યને શોધીશું.

જે કાળે મહાપ્રયાસથી, મહાબુદ્ધિથી, અને મહાશૌર્યથી પોતાના યુગમાં પૃથ્વીમાં બલિષ્ઠ બની રોમના મહારાજ્યે પોતાના મધ્યાન્હની સમાપ્તિ દીઠી અને તેની સાથે જ તેનો દિવસ વગર પ્રયાસે અસ્ત થવા લાગ્યો અને અસ્ત થતાં થતાં તેનો સાયંકાળ છેક પાસે આવી ઉભો તે કાળે સૅનેકા જન્મ્યો અને ઉપર પ્રમાણે રોમના મહારાજાઓના સમાગમમાં આવ્યો.

ત્યાંનું પ્રજાસત્તાક રાજ્યયંત્ર અસ્ત થઈ તેને સ્થાને સ્વચ્છન્દી મહારાજાઓનાં સિંહાસન ખડાં થયે પચાશેક વર્ષ વીતી ગયાં હતાં. રોમના દાની અને નીતિમાન્ આર્યોની સંખ્યા દૃષ્ટિગોચરતામાંથી દિવસે દિવસે ક્ષીણ થઈ ગઈ હતી, અને લક્ષ્મી ચારેપાસ વૈભવમાં રેલાવા લાગી હતી. અધિકારીઓ સાર્વભૌમ સત્તાના દર્પથી અપર પ્રજાઓને એક પાસથી તૃણવત્ ગણવા લાગ્યા તેની સાથે જ તેને સ્થાને આઘાત-પ્રત્યાઘાતના નિયમથી એ પ્રજાઓનાં પૂર છેક રોમના ઝાંપામાં રેલાઈ આવવા લાગ્યાં અને તેમના છાંટા એ નગરના એક કાળે રાજ-યોગી જેવા પુરુષોને હવે ભ્રષ્ટ કરી, વટલાવી, તેમની દૈવીસંપત્તિને આસુરી કરી નાંખવા લાગ્યા હતા. એ આસુરી સંપત્તિના ઉદયથી રોમના ઉદાત્ત તેમ અપર વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષો અને બાલકો ત્યાંની નાટકશાળાઓમાં દાસવર્ગનાં મનુષ્યોની પાસે કટારોવડે વગર-ઢાલે વગર-

કવચે યુદ્ધ કરાવતાં અને તે દીન લોકનાં શરીરોમાં ઘા ઉપર ઘા પડે અને ત્યાંથી લોહીના ફુવારા ઉડે તે જોઈ આ જોનાર વર્ગ રાચતો હતો, તાળીયો પાડતો હતો, અને જાણે ચોપટમાં જડ સોકટાં એક બીજા ઉપર ટીચાતાં હોય તેમ કુદી કુદીને આનન્દની અને ઉત્સાહની ગર્જનાઓ કરતો હતો. સૅનૅકા લખેછે કે "એક દિવસ મધ્યાન્હકાળે હું "અકસ્માત્ નાટકશાળામાં જઈ ચ્હડ્યો, અને એવું ધારતો "હતો કે ત્યાં કંઈ બુદ્ધિવાળી ઠઠ્ઠાબાજી થતી હશે અથવા "બુદ્ધિવાળા વિનોદપ્રસંગ ચાલતા હશે, અને પ્રાતઃકાળે "મનુષ્યોને લોહી લુહાણ થતાં જોઈ જે ત્રાસ્યા હશે તે "અત્યારે કાંઈ બીજી રીતે વિશ્રાન્તિ શોધતા હશે. પણ "અહીં તો તેવું કંઈ નહતું. પ્રથમ જે યુદ્ધ દીઠું હતું તેમાં "તો આના આગળ સરખાવી જોતાં દયાળુતા પ્રવર્તી હતી. "ન્હાની વાતો તો પડતી મુકુંછું; પણ અહીં તો મનુષ્યના "કતલખાના વિના બીજું કાંઈ ન દીઠું." આ ત્રાસજનક દેખાવનું વર્ણન સૅનૅકા હજી વધારે કંપાવે એવું કરેછે તેનું આટલું દિગ્દર્શન આપણે માટે બસ છે. જે વસ્તુ વાંચતાં આપણને ત્રાસ છુટેછે તે રોમના આસુરી સંપત્તિવાળા માનવો પ્રાતઃકાલે ને બપોરે ત્યાંની નાટકશાળામાં જોતા અને રાચતા. મહાભારતના અને રામાયણના રાક્ષસો આથી વધારે ક્રૂર આનંદ ભોગવતા ન હતા. પ્રાતઃકાળે મનુષ્યોની કતલ સિંહ અને વાઘ પાસે કરાવતા અને બપોરે મનુષ્યને હાથે મનુષ્યને મરાવતા. જ્યાં સર્વ લોકસંઘ દેખાદેખી આવો થતો હતો ત્યાં લોકમાં ભળવું જ નહી એ ઉપદેશ આ જોનાર સૅનૅકાએ કર્યો.

લોકમાં ભળવું નહી એ ઉપદેશ કર્યો. પણ જ્યારે ચારે પાસનો યુગ આવો થઈ જાય ત્યારે જ્ઞાની પુરુષે શું કરવું? એણે લોકનો ત્યાગ કરી વાનપ્રસ્થ ક્યારે થવું અને લોકમાં ભળી લોકસંગ્રહણ ક્યારે કરવું?

" જ્યારે ભિન્ન ભિન્ન આકસ્મિક પ્રસંગોથી અથવા " પોતાની સ્થિતિને લીધે ઉદ્યમમય જીવનમાં વિઘ્ન આપ- " વાથી મનુષ્ય પોતાની ધારણાઓ સિદ્ધ કરી શકે નહી " ત્યારે તે વ્યવહારની પ્રવૃત્તિમાંથી કેવી રીતે વિરામ પા- " મવો અને નિવૃત્તિ લેવી તે જાણવું એક વિરલ સદ્ગુણનું " કાર્ય છે. કારણ સદ્ગુણી મનુષ્યની પાસે કંઈપણ સત્કાર્ય " કરવાનું સાધન રૂહે નહી એવો સંકડામણનો પ્રસંગ વ્ય- " વહારમાં કદી પણ આવતો નથી એ વાત હું સ્વીકારું છું." આના દૃષ્ટાંતમાં સેનેકા સોક્રેટિસનું જીવન દર્શાવી કહેછે કે જ્યારે એના નગરમાં દુષ્ટ સૈનિક લોકનું એટલું બધું પ્રાબલ્ય થયું કે તેમણે ત્યાંના તેરસો નાગરિકોને કતલ કરી દીધા અને ઘેરે ઘેર આ ત્રાસથી રોતાં કુટતાં માતાપિતાઓને આશ્વાસન આપવાને કોઈની છાતી ચાલે એમ ન હતું ત્યારે પોતાના જીવને જોખમમાં નાંખી તે આશ્વાસન આપવાનું કામ સોક્રેટિસે પોતાને શિર લીધું. અર્થાત્ ગમે તેવી સંકડામણ આવી તો પણ આટલું સત્કાર્ય કરવાનું તેને જડ્યું અને સત્કાર્યની પ્રવૃત્તિમાંથી વિરામ લેવાયો નહી. " જો " હૃદય ભયને શરણ થઈ જઈ બંધનમાં પડે નહી એટલી " સંભાળ રાખીએ અને ઉદ્યમમાંથી વિરામ પામીએ નહી " તો, રાજ્યસત્તા અથવા લોકસત્તાનો પ્રવાહ ગમે તે પા- " સનો હોય તો પણ, અને ભાગ્ય અનુમતિ આપવામાં ગમે

" તેવું કૃપણ હોય તો પણ, તેના પ્રમાણમાં આપણે આ-
" પણી શક્તિ પ્રવૃત્તિને ન્હાની મ્હોટી કરી શકીયે છીયે
" એટલું જ નહી પણ જ્યારે સર્વ પાસ ભય વર્ષી રહ્યાં
" હોય, જ્યારે એક પાસથી તરવારો અને બીજી પાસથી
" કેદખાનાની બેડીઓની સાંકળો ખડખડાટ કરી કાનને
" બ્હેરા કરી મુકતી હોય, તે સમયે પણ જે નિરાશ થતો
" નથી અને ન્હાસી જતો નથી તે જ પુરુષ ખરેખરો
" પુરુષ છે."

મહાભારતનું રૂપક અર્જુનને ક્રિયા અને સ્વરૂપ આપે છે અને તે અર્જુન દીન થતો નથી કે ન્હાસતો નથી.

" **अर्जुनस्य प्रतिज्ञे द्वे न दैन्यं न पलायनम् ।**
आयू रक्षति मर्माणि त्वायुः कृन्तति जीवितम् ॥"

એ રૂપકવાળો અર્જુન ને સેનેકાનો આ ન ન્હાસનાર અને ન નિરાશ થનાર પુરુષ તે એક જ છે. દેશોમાં યુગે યુગે કૌરવો અને પાંડવોનાં યુદ્ધ મચે છે અને એક પાસ સો કૌરવો તો બીજી પાસ માત્ર પાંચ પાંડવો એમ સામાસામી સેનાઓ સાથે ઉભા ર્‌હેછે. રોમન મહારાજ્યમાં સેનેકાએ કૌરવોનું પ્રાબલ્ય જોયું અને તેમની આસુરી સંપત્તિ જામી જતી જોઈ તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીયે. તેવા દેશકાળમાં પાંચ પાંડવો જેવા ચાર પાંચ જે કોઈ મહાત્માઓ રહ્યા હોય અને જેનામાં માહાત્મ્ય પામવાનું બીજ હોય એવાઓનું સારથિપણું કરવાને, એવાઓને ઉત્સાહિત કરવાને, એવાઓને સ્વધર્મ પ્રેરવાને સેનેકા આ ઉપલાં વચન બોલતો હોય એવો શું આ વચનોમાં સ્પષ્ટ ધ્વનિ નથી ?

અન્ય મહાત્માઓને આવો સ્વધર્મ બતાવનાર તત્વદર્શી સૅનેકાને પોતાને શિર પણ પોતે બતાવેલા સોક્રેટિસના દૃષ્ટાંત પ્રમાણે વર્ત્તાવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો ન હતો?

રોમના નાગરિકોઉપર આસુરી સંપત્તિની ચ્હડાઈ થતી અટકાવવામાં પૃથ્વીના સર્વ દેશોનું હિત હતું. "એકલા "રોમ નગરના કીલ્લામાં ભરાઈને બેસી ન રૂહેતાં આપણે "સર્વ પૃથ્વીની સાથે વ્યવહારમાં શું પડ્યા નથી? અને "સદ્ગુણના ઉદ્યાનને વિકાસ પામવાને મ્હોટું ક્ષેત્ર આપ-"વાને માટે શું આપણે આખી પૃથ્વીને આપણો દેશ કહ્યો "નથી?" જ્યારે રોમનું મહારાજ્ય પૃથ્વીઉપર શસ્ત્રદ્વારા વિસ્તાર પામતું હતું ત્યારે ત્યાંનો સાક્ષરવર્ય સૅનેકા એ વિસ્તારમાં આવી રીતે રોમની દૈવી સંપત્તિનો પરમાર્થ વિસ્તાર દેખતો હતો, રોમમાં દૈવી કે આસુરી સંપત્તિ વિજૃંભણ પામે તો તેનાથી સર્વ પૃથ્વીની સંપત્તિની દૈવી કે આસુરી પ્રકૃતિનું બીજ રોપાતું જોતો, અને રોમમાં દૈવી સંપત્તિનો ફાલ સામ્રાજ્ય પામે તેને માટે યત્ન કરવો એમ પોતાના કાળના સર્વ લક્ષણદ્રષ્ટાઓનાં કર્તવ્યધર્મનું બીજ આમ સ્પષ્ટ જોતો હતો.

પોતે જે ધર્મને આમ જુવે તે શક્તિવિના કેવી રીતે પાળવો? "સેનાને અગ્રભાગે જગા તને ન મળતાં બીજાને "મળી હોય તો પાછળ ઉભો ઉભો તે સ્થાનેથી ત્હારું "કર્ત્તવ્ય કર્યો જા, ત્હારા કણ્ઠમાં બળ હોય તેટલે મ્હોટે "સ્વરે યુદ્ધ કર—બીજામાં ઉત્સાહ અને શૌર્ય જગવ, જેના "પોતાના હાથ કપાયા હોય છે તે સાથે ઉભેલાઓને જીભથી

"ઉત્સાહ આપી, ઝુમો પાડી, ન્હાસવાને સટે ઉભો રહેછે
"ને શૌર્ય આપે છે. રાજ્યતંત્રમાં તું છેક અગ્રભાગે ને
"પ્રથમ પંક્તિમાં ભાગ્યવશાત્ ન આવ્યો હોય તો ત્હારે પણ
"તે જ પ્રમાણે કરવું. ત્હારું મ્હોં બંધ કરવામાં આવ્યું હોય
"તોપણ ઉભો રહે અને મૌનવડે સાહાય્ય આપ. એક
"સારા નાગરિક જનની પ્રવૃત્તિ કદી પણ તેના નગરને
"નિરુપયોગી નથી થતી; કારણ, તેના સાંભળવાથી તેના
"જોવાથી, તેની મુખાકૃતિથી, તેણે કરેલી સંજ્ઞાથી, તેના
"હઠીલા મૌનથી, અને એના પગની ગતિથી પણ, એ બી-
"જાઓને લાભ આપી શકે છે. જેમ કેટલાંક ઉત્તમ ઔષધ
"તેના આસ્વાદન કે સ્પર્શવિના, માત્ર તેના સુગંધથી જ
"ઘણું સુખ કરેછે તેમ સદ્ગુણ બ્હાર પ્રકટપણે પ્રસરતો
"ન હોય ને પેટીમાં તાળું વાસી તેને પુરી રાખ્યો હોય
"તોપણ ઘણાઓનાં કંઈક મ્હોટાં કલ્યાણ કરેછે."

"આપણું જીવન એ એક યુદ્ધ છે. તેમાં જેને ધક્-
"કેલે ચ્હડાવી ઉંચાં ઉછાળવામાં આવેછે, જે ઉભા અને
"ઉંડા ધરાઓમાં છેક ઉપર ચ્હડે છે ને પાછા છેક નીચે
"પડેછે, જે અતિશય જીવસટ્ટાનાં કામ માથે લે છે, તે
"જીવનના જીવનારા અતિ વીરપુરુષ ગણાવા જોઈએ."

"પણ પોતાનો સહચરવર્ગ જ્યારે દુઃખ ખમે છે ત્યારે
"સર્વવ્યાપિની શાન્તિ તેના કોમળ ભુજવડે જેમને છાતી
"સરસી ચાંપી રાખે છે તેઓ રંક કબુતરો જેવા છે—
"તેઓ શરીરે અને મનમાં ક્ષેમ કુશળ—ભયથી મુક્ત—વસે
"છે, પણ તેઓ દોષથી મુક્ત નથી વસી શકતા, તેમનો
"જીવાત્મા ક્ષેમ કુશળ નથી."

રોમના દેશકાળ, તેની આસુરી સંપત્તિવાળી અધોગતિ, તેમાં રહેલાં પૃથ્વીનાં કલ્યાણ—અકલ્યાણનાં બીજ, પોતાની સાંસારિક સામાન્ય સ્થિતિ અને માનસિક સૂક્ષ્મ સંપત્તિ, એ સ્થિતિની ભાગ્યવશ મર્યાદા, અને સંપત્તિના પુરુષકારની ભવ્ય શક્તિઃ એટલા પદાર્થો ભરેલી અંતર્બાહ્ય સૃષ્ટિ સૅનેકાની દૃષ્ટિની લક્ષ્યભૂત હતી. સ્ટોઇક્ દર્શનનાં વાક્યબોધનાં રહસ્યભૂત લક્ષણો આ દ્રષ્ટાને પ્રાપ્ત થતાં, માતાના શરીરમાં ગર્ભનું શરીર બંધાતાં તેમાં ચેતન પ્રસરે તેમ, એ લક્ષણો આ સૃષ્ટિને સંસ્કારવા લાગે તો તેમાં શી નવાઈ છે ? સ્ટોઇક દર્શનના આશય પ્રમાણે અને સૅનેકાના અભિપ્રાય પ્રમાણે તત્વદૃષ્ટિ—ફિલૉસૉફી—અમસ્તી વાતો કરવાને માટે જન્મતી નથી પણ જેનામાં એ પ્રકટ થાય તેના જીવનની શક્તિ થાય છે! "તત્ત્વદૃષ્ટિ કાંઈ લોકને દેખાડવાની "ચીજ નથી, અને એ બોલીને વિરામ પામતી નથી, પણ "ચાલ્યાવિના જંપતી જ નથી. એ કાંઈ વિનોદને માટે પ્રિય "લાગનાર ઉત્સવસ્થાન નથી કે અવકાશના કાળમાં રસને-"ન્દ્રિયને સ્વાદ આપવાના અધિકારથી તૃપ્ત થાય એમ નથી. "પણ એણે આપણાં મનને રૂપ રંગ આપવાં જોઈએ, "આપણી પ્રવૃત્તિઉપર રાજ્ય કરવું જોઈએ, અને આપણે "શું કરવું અને શું ન કરવું તે વિષયે આજ્ઞાઓ આપવી "જોઈએ." આ દેવીએ આપેલી દૃષ્ટિ તત્વદ્રષ્ટાને "જે "સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે સ્થિતિમાંનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ માખણ "દ્રષ્ટા પાસે કૃહડાવે છે, અને જે જે પ્રસંગો તેને પ્રાપ્ત "થાય તેમની પાસે એના ભાગ્યની સેવા કરાવે છે." "કેટલાક મનુષ્યોમાં એવી શક્તિ હોયછે કે ક્રૂરમાં ક્રૂર

"પ્રાણીયોને તે શક્તિથી વશ કરેછે; સિંહ પાસે તેના રક્ષક
"પણ ભક્ષ્ય મનુષ્યને તે આલિંગન દેવડાવે છે. અત્યંત
"સંકડામણની સ્થિતિ સુજ્ઞ પુરુષ પાસે આવી થઈ જાયછે;
"તેઓ ગમે તેટલી ભયંકર હોય તોપણ એકવાર આ પુરુ-
"ષની પાસે આવે ત્યાં ગરીબ ગાય જેવી થઈ જાય છે."
સૅનેકાની પાસેની લક્ષ્યસૃષ્ટિ સંસ્કારિત થતાં તેમાં કેવું ચેતન જન્મ્યું તેના અનુભવનો એ વસ્તુતઃ આવા શબ્દોમાં ઉદ્ગાર કરે છે.

રોમનાં મહારાજ્યની સ્થિતિ ત્યાંના પ્રાકૃત જનોને ભવ્ય અને શ્રેષ્ઠ લાગી અને તેમના સ્થૂલ વૈભવ અને ક્રૂર વિનોદનું સાધન થઈ પડી. પણ તત્વદ્રષ્ટાની દૃષ્ટિ તો "ભૂત "વસ્તુઓને તેમ ભાવિ વસ્તુઓને લક્ષ્ય કરેછે અને સારા "અથવા નરસા ભાગ્યથી તેમને અજેય કરેછે." રોમની ભૂતસૃષ્ટિમાં પૃથ્વીના સર્વ દેશોનું અને પ્રજાઓનું નિયામકપણું આપણા દ્રષ્ટાને જણાયું. અને ભાવિમાં પણ તેજ જણાયું, પણ પ્રાકૃત દૃષ્ટિએ જ્યારે તે નિયામકપણું સ્થૂલ શસ્ત્રોની આસુરીસંપત્તિમાં દીઠું ત્યારે સૅનેકાની દૃષ્ટિએ, રોમના પ્રાચીન સદ્ગુણોમાંથી જન્મ પામેલી, પણ સોક્રેટિસ જેવા મહાત્માઓની ભૂમિમાંથી આવેલી લક્ષણદૃષ્ટિના ચેતન સંસ્કારની અપેક્ષા—જીર્ણોદ્ધારને માટે—રાખનારી, તે સંસ્કારો વિના જડ થઈ જતી, અને પોતાના જેવા દ્રષ્ટાઓના દૃષ્ટિમાંનાં પ્રતિફલનથી દીર્ઘાયુષી થાય એવી, દૈવી સંપત્તિનું ચિત્ર દીઠું.

સૅનેકાની દૃષ્ટિ, કેવળ વિચારમયી રહી, વિચારરૂપ નિરાકારરૂપ રહી, તેટલાથી સમાપ્ત થાય એવી ન હતી, પણ

આચારમયી હતી. એની દૃષ્ટિમાં પડેલું લક્ષણપ્રતિબિમ્બ એના હૃદયમાં નીતરી જઈ એની આખી પ્રવૃત્તિને પોતાના તત્ત્વમયી કરતી. દેવોની અને અસુરની વચ્ચે મચી રહેતાં યુદ્ધોને આપણા ધર્મો તો માને છે, પણ આર્યોના સર્વ અને અનાર્યોના ઘણાક ધર્મ પણ એ જ માનેછે. ગ્રીક અને રોમન આર્યોના દેવો આપણા દેવો પેઠ પૃથ્વીમાં અવતરતા અથવા ચર્મચક્ષુથી તિરોહિત રહી દૈવી સંપત્તિવાળાં મનુષ્યોને અસુરો સામે સહાયભૂત થતા. એ દેવોનાં જેવાં થવું અને એમની સાથે સામ્ય પામવું એ સ્ટોઇક દર્શનનો ઉચ્ચગ્રાહ હતો. જયાં રોમમાં આસુરી સંપત્તિની ચ્હડાઈ સેનેકાએ દીઠી ત્યાં રોમમાંથી એ સંપત્તિનો હ્રાસ કરવો, દૈવી સંપત્તિનો ઉદય કરવો, અને દેવોની સાથે સામ્ય પામવું એ આપણા સાક્ષર લક્ષણદ્રષ્ટાના આચારમય જીવનનું પ્રથમ પ્રસ્થાન થયું. રોમની નાટકશાળાઓમાં પ્રાતઃકાળે અને મધ્યાન્હકાળે તેણે મનુષ્યરૂપે અસુરોને દીઠા. એ અસુરોનો ક્ષય કરવો એ સત્કાર્ય કરવામાં પોતાની કાંઈ પણ શક્તિ હોય નહી એટલી 'સંકડાપણનો પ્રસંગ' પોતાને જણાયો નહી, અને તે જણાયો નહી ત્યાંસુધી હાથ જોડીને ન બેસવાનો ધર્મ તેને સ્પષ્ટ દેખાયો હોવો જોઈએ એમ કહીયે તો તેમાં શું ખોટું છે? સોક્રેટિસનું દૃષ્ટાંત તેની દૃષ્ટિ આગળ પ્રત્યક્ષ હતું અને તેના જેવું જે મરણ પોતે અંતે પામ્યો તે પામવા તેની પ્રથમથી તત્પરતા હતી અને તેવા સ્થૂલ મરણના તિરસ્કારથી દેવો સાથેનું તેનું સામ્ય ષોડશકળાથી થશે એવી દૃષ્ટિથી તેણે પોતાના અંતરાત્માને સિદ્ધ કરી સંસ્કારી લીધો હતો. આમ અસુરોનો હ્રાસ

કરવાને માટે અને સર્વ મનુષ્યોમાં દેવોના અંશ આણવાને માટે બે સાધન હતાં, એક પોતાની દૃષ્ટિનું પ્રતિફલન અને બીજું સાધન રાજ્યાધિકાર.

તેને પોતાના દેહને માટે રાજ્યાધિકારનો ખપ ન હતો, પણ રાજ્યાધિકાર વિના આસુરી સંપત્તિનો ક્ષય થાય એમ ન હતું. મ્હોટા મ્હોટા અધિકારીયો તો શું પણ તેમના ઉપરના મહારાજાઓ જાતે કેવી આસુરી બુદ્ધિવાળા હતા તે આપણે જોયું છે. તેમની દૃષ્ટિઓમાં દૈવીસંપત્તિનું પ્રતિફલન કરવાનું દુસ્તર કાર્ય સાધવું એ એકલા સૅનેકા જેવા બ્રાહ્મણ સધર્મ જનથી બને એમ ન હતું. એને માટે તો સર્વ અધિકારીયોનો મર્મભાગ–હસ્તીના કુમ્ભસ્થળ પેઠે–હાથમાં આવે તો જ પછી તેને અંકુશમાં અણાય એમ હતું અને તે અંકુશમાં આવે તે તો રાજકીય પ્રવૃત્તિ સ્વીકાર્યા વિના થાય એમ ન હતું. સંકડામણને પ્રસંગે શ્રીકૃષ્ણે યુદ્ધમાં ચક્રનું ધારણ કર્યું, ક્ષાત્ર ઉદ્રેકને નિવારવાને પરશુરામે ક્ષાત્ર પરશુ સ્વીકારી, ઇત્યાદિ આપણા દેશનાં દૃષ્ટાંતોથી રાજ્યાધિકાર સ્વીકારવા કે શોધવામાં સ્ટોઇકદ્રષ્ટા સૅનેકાનો જે આશય હતો તે સમજાશે. 'ભાગ્યના પ્રમાણમાં' પોતાની 'શક્તિને ન્હાની મ્હોટી' કરવાની શક્તિનું સ્વરૂપ સમજનાર અને કાન બ્હેરા કરી મુકનાર તરવારો અને બેડીઓ વચ્ચે ઉભાં રહી દૈન્ય અને પલાયનને વર્જ્ય ગણનાર લક્ષણદ્રષ્ટાએ રાજ્યાધિકારની પ્રવૃત્તિ પોતાને માટે સ્વપ્રવાહપતિત ગણી અને શોધી સ્વીકારી. પૃથ્વીમાત્રને દૈવીસંપત્તિ આપવાની શક્તિ ધરનાર રોમનગરની દૈવી સંપત્તિના પ્રવાહના મૂળસ્થાન

આગળ બેસી એ પ્રવાહને રોકનાર સર્વ જડ પથરાઓને અને કચરાને દૂર કરવાનો માર્ગ જો પોતાના હાથમાં દેખાય તો વિચાર અને આચારની એકરૂપતાનો દ્રષ્ટા તે માર્ગને વશ કરે એ અનિવાર્ય વિધાન હતું તે સૅનૅકાને પ્રાપ્ત થયું.

તેને આવશ્યક મહાધર્મરૂપ સત્કાર્ય લાગનાર આ લોકસંગ્રહના આશયરૂપ સાધ્યને સિદ્ધ કરવા તેણે વાપરવા માંડેલાં સાધનોને વિષયે સ્તુતિ-નિન્દા અનેકધા થઈ છે. તેના ગુણદોષમાં ઉતારવાને અત્રે પ્રસંગ નથી. આ દેશના વાંચનારને આ ચર્ચાનું દિગ્દર્શન સમજાવવા એટલું કહેવું બસ છે કે પાંડવોને શ્રીકૃષ્ણે અમુક પ્રસંગે બતાવેલા અમુક ધર્મ ધર્મ્ય હતા કે નહી, તેમણે દુર્યોધનની જંઘા ભીમ પાસે તોડાવી તે ધર્મ્ય હતું કે નહી, ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનું સમાધાન અને સૅનૅકાની વર્તણુકના પ્રશ્નોનું સમાધાન લગભગ એક રીતે સરખું છે. એક વિષયમાં સૅનૅકાએ લીધેલા પક્ષની ધર્મ્યતા એક ગ્રન્થકાર બતાવે છે તે ભીષ્મપિતામહે પોતાના પક્ષની ધર્મ્યતા બતાવી હતી તેવી જ છે. ઈંગ્રેજ ગ્રન્થકાર કહેછે કે,

"Even if Britannicus was murdered by "Nero, which is doubtful, it cannot be shown "that Seneca was an accomplice. Perhaps "*Seneca's greatest misfortune was to have* "*known Nero.* Probably no firmness on his "part, even had his ambiguous position allow- "ed him to exercise it, would have made Nero "other than he was. * * The murder of

" Agrippina was, no doubt, a questionable act;
" but considering her political influence, it may
" be regarded more as a *coup d'etat* than as
" the capricious and heartless act of a tyrant.
" Disappointed in the hope that her son would
" be a tool in the hands of herself and her ad-
" visers, she was prepared to try conclusion
" with him; *civil war and a divided rule were*
" *probably the alternatives to her death. It is*
" *easier to condemn his action than to support*
" *what he ought to have done under the circum-*
" *stances.*"

દુર્યોધનને અને તેના મિત્રોને વશ રાખવામાં ભીષ્મ-પિતામહને મહાપ્રયાસ કરવો પડ્યો હતો, તે પ્રયાસને સાધ્ય ગણી, સત્કાર્ય ગણી, મ્હોટા વિષયમાં પોતે ફાવે માટે ન્હાના વિષયોમાં દુર્યોધનની ઇચ્છાનો પ્રતિરોધ કરવો અનુચિત લાગ્યો હતો, અને પોતે જાતે નિઃસ્પૃહી બ્રહ્મચારી નિયત અને દાંત હતા તે છતાં, રાજ્યનું અને પ્રજાનું અકલ્યાણ આ માર્ગે કે તે માર્ગે તો અનિવાર્ય છે તો ઓછું અકલ્યાણ કીયે માર્ગે છે એટલું જોઈ તે માર્ગ સાચવી રાખવો અને બાકીના માર્ગ પ્રભુની ઇચ્છાને વશ રહેવા દેવા અને તેમાં વચ્ચે પડી પોતાના પકડેલા માર્ગની ક્ષતિ થવામાં સાધનભૂત થવું નહી એટલી વાત દેશકાળને અનુસરી ભીષ્મપિતામહે શિષ્ટ ગણી હતી અને જેવી ધર્મ્ય હતી તેવી જ શિષ્ટતા ને ધર્મ્યતા સેનેકામાં ઉપરના ઇંગ્રેજ લેખકે ગણેલી છે.

આવા જીવનમાં આમ કંઈક અંશે પોતાના ઉચ્ચગ્રાહનો ભોગ કંઈક મહાત્માઓએ આપેલો ઇતિહાસ-પુરાણોમાં જેવો વિદિત છે ત્યારે એવા પણ મહાત્માઓનાં દૃષ્ટાંત છે કે જે પોતાનો ઉચ્ચગ્રાહ એટલે અંશે જાળવી રાખે છે કે તેમના ઉચ્ચગ્રાહનો ભોગ આપવા તેઓ સ્પષ્ટ ના પાડે છે. મહાભારતમાં **ભીષ્મ** જે આવો ભોગ આપનારનું દૃષ્ટાંત છે તો રામાયણમાં **વિભીષણ** પોતાના ઉચ્ચગ્રાહને વળગી રહેનારનું દૃષ્ટાંત છે. આપણા આધુનિક ઈંગ્રેજી રાજ્યતંત્રમાં પ્રધાનોની અને ગવર્નરોની રાજ્યનીતિની આજ્ઞા ગમે તેવી હોય તોપણ પાળવી એમ માનનાર અધિકારીઓ ઝાઝા છે તો બીજી પાસથી ઉપરીઓની આજ્ઞાનું પાલન કરવું અધર્મ્ય લાગતાં એ આજ્ઞાનું પાલન કરવાનું નિમિત્ત થઈ પડનારી રાજસેવાનો ત્યાગ કરનાર ઈંગ્રેજ અધિકારીઓ પણ ક્વચિત્ નીવડી આવ્યા છે. આપણી પેશવાઈના કાળમાં પણ એવી જ રીતે એક પ્રસંગે થયું હતું. **નારાયણરાવ** પેશવાની હત્યા પછી **રઘુનાથરાવ** સિંહાસને બેઠો ને એ હત્યાનો દોષ એને માથે સિદ્ધ થયો, ત્યારે રાજ્યના અમાત્યોમાંથી **રામશાસ્ત્રી**એ આ રાજાની સેવા અને સંસર્ગ છોડ્યાં પણ **નાના ફડણીસ** વગેરે અમાત્યોએ રાજસેવાનો ત્યાગ ન કર્યો અને તેનું ફળ એ આવ્યું કે **નારાયણરાવ**ની વિધવા રાણીને પુત્રપ્રસવ થતાં તેઓ **રઘુનાથરાવ**ની સત્તાને અસ્ત કરી શક્યા અને ત્યાંસુધી રાજ્યયંત્ર શિથિલ થઈ જતું અટક્યું. રાજ્યતંત્રમાં અપ્રતીકાર્ય ભેદ અને વ્યગ્રતા પ્રવેશ કરવા પામે નહી માટે પોતાના સત્કાર્યપ્રસંગની વાટ જોઈ રાજા અથવા રાજ્યાધિકારીયોનાં દોષ–અંગ ઢાંકી રાખવાં અથવા અંકુશમાં રાખવાં

પણ તેનો કેવળ ત્યાગ જ કરવો નહી એવો રાજ્યનીતિનો આમ એક પક્ષ છે અને તેવા દુષ્ટ લોકના સંસર્ગથી મુક્ત રહેવું એ બીજો પક્ષ છે. તેમાં પ્રથમ પક્ષ વ્યવહારમાં ફળદાયી છે ત્યારે બીજો બ્રાહ્મણબુદ્ધિના ઉચ્ચગ્રાહનો સંગી છે. આ બે પક્ષમાંથી એકને ધર્મ્ય અથવા સત્યદર્શી અને બીજાને અધર્મ્ય અથવા અસત્યદર્શી કહીને ચર્ચા કરવી યોગ્ય નથી, કારણ ધર્મમાત્ર પ્રવાહપતિત સ્થિતિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે અને એક પ્રવાહમાં ઉભેલા મનુષ્યનો જે ધર્મ હોયછે તે બીજા પ્રવાહમાં ઉભેલાને માટે અધર્મ થાય છે. જેમ કે મનુષ્યહત્યા કરવાની આજ્ઞા આપવી તે સામાન્ય વ્યવહારપ્રવાહમાં ઉભેલા મનુષ્યમાટે અધર્મ છે પણ ન્યાયાધીશને માટે તે જ ધર્મ છે. પોતાનો માર્ગ મુકી વિમાર્ગગામી થનાર મનુષ્યને જ અધર્મનું ભય છે, અને તેટલા માટે મનુસ્મૃતિ એવો માર્ગ દર્શાવે છે કે જેણે બ્રાહ્મણવૃત્તિ પાળવી હોય તેણે પ્રથમથી જ બુદ્ધિ વાપરવી અને અધર્મના અંશમાત્રના સંગી રાજાની પાસેથી પ્રતિગ્રહ કરવો નહી. પણ દૈવવશાત્ જે આવો પ્રતિગ્રહ કરી બેસેછે તેને માટે તો **आरब्धस्यात्यगमनम्** એ ધર્મ પ્રસંગવશાત્ પ્રાપ્ત થાયછે ને તે પ્રાપ્ત થતાં ભીષ્મપિતામહે યુધિષ્ઠિરને દીનમુખે એકવાર એમ કહેવું પડ્યું કે "શુ કરીયે? દુર્યોધનનું આજ સુધી અન્ન ખાધું છે તે આ પ્રસંગે ઋણમુક્ત થવાનો અમારો ધર્મ છે; બાકી ધર્મ તમારા પક્ષમાં છે ને અમારો આશીર્વાદ પણ તેને જ છે," તેમ બીજે પ્રસંગે શરશય્યા ઉપરથી તેમણે યુધિષ્ઠિરને શાન્તિપર્વનો બોધ લેવા આમંત્રણ કરતાં કહાવ્યું કે "શા માટે મ્હારું કંઈ અહિત તમે કર્યું હોય એમ સમજો છો?

અધર્મપક્ષની સેવા કરવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત થયો માટે અમે લ્હડ્યા ખરા, પણ એ અધર્મપક્ષની સેવા હતી માટે અમારા સર્વ પક્ષને અધર્મનું જે ફળ મળ્યું તે અમારે ભોગવવું પડેછે તે કેવળ ધર્મ્ય છે ને તે ફળ તમે અમને આપ્યું તે પણ ધર્મ્ય જ છે.” રાજ્યયંત્રમાં અવયવીભૂત થનારાઓને આવાં ધર્મવૈચિત્ર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મનુષ્યમાત્ર જે પ્રવાહને પામે છે તે પ્રમાણે તેનો દ્રષ્ટા થાય છે, અને જે સત્કાર્યની શક્તિ એની દૃષ્ટિમાં આવી રીતે પ્રવાહપતિત થાય તે તેને ધર્મ થાય છે. સૅનેકાની લક્ષણદૃષ્ટિ જે લક્ષ્યને સંસ્કારતી હતી તેમાં તેણે પોતે આરંભવા યોગ્ય સત્કાર્ય દીઠાં અને તેથી તે કાર્ય કરવાં એ એનો ધર્મ થયો. તે ધર્મને અંગે પોતાના ઉચ્ચગ્રાહનો ભોગ તેણે આવશ્યક જાણ્યો હોય અને તે છતાં તે ભોગ આપવાથી તેને કમ્પારી વછુટે અને તેથી તે પુરુષ તે ભોગ આપે નહી તો પોતાના સ્વચ્છ હાથ ન બગાડવાના અભિલાષથી જે માતા પોતાનાં બાળકનાં મળમૂત્ર દૂર ન કરે તેના જેવો અધર્મી આ પુરુષ થાય.

એમ કરતાં ધર્મ–તુલા હાથમાં રાખી કર્મમાત્રને તેમાં તોળી તોળી વ્યવહાર પાળનાર મહાત્મા, દૃષ્ટિદોષથી અથવા એવા કોઈ કારણથી અથવા તજ્જન્ય લાલસાના આવેશથી, એ તુલનામાં ભુલ કરે ત્યારે તેનો દોષ, યુદ્ધમાં જનાર ઘવાય અને લ્હડે તે પડે ઇત્યાદિ ન્યાયથી, ક્ષમાયોગ્ય છે. બેકન જેવો મહાત્મા આવી જાતનો દોષ કરી બેઠો તે પાશ્ચાત્ય દેશનું દૃષ્ટાંત છે અને **નરો વા કુઞ્જરો વા** કરનાર યુધિષ્ઠિર પણ આપણા દેશનું દૃષ્ટાંત છે. એવા પુરુષોના આટલા દોષ દુઃસહ લાગવાનું કારણ તે દોષનું ગૌરવ નથી

પણ તે મહાત્માઓનું મહાત્મ્ય જ છે. તેમનાં જાજવલ્યમાન અંતશ્ચરિતની પ્રભા એટલી બધી હોય છે કે તેમાં આટલો ન્હાનો દોષ જોતાં તે બહુ મ્હોટો હોય એવા ઘા આપણા હૃદયમાં પડે છે અને આપણે ચમકીયે છીયે. લૌકિક કહેવત પ્રમાણે આ સોનાની થાળીમાં આટલી લ્હોડાની મેખ આપણને ત્રાસ આપે છે; બાકી અન્યત્ર જ્યાં જોઈએ ત્યાં લ્હોડાંના ઢગલા જ દૃષ્ટિએ પડે છે તેથી આ મેખથી થતા ત્રાસનો અંશ પણ થતો નથી. એ મેખને જોઈ આખી સોનાની થાળી પડતી મુકવાની મૂર્ખતા કરનારને કેવળ મૂર્ખ ન ગણવો, પણ પોતાનામાં લ્હોડાંના ઢગ ન્યાય્ય ગણે છે ને આ મહાત્માની આટલી ભુલને માટે તેનો આવો ત્યાગ કે તિરસ્કાર કરે છે માટે તેને અધર્મી ગણવો. બ્રાહ્મણોને અપૂર્વ દ્રષ્ટાઓ ગણી તેઓ હત્યા કરે તોપણ તેમને જીવતા રાખવાની આજ્ઞા કરનાર ધર્મશાસ્ત્રો આવા દ્રષ્ટાઓને દેહાંતદંડની શિક્ષા કરવામાં લોકને પૂર્વોક્ત પ્રકારની હાનિ જોતાં, એટલું જ નહી પણ આવો અધર્મ પણ જોતાં. આપણું પાશ્ચાત્ય ધારાશાસ્ત્ર ક્રોધાવિષ્ટ મનુષ્યે કરેલા અપરાધોને ઓછાવત્તા ક્ષન્તવ્ય ગણે છે, જે મનુષ્યને શરણ ન આપવું એવી રાજાજ્ઞાનો તિરસ્કાર કરી દમ્પતી એક બીજાને શરણ આપે તે અપરાધ થતો નથી, ઈત્યાદિ અપરાધોમાં જે કારણથી હાલ અપવાદ ગણેલા છે તે જ ન્યાયે સાક્ષરજીવનમય દ્રષ્ટાઓનાં સોનાની થાળી જેવાં જીવન જ તેમાંની લ્હોડાની મેખને માટે ભુસી નાંખવામાં એ આ દેશના આર્યો સંમતિ આપતા ન હતા. સૅનેકાને માથે આવેલા આરોપ સત્ય હોય અને તેથી અથવા અન્ય કારણથી નીરોના પ્હેલાંના કોઈ

મહારાજાએ તેના જીવનનો અંત આણ્યો હત તો નીરોને અંકુશમાં રાખી એ મહાત્મા રોમના સર્વ લોકનાં જે કલ્યાણ કરી શક્યો તે કરવા બીજા કોઈની શક્તિ ન હતી અને તેની દૃષ્ટિનું તેના લેખદ્વારા જે પ્રતિફલન થયું છે તે યુરોપમાં થાત નહી તો યુરોપને કલ્યાણકર નીવડેલા કીયા કીયા દીવાઓ પ્રકટ્યા ન હત ? આવા દ્રષ્ટાઓનું આયુષ્ય શીર્ણ કરનારની કથા પડતી મુકી આવે પ્રસંગે દ્રષ્ટાઓ કેવી દૃષ્ટિ રાખે છે તે જોઈ લઈએ. ઉપર દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે ભીષ્મપિતામહે પોતે અધર્મ પક્ષની સેવા કરી તેથી પોતાના શરીરની દશાને, સર્વ કૌરવોની દશાની પેઠે, કેવળ ક્રમપ્રાપ્ત દીઠી. **यतो धर्मस्ततो जयः** એ ક્રમ આપણા પૂર્વજોએ માનેલો હતો તે ક્રમ પોતાને પ્રાપ્ત થયો અને છતાં પોતે સ્વધર્મસ્થ રહી શક્યા માની પિતામહ શરશય્યા ઉપર સ્વસ્થ રહ્યા. નીરોની અવકૃપા થઈ, તેણે નસ ચીરવા આજ્ઞા કરી તે પ્રમાણે વર્ત્તવું પડ્યું, અને તે સર્વ ભયંકર પ્રસંગે પણ સૅનેકાએ સ્વસ્થતાથી જ્ઞાનવાર્ત્તા જ કર્યા કરી, અને સોક્રેટિસ પણ એવું જ માહાત્મ્ય જાળવી શક્યો—તે સ્વસ્થતાનું કારણ શું ? દુષ્ટ સંસાર, સંસારના ક્રમ પ્રમાણે વર્ત્યા જાય અને દૈવી સંપત્તિના દ્રષ્ટાઓ પોતાની સંપત્તિના ક્રમ પ્રમાણે વર્ત્યા જાય એ ઉભય અવસ્થા સોક્રેટિસે તેમ સૅનેકાએ ક્રમપ્રાપ્ત દીઠી, અને એ દૃષ્ટિવડે તેમણે પોતાના અવસાનકાળને ઉક્ત પ્રકારે પણ સંસ્કારી લીધા.

આવી જાતની તપશ્ચર્યા કે જીવનચર્યા કહો. તેનાથી સૅનેકા પોતાના લોકનું કે રાજાપ્રજાનું કે રાજ્યનું શું કલ્યાણ કરી શક્યો તે વર્ણવતાં ઇતિહાસવેત્તાઓ લખે છે કે,—

" The best years of Nero's reign undoubted-
" ly coincide with the period of Seneca's as-
" cendancy."

–*W. Clode.*

" The first five years of Nero's principate,
" the famous " *Quinquennium Neronis* " *were*
" *long celebrated as an era of virtuous and*
" *able government.* Under Seneca's guidance
" (for Seneca, assisted by the manly sense
" of Burrhus, was the ruling spirit of the
" time,) Nero held the balance between the
" Senate and the people and succeeded in
" gratifying both. His teachers did perhaps
" the best they could, both for him and his
" subjects, in the general counsels of modera-
" tion and clemency which, they showered
" upon him. ' Be courteous,' they said, ' and
" moderate; shun cruelty and rapine; abstain
" from blood; let youth indeed enjoy its plea-
" sures; amuse yourself, but hurt no man.'
" And to these counsels the favourite of for-
" tune, flattered on all sides, with every wish
" gratified, had for a time no difficulty in con-
" forming himself. "

–*Merivale.*

આ લક્ષણદ્રષ્ટા મહાત્માએ કેવો વાક્યબોધ સુદૃષ્ટ કર્યો, અને તે વાકયોમાંનાં લક્ષણો વડે પોતાના આમરણાન્ત આયુષ્યને અને પોતાને પ્રવાહપતિત થયેલા રાજ્ય–સંસારને કેવી રીતે સંસ્કારી લીધાં તે આપણે જોઈ લીધું. એ સંસ્કારનાં વિધાન અને ફળ પણ જોયાં. એની લક્ષણદૃષ્ટિએ વિધિથી નદીતટની પેઠે કેવી નવી સૃષ્ટિ પોતાના સાંનિધ્યમાં ઉભી કરી તેનું કંઈક સવિસ્તર દર્શન આપણે કર્યું. જ્યારે રોમના પ્રાકૃત વર્ગમાં ગ્રીક વિદ્યાની અધોગતિ પામેલી ભાવનાઓ પોતાનું નીચ કામ કરતી હતી ત્યારે એ વિદ્યાની ઉચ્ચભાવનાઓ ઉપર પડેલી દૃષ્ટિએ સૅનેકાના જીવનમાત્રમાં કાંઈક ઓર સૃષ્ટિ જ ઉભી કરી. દેશપ્રદેશથી કચરા જેવા પદાર્થોને ખેંચી આણી પોતાની તટભૂમિમાં જેમ નદી ભરી રાખે છે ને તેમાં ઉંચા ખાતરમાંનાં વનસ્પતિ–પોષક અન્ન ભરે છે તેમ સૅનેકાની બુદ્ધિમાં એના લક્ષણસંસ્કારે કચરા જેવા પદાર્થોને આણી તેની ભાવનાઓના પોષક કર્યાં અને એ ભાવનાનાં પોષણ એના જીવનને નવી શક્તિઓથી ભરવા લાગ્યાં. એ જ સંસ્કારોએ સ્ટોઇકદર્શનની તલભૂમિ સાથે એનું સાંનિધ્ય રચી તેમાંનાં શાશ્વત ઝરાઓના રસને એના જીવનની સર્વાવસ્થાઓમાં દૈવી સંપત્તિના દાતાર કર્યાં. એ શક્તિઓથી ને એ સંપત્તિઓથી એના લોકસામાન્ય જીવનમાં, એની સવિશેષ પ્રવૃત્તિઓમાં, એના ધર્મવિચારમાં, એના તદનુસાર આચારમાં, અને એની જીવનભૂમિ ઉપર ઉગેલી સર્વ વનસ્પતિમાત્રમાં, એવી તો સંસ્કારિત સૃષ્ટિ અને સમૃદ્ધિ ઉભી થયેલી આપણે જોઈ લીધી છે કે તેનાથી, એ યુધિષ્ઠિરની પેઠે અને એની પોતાની ભાષામાં, સ્વદેહે જી-

વતાં દેવરૂપ અથવા દેવલોક પામ્યો છે એવું કહીયે તો તેને વિષયે કરેલું વર્ણન વિચારતાં, અતિશયોક્તિ નથી થતી. એક સામાન્ય સ્થિતિમાં જન્મેલો મનુષ્ય માત્ર લક્ષણદૃષ્ટિની સહાયતાથી કેટલું લોકકલ્યાણ કરવા સમર્થ થયો તેનું પણ આ બોધકારક દૃષ્ટાંત છે.

રોમના મહારાજ્યમાં લક્ષણદૃષ્ટિના આવિર્ભાવકાળે પ્રકટ થયેલા લક્ષણદ્રષ્ટાઓમાંથી ત્રીજું અને છેલું દ્રષ્ટાંત ત્યાંના મહારાજ ઑરેલ્યસનું લેવા આપણો સંકલ્પ હતો.

સૅનેકા પછી લગભગ એક શતક સંવત્સર વીતી જવા આવ્યા અને રોમનાં અસ્તકાળનાં પ્રકટ પગલાં વાગવા માંડ્યાં તેવામાં રોમના રાજ્યમાં ઑરેલ્યસ સિંહાસન ઉપર હતો. તેના રાજ્યકાળનો મ્હોટો ભાગ આપણા લોકના ગણિત પ્રમાણે રુદ્રની વીશીમાં હતો* અને જે લોકવિપત્તિઓ રુદ્રની ચાલતી વીશીમાં આપણે પ્રત્યક્ષ કરીયે છીયે તેવી જ વિપત્તિઓ અને તેનાથી પણ અધિક વિપત્તિઓ શિર ભમતી

---

* વીશ વર્ષ બ્રહ્માનાં એટલે ઉત્પત્તિયુગનાં, વીશ વિષ્ણુનાં એટલે સ્થિતિપોષણનાં, અને વીશ રુદ્રનાં એટલે સંહારનાં, મળી કુલ સાઠ વર્ષનો યુગ આપણા દેશમાં મનાય છે. સન ૧૮૯૪–૯૫ માં પ્રભાસપાટણમાં હિન્દુ-મુસલમાનોનો વિગ્રહ થયો તેવામાં રુદ્રની વીશી આરંભાઈ તે પ્હેલાં સન ૧૮૩૫ થી ૧૮૫૫ સુધી રુદ્રની વીશી હતી તેવામાં પણ આ દેશમાં આગો, ધરતીકંપ, યુદ્ધો, રાજદ્રોહ વગેરેનો પ્રસંગ હતો. ૧૮૯૫ થી ૧૭૪૦ વર્ષ પ્હેલાં એટલે ૨૯ વાર વીશ વર્ષના પ્હેલાંની વીશી સન. ૧૫૫ થી ૧૭૫ સુધી પ્હોચતી હતી અને ઑરેલ્યસનું રાજ્ય સન ૧૬૧ થી ૧૮૦ સુધીના કાળમાં હતું.

અને પ્રત્યક્ષ થતી જોવાનું આ મહારાજના ભાગ્યમાં લખ્યું હતું. સ્ટૅાઈકિદર્શનના રહસ્યના આ લક્ષણદ્રષ્ટાએ પોતાના આવા યુગને કેવી દૃષ્ટિથી સંસ્કારી લીધો હતો એટલી વાત જાણી આ દૃષ્ટાંત સમાપ્ત કરીશું. કારણ એ દર્શનનું રહસ્ય-બીજ સૅનેકાનો પ્રસંગ જોઈ લેતાં આપણે જોઈ લીધો છે એટલે તે વીશે પુનરુક્તિ કરવાનું કારણ નથી.

જ્યારે આ મહારાજને રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે એ રાજ્યાધિકારનો અનુભવી ન હતો પણ કેવળ વિદ્વાન હતો અને સ્ટૅાઈકિદર્શનનાં શસ્ત્રોવિના અન્ય વિષયોમાં કે વ્યવહારમાં પરિચિત ન હતો. આથી તે કેવું રાજ્ય કરશે તે વીશે સર્વને શંકા રહેતી અને આ મહારાજ્યને માથે ભયંકર વિપત્તિઓ ભમતી હતી તેનો પ્રતીકાર કરવા તે સમર્થ થશે કે નહી તે તો અત્યંત સંદિગ્ધ હતું. તેને ન્હોતો યુદ્ધનો અનુભવ કે ન્હોતો રાજ્યચક્રનો અનુભવ. પણ ગ્રીક વિદ્વાન પ્લેટો લખી ગયો છે કે "જો રાજામાત્ર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જ હોય અથવા તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જ રાજાઓ થતા હોય તો સંસારની વ્યવસ્થા અતિકલ્યાણી થાય." એ વાક્યમાં ઑરેલ્યસને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી અને એ શ્રદ્ધાને સત્ય પાડવાનો તેનો નિશ્ચય અથવા અભિલાષ હતો. હાલના પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસપર્યેષકો પ્લેટોના આ વાક્યમાં હેત્વાભાસ દેખે છે ને ઑરેલ્યસની આ શ્રદ્ધાને બાલિશ અને હસનીય ગણે છે. આ દેશના આર્યોના કેટલાક અંશે આ પર્યેષકોની દૃષ્ટિ આસુરી ભાસશે અને કેટલાકને અર્ધદગ્ધ લાગશે. પણ એટલું તો એ પર્યેષકોને પણ સ્વીકારવું પડ્યું છે કે આ મહારાજ જેવા સર્વ મહારાજાઓ પ્રકટ થતા હોય તો સંસારમાં સ્વર્ગ જેવું થાય.

આ મહારાજે પોતાના ગૃહસંસારને કેવી રીતે સંસ્કાર્યો, રાજ્યસત્તાને કેવી રીતે સંસ્કારી, અને પોતાના રાજ્યચક્રમાં ભમતા અતિભયના અને વિપત્તિઓના પ્રસંગોને કેવી રીતેં સંસ્કારી લીધા તે ત્રણ વાનાં આપણે જોઈ લેઈશું. યુરોપના સાંપ્રત ગ્રન્થકારોને આ મહારાજની લક્ષણદૃષ્ટિનું તારતમ્ય જોઇએ તેવું સ્પષ્ટ ગોચર થતું નથી અને તેમને ગુંચવારા પડે છે. પણ પૂર્વોક્ત પ્રકારે સ્ટોઇકિદર્શનમાં અને આ દેશના વેદાન્તદર્શનમાં કેટલીક સમાનતા દર્શાવી છે તે ધ્યાનમાં રાખી જેવી રીતે મહારાજ જનક વિદેહીના ચરિત ઉપર આપણે દૃષ્ટિ કરીયે છીયે તેવી રીતે આ પાશ્ચાત્ય મહારાજના ચરિત ઉપર દૃષ્ટિ કરીશું તો આપણને કંઈ ગુંચવારો પડવાનું પ્રયોજન નહી રૂહે.

ઑરેલ્યસના પ્હેલાં રોમનો મહારાજ ઍણ્ટોનીનસ્ 'ધર્મિષ્ઠ' હતો. ઑરેલ્યસ્ અને બીજો એક વ્હીરસ્ એમ બે જણ ઍણ્ટોનીનસના દત્તક પુત્ર હતા, પણ ઑરેલ્યસની સદ્દવૃત્તિ જોઈને અને વ્હીરસની દુર્વૃત્તિ જોઈને એ ધર્મિષ્ઠ પિતાએ પ્રથમથી જ નિશ્ચય કર્યો હતો કે પોતાની પાછળ ઑરેલ્યસને રાજ્ય મળે અને પોતાની પુત્રી ફ્રૅસ્ટીના રાજ-કુમારીનો વિવાહ રોમની પદ્ધતિ પ્રમાણે ઑરેલ્યસ સાથે કર્યો હતો.

ધર્મિષ્ઠ અને નીતિજ્ઞ પિતાએ બે પુત્રામાંથી એકને આમ વધારે ગણ્યો તે તેના ગુણની પરીક્ષાનું ફળ હતું. ઑરેલ્યસ્ શારીરક વ્યાયામનો અને યુદ્ધકળાને યોગ્ય અ-ભ્યાસનો સર્વ રીતે વ્યાસંગ રાખવામાં ન્યૂનતા રાખતો ન

હતો, પણ એની મનોવૃત્તિ એને પોતાની પુસ્તકશાળામાં જ કેદી પેઠે રાખતી. રાજ્યનીતિની અને રાજ્યવ્યવહારની ચિંતામાં તે બહુ સ્થિરતાથી અને ધૈર્યથી પોતાનું મન પરોવતો, પણ પ્રાચીન કાળના પંડિતોનાં પુસ્તકોના અને તેમના રહસ્યના વર્તમાન ઉપદેશકોના સહવાસમાં જ એનું હૃદય ઠરતું અને પોતાના પિતાનું શરીર હતું ત્યાં સુધીના કાળમાં માત્ર બે જ રાત્રિઓ પોતાના વિદ્યાશ્રમથી બ્હાર નીકળ્યો હતો અને તેવિના કોઈ દિવસ રાત્રિને સમયે એ આશ્રમમાં તે ન હોય એવું થયું ન હતું. આવું શરીર તુમુલ યુદ્ધોમાં, તમ્બુઓમાં, અને ઘોડા ઉપર, શી રીતે શ્રમ સહન કરશે તે એની આ વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં સમજાય એવું ન હતું. પણ એના એ સર્વ ગુણોને લીધે ધર્મિષ્ઠ પિતાએ એને જ પોતાનો અનુયાયી થવા યોગ્ય ગણ્યો, પોતાના અવસાનસમયે વ્હીરસને પડતો મુકી પોતાની પુત્રીની તેમ પોતાની પ્રજાની સુપ્રત એને જ કરી, અને ભાગ્યદેવીની પ્રતિમાને (જે રોમના મહારાજોના મંદિરના ગર્ભાગારમાં રાખવાની પદ્ધતિ હતી તેને) પોતાના મંદિરમાંથી ઉપાડી ઑરેલ્યસના મંદિરમાં મોકલાવી દીધી.

ધર્મિષ્ઠ પિતા પોતાનું કર્તવ્ય પાળી યોગ્ય પુત્રને પોતાના અનુયાયિ-પદ ઉપર સ્થાપી મરણ પામ્યા, પણ ધર્મિષ્ઠ પિતાના સાધુ પુત્રે પોતાના દત્તક ભ્રાતા વ્હીરસને પોતાની જોડે સંયુક્ત મહારાજનું પદ અપાવવા રોમની રાજ્ય સભા પાસે પ્રયત્ન કર્યો અને તે સફળ થયો. એટલું જ નહી પણ વ્હીરસ સર્વ પ્રકારે અયોગ્ય હોવા છતાં રાજ્યમાં તેની યોગ્યતા અને પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો પ્રયત્ન કર-

વામાં તેણે બાકી રાખી નહી અને તેને પોતાનો જમાતા કર્યો. પણ એની આટલી પ્રીતિના અને ઉદારતાના કુપાત્ર વ્હીરસની વર્ત્તણુક દિવસે દિવસે રાજ્યને માટે વધારે અનુચિત અને હાનિકારક થતી ગઈ, અને તેનો પ્રતીકાર અત્યંત સહનશીલતાથી, ઉદારતાથી, પ્રીતિથી, અને ધૈર્યથી ઑરેલ્યસ એવી રીતે કરતો કે કુપાત્ર વ્હીરસને હાનિ પ્હોચે નહી ને પ્રજાનું અકલ્યાણ થાય નહી. અંતે વ્હીરસનું શરીર વેળાસર પડ્યું અને આ મહારાજા પોતાની પ્રજાને એક એવા અંતઃશત્રુથી મુક્ત થયલી જોવા પામ્યો કે જેના પ્રતિ અંતઃકરણપૂર્વક મિત્રતા પાળવી એ તે પોતાનો ધર્મ સમજતો હતો.

આ મહારાજનાં ગૃહસંસારને અંગે તેના ભ્રાતૃભાવની ઉદારતા આવી હતી તો બીજી પાસથી તેની ભર્તૃભાવની ઉદારતા એથી અધિક હતી. એની મહારાણી ફૉસ્ટિના એવી તો નિર્લજ્જ વ્યભિચારિણી હતી કે કોઈ રંક સ્વામીની સ્ત્રી હત ને એવા સ્વામીને હાથ તેની હત્યા થઈ હત તો પણ એ દેશકાળમાં તેની ઉચિતતા જ ગણાત. તો આ તો એ દેશકાળના મહારાજના ગૃહમાં એવી સ્ત્રીને શી શિક્ષા કરવી અનુચિત ગણાત? મહારાજને પોતાને આ સ્ત્રીની આ વર્ત્તણુક સુવિદિત હતી. પ્રકૃતિપુરુષોએ આ મહારાજને હાથે આવી શિક્ષા થવી અશક્ય ગણી માત્ર એટલી જ સૂચના કરી કે તેના અને મહારાજના લગ્નનું ઉચ્છેદન* ધર્માધિકારદ્વારા કરાવવું. મહારાજે તેટલાની પણ ના પાડી. કૅશ્યસ

* છુટા છેડા=Divorce.

નામના રાજદ્રોહી સેનાપતિ સાથે આ રાણીએ સંબંધ બાંધ્યો કહેવાયો. તોપણ મહારાજે પોતાના અભિપ્રાયને ફેરવ્યો નહી. એ રાણી અંતે ગુજરી ગઈ. મહારાજે તેની પાછળ તેની અપકીર્તિ ન વધારતાં તેની દેવપ્રતિષ્ઠા કરાવી. જ્યારે કોઈ મહાપુરુષ ગુજરી જાય ત્યારે તે દેવપિતૃલોકમાં ભળ્યો એવી ભાવના ઉત્પન્ન કરવા તેની પ્રતિમાની દેવપ્રતિષ્ઠા* કરવાની પદ્ધતિ રોમમાં હતી તેને અનુસરી આ પ્રતિષ્ઠા થઈ. મહારાજની અપ્રીતિના પાત્ર મનુષ્યની પાછળ તો તે થાય જ નહી; તે અપ્રીતિની ભાવના દુર કરવાને માટે આ દેવપ્રતિષ્ઠા સાધનરૂપ હતી.

એક દેશકાળની પરિચિત અને અનેક દેશકાળની અપરિચિત દૃષ્ટિવાળા દ્રષ્ટાને આ મહારાજની આ ઉદારતા વિચિત્ર લાગશે. આવી વ્યભિચારિણી સ્ત્રીને કેવી લક્ષણદૃષ્ટિથી આ મહારાજાએ સ્વીકારી લીધી અને તેના ઉપર આવી ઉદાર દૃષ્ટિ રાખી તે જાણવા જેવું છે.

આપણા દેશમાં પામરજનની અને જ્ઞાનીની અથવા યોગીની દૃષ્ટિઓ વચ્ચે જેવો અંતરાય છે તેવો જ અંતરાય પ્રત્યક્ષ કરવાનું આ મહારાજને તેની લક્ષણદૃષ્ટિએ શીખવ્યું હતું.

આ મહારાજે લખેલી “વિચારમાળા” (Meditations)ના અગીઆરમા અધ્યાયમાં પોતાના આચારવિચારને માટે તેણે દશ નિયમ યોજેલા છે. એ નિયમોમાં એક વાત તે એવી લખે છે કે કોઈના ઉપર ક્રોધ ઉપજે તે પ્હેલાં કરવાના વિચારમાં એક વિચાર એ છે કે કોઈ મનુષ્ય જ્યારે પોતાનું સત્ય કર્તવ્ય ધારે તો તેના ઉપર

* Apotheosis, deification.

ક્રોધ કરવાનું પ્રયોજન જ નથી, પણ જો તે પોતાનું કર્તવ્યકર્મ ચુકીને અકર્ત્તવ્ય કામ કરે ત્યારે એ પ્રશ્ન કરવો કે એણે શાથી આ ચુક કરી? ગમે તો તેણે અજ્ઞાનથી એ ચુક કરી અને ગમે તો એણે પરવશતાથી એ ચુક કરી એટલું સ્પષ્ટ છે. "જેની આજ્ઞા સર્વ વસ્તુઓને વ્યવસ્થિત "રાખે છે તે આજ્ઞાપક અને વ્યવસ્થાપક તો પ્રકૃતિ છે. "જ્યારે કોઈ મનુષ્ય ઉપર આ પ્રકૃતિ જ બલાત્કાર કરે ત્યારે "તે મનુષ્યનો દોષ શો?" (અધ્યાય ૧૦). "આ સર્વ "યંત્રનાં સૂત્ર ખેંચી તેને ભ્રાન્ત આપનાર સત્વ તો મનુ-"ષ્યના અંતર્ભાગમાં સુગૂઢ છે, અને તે જ તેનું જીવન છે." "એ કારણસત્વને તેનાથી અધિષ્ઠિત થયલી તેની ચારે "પાસની નૌકાથી જુદું પાડીને અને તેને બાંધી લીધેલાં "(હલેસાં વગેરે) સાધનોથી જુદું પાડીને જોઇ લે. લેખકની "કલમ અને ગાડીવાળાની ચાબુકના કરતાં આ કારણ-"સત્વની આશપાશની આ વસ્તુઓમાં વધારે શક્તિ નથી." આ કારણસત્વ, આ પ્રકૃતિ, સર્વ મનુષ્યોના મર્મભાગમાં વસી તેમને ચલવે તેમ તે મનુષ્યો ચાલે છે. તો તેને પરવશ રહેલાં મનુષ્ય એ પરવશતાથી પ્રવર્ત્તે તેના ઉપર ક્રોધ કોને થાય?

આપણામાં ગીતાવાક્ય છે કે—

"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढाणि मायया ॥"

તે જ વાક્યના અર્થ પ્રમાણે મનુષ્યોના હૃદયમાં વસી તેમની ક્રિયાઓને ચક્રની પેઠે ભમાવનાર પ્રકૃતિમાં—સત્વમાં—સર્વ ક્રિયાઓનું કર્તૃત્વ આ લક્ષણદૃષ્ટા મહારાજ આરોપતો હતો.

સત્પુરુષોનાં તેમ દૃષ્ટોનાં હૃદયોને બેને ચલાવનાર કોઈ એક આતું સામાન્ય સત્વ તેણે જોયું. અર્જુનને શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું છે કે—

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्त्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशो हि तत् ॥

અને તેજ ન્યાયે દુષ્ટ દુર્યોધને પોતાની પરવશતા જણાવતાં ઉદ્ગાર કર્યો કે—

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-
र्जानाम्यधर્मं न च मे निवृत्तिः ।
केनापि देवेन हृदि स्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥

"હું ધર્મ પણ જાણું છું ને અધર્મ પણ જાણુંછું. પણ શું કરું? મ્હારા હૃદયમાં ભરાયલું કોઈક સત્ત્વ મને પ્રેરેછે તેણી પાસ પ્રવર્તુ છું ને તેને પરવશ રહી ધર્મ સુદૃષ્ટ હોવા છતાં તેમાં હું પ્રવૃત્ત થઈ શકતો નથી અને અધર્મ પણ સુદૃષ્ટ હોવા છતાં તેમાંથી નિવૃત્ત થઈ શકાતું નથી."

અજ્ઞાનથી અને આવી પરવશતાથી દુષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં પડનાર જીવો ઉપર ક્રોધ નહી પણ દયા જ ઘટે એવું આપણા જ્ઞાનીઓ ગણી ગયા છે તે જ દૃષ્ટિને આ મહારાજે સ્ટોઇક-દર્શનના સાધનથી આમ પ્રાપ્ત કરી હતી અને એ જ દૃષ્ટિને મળેલાં લક્ષણ વડે પોતાની વ્યભિચારિણી અને દુષ્ટ રાણીને તેણે સંસ્કારી લીધી હતી. તે દૃષ્ટિને બળે એ મહારાજ આ દુષ્ટામાં આવી અનુકમ્પનીય પરવશતા પ્રત્યક્ષ કરતો હતો અને એ દૃષ્ટિસૃષ્ટિને યોગ્ય ધર્મ પાળતો હતો. એ ધર્મની દૃષ્ટિમાં તો આવા પરવશ જીવો ઉપર દયા રાખવી

એ જ ધર્મ છે એટલું જ નહી, પણ દુષ્ટ મનુષ્યો સાધુ-જનના આચાર પાળી શકે એ ધારણા જ ઘેલછાભરેલી છે, એ ધારણા આપણા ગુજરાતી કવિએ કહ્યું છે તેમ ગર્દભને ગાય થવા ઇચ્છવા જેવી અશક્ય વાતની અપેક્ષા રાખે છે, અને એ પરવશ દુષ્ટ ચિત્તો પાસે એ અપેક્ષા પુરી પડાવવા મનુષ્યોને અધિકાર આપવો એ જ વાત બુદ્ધિશૂન્ય અને જુલમ ભરેલી છે. જે ધાર્મિષ્ઠ મહારાજ ઍણ્ટોનીનસે પોતાને અવસાનસમયે જેવું પોતાનું મહારાજ્ય ઑરેલ્યસને સોંપ્યું હતું તેવી જ રીતે અને તે જ ક્ષણે ગમે તેવી પણ પોતાની પ્રિય કુમારીને પણ એ રાજ્યની પેઠે ઑરેલ્યસને સોંપી હતી તે રાજકુમારી ગમે તેવી હોય તો પણ તેની પરવશ વૃત્તિઓને માટે તેના ઉપર દયા આણવાને સટે એ ધાર્મિષ્ઠ પિતાની પરમ કૃપાનું પાત્ર મહારાજ ઑરેલ્યસ પોતાનું વ્રત મુકી એ રાજકુમારી ઉપર ઉક્ત પ્રકારનો બુદ્ધિશૂન્ય જુલમ વાપરે એ આશા રાખવી તે તો 'મેરુ ચળે, રવિ પશ્ચિમ ઉગે,' અને 'સમુદ્ર મર્યાદા લોપે' ઈત્યાદિ પ્રકારની આશા રાખવાના વિષયમાં આપણા લોક ક્હેછે તેવું જ થાય.

એવી દુષ્ટતાને પરવશ થયલાં ચિત્તોને તો બને તો એ પરવશતામાંથી મુક્ત થતાં કોમળતાથી શીખવવું એ જ લક્ષણથી ઑરેલ્યસ પોતાના ધર્મને પ્રત્યક્ષ કરે છે. એ મહારાજને આ સ્થિતિમાં પોતાને માટે તો કાંઈ અસંતોષનું કારણ લાગતું નથી. એના જેવો જીવ તો 'પોતાનું શરીર પોતાનાથી દૂર મુકાયલું જ' જુવે છે. આપણા આર્યોની ભાષામાં 'મૃત્યુએ એના કેશ ઝાલ્યા હોય'—એમ એ

'ધર્મનું આચરણ કરે છે'–गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत्। ઇશ્વરે એને જે સ્થિતિ આપી છે, જે સ્થિતિ એને સહજ પ્રાપ્ત થઈ છે—ક્રમપ્રાપ્ત થઈ છે, તે સ્થિતિને ઉચિત કાર્ય કરી તૃપ્ત રહેવું, અને જે કાર્ય પોતે કરે તે ન્યાયથી વિરુદ્ધ નથી એટલી સંભાળ રાખવી–એવાનામાં આવા જીવનું સંસારમાં સર્વ કર્ત્તવ્ય પુરું થાય છે. ઇશ્વરની ઇચ્છાને અનુકૂળ થવાનું, અને એણે દર્શાવેલા નિયમનું પાલન કરવાનું કામ આ જીવને માટે ટુંકું ને ટચ છે. તેમાં એને કાંઈ ગુંચવારો પડે એમ નથી. ઇશ્વરે જે સ્થિતિ આપી તેમાં પ્રતિકૂળતા દેખી ભય પામવું અથવા શોક પામવો એમાં તો આ મહારાજને ઇશ્વરની આજ્ઞાનો ભંગ કરવા જેવું લાગતું. પોતાના ગૃહસંસારને તેમ રાજ્યાધિકારને પણ આ મહારાજ આવાં લક્ષણથી સંસ્કારી લેતો અને આવી રીતે લક્ષ્યમાત્રને અધ્યાત્મસ્વરૂપે દૃષ્ટિગોચર કરી સર્વત્ર 'અભય' જોઈ લેતો હતો અને આપણા લોકના तरति शोकमात्मविद् એ બોધનું સ્વયંભૂ દૃષ્ટાંત બનતો હતો.

રોમ ઈટાલિમાં આવેલું છે અને ઈટાલિના પૂર્વ, પશ્ચિમ, અને ઉત્તર ભાગમાં આવેલા, યુરોપના સ્પેન, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લાંડ, અને ગ્રીસ સહિત, ઘણાખરા દેશોમાં આ મહારાજની સત્તા જામેલી હતી. ઉત્તર આફ્રિકામાં તેમ પશ્ચિમ એશિયામાં હીંદુકુશના પ્રાંતભાગ સુધી એના સુબાઓ એની આણ વર્ત્તાવતા હતા. આ સર્વ દેશમાં એક પાસથી આણ વર્ત્તતી હતી તો બીજી પાસથી એ વિસ્તીર્ણ મહારાજ્યના સર્વ સીમાડાઓ ઉપર શત્રુઓ ધુમાઈ રહ્યા હતા અને ઠેકાણે ઠેકાણે આગ લાગવાની તૈયારી

હતી. ઑરેલ્યસ્ રોમનો મહારાજા થયો ત્યાંથી જ આ સર્વ ચિન્તાઓ સાપના ભારાઓ પેઠે સુસવાટા કરતી એની પાસે ખડી થતી હતી, અને જેમ જેમ વર્ષ જવા માંડ્યાં તેમ તેમ ઠેકાણે ઠેકાણેથી ધુમાડાઓના ગોટે ગોટ નીકળવા લાગ્યા અને ધુમાડાની નીચે ઢંકાઈ રહેલા અગ્નિ પણ ભભુ-કવા લાગ્યા. લક્ષણુદ્રષ્ટા મહારાજાની લક્ષ્યસંસ્કારક દૃષ્ટિનો પ્રતાપ અજમાવવા જગન્નિયંતાની ઇચ્છા થઈ હોય એમ ઑરેલ્યસે મુકુટ ધરવા માંડ્યા પછી થોડા જ કાળમાં રુ-દ્રની વીશીના જેવા આ સર્વ ઉત્પાત એની દૃષ્ટિ પાસે અંધકાર રચવા લાગ્યા અને રોમરાજ્યની ચારે પાસ જંગલી રાજાઓની સેનાઓ ધ્રુજારો કરી રહી. આ સ્થાને આપણે ઇતિહાસ લખતા નથી કે આ ધ્રુજારાનું સવિસ્તર વર્ણન કરી શકીયે. પણ વાંચનારને ઑરેલ્યસની ચિન્તાઓની કલ્પના થાય તેને માટે એ સિંહાસનપર બેઠો ત્યારપછીનાં સાત વર્ષમાં ઉપરા ઉપરી એના મહારાજ્યના જુદા જુદા ભા-ગોમાં તેમ સીમાડા ઉપર કેટલા બધા દેશોમાં યુદ્ધો જાગ્યાં તેની સંખ્યા જ દર્શાવવા જેટલો પ્રયત્ન કરીશું. પશ્ચિમ યુરો-પમાં લ્યુસિટેનિયા (પોર્ટુગલ), સ્પેન, ગૉલ (ફ્રાન્સ), હ્રી-શિયા (જર્મનીનો ભાગ), બ્રીટન્ (ઇંગ્લાડ), કૅલિડોનિયા (સ્કૉટલૅન્ડ), ઈટાલિમાં જ પશ્ચિમમાં કેમ્પેનિયા ને ઉત્ત-રમાં આલ્પસ્ પર્વત, ઈટાલિથી પૂર્વમાં ઍડ્રિઆટિક સમુદ્ર સુધી ઈલિરિકમ્ (ટર્કીના આસ્ટ્રિયાનો ભાગ), ડૅન્યૂબ ન-દીના તીર ઉપરના દેશો, આગળ જતાં એશિયા માઇનોર

ભણી ટાઇગ્રિસ અને યૂક્રેટિસ નદી ઉપરના પ્રદેશો, આર્મીનિયા, કૅપેડોશિયા અને સીરિયાઃ એમ ન્હાના મ્હોટા મળી ઓછામાં ઓછા પંદર દેશોમાં રોમની સત્તા સામે કંઈક પોતાની પ્રજાનું બંડ તો કંઈક આજ સુધીના મિત્ર કે માંડલિક રાજા સાથે યુદ્ધ અને કંઈક અજાણ્યા, રાજાઓ સાથે યુદ્ધ તો કંઈક જંગલી રાજાઓએ અને સેનાઓએ રોમની અધિકારભૂમિ ઉપર ઉતરી આવી કરેલી ચ્હડાઈઓઃ એમ ચારે પાસની અપૂર્વ યુદ્ધકાળનાં વાદળાં નવા મહારાજના રાજ્યઉપર ગર્જના કરતાં માત્ર સાત વર્ષમાં સામટાં ચ્હડી આવ્યાં.

આથી પુરું ન થતું હોય તેમ મરકીનો ઉપદ્રવ કેવળ રોમ નગરમાં નહી પણ આખા ઈટાલિદેશમાં અને તે પણ આ અરસામાં ફાટી નીકળ્યો. યુક્રેટીઝ નદી ઉપર મૅસોપૉ-ટેમિયાના દેશમાં ગયેલી રોમની સેનાએ આ ભયંકર ચેપી ઉપદ્રવને આણ્યો. કેટલાંક વર્ષથી દુષ્કાળની મોંઘવારી જેવાં ચિહ્ન આ દેશમાં જણાતાં જ હતાં ત્યાં આ મરકીએ કાળો કેર વર્ત્તાવ્યો. સંખ્યાબંધ ગામડાંઓ, નગરો, અને જમીનો એવી તો ઉજડ થઈ ગઈ કે ત્યાં ન રહ્યો ખેડુ અને ન રહી વસ્તી, અને ઠેકાણે ઠેકાણે જંગલો અને ઝાડીઓ ઉગી ગઈ. ઈટાલીની લગભગ અર્ધી વસ્તી નાશ પામી ગઈ અને આ મહારાજ્યની સેનાનો મ્હોટો ભાગ યમના મુખમાં મરકીથી જ હોમાઈ ગયો. એ મરકીનું વર્ણન આપણા અનુભવમાં આવતી મરકીથી જુદું ન હતું. સ્થળે સ્થળે મંદવાડ, અશક્તિ અને મરણના દેખાવ ખડા થયા એટલું જ નહી, પણ હા-લના યુગમાં દેખીયે છીયે એવો દૈવકોપ અનેક રૂપે ફુવારાની ધારાઓ પેઠે ફુટી નીકળવા લાગ્યો. દુષ્કાળ તો ખરા,

ધરતીકંપ તો ખરા, અને આગ પણ ઘુમવા લાગી. એક પછી એક વીજળીની ત્વરાથી આ વિપત્તિઓ દેશપર જોતા જોતામાં ત્રુટી પડી, અને આપણી હાલની રુદ્રની વીશીમાં આખી પૃથ્વીઉપર આ સઉ વિપત્તિઓ ઉગ્રરૂપે, ચંડિકાની જોગણીઓ પેઠે અને મહારુદ્રનાં ભૂતપ્રેત અને ગણની સૃષ્ટિ પેઠે, ખડી થતી આપણે પ્રત્યક્ષ કરીએ છીયે અથવા વર્તમાનપત્રો દ્વારા વાંચી, જાણી, ત્રાસ પામીએ છીએ તેથી અનેકધા વિષમ અવસ્થા રોમના મહારાજ્ય ઉપર તે કાળની રુદ્રની વીશીમાં આવી રીતે આવી પડી.

એક પાસથી આવો ભૌતિક પ્રકોપ અને બીજી પાસથી ચારે પાસ વીંટી લેતાં યુદ્ધનાં વાદળાં તે સઉની વચ્ચે ઉભેલા એક કાળે અતિ સમર્થ ગણાયલા રોમના મહારાજ્યને શિર મહારાજા ઑરેલ્યસને મુક્યો હતો તેના ધૈર્યનું, તેની ગમ્ભીરતાનું, તેના જ્ઞાનનું, તેની રાજ્યભારધુરંધરતાનું, અને આવે કાળે તેની શાંત સ્વસ્થ બુદ્ધિમતી નિર્ભય અને કાર્યચતુર સ્વાધીન–મનસ્કતાનું, વર્ણન વાંચીયે છીયે ત્યારે ગમે તો એ જનકવિદેહીની સ્થિતિનું આપણને ભાન કરાવે છે અને ગમે તો વીજળીના કડાકાઓ અને મુસળધાર વર્ષતા મેઘાડંબર વચ્ચે અંધારી રાત્રિને સમયે અનેક હાથીઓનાં ટોળાં વચ્ચે ઉભેલા એકલા એકલ સિંહના જેવી સ્થિતિ આ મહારાજની હતી તે આપણી દૃષ્ટિ આગળ તરી આવે છે. એ વર્ણનમાં આપણે બહુ કાલક્ષેપ નહી કરીયે પણ તેના ઉપર થોડીક દૃષ્ટિ કરી લેઈ મહાપુરુષોને કંપાવી નાંખે એવી આ સ્થિતિવાળી સૃષ્ટિને આ મહારાજે કેવી રીતે સંસ્કારી લીધી તે જોવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

એક પાસથી આ યુદ્ધકાળ ઉદય પામ્યો અને બીજી પાસથી રોમ નગરમાં જ એક મહારાજ જાતે હોય તે આવશ્યક લાગ્યું તેથી ઑરેલ્યસ પોતે રોમમાં રહ્યો અને વહીરસને સીરિયામાં મોકલવા ધાર્યો અને તેમાં એવી ગણના કરી કે યુદ્ધના પ્રસંગોમાં સેનાધિપતિયોનું ચાલશે ને રોમમાં વહીરસની આલિશતા ઉઘાડી નહી પડે. રોમની સેનાઓનો ચ્હડાવ જોઈ પ્રથમ તો સીરિયાવાળા કંઈક હઠી ગયા, પણ મહારાજાઓને નવા ગણી પાર્થિયાવાળાઓને તેમના સામા થવાનો પ્રસંગ અનુકૂલ લાગ્યો. ત્યાં એક નવો બંડખોર ઉભો થયો. રોમની સેના દીર્ઘકાળની શાન્તિથી યુદ્ધની અપરિચિત અને અનુત્સાહી થઈ ગઈ હતી અને સેના કે સેનાધિપતિમાં તોફાની શત્રુઓ સામે ચ્હડવાનું બળ ન હતું. આથી રોમની ઉપરાઉપરી હારો થવા માંડી. ઑરેલ્યસનો પોતાનો ખપ ઈટાલિમાં કેમ્પેનિયામાં હતો ત્યાંથી તેણે વહીરસને છુટો પાડી, એશિયામાં મોકલવા વીદાય કર્યો પણ તેણે રસ્તામાં જ રસળવા માંડ્યું. ત્યાંના શત્રુઓ એટલામાં તો ચ્હડી આવ્યા પણ રોમને ભાગ્યે તેના સેનાપતિઓમાં કેશ્યસ નામના એક ત્યાંના પ્રાચીન સેનાપતિઓની પંક્તિમાં મુકવા યોગ્ય સેનાપતિ નીકળી આવ્યો તેના હાથમાં રોમની આખી સેનાનું સેનાપતિપણું સોંપવામાં આવતાં તેણે ભાગ્યનું ચક્ર ફેરવ્યું ને લૉર્ડ્ રૉબર્ટ્સ ટ્રાન્સવાલમાં જતાં ઇંગ્લાંડનું ભાગ્ય સુધર્યું તેમ કેશ્યસના હાથમાં સત્તા આવતાં રોમનું ભાગ્ય સુધર્યું એટલું જ નહી પણ સ્થાને સ્થાને રોમની સેનાઓને શિર નવા નવા શૂર અને ચતુર સેનાપતિઓ નીકળી આવ્યા

અને રોમનો વિજય ચારે દિશામાં પ્રવર્ત્તાવવા લાગ્યા. આ બધો કાળ વ્હીરસ મહારાજ રમતગમતમાં ગાળતો હતો અને જે યશ આ સેનાપતિઓને મળવો જોઇએ તે પોતે મેળવવા લાગ્યો.

ઑરેલ્યસ રોમમાં રહ્યો એક પાસથી આ સર્વ યન્ત્રનું સૂત્રધારપણું કરતો હતો અને બીજી પાસથી રોમમાં પણ તેને ઓછું કામ ન હતું. એક પાસથી દુષ્કાળ અને બીજી પાસથી પાણીની રેલો એ રાજનગરમાં એનો કાળ રોકતી હતી. પોતાનાં પ્રિય પુસ્તકોને બંધ કરી આ મહારાજ લોકને આ વિપત્તિઓમાંથી મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો અને બીજી પાસથી પોતાના રાજ્યનાં મુખ્ય યન્ત્ર-ત્યાંની રાજસભાની અને મંત્રીમંડળ—એ બેની રચના સળો પામી ગઈ હતી તેને સુધારવા મંડ્યો. મુખ્ય સ્થળ—રાજનગર—ઉપર એના સર્વ મહારાજ્યનો અને સેનાઓનો આધાર હતો અને એ સર્વનું કેન્દ્ર સ્થાન સુધરે તો જ અન્ય સર્વ સુધરે તેમ હતું. અનેક કારણોથી ત્યાંની રાજ્યસભાની પ્રતિષ્ઠા મહારાજને પણ રાખવી ધર્મ્ય હતી તે સભામાં તેમ અન્ય સ્થળે દ્રવ્યાદિકથી સમર્થ પણ સામાન્ય બુદ્ધિના અને શંકાપાત્ર નીતિવાળા અધિકારીઓ પક્ષથી કે ખટપટથી પ્રતિષ્ઠિત થઈ ગયા હતા. ઑરેલ્યસે ધીમે ધીમે આ સર્વ સ્થાન રાજ્યતંત્રમાં નિપુણ વિદ્વાનોથી ભરી દીધાં, તેમની પ્રતિષ્ઠા અને શ્રીમત્તા વધારી, અને જેવી રીતે દૂર ગયેલી સેનાઓમાં ઉત્તમ સેનાપતિઓ ઉભા કર્યા તેમ રાજનગરમાં અને રાજ્યમાં ઉત્તમ મન્ત્રીઓ ઉભા કર્યા. એ સર્વના ઉત્કૃષ્ટ

સાહાય્યથી અને ધીર વિદ્વાન્ બુદ્ધિમાન્ મહારાજની અનુપમ જાગૃતતાથી અને ધુરંધરતાથી આ ડોલવા લાગેલું મહારાજ્ય સ્થિર થવા લાગ્યું, અને એ જ્ઞાની મહારાજનું સૂક્ષ્મ હૃદય જેમ અભયને પ્રત્યક્ષ કરતું હતું તેમ એવા જ અભયને પ્રજાની બાહ્ય વૃત્તિઓ અનુભવવા લાગી. આ મહારાજની અને આ મન્ત્રીઓની ચિન્તાઓને બળે એક પાસથી વ્યાધિથી નષ્ટ થતી સેનાઓને સ્થાને નવી સેનાઓ ઉભી થઈ આવતી તેની સાથે એ નવી સેનાઓમાં પણ રોગના ઉપદ્રવ જાગતા. અધુરામાં પુરી મહારાજની નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિ સામાન્ય નીતિના અધિકારીઓને ભારે થઈ પડતી ને તેઓ કકળવા લાગ્યા. યુદ્ધના દેશકાળ પણ ગમે તો હિમના ઢગલાઓ વચ્ચે ને ગમે તો ગ્રીષ્મઋતુના ઉષ્ણતમ તાપ વચ્ચે આવવા લાગ્યા. એ સર્વ આપત્તિઓ વચ્ચે મહારાજે પોતાની નિષ્પક્ષપાત નીતિ છોડી નહી. નીતિશૂન્ય મનુષ્યોને એ નિષ્પક્ષપાત ભારે પડતો તો સાધુ અને પ્રવીણ અધિકારીઓને ગુણજ્ઞતાથી અને ઉદારતાથી પ્રસન્ન અને પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં મહારાજ ચુકતા નહી. આ સર્વ વિષમ કાળના અને મહાશયતાના વિરોધને અંતે મહારાજને એક મહાયુદ્ધમાં એવો વિજય મળ્યો કે તરત તો શત્રુ માત્ર ધ્વસ્ત થઈ ગયા.

આ વિષમ પ્રસંગમાં મહારાજનો મ્હોટો રાજકુમાર દીર્ઘ વ્યાધિ સહી ગુજરી ગયો. એક યુવાવસ્થામાં પ્હોંચતી પુત્રી પણ ગુજરી ગઈ. અને બાકી રહેલો કુમાર, સારા વિદ્વાનોને સોંપેલો હોવા છતાં, દુષ્ટતાના સંસ્કારોવાળો જણાયો ! મહારાણીના વ્યભિચારની વાત તો ઉપર કહી છે જ. એની સાથે જારકર્મ કરનારાઓમાં મુખ્ય પુરુષ પૂર્વમાં

મોકલેલો સેનાપતિ કેશ્યસ્ હતો અને પૂર્વમાં રોમનો ભાગ્યોદય રચનાર પણ એ જ હતો તે ઉપર જણાવેલું છે. પોતાના પરાક્રમથી ફુલી જઈ આ સેનાપતિએ મહારાણીની સાહાય્યથી મહારાજને મારી નાંખી તેનું પદ પ્રાપ્ત કરવાનો લોભ ધર્યો. વ્હીરસ મહારાજે પોતે જીવતાં ઑરેલ્યસને આ વિષયે ચેતાવ્યો હતો અને બીજા સ્થાનથી પણ એને સૂચનાઓ આવી હતી. મહારાજે સર્વ સમાચાર સત્ય ગણ્યા પણ તેનો પ્રતીકાર કોઈ રીતે કરવાની ના પાડી. પ્રતીકારની સૂચના અને વિજ્ઞપ્તિ કરનારાઓને તેણે માત્ર શાન્તિથી પોતાના શાસ્ત્રવિચારને બળે એટલો જ ટુંકો ઉત્તર આપ્યો કે "કોઈ રાજાએ પોતાના અનુયાયીને કદી માર્યો નથી"— અર્થાત્ "જે મનુષ્ય પોતાનો અનુયાયી થવા ઈશ્વરેચ્છાથી જ નિર્મેલો છે તે તો જીવવાનો જ છે ને કેશ્યસ્ મ્હારો અનુયાયી થવા નિર્મેલો હશે તો હું પ્રથમ મરીશ ને એ પછી મરશે. તે જો એ ઈશ્વરેચ્છાથી મ્હારા પ્હેલાં મરે એવી ઈશ્વરેચ્છા હશે તો મ્હારે એને શું કરવા મારવો પડે?" આવા ગર્ભિતાર્થવાળું પોતાનું વાક્ય કહી વધારામાં પોતાના વંશમાં થઈ ગયેલા મહારાજ હેડ્રિયનનું વાક્ય ઑરેલ્યસે કહી બતાવ્યું. "અમુક મનુષ્ય મને મારી નાંખશે એવું પોતે રાખેલું ભય જેના મરણ–કાળે જ ખરું પડે છે તેવા રાજાઓ કેવા ભાગ્યહીન હોય છે?" પોતે જીવિતનિરપેક્ષ વૃત્તિનો છે તે માનીને તે પ્રમાણે કરવા ઇચ્છતો હોય તેમ આ મહારાજે પોતાના જીવિતના રક્ષણમાટે આવા જ્ઞાનવિચારથી કંઈ પણ ઉપાય યોજ્યો નહી. કેશ્યસે સીરીયાદેશમાં બેઠે બેઠે બુમ ઉરાડી કે ઑરેલ્યસ મરી ગયો છે અને મ્હેં મહારાજનું

પદ ધાર્યું છે માટે સર્વ સેનાએ મ્હારું પદ સ્વીકારી મ્હારી આણ માનવી. જે મહારાજે પોતાનું રક્ષણ કરવા ના પાડી તેના રક્ષણમાટે કેશ્યસની પોતાની આજ્ઞામાં સોંપાયલી સેનાએ કેશ્યસને વધયોગ્ય ગણી તેનો શિરચ્છેદ કર્યો ને તેનું શિર મહારાજ પાસે આણ્યું. તેનું કપાયલું શિર પોતાની પાસે આવતાં આ જ્ઞાની અને સાધુ મહારાજનું હૃદય દયાથી ભરાઈ આવ્યું. "એ જીવતો હત તો એણે આપને શું કર્યું હત?" એવો પોકાર પાસે ઉભેલા રાજભક્તો કરી ઉઠ્યા, તેને મહારાજે શાન્તિથી પોતાની ધર્મિષ્ઠતા ઉપર દૃષ્ટિ કરવા કહ્યું ને ઉપદેશ કરી બતાવી આપ્યું કે મ્હારા પ્હેલાંના જે જે મહારાજાઓ પ્રજાનાં મનુષ્યોને હાથે મુવા છે તે સર્વ મહારાજાઓ પોતાનાં કરેલાં કર્મને દોષે પોતાની શિક્ષાપાત્રતાને લીધે જ મુવા છે. આ રાજદ્રોહમાં ભળેલા અપરાધીયોનો ન્યાય કરી ઘણાકને તેણે છોડી મુક્યા ને જેને શિક્ષા કરી તેને પણ હલકી શિક્ષા કરી ત્યારે રાજસભામાં પણ થોડાક એ અપરાધીઓ બચેલા હતા તે સમેત એ સભા ઉપકારથી એનું સ્તોત્ર ગાતી હોય તેમ ગદ્ગદ કંઠે છિન્નભિન્ન વાક્યો એ સભાના મુખમાંથી નીકળી ગયાં કે "ઓ ધર્મિષ્ઠ મહારાજા! દેવતાઓ ત્હારું રક્ષણ કરી તને દીર્ઘાયુ કરો! ઓ દયાળુ મહારાજા! દેવતાઓ ત્હારું રક્ષણ કરો! જે શિક્ષા કરવાનું ત્હારા હાથમાં છે તે પણ તું કરતો નથી!" ઇત્યાદિ અનેક ઉદ્ગારો કરી એના જ્ઞાનને, એની કુલીનતાને, અને એની નિષ્કલંકતાને અને એના ધૈર્યને ધન્યવાદ આપતી ગર્જનાઓ રાજસભામાં સર્વનાં મુખમાંથી ઉઠી રહી.

વળી શત્રુઓની સેનાઓ સીમાડાઓ ઉપર ઉભી થઈ અને આ વેળા તેની સંખ્યા, તેનું બળ, અને તેનો ઉદ્રેક પૂર્વના યુદ્ધકાળથી તેમ રોમનાથી અધિક હોય તેમ લાગ્યું અને તેને માટે બીજાં દશ વર્ષનો યુદ્ધસમારંભ ચાલશે એવું લાગ્યું. પ્રથમના યુદ્ધકાળમાં મહારાજ જાતે સેનાઓના સેનાપતિ થઈ નીકળ્યા હતા તેણે વળી પાછાં શસ્ત્ર અને કવચ ધારણ કર્યાં. આ વેળા તેની ચિન્તાઓનો પાર ન હતો પણ વિજય ઉપર વિજય મળ્યો. છતાં ત્રણ વર્ષ સુધી પોતે એ યુદ્ધોમાં પોતાનું શરીર ઘસવી નાંખ્યું અને અંતે શરીર જ ન પ્હોચતાં તેને જવર આવ્યો અને જવરમાંથી મરણ નીપજ્યું. પોતાનો અંતઃકાળ એણે પોતાની પાસે ઉભેલો પ્રત્યક્ષ કર્યો અને કૃતકૃત્ય વૃત્તથી, નિર્ભય દૃષ્ટિથી, સાથે રહેલા પણ પાછળ રહેનારને પ્હેલો નીકળનાર યાત્રાળુ છેલા પ્રણામ કરે તેમ સઉના પ્રણામ કરી લીધા. છેલે દિવસે તેણે પોતાના કુમાર વિના બીજા કોઈને પોતાના ખંડમાં આવવા દીધા નહી. તે કુમાર સુધર્યો ન હતો તેને પણ કાંઈક થોડાં વચન કહી બ્હાર મોકલી દીધો, પોતાના મુખ અને માથા ઉપર વસ્ત્ર હોડી લીધું, અને આ ક્ષુદ્ર સંસારના કોઈ જીવને પોતાના શરીરના સાંનિધ્યમાં રાખ્યા વિના, કોઈની પાસેથી વધારે સેવા સ્વીકાર્યા વિના, મહારાજની ઉપાધિથી મુક્ત થઈ, છતે દેહે વિદેહ વૃત્તિનો અનુભવી આ મહાત્મા પરમ અભયપદને પામ્યો.

મ્હોટાં ન્હાનાં પશુઓથી ભરેલાં વનમાં મૃગરાજ એકલો પર્યટન કરે તેમ પામર મનુષ્યોથી ભરેલા ગૃહસંસારમાં અને વાઘ, વરુ, શીયાળ આદિ જેવા અંતઃશત્રુઓ અને

બાહ્ય શત્રુઓથી ભરેલા મહારાજ્યમાં એ સર્વ પ્રાણીઓથી કેવળ ભિન્ન જાતિના કોઈ અપૂર્વ એકલ સત્વ પેઠે આ મહાત્માએ પોતાનું જીવનમાત્ર જ્ઞાનદૃષ્ટિથી સંસ્કારી લીધું. વ્યભિચારિણી મહારાણીના અને કેશ્યસના પ્રસંગોને કેવી દૃષ્ટિથી એણે સંસ્કારી લીધા તે આપણે ઉપર જોયું છે. ચિન્તાનો ભાર માથે લેવો ખરો પણ એ ભાર માથે ન જ લીધો હોય એમ પુષ્પ જેવો હલકો થઈ જાય એટલું જ નહી પણ એ ભારના દુષ્ટવહનથી એ ભારમાંથી પુષ્પ સુગન્ધ જેવા સંસ્કાર નીકળે અને વ્હેનારની ઘ્રાણશક્તિને તેમ મસ્તિક શક્તિને પણ તૃપ્ત અને શક્તિમતી કરે એવાં સ્ટોઇકદર્શનનાં લક્ષણોથી આ મહારાજપદ ઉપર ભાગ્યક્રમે પ્રાપ્ત થયેલા જીવનને આ અભોક્તા રહેલા મહાત્માએ એવું તો સંસ્કારી લીધું કે તે સંસ્કારી જીવનના રહસ્યને આજના પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો સંપૂર્ણ રીતે સમજી શકતા નથી, ત્યાંના આજના ઇતિહાસલેખકને સમુદ્ર જેવા એ જીવનની ગમ્ભીરતામાં પ્રચ્છન્ન નૈરાશ્યની છાયા જણાય છે, અને એક પાસથી આવા દયાર્દ્ર અને બીજી પાસથી આવા વજ્ર હૃદયમાં કંઈ કંઈ વિરોધાભાસ જણાય છે ને એની વિચારમાળાનાં વાક્યોને વિષયે ક્વચિત સંકલ્પ વિકલ્પની ભાવનાઓને ઉભી કરે છે. આપણે માટે તો એવા વિરોધાભાસને ભવભૂતિ જેવાનું રામચંદ્રને વિષયે કહેલું વાક્ય બસ છે કે

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि
लोकोत्तराणां चेतांसि कोत्र पारयितुं क्षमः ।

સેનેકાના ગ્રન્થ સામાન્ય લોકને માટે સ્પષ્ટ ભાષામાં લખેલા છે ત્યારે આ મહારાજની વિચારમાળાના વિચાર

તેના પોતાના જ્ઞાનયોગને માટે યુદ્ધાદિકના વિષમ પ્રસંગોને કાળે થોડો ઘણો અવકાશ મળતાં સ્ફુરી આવ્યા તેમ તેમ નોંધી લીધેલા છે. એમાં સ્ટોઇકદર્શનના મર્મભાગ સ્થાને સ્થાને વિકસે છે પણ એ દર્શનના મનન અને નિદિધ્યાસનને અંતે કરેલા અનુભવના સંક્ષિપ્ત ઉદ્દ્ગારરૂપ હોવાથી એવા અનુભવને લક્ષ્ય ન કરનારથી સહસા સમજી શકાય એવો તેનો ઘણો ભાગ નથી. પણ આ દેશના અને ગ્રીસ રોમના આર્યોની દૃષ્ટિમાં એટલી બધી સામાન્યતા છે કે એ મહારાજના સંક્ષિપ્ત ઉદ્ગારોને આપણા ઋષિમુનિયોના સંક્ષિપ્ત ઉદ્ગારોની સાથે મુકતાં તેમનું રહસ્ય ઘણે અંશે લક્ષ્ય થશે માટે આપણે તે માર્ગે આ બોધ સમજી લેઈશું.

એ ઉદ્ગારોનો વિસ્તાર ઝાઝો છે તે સર્વ અત્ર જોઈ લેવાનો પ્રસંગ નથી. પણ એ ઉદ્ગાર કરનાર મહારાજાનું જીવન અને તે જીવનનો વિષય એ આપણે જોઈ લીધાં છે. એ જીવનને અને એ જીવનના વિષયને જે ઉદ્ગારોમાંનાં લક્ષણોવડે આ મહારાજે સંસ્કારી લીધાં છે તેટલા જ ઉદ્દ્ગારનાં લક્ષણ આપણે જોઈ લેઈશું. અગ્નિથી અને શુદ્ધોદકથી જડ પદાર્થોને સંસ્કારી લેઈએ છીએ ત્યારે તેમને વળગેલા મલિન પદાર્થ બળી જાય છે અથવા ધોવાઈને જુદા પડી જાય છે તેમ લક્ષણથી સંસ્કારેલાં જીવન પણ શુદ્ધ થઈ જાય છે અને તેની દૃષ્ટિ આગળથી મલિન ભાગ જુદા પડી જાય છે અથવા બળી જાય છે. આજ રીતે રોમના લક્ષ્મણુદ્રષ્ટા મહારાજના સાત્વિક દૃષ્ટિપથમાંની વ્યભિચારિણી રાણીમાંથી વ્યભિચારદોષનાં પડ ભેદી નાંખી તેની આરપાર કંઈક નવું જ સત્ત્વ એ મહારાજને દૃષ્ટિગોચર થયું. આ જ રીતે પો-

તાના વિસ્તીર્ણ મહારાજ્યમાં જામી જતી વિકટ વિપત્તિઓના પ્રસંગોએ એ વિપત્તિઓનાં પડને ભેદી નાંખી તેને સ્થાને આ મહારાજાની દૃષ્ટિએ કાંઈક નવાં જ સત્ત્વ દીઠાં અને તે સત્ત્વોના દર્શનથી પોતાના જીવનમાં મોહ, શોક, અને ભયની ત્રિપુટીને સ્થાને સંસ્કારેલું અભય અને અશોક જ્ઞાનદૃષ્ટિમય સત્ત્વ અનુભવ્યું એ ચમત્કારનું સ્વરૂપ એના પોતાના ઉદ્ગારોના સાહાય્યથી આપણે સમજી લેઈશું.

આપણામાં વેદાન્ત બોધનાં સાધન ચતુષ્ટય (વિવેક, વિરાગ, ષટ્સંપત્તિ, અને મુમુક્ષુત્વ) ગણ્યાં છે, તેમ સ્ટોઇકિ-દર્શનમાં મનુષ્ય જીવનમાં સાધન ચતુષ્ટય ગણ્યાં છે. ૧. શુભાશુભનો વિવેક અથવા સુજ્ઞતા. ૨. ન્યાયધર્મ અથવા પોતાના પ્રવાહપતિત જીવનમાં જેના પ્રતિ જેટલો અધિકાર હોય તેટલી તેના પ્રતિ કર્ત્તવ્યતા, અને તે ઉપરાંત સર્વ પદાર્થ પ્રતિ વિરાગ. ૩. તિતિક્ષા. ૪. મિતભોક્તૃત્વ અથવા પોતાના અધિકારને અંગે સંસારના સંસર્ગથી દેહાદિકના પોષણને માટે જે જે ભોગનો સ્વીકાર કરવો પડે તેમાં ઇયત્તા—તે દ્વિજવર્ગ ભોજનને આરંભે અને અંતે આચમન કરે છે તે પ્રકારની બુદ્ધિવડે જન્ય, અને બાકીના વિષયમાં શમ, દમ, અને ઉપરામ. સ્ટોઇકિદર્શનથી મનુષ્યને આ ચાર પ્રકારનાં સાધનનું જ્ઞાન થતું અને તે પામવા તે પ્રેરાતો હતો. એ દર્શનનું કારણ પ્રારબ્ધયોગિની શ્રદ્ધા થતી. એ સાધનની પ્રાપ્તિથી મનુષ્ય ઇશ્વર સાથે અથવા બીજી ભાષામાં પ્રકૃતિ સાથે સામ્ય પામે અને દુઃખના અને મરણના ભયથી મુક્ત થઈ જીવન્મુક્તિ પામે. સ્ટોઇકદર્શન મનુષ્યજીવનના આવા પુરુષાર્થને આવા પ્રકારનો સાધ્ય પદાર્થ ગણતું. એ પદાર્થની

ઇચ્છા એ મુમુક્ષત્વ અને તેની તીવ્રતાના પ્રમાણમાં મનુષ્ય જીવન્મુક્ત થાય. ઑરેલ્યસ મહારાજે પોતાના જીવનમાત્રને અને રાજ્યાધિકારમાત્રને સંસ્કારી લેઈ તે સાધનથી આવી જીવન્મુક્તિ ભોગવી.

સ્ટોઇકદર્શનની અદ્વૈતવૃત્તિના અનુભવથી આવી જીવન્મુક્તિ સાધ્ય થતી. આ અદ્વૈત પામતા પ્હેલાં દેખીતા દ્વૈતની સંભાવના આ દર્શનમાં એવી થાય છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એવા જ પદાર્થમાં 'વિશ્વ' (All) અથવા 'સર્વ' સમાપ્ત થાય છે. મનુષ્યના દેહમાં જેમ નિયન્તૃક ચેતન જીવરૂપ છે તેમ આ વિશ્વનું નિયન્તૃક કારણ ચેતન છે. આ કારણ ચેતન તે પુરુષ અને આ વિશ્વ તે પ્રકૃતિ. આ પ્રકૃતિને અને તેનાં સર્વ અવયવને એક યન્ત્રપેઠે આ નિયન્તા પુરુષ કોઇક અકલ્પ્ય ક્રમથી ચલવે છે. આપણા આ યુગના વેદાન્તમાં આ પ્રકૃતિ માયા નામથી ઓળખાય છે અને તેના નિયમ સમજવા આપણી બુદ્ધિઓ પામતી નથી અથવા તો તેના એવા નિયમ કે ક્રમ છે જ નહી માટે તેને **અઘટિતઘટનાપટીયસી** કહેલી છે અને તેના શોધનમાં કાળક્ષેપ કરવો વૃથા છે અને તેને સટે એક જ સદ્વસ્તુના શોધનમાં આયુષ્ય ગાળવું એ જ માનુષ દેહનું સાર્થકત્વ ગણાય છે. આદિ કાળના આપણા દ્રષ્ટાઓ આ મતને સ્થાને **ઋત** અને **સત્ય** એ પ્રમાણે પદાર્થ માત્રના ભાગ યોજતા અને જેને હાલ આપણે સદ્વસ્તુ કહીયે છીયે તેનો સત્યમાં સમાવેશ કરતા અને જેને સ્ટોઇકદર્શન નિયમક્રમથી નિયત પ્રકૃતિ ગણે છે તેનો ઋતમાં સમાવેશ કરતા. એ ઋતનો અર્થ કંઇક વિસ્તારથી સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૪ નાં ૪૫૬ આદિ

પૃષ્ઠોમાં અને તેના પદ–ટિપ્પણોમાં આપેલો છે. આ ઋત પામનારી બુદ્ધિને આપણા મુનિલોકે ઋતમ્ભરા પ્રજ્ઞા કહી છે. સ્ટોઇકદર્શનની પ્રકૃતિ તે આપણા લોકનું આ ઋત છે, અને ઋતના ક્રમ ઋતમ્ભરા પ્રજ્ઞાદ્વારા મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને એવી પ્રાપ્તિથી એ ઋતના નિયન્તા પુરુષ સાથે સામ્ય પામે છે. એ ઋતચક્રના સંસાર અનિત્ય છે અને આપણાં દેહાદિક એ અનિત્ય વસ્તુ છે–એ સંસારરૂપ છે. જેમાં પામર મનુષ્યો આત્માનું અભિમાન રાખે છે તેનો ત્યાગ કરી ઋતચક્રના નિયન્તાનો હું ચેતન અંશ છું એવો અનુભવ મનુષ્ય કરે અને ઋતમ્ભરા પ્રજ્ઞાથી ઋતના અંશ પ્રમાણે પોતે વર્તે ત્યારે એ મનુષ્ય એ ઋતના દ્રષ્ટા અને નિયન્તા સાથે અદ્વૈત પામે છે, એ ઋતના દ્રષ્ટા દેવો જેવો દ્રષ્ટા અને અભોક્તા થાય છે, અને પુરુષ, પ્રકૃતિ, અને પોતે ત્રણનું એકત્વ અનુભવે છે. ઑરેલ્યસે આવા એકત્વની વૃત્તિથી પોતાના અસ્મદ્‌યુષ્મત્-પ્રત્યયના વિષયમાત્રને સંસ્કારી લીધા હતા.

હાલની એક પાશ્ચાત્ય કથામાં જેમ એક ઢાલનાં સોનેરી ને રુપેરી એમ બે પાસાંની આખ્યાયિકા છે તેમ અસ્મત્ વિષય અને યુષ્મદ્‌વિષય એ ઉભય ઑરેલ્યસની દૃષ્ટિએ એક પદાર્થનાં બે પાસાં ગણ્યાં છે, એ યુષ્મદ્‌વિષય અથવા ઋતના સંસારથી તો નિયન્તા પુરુષ પ્રસન્ન રહે છે અને તે સંસારથી જ જુની સૃષ્ટિને સ્થાને નવી સૃષ્ટિ ક્ષણે ક્ષણે ઉભી થાય છે અને તેથી આખું "વિશ્વ સનાતન કાળમાં યુવાવસ્થ અને સંપૂર્ણ રહે છે." આ ઋતનો નિયન્તા

પોતાના ચેતન અંશના સંસર્ગથી મનુષ્યના ચેતન અંશને– અગ્નિના સંસર્ગથી દીવા પેઠે–પ્રકટ કરે છેઃ એના ચિત્સ્વરૂપનો આભાસ ચિદાભાસ થઈ મનુષ્યના સચેતન શરીરને પ્રવૃત્ત કરે છે. એ ચિત્સ્વરૂપ તે જ એક આત્મા છે ને બાકીનો સર્વ ભાગ તેના વસ્ત્ર જેવો, તેનાં ઇન્દ્રિયો જેવો, તેનાં સાધન જેવો છે. એ ભાગને ચિદાભાસરૂપ માનુષ જીવ પોતાના વર્ત્તમાન સંસારને અર્થે સાધનરૂપે પ્રયોજે છે. જેને શ્વાસ લેવો હોય તેનો પ્રાણરૂપ થવાને માટે પવન સર્વત્ર વ્યાપી રહેલો છે તેમ જેને ચિત્સ્વરૂપની સત્તાની સાથે અદ્વૈત અનુભવવું હોય તેને માટે એ સત્તા સર્વત્ર પવનની પેઠે જ સર્વવ્યાપિની અને સ્વતંત્રતાથી સુગ્રાહ્ય પરાવર રહેલી જ છે. એ જ મનુષ્યની દૈવી સ્થિતિ–બ્રાહ્મી સ્થિતિ, અને તેની પ્રાપ્તિ તે જ તેની દૈવી સંપત્તિ. એ સંપત્તિનું કારણભૂત બુદ્ધિરૂપ સત્ત્વ તે જ મનુષ્યના હૃદયભાગમાં રહેલો દેવ; તે જ તેને સંસારના ધર્મોમાં પ્રવૃત્ત કરનાર, માર્ગ દેખાડનાર, અને શાંતિ આપનાર અને તેનો ચેતન અંશ. આવા અંશ–અંશી ભાવનું એકત્વ અનુભવનાર લક્ષણદ્રષ્ટા મહારાજ ઑરેલ્યસ ફૉસ્ટીના રાણીનાં વ્યભિચારમાં કે કેશ્યસના રાજદ્રોહમાં, પોતાના વિજયમાં કે શત્રુઓને મળતા વિજયમાં, એક પરમાત્માની યોજેલી પોતાના જ અંશોની વ્યવસ્થા દેખે અને એ પરમાત્માનું કૃત્ય તે પોતાનું જ ભેદભાવ વિનાનું ઉપાદેય સમજી રાગદ્વેષને ન સ્વીકારે અને હર્ષ શોક ન પામે તે જ એની ઋતમ્ભરા પ્રજ્ઞાનું ઉચિત કાર્ય છે. આ પ્રજ્ઞા જ એની પાસે ઉદ્ગાર કરાવે છે કે "સમ-

ષ્ટિના હિતને અર્થે જે સમારંભ થાય છે તેને માટે તેના વ્યષ્ટિરૂપ એક અંશે દોષ ક્‌હાડવો જોઇએ નહી. તો તું શા માટે ક્ષોભ પામે છે? ત્‍હારા પ્રધાન કરણને (ચિદાભાસને) પુછ કે તું શું મરી ગયું છે, કે ભ્રષ્ટ થયું છે કે તું શઠતા કરે છે, કે શું તું પશુરૂપ થઈ બીજાં પશુઓનાં ટોળાં સાથે ભળી તેમના ભેગું તૃણાદિક ચરવા નીકળી પડ્યું છે.?" (વિ. મા. અધ્યાય ૯. પાદ. ૩૯)—અથવા આપણા શ્રુતિવાક્યની ભાષામાં બોલીયે તો **द्वासुपर्णा** વાળી શ્રુતિમાનું અનીશ પક્ષિ પોતાની જાતને પુછે છે કે આ "ઇશનું સામ્ય પામવાનો અભિલાષ છોડી, અભોક્તા મટી, અનીશરૂપે જ પિપ્પલનું આસ્વાદન કરવા અને અનીશ મૂઢ બની રોવા શું તું તત્પર થાય છે?" (સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૩. પૃષ્ઠ. ૧૨૫ અને પદટિપ્પણ). ગૃહસંસારનો તેમ રાજાનો અધિકાર સાચવવાને માટે ઈશ્વરે નિયોજેલો જીવ પોતાનું પરાજ્ઞાવશ કર્ત્તવ્ય કરતો કરતો તેને અંગે થતાં સુખદુઃખાદિ ફળનો આમ ભોક્તા થતો નથી. પ્રકૃતિથી નિયત થયેલા એકત્વ વિશ્વનો પોતે એક અંશ છે અને પોતાના જેવા જ અન્ય અંશો સાથે અને એ અંશોની અંશિની સમષ્ટિ સાથે પ્રકૃતિયે પોતાનો (ઑરેલ્યસને) સમવાયસંબંધ યોજેલો છે તે સંબંધયોજનાને હિતકર જે જે કાર્ય ઉપર પ્રકૃતિ એનો નિયોગ કરે તેનાથી તેને સુખ થાય કે દુઃખ થાય પણ તેથી અસંતોષ પામવાનું કાંઈ કારણ આ મહાત્મા જોતો નથીઃ (વિ. મા. અ. ૧૦ પા. ૬.) અથવા ઋષિલોકની ભાષામાં એનું ભાષાન્તર કરીયે તો **को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यताम् ॥** પ્રકૃતિ આપે અને પ્રકૃતિ લે; પ્રકૃતિને ક્‌હેવું કે 'ગમે તે

આપ અને ગમે તે લેઈ લે;' અને આ વાક્ય અહંકારથી નહી પણ સંતોષથી કહેવું. (વિ. મા. અ. ૧૦ પા. ૧૪.) **ईशावास्यमिदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्।** એ શ્રુતિમાં **कस्यस्वित्** એટલે પોતાનું તેમ પારકું એ અર્થ કરનાર ભાષ્યના જેવો ઑરેલ્યસના આ ઉદ્ગારનો બોધ છે.

"જ્યારે તને કોઈ વાતનો શોક થાય છે ત્યારે તેનું "કારણ ત્હારા મોહનું આવરણ છે. આ આવરણથી તું "સત્ય વાત ભુલી જાય છે કે મનુષ્યમાત્રનો ચેતન અંશ "દેવરૂપ છે અને પરમ દેવમાંથી પ્રકટેલો સ્ફુલિંગ છે; તું "ભુલી જાય છે કે કંઈ પણ વસ્તુ મનુષ્યની પોતાની નથી, "પણ તેના સર્વ પદાર્થ અને તેનાં બાળક અને તેનું શરીર "પણ એ પરમદૈવત પાસેથી આવેલું છે; તું ભુલી જાય "છે કે આ જે દેખાય છે તે તે સર્વ માત્ર ત્હારા મનનો "અભિપ્રાય છે. અને તું ભુલી જાય છે કે મનુષ્ય માત્રનું "જીવન કેવળ વર્ત્તમાનમાં જ છે અને તે પણ ખોવાઈ "જાય છે." (વિ. મા. અ. ૧૨. પા. ૨૬.).

આમાંનાં છેલાં બે વાક્યનો અર્થ આપણને પરિચિત છે. તેમાંના પ્રથમ વાક્યનો વિસ્તાર કરતાં અન્યત્ર તે કહે છે કે "અન્ય મનુષ્યોનાં કર્મ ત્યારે આપણને અપ્રિય લાગે "છે ત્યારે સત્ય જોતાં એ કર્મ કંઈ આપણને અપ્રિય "થતાં નથી, પણ તેને માટેનો આપણો અભિપ્રાય એ "અપ્રિયતાને ઉત્પન્ન કરે છે. તે અભિપ્રાય ભુસી નાંખીયે "તોએ અપ્રિયતા પણ ભુસાઈ જાય." (વિ. મા. અ. ૧૧. ૧૪

પા. ૧૭.) એ જ આશયનું વચન આપણા મહાત્માઓ કહે છે કે

न रम्यं नारम्यं प्रकृतिगुणतो वस्तु किमपि
प्रियत्वं वस्तूनां भवति खलु तद्ग्राहकवशात् ॥

"મનુષ્યના માત્રનું જીવન કેવળ વર્તમાનમાં જ છે અને તેપણ ખોવાઈ જાય છે" એ વાક્યને સ્થાને વધારે વિસ્તારવાળું વાક્ય બ્રાહ્મણ કવિ મહારાજ હરિશ્ચન્દ્રના મુખમાં મુકે છે કે

मध्ये व्यक्तमनादिविभ्रमवशादव्यक्तमाद्यन्तयोः
पञ्चत्वं प्रकृतिः स्मृतास्य जगतस्तत्पञ्चधा संभृतम्
संसारार्णववीचिभङ्गवलनैर्योगा वियोगैः समा-
स्तन्मोहादपरं न वेद्मि विदुषां मोहस्य यत्कारणम् ॥

મનુષ્યનું જીવન તો શું પણ સર્વ પ્રકૃતિ પોતે મધ્યકાળમાં જ વ્યક્ત થઈ જાય છે અને આદિમાં અને અંતમાં ભુંસાઈ જાય છે. જેમાં આ સંસારસાગરના તરંગો ભાગી જાય છે ને વળી જાય છે તેવા વિયોગ તે યોગના સમાન જ છે; માટે વિદ્વાનોને તો શોકનું કારણ મોહ વિના અન્ય કાંઈ નથી. (ચંડકૌશિક.)

આવી રીતે આ પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય આર્ય લક્ષણદ્રષ્ટાએ દીઠેલું 'એકત્વ' કેટલેક અંશે આપણા પ્રાચીન દ્રષ્ટાઓએ પ્રત્યક્ષ કરેલાં એકત્વ જેવું જ છે અને એ ઉભય દ્રષ્ટાઓના શોક અને ભય એ એકત્વદૃષ્ટિથી વિરામ પામ્યા છે. તે બે વચ્ચેના ફેરમાં મુખ્ય એ છે કે આપણા ચતુર્થાશ્રમના જેવું કાંઈ પણ ઑરેલ્યસના દર્શનમાં હતું નહી એટલું જ નહી. પણ તેવી સ્થિતિ પ્રકૃતિના ઋતક્રમથી વિરુદ્ધ ગણાવી,

આથી ત્યાંના જ્ઞાનીઓ જનકવિદેહી અથવા શ્રીકૃષ્ણના આશ્રમના જેવા આચાર પાળતા, અને તેમના જ્ઞાનનું ફળ યોગવાસિષ્ઠથી રામને અને ગીતાથી અર્જુનને પ્રાપ્ત થયેલાં જીવન જેવાં જીવનથી સિદ્ધ થતું. જ્યારે આપણા બ્રહ્મચારી અથવા ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણો તેમ વાનપ્રસ્થ અને ચતુર્થ આશ્રમના આશ્રમીઓ દ્રવ્યથી કેવળ વિરક્ત રહી અથવા અન્નપૂર્ણાના પ્રસાદથી તૃપ્ત અને વિશેષ દ્રવ્યથી અનાસક્ત રહી કેવળ સાક્ષર જીવન ગાળતા, ત્યારે પ્રાચીન પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો અર્થોપાર્જન-આદિ વ્યવહારના પુરુષાર્થમાં પ્રવૃત્ત રહી પ્રાચીન વાક્યબોધનું દોહન કરતા અને તેનાં લક્ષણોવડે પોતાની પ્રવૃત્તિમાત્રને સંસ્કારી લેઈ, ફલેષણાનો ત્યાગ કરી અને સત્કર્મતાને સ્વીકારી, એ સંસ્કારવાળી પ્રવૃત્તિઓદ્વારા સંસારનું કલ્યાણ કરતા તે આપણે એ દેશનાં ત્રણે દ્રષ્ટાંતોથી જોઈ લીધું. તેમના જેવાં પ્રવૃત્તિજીવનથી લોકકલ્યાણ વિશેષ થાય કે આપણા લોકનાં જેવાં નિવૃત્તિજીવનથી વધારે થાય તે સહસા કહેવું કઠણ છે અને બેની યોગ્ય તુલા કરવા વિના કંઈ પણ કહેવાથી તો અયથાર્થ જ્ઞાન જ થાય. પરંતુ પ્રથમ દર્શનથી એટલું તો જણાય છે કે આપણા લોકનું યોગશાસ્ત્ર ભ્રમરૂપ છે એવું આજની પાશ્ચાત્ય વિદ્યાનું કહેવું અસત્ય હોય, તેમ સ્ટોઈકદર્શનના કરતાં આપણા આર્યોના સચ્ચિદાનંદાનુભવમાં ઋતક્રમ ઉપરાંત કાંઈ વિશેષ સત્યાનુભવ હોય, તો તો આપણાં નિવૃત્ત સાક્ષરજીવનથી જ આ દેશને એ વિષયનું જ્ઞાન થયું તેટલી આવાં જીવનની ફલાધિકતા છે. તેમ જ બીજી પાસથી વિચાર કરીએ તો પાશ્ચાત્ય પ્રાચીનોની લક્ષણદૃષ્ટિએ ઋતક્રમના સંસ્કારોથી ત્યાંના

લોકની પ્રવૃત્તિને એવી તો સંસ્કારી છે કે તેનો લાભ આજના પાશ્ચાત્યો પણ ઐહિક વિષયમાં ભોગવે છે અને તે લાભ આપણા લોકમાં જણાતો નથી એટલી વાતમાં સ્ટોઇકદર્શનના પ્રવૃત્તિજીવનની ફલાધિકતા છે. હાલના યુગમાં પાશ્ચાત્યોના સંસર્ગવશાત્ આપણા લોકનાં જીવનમાં આવાં પ્રવૃત્તિજીવનની આવશ્યકતા પ્રાણપોષક પવનની આવશ્યકતા જેવી છે તો નિવૃત્તિજીવનની આવશ્યકતા જલપાનની આવશ્યકતા જેવી છે એ આગળ જતાં આપણે જોઈશું. અત્ર તો એટલું જાણવું બસ છે કે આ બે જીવન વચ્ચે દેખાતો વિરોધ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ જોતાં વિરોધા–ભાસ જ છે. ઉભય જીવન સાક્ષરજીવન છે, કારણ ઉભયની સ્થિતિ વાક્યબોધના પ્રવાહ પાસે સર્વકાળ રહેછે અને ઉભયની દૃષ્ટિમાં એ પ્રવાહનાં પ્રતિબિમ્બ વાહન પામ્યાં કરે છે અને તેમાંથી એક અથવા અન્યરૂપે પ્રતિફલિત થયાં કરે છે.

આ બે જીવનની વચ્ચે વ્યાવર્ત્તક વસ્તુ માત્ર આ જ છે કે લક્ષણદ્રષ્ટાના કેવળ નિવૃત્તિજીવનની દૃષ્ટિમાં પડેલાં પ્રતિબિમ્બનું પ્રતિફલન અન્ય પુસ્તકોમાં થાય છે અથવા આ પુસ્તક ઉપદેશથી અન્ય જીવોમાં થાય છે ત્યારે એ જ દ્રષ્ટાના પ્રવૃત્તિજીવનની દૃષ્ટિમાં પડેલાં પ્રતિબિમ્બનું પ્રતિફલન, તેવી જ રીતે થવા ઉપરાંત, એ જીવન જીવનારની પ્રવૃત્તિ માત્રમાં થાય છે અને આ બીજી જાતના પ્રતિફલનને આપણે લક્ષ્યસંસ્કાર અથવા લક્ષણસંસ્કાર નામથી ઓળખ્યું છે. આથી એ જીવનની સાક્ષરતામાં કોઈ જાતની ન્યૂનતા આવવી જ જોઈએ એવું નથી. —અપૂર્ણ.*

* 'સાક્ષરજીવન'ના આ લેખ કર્ત્તાએ અહિંથી અધૂરો મૂકયો છે.–પ્ર૦

પરિશિષ્ટ.

તરજુમા અને ટિપ્પણ.

લેખક,

પ્રૉ. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર, બી. એ.

પરિશિષ્ટ.

તરજુમા અને ટિપ્પણ.

આ તરજુમા શબ્દશઃ કોઈક જ સ્થળે છે; ઘણે સ્થળે તરજુમો અને ખુલાસો, તરજુમો અને કર્તાએ પોતાની દલીલમાં તે જે અર્થમાં ઘટાવ્યો હોય તે, તરજુમો અને ટિપ્પણ, એમ સેળભેળ છે; કેટલેક સ્થળે મૂલને વિસ્તાર્યું છે, તો ક્વચિત્ ટુંકાવ્યું પણ છે.

ટિપ્પણને નામે જેટલું લંબાણ કરવું હોય તેટલું થઇ શકે એવો આ ગ્રન્થ છે. પણ અહીં કર્તાનો આશય સમજવામાં સુગમતા કરી આપવાને માટે જેટલાં અનિવાર્ય લાગ્યાં એટલાં જ ટિપ્પણ લખ્યાં છે. નિબન્ધમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે ઉતાવળને લીધે અસ્પષ્ટ કે ક્લિષ્ટ લખાણ રહી ગયું છે, ત્યાં પૂર્વાપર સમ્બન્ધ જોતાં જેવો અર્થ બેસે છે તેવો ટુંકામાં જણાવ્યો છે.

વળી સમાલોચકમાં આ નિબન્ધ છપાયેલો તેમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ છે; તેમાંથી ઘણીખરીના મ્હને સુઝે છે એવા સુધારા અહીં સૂચવ્યા છે; આ સુધારા સૂચનાઓ જેવા જ હોવાથી શુદ્ધિપત્રકમાં દાખલ કરી દીધા નથી.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

૩ यस्यागमः—

જેની વિદ્યા તેની કેવળ જીવિકા–તેનું નિર્વાહસાધન માત્ર છે, તેને વિદ્વાન નહીં પણ જ્ઞાન નામે વણજને વેચનાર વાણિયો કહે છે.

૪ ते श्रोत्रियाः—

તે પૂજ્ય શ્રોત્રિયો–ઉત્તમ વેદિયા–બ્રહ્મતત્ત્વનો પાકો નિશ્ચય મેળવવાને માટે અતિવિસ્તીર્ણ અને શાશ્વત એવા શ્રુતિરાશિ–વેદ અને વેદવિદ્યાઓ–નું સેવન કરે છે. વિદ્યાસેવન બીજા કોઇ પુરુષાર્થ માટે ઉપયોગી હોય એટલું કરવું એ દૃષ્ટિ આવાઓને અધોગામિ લાગે છે; વિદ્યાસેવન જ એમનો પરમ પુરુષાર્થ છે.

૫ દ્રવ્યને માટે દ્રવ્ય—

સંસારી શબ્દ અહીં યૌગિક (etymological) અર્થમાં લેવાનો છેઃ ઉત્સાહ, ભોગ, દુઃખ આદિ ચંચળ તુચ્છ મનોવૃત્તિઓ. **દ્રવ્યજીવનઃ** દ્રવ્યમય દ્રવ્યપરાયણ જીવન. **દ્રવ્યલોકઃ** આવા દ્રવ્યજીવન જીવનારાઓનો બનેલો લોક. **અન્યદાઃ** અન્ય કાળે.

૫ પંક્તિ ૭ઃ મધુવનના **મોહક—મોહન** જોઈયે.

૧૯ And the minds—

અને માણસોનાં મન સૂર્યોની ગતિ સાથે–દિવસપર દિવસ જતા જાય છે તેમ તેમ–વિશાલતર થતાં જાય છે.

ટેનિસન કૃત લૉકસ્લી હૉલની જે પંક્તિ આ અવતરણનું મૂલ છે તેમાં અહીં કર્તાએ minds અને largened લખ્યું છે તેને બદલે thoughts–વિચારો અને widened એ શબ્દો છે. તેમાંથી બીજાને બદલે largened લખાયું એ સ્મૃતિક્ષતિ ગમે તેવી ઉતાવળમાં પણ અસહ્ય ગણવી પડે એવી છે. વળી મૂલમાં આ પંક્તિઓ કાવ્યનાયકની માનવપ્રગતિમાં પરમ શ્રદ્ધાના ઉન્નત ઉદ્ગાર છે, તેને બદલે અહીં પૈસા જોડનાર માણસનો લોભ દિન પર દિન વધી નિઃસીમ થઇ જવો કુદરતી છે, એ વિચારના સમર્થનમાં આ પંક્તિનો ઉપયોગ થયો છે, તે જાણે એક ભવનો બ્રાહ્મણ પછીના ભવમાં શૂદ્ર જન્મે એ પ્રકારની અસદ્ગતિ થઇ છે.

૨૦ તત્ત્વદર્શી સાત્ત્વિક...સ્વસ્થ બને છે.

ઉતાવળને લીધે આ ભાગ કઇંક અસ્પષ્ટ રહી ગયો છે. વિચારશૂન્ય માણસ સાધ્ય–લક્ષ્ય–પરમાર્થના ભાન વગરનું જીવન જીવે છે તે કેવળ જડ કે પાશવ જીવન છે. પામર જીવોનું આખું જીવન આવું. બીજાઓમાં મોડોવહેલો મનુષ્યત્વનો ઉદય થાય છે. વિચારબીજમાંથી જીવન–સાર્થક્યના ભાનનો આ ફલોદય પ્રકૃતિ પરિસ્થિતિ કેળવણી દેશકાળ આદિ ભેદને લઇને જુદા જુદા માણસોમાં જુદાં જુદાં રૂપનો દેખાય છે.

૧. જ્ઞાની થઇ શકે એવા માણસો વેદાન્તના સ્વરૂપાનુસન્ધાન માટે કે વિજ્ઞાનના પરમતત્વના અનુભવને માટે મથે; ભાવિક હોય તે વિષ્ણુ, તીર્થંકર, ક્રાઇસ્ટ, કે બીજા ઇષ્ટ દેવ મય થવા મથે: સાધ્યભાન રૂપ ફલોદયનો એક પ્રકાર આ: આવા પુરુષો તત્ત્વદર્શી.

૨. કેટલાક બન્ધુભાવથી પ્રેરાય, તેને જ પરમ પુરુષાર્થ ગણે, અને લોકકલ્યાણના અનન્તવિધ ન્હાના મોટા આશયોમાંથી એક કે વધારેને માટે મથે: રાજકાર્યોને, વ્યાપારોદ્યોગવિવૃદ્ધિને, વિજ્ઞાનની ઉપકારક શોધોને, સાહિત્યને, કલાને, કેળવણીને, અથવા તો રોગાદિ ઓછા થાય એવી, ગરીબાઇ અજ્ઞાન અને તજ્જન્ય મોહ દુ:ખ આદિ ઓછાં થાય એવી, અને એવી એવી બીજી કોઇ પ્રવૃત્તિમાંથી એક કે વધારેને પોતાનું જીવન સમર્પવામાં કૃતકૃત્યતા માને: સાધ્યભાન રૂપ ફલોદયનો બીજો પ્રકાર આ: આવા પુરુષો પુણ્યદર્શી.

૩ કેટલાક કુટુમ્બધર્મ કે જ્ઞાતિધર્મને જ ઉત્તમ પદે સ્થાપી કુટુમ્બીઓ અને જ્ઞાતિજનોનો અભ્યુદય સાધવા પાછળ મંડે: ત્રીજો પ્રકાર આ: આવા પુરુષો દેહદર્શી.

હવે આમાંથી પહેલા ઉદ્દેશથી પ્રેરાતા હોય છે એવા માણસોની દૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય એક ગૌણ સાધન તરીકે પણ નકામું પડી જાય છે; બાળક અન્નપાચનની ઉમરે પ્હોંચતાં ધાવણ તેને જેમ નકામું પડી જાય છે તેમ.

પણ બીજા બે ઉદ્દેશોથી પ્રેરાતા માણસોની દૃષ્ટિમાં દ્રવ્ય એટલું નકામું પડી જતું નથી; પરણેલો સ્વાવલમ્બી અને પોતાનો મુખ્ય ધર્મ પોતાની સ્ત્રી અને સંતતિ તરફ જ છે એમ ગણનારો માણસ વૃદ્ધ માબાપની સાથે રહેતો હોય છે અને એ માબાપ તરફ એની જેવી વૃત્તિ અને વર્તણુક હોય છે, તેવી આ જાતના માણસોની વૃત્તિ અને વર્તણુક દ્રવ્ય તરફ થાય છે.

વળી વિશેષમાં આ પણ સમઝવાનું છે કે આ જાતના માણસોમાંથી વત્તાઓછા એવા પણ દેખાય છે કે તેમનાં દ્રવ્ય માટેનાં મથન અને કાળજી સાધ્યભાનનો ઉદય થયા પછી યે સ્થૂલ દૃષ્ટિને તો પ્હેલાંના જેવાંજ ચાલુ રહેલાં લાગે છે; અને તો પણ સૂક્ષ્મ વિવેકથી જોઇ શકાય છે કે એવા લોકોમાં પણ વિચાર-બીજના પરિપાકથી આટલો ફેર તો પડેલો જ છે કે પ્હેલાં જ્યારે એમની દૃષ્ટિમાં કશું જ સાધ્ય હતું નહીં અથવા તો દ્રવ્ય જ સાધ્ય હતું, ત્યારે સાધ્યભાનનો ઉદય થયા પછી એવા લોકોની દૃષ્ટિમાં યે દ્રવ્ય હવે માત્ર સાધન છે. દ્રવ્યની આશા નિઃસીમ આશા જેવી મટીને ગમે તેવા વિશાળ તો પણ તટવાળા સમુદ્ર જેવી થાય છે એમ જે લખ્યું છે, તે રૂપક આવા પુરુષોને ઘટેછે.

૨૨ Man wants but—

માણસને આ અવનીતલ ઉપરના ભવ દરમિયાન અવશ્ય જોઇયે છે–બહુ જ થોડું, અને તે પણ કંઇ લાંબી મુદત માટે નહીં.

૨૪ क्षीणे पुण्ये—

સ્વર્ગલોકની ઝાંખી થાય એટલું એમનું પુણ્ય, ત્યાં ટકી શકવા જેટલું પુણ્ય નહીં, એટલે બીચારાને રહેવાનું તો મૃત્યુલોકમાં જ: તૃપ્તિની ઝાંખી થાય ખરી, પણ રહેવાનું એમને સર્જેલું છે અતૃપ્તિના સુખમાં જ. આટલું દ્રવ્ય મેળવ્યું છે તે ઓછું નથી, હવે વધારે માટેના પ્રયાસથી નિવૃત્ત થઇ બીજી કોઇ પ્રવૃત્તિમાં જોડાઇયે તો બેહતર એમ વિચાર આવે ખરો, પણ એમનું પુણ્ય–એમની ઊર્ધ્વગતિ–આ વિચાર આવ્યો એટલાથી જ માફ; એ વિચારને

અનુરૂપ આચરણ એઓ રચી શકે નહીં; એમનાં આચરણ તો ચાલ્યા કરે પહેલાના જેવાં જ. અને વળી એમાંથી કેટલાક–પેલા શિયાળથી દ્રાક્ષનો લુમખો લેવાયો નહીં એટલે મ્હોં બગાડીને તે ઉલટો દ્રાક્ષને ભાંડવા લાગ્યો કે 'એ તો ખાટી છે, ખાટી! હું તો મ્હોંમાં આવીને પડે તોય થુંકી નાખું!' એ પ્રમાણે–એથી જુદાં આચરણ તો મૂર્ખતા કહેવાય એવો પક્ષવાદ પણ કરે!

૨૬ **धर्मो विशेषो—**

હે રાજન્, માણસનામાં જે વિશેષ છે, જે ગુણ માણસ જાતનો બીજી જાતોથી વ્યાવર્ત્તક છે, તે **ધર્મ** છે; માણસજાતમાં જે માણસો ધર્મહીન તે પશુતુલ્ય.

૨૭ **We must have—**

આ દુનિયામાં આપણને ઈશ્વરવાણી–બાઇબલ–ઉપરાંત પણ કંઇને કંઇ અવશ્ય જોઇયે. જુવો આ નહેરો, આ પૂલ જેવા ઉંચા ચણેલા એમના પાકા ધોરિયા, આ કોયલાની ખાણોના ઉંડાણમાં ચાલતાં એન્જિનો, અને હ્હણે—શહેર આગળ આર્કરાઈટની ગિરણીઓના દાખલા. માણસને ઈશ્વરવાણી ઉપરાંતનું પણ કંઇ જ્ઞાન હોય તો જ, હું ધારું છું કે, તે આવી વસ્તુઓ બનાવી શકે. આપણા ધર્મોપદેશકોમાંના કેટલાક તો એવો જ ઉપદેશ કર્યા કરે છે કે જાણે માણસને બીજું કશું યે કર્તવ્ય હોય નહીં, તેણે આખો જન્મારો બસ આંખ મીચી રાખવી, આંતર દૃષ્ટિમાં જ લીન રહેવું. અને બેશક દરેક માણસને ઈશ્વિર ઉપર પ્રેમ–ખરો આત્માનો પ્રેમ–હોવો જ જોઇયે. વળી બાઇબલ છે તે ઈશ્વરવાણી છે એ પણ નિ:સંશય. પરંતુ બાઇબલમાં જ શું કહ્યું છે? જુવો, બાઇબલ જ કહે છે ને કે જે કારીગરે દેવાલય બનાવ્યું તેનામાં ઈશ્વરે પોતાનો અંશ મુકયો, અને તેથી તે કારીગરની આંગળીઓમાં કુશલતા આવી અને તે કોતરકામ તેમ બીજી યે શોભા કરી શકયો. [જુવો ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ–એકસોડસ, પ્ર૦ ૨૫–૩૧, ઇત્યાદિ.] મ્હારું કહેવું મ્હારી દૃષ્ટિ પણ એ જ છે. બધી ચી-

જેમાં અને દરેક ટાણુામાં ઈશ્વરનો અંશ છે જ: રવિવાર ઈશ્વરનો તેમ બીજા વાર પણ તેના છે. દરેક મોટા કામમાં ને નવી શોધમાં, ગણિતમાં અને યંત્ર-કારીગરીમાં, ઈશ્વરસાંનિધ્ય છે જ. આપણા આત્માઓમાં ઈશ્વરની પ્રેરણા છે એટલું જ નહીં પણ આપણી હાથ-ચાલાકીમાં અને આપણા બુદ્ધિ-વ્યાપારોમાં પણ તેની પ્રેરણા છે. અને જો કોઇ મજૂર મજૂરીના કલાકો ઉપરાંતની ફુરસદમાં કઇં કઇં કામ કરે,—તેની વહુને સારુ ચૂલો ચણી આપે, કે તેના બેચાર હાથ ભોંયના વાડામાં ખોદખાદ કરીકરીને પટેટાં કે બીજું ઉછેરે, તો વખતનો આવો ઉપયોગ પણ સદુપયોગ છે, અને તેની આવી મજૂરી દરમિયાન ઈશ્વર તેની પાસે જ છે એમ ગણવાનું છે,—તે કોઇ ધર્મોપદેશકનો ઉપદેશ સાંભળતો હોય અને પ્રાર્થના કરતો હોય અને ખરી લાગણીથી પશ્ચાત્તાપનાં રુદન રોતો હોય, તે દરમિયાન ઈશ્વર તેની પાસે હોય તેટલો જ.

૩૦ **Dinah, how can—**

ડાઇનાહ, આપણે એક બીજાનાં થઇ રહિયે અને આપણાં જીવન એક કરી લઇયે, એમાં વળી સદાચરણથી પ્રતિકૂલ જેવું કઇં યે શેનું હોય જે? આ આપણી જબરી પ્રીત આપણાં હૃદયોમાં કોણે ઉભી કરી? એ કરતાં વધારે પવિત્ર કઇં યે હોઇ શકે ખરું?

Yes, Adam—

હા ઍડમ, હું જાણું છું કે લગ્નની ગાંઠ પવિત્ર છે, જે જોડાંની એ ગાંઠે જોડાવાની પ્રેરણા સાચેસાચી હોય, અને જેમને બીજી પ્રેરણા જ ન હોય, તેમને માટે.

૩૧ સુવર્ણઅંડ—

જુવો (ઉ. ત.) મનુસ્મૃતિમાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન; સ્વયંભૂએ પ્રવાહીઓ (જલો–आपः नाराः) સર્જ્યાં, તેમાં બીજ મુક્યું, તે સોનેરી ઇંડું થયું, જેનો પ્રકાશ સૂર્યના જેટલો; સ્વયમ્ભૂએ પોતે આ ઇંડામાંથી બ્રહ્મા અથવા પુરુષ રૂપે જન્મ લીધો ઇત્યાદિ.

ઉત્તરોત્તર સમુત્ક્રાન્તિ (evolution ઇવોલ્યૂશન) ના સૃષ્ટિક્રમમાં અમુક આદિ વસ્તુ વધારેવધારે સૂક્ષ્મ ઉચા રૂપમાં ઉત્તરોત્તર જન્મતી કે 'ખીલતી કે મ્હડતી કે પરિપાક પામતી આવે છે. કાલની દૃષ્ટિએ જે રૂપ મોડું એટલે પછીનું છે, તે મૂલ્યની દૃષ્ટિએ તેના આગલા રૂપ કરતાં–તેના પિતૃરૂપ કે માતૃરૂપના કરતાં મ્હડતું છે. પરંતુ આ પુત્રરૂપ જન્મે છે, મૂર્તાકૃતિ ધરે છે, તે પહેલાં તે સ્વયમ્ભૂના ચિદાકાશમાં વિચાર રૂપે સ્ફુરે છે; અને એ વિચાર ઉપર સ્વયમ્ભૂ સંકલ્પ કે ઇચ્છાશક્તિ જે એકાગ્રતા કરે છે, તે એ વિચારનો મૂર્ત્ત જન્મ ઉપજાવવા માટેનું એનું તપસ્ છે, જે એ વિચારબીજમાં વધારે વધારે તેજ જમાવી એની પ્રસવદશા આણે છે. આ વિચાર–તપ–તેજ તે **સુવર્ણઅંડ.**

માણસમાં યે સ્વયમ્ભૂનો અંશ છે. એટલે માણસ વિચાર કરે, સાધ્ય એની દૃષ્ટિએ પડે, સાધ્યથી આકર્ષાઇને એ તેને સિદ્ધ કરવા નિશ્ચય કરી પ્રવૃત્તિ માંડે, એટલે આ સાધ્ય કિંવા વિચારબીજ રૂપ ધર્મના સુવર્ણ-અંડમાં એની આગલી વૃત્તિ–પ્રવૃત્તિનું આખું તંત્ર–એની આખી પ્રકૃતિ–પોતાનું અસલ રૂપ ક્રમેક્રમે ત્યજી સમુત્ક્રાન્ત થવા માંડે. સાધ્ય પોતે પણ લાંબા કાલ સુધી એક જ રૂપનું રહેતું નથી. આગલી આગલી વૃત્તિ–પ્રવૃત્તિને સમુત્ક્રાન્ત કરતું કરતું એ જાતે પણ સમુત્ક્રાન્ત થતું આવે છે. વળી महाजनो येन गतः स पन्थाः એ ન્યાયે આવી સમુત્ક્રાન્તિ પ્રથમ થોડા માણસોમાં આરંભાય છે, તે ક્રમેક્રમે આખી પ્રજામાં પ્રસરે છે. દેશદેશના દેશધર્મ અને યુગયુગના યુગધર્મ આ પ્રમાણે ઉગે છે, ફેલાય છે, મધ્યાહ્નદશામાં તપે છે, અને (નવા દેશધર્મ યુગધર્મના વધતાં જતાં તેજ આગળ) આથમે પણ છે.

૩૨ श्रुतयो विभिन्नाः—

શ્રુતિઓ જુવો તો અનેક અને એક બીજાથી જુદી જુદી; સ્મૃતિઓનું પણ એમ જ; જેનું વચન પ્રમાણ ગણી શકાય એવા કોઇ એક જ મુનિ–મહામુનિને શોધવા જઇયે, તો એમાં પણ એ

જ દશા; ખરે, ધર્મનું પરમ તત્ત્વ ગહન અતલ ઉંડાણમાં હોઇ તેનો તાગ પમાય એમ જણાતું નથી; અને આચરણો તો કઇંને કઇં ઘડિએ અને પળે કરવાં જ પડે છેઃ—માટે, સર્વસામાન્ય સરલ સુગમ ધોરણ આ જ છે કે મહાજનને, પ્રતાપી પ્રતિષ્ઠિત મહાપુરુષને, જેવાં આચરણ કરતો જોઇયે તેવાં આપણે પણ (આપણાથી બને એટલો વિવેક વાપરીને) કરવાં; દુનિયામાં જે મહાપુરુષ તરીકે અંકાઇ ચુકયો હોય એવા કોઇ એકને પગલેપગલે આપણે પણ યથાશક્તિ પગલાં ભરવાં.

Laughing philosopher—હસતો ફિલસુફ, ગ્રેસનો ડિમાક્રિટસ, જે પરમાણુવાદ (atomic philosophy) ના આદિ ફિલસુફ તરીકે વધારે જાણીતો છે.

Weeping philosopher—રડતો ફિલસુફ, ઇફીસસનો હિર્રેકલાઇટસ, જેની ફિલસુફી જૈન સ્યાદ્વાદના એક રૂપને મળતી આવે છે.

Cynics—ઍથન્સમાં સાઇનોસાર્જિસ (Cynosarges) નામે એક કસરતશાળામાં સૉક્રેટીસના કેટલાક શિષ્યો વાદવિવાદ માટે મળતા; આ ઉપરથી તેઓમાંના એકનો મત જ્યારે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો ત્યારે એ અને એના ચેલાઓ સાઇનિકો કહેવાયા; સાઇનિક-વાદનો આરંભ ઍન્ટિસ્થિનીસથી થયો; સાઇનિક ફિલસુફોમાં સૌથી વધારે જાણીતો સાઇનોપીનો ડાયોજિનિસ થઇ ગયો.

Epicureans—સૅમૉસના એપિકયૂરસના અનુયાયીઓ.

આ સર્વના મત એકબીજાથી ગમે તેટલા ભિન્ન હો તથાપિ એ અને બીજા સર્વ ભૂતપૂર્વ તેમ ભાવિ મતમતાંતરો 'વચ્ચે આત્મકલ્યાણનું કારણશરીર ધર્મવિચાર રૂપ છે તે સર્વત્ર તે જ અધિકાર ભોગવશે'—એટલું જ અહીં કર્તા કહેવા માગે છે, તેથી એમાંના જેટલાના નામ અહીં ઉ. ત. ગણાવાયાં છે તેના પણ મત આપવાનું લંબાણ કરતો નથી. સ્ટોઇક વાદની રૂપરેખા કર્તાએ પોતે આગળ પૃ. ૧૭૮ થી આરંભી છે તે આ અપૂર્ણ ગ્રન્થના અન્ત સુધી ચાલે છે.

૩૪ મનુષ્યના કારણદેહના—ઉદ્યોગમીમાંસકો—

મનુષ્યનો કારણદેહઃ મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ જે વડે તે, એનો મનુષ્યભાગ, એનો ધર્મ.

જઠરેંદ્રિય કોથળી આકારે, અંડાકૃતિનું, છે. દળાઇ અનેક પ્રવાહીઓ સાથે ભળીને અન્ન મધ કે લોંદા જેવા રૂપમાં જઠર–કોથળીમાં ભરાય છે, તેનું પાચન–તેની રુધિર આદિ રસક્રિયા–એ કોથળીથી થાય છે; તે એ કોથળીની શક્તિ–એ કોથળીનું ચેતન–છે. સાધ્યવસ્તુ કે પરમાર્થને ઉપર સુવર્ણ–અંડ કહેલું તે રૂપક અહીં પણ લેવાનું છે. સુવર્ણ–અંડ કે જઠરાગ્નિ રૂપ મનુષ્યભાગમાં અન્ન રૂપ પશુભાગ સમુત્ક્રમે છે (evolves).

ઉદ્યોગમીમાંસકોઃ ધર્મબુદ્ધિ-નિઃશ્રેયસાકાંક્ષા–તો બહુ થોડા માણસને પ્રેરે છે. ઘણા ખરા સ્થૂલ દ્રવ્ય, ભોગ, વિજય, વૃત્તિતૃપ્તિ, જે કરતા હઇયે તેમાં ઉત્તમોત્તમ આનંદ અને ફળ મેળવવાં, ઇત્યાદિ માટે મથે છે. આથી પણ શરીર બુદ્ધિ હૃદય કલ્પના ટેક આદિ મનુષ્યની પાશવ તેમ દૈવી બધી શક્તિઓ ખીલે છે. ઉપર (જુવો પૃ. ૨૦ નું ટિપ્પણ) સુવર્ણ–અંડના સમુત્ક્રમ (evolution) નો ઇશારો આવી ગયો છે, અને પશુભાગનો સમુત્ક્રમ જાતે સમુત્ક્રાન્ત થતા આવતા મનુષ્યભાગથી થાય છે એમ બતાવ્યું છે. એ શિવાય સ્વતંત્ર રીતે પણ પશુભાગનો સમુત્ક્રમ થાય, પશુભાગનું પશુભાગપણું એવું ને એવું રહે અને તો પણ સમુત્ક્રાન્તિ થાય, આખા મનુષ્યની સમુત્ક્રાન્તિ થાય, એ અહીં સ્વીકારવામાં આવે છે. અને આ જુદા પ્રકારનો સમુત્ક્રમ ઉપર પ્રમાણેના સમુત્ક્રમનો રોધક નથી, ઉપકારક જ છે, એમ બતાવવાનો આશય છે, જો કે લખાણ જોઇયે એટલું સ્પષ્ટ નથી.

૩૬ યત્ર યોગેશ્વરઃ—

જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ, જ્યાં બાણાવલિ અર્જુન, ત્યાં શ્રી, ત્યાં વિજય, ત્યાં ઐશ્વર્ય, ત્યાં અવિચલ નીતિ–એ મ્હારી મતિ છે.

૩૭ अन्या जगत्—

મનની પ્રવૃત્તિ જગતનું કલ્યાણ કરનારી અને અજબ, વાણીના પ્રવાહની રચના અવર્ણનીય સુંદર અને અજબ, વળી કૃતિ લોકોત્તર, આકૃતિ દર્દીઓનાં હૃદયને હરી લેનારી, એમ વિદ્વાન હોય તેનાં તનમન બોલીચાલી સર્વ કંઇ અજબ જ !

૪૨ પંક્તિ ૧૧: દશ્યપાત્રનું—'દશ્યમાત્રનું' જોઇયે.

૪૩ How prospered—

આટઆટલી શારીરિક ઉથલપાથલો દરમિયાન એના પંડની દશાના કંઇ સમાચાર ? આસુરી સંપત-શયતાનની ઓલાદ કાબૂમાં તો આવી, પરંતુ હજી યે તે એનામાં છુપતીલપાતી હાજર છે, કે ના એ ભૂતાવળથી તે તદન મુક્ત થઇ શકયો છે ? જવાબમાં અમે કહી શકિયે છિયે કે રોગીનાં ચિહ્નો આશા પડે એવાં ને એવાં ચાલે છે....એ પણ કહિ શકિયે છિયે કે શયતાની ઓલાદને લગભગ જડમૂલમાંથી ઉખેડી નાખી છે અને ધક્કેલી મુકી છે, અને **તેની જગામાં બીજું કંઈકે દાખલ થયેલું જણાતું તો નથી.**

What highest—

આ નિ:સત્ત્વ સંસારમાં ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્થાને પણ મ્હેં કોણ જોયો, જે મ્હને કેવળ છાયાઓ—આભાસો—નો શિકારી અને છાયાઓનો શિકાર ન લાગ્યો—જેનાં ઉપાધિ-આવરણોનો ભપકો ભેદીને આરપાર જોતાં તે મ્હને તુચ્છ જન્તુ ન લાગ્યો ! એવો કોણ મ્હેં જોયો જેના વિશે મ્હને આવો વિચાર ન ઉઠયો:— અરે, ત્હારી મહેચ્છાઓ તમામ ધૂળ મળી, પણ, પણ, તે દરેકે દરેક સિદ્ધ થઇ હોત એમ માનિયે, તો પણ શું ! પેલો કિશોર સિકંદર પોતાને જીતી લેવાને માટે એક ગ્રહ જ હતો બે નહીં, એટલા માટે રડયો:—બેવકૂફ ! આખું સૂર્યમંડલ કે એક આખું બ્રહ્માંડ કોઇ જીતે, તેથી પણ શું ! જ્યારે જ્યારે હું આ તારાઓ સામે નજર માંડું છું, ત્યારે ત્યારે તેઓની મ્હારા ભણીની નજર

કેવી યે હોય છે—એમનાં શાંત પરમ શાંત ધામોમાંથી નીચી નીચી ઉતરતી, દયાર્દ્ર, જાણે માનવ જીવનની અનિર્વચનીય ક્ષુદ્રતા માટે દૈવી આંસુએ ચળકતી! માનવજાતની હજારો પ્હેડીઓ, દરેક એક બીજાના જેટલી જ આરડનારી, તે સર્વને કાલમહોદધિ ગળી ગયો છે, એકેનું નામ નિશાન તલ માત્ર રહ્યું નથી; અને આર્દ્રા (Arcturus) અને મૃગ (Orion) અને લુબ્ધક (Sirius) અને કૃત્તિકાઓ (the Pleiades), શિનારના મેદાનમાંના ભરવાડે એમને પ્રથમ જોયાં તેવાં ને તેવાં જ અમલ અજર પોતપોતાના અયનોમાં ઝગઝગે છે. અરે થૂ! આ કુતરાની કોટડી જેવી નમાલી પૃથ્વીની તે શી બિસાત! અને એમાં કુતરા જેવો જ રોતો હું યે કોણ માત્ર! તું કંઇ યે નથી: કોઇ યે નથી: એ જ વાત સાચી છે. પણ ત્યારે કંઇ યે લેખાય એવું, કોઇ પણ, શું છે–કોણ છે? **ત્હારો માનવજાતિ માત્રને ખપ જ નથી; ત્હને તે નાત-બ્હાર કહાડે છે; તું તેનું એક કાપી નાખેલું અંગ જ છે. વારુ, એમ તો એમ; કહાય એ જ બેહતર છે!....હું હવે પ્હોંચ્યો હતો આ રાગશૂન્યતાની દશાઃ જે એક મધ્યવર્તિ બિંદુ છેઃ લૌકિક પામરતાના બિંદુથી નીકળીને લોકોત્તર મહત્તાના બિંદુએ જે કોઇને જવું હોય તે સર્વને માટે આ રાગવિમુક્તિના મધ્યબિંદુમાં થઇને જ માર્ગ છે.**

કુતરાની કોટડી—લુબ્ધક (Sirius)ને કુતરો (dog-star) પણ કહે છે, બલ્કે એજ એનું પ્રાકૃત નામ છે, એટલે પૃથ્વી માટે 'કુતરાની કોટડી'ની ઉપમા મૂલમાં કુદરતી રીતે આવે છે, ઇંગ્રેજી વાંચનારને વિચારક્રમ ત્રુટતો લાગતો નથી.

૪૬ It is Night—

માનવસૃષ્ટિમાં રાત ચાલે છે, અને દિવસ ઉગતાં હજી ઘણો કાલ જોઇશે; આપણે ધુમાડિયાં ખંડેરોના તેજાભાસમાં રવડિયે છિયે અને સ્વર્ગના સૂર્ય અને તારા વચ્ચેવચ્ચે જાણે ભૂસાઇ જાય છે, અને ઢંઢ અને અશ્રદ્ધા–એ કારમાં ભૂત–તેમની મલીત બિ-

યથાસક્તિની સાથે સાથે પૃથ્વીને ખુંદી વળે છે અને પોતીકી ગણે છે; આવા સમામાં **શાંતિના અધિકારી તો તેઓ જ જેઓ જગતના વ્યવહારને પોકળ માયા ગણીને તે વ્યવહારમાં ઉંઘણસી જેવા ઘોરે છે.**

When the whole—

જ્યારે આખો મનુવંશ હાસ્ય, રુદન, અને વિસ્મયનો અપાર ગગડાટ મચાવી રહ્યો હતો ત્યારે આપણો મુનિ મૌનમાં બેઠો હતો.

We say as—

ઉપર પ્રમાણે ફરી કહીશું કે આ માણસની અસાધ્ય રાગહીનતા છતાં પણ એના હૃદયમાં કેવી કેવી યે ઉન્મત્ત આશાઓ સ્ફુરતી હશે !

૪૭ Silence as of—

મૃત્યુના જેવી નીરવતા, કેમ કે આ અતિઉત્તર પ્રદેશોમાં યે મધ્યરાત્રિ પોતાની વિશિષ્ટતા રાખી રહે છે; એ સ્થળે સંભળાય છે અને દેખાય છે માત્ર પર્વતોની ઈષદરુણ ભેખડો, અને મંદલોલ ધ્રુવસમુદ્રનો શાંતિપોષક ગદ્દગદ્દ, અને તે ઉપર છેક જ ઉત્તરે લટકતો નીચો અને આળસુ સૂર્ય, જાણે એ પણ ઊંઘતો હોય એવો. તથાપિ એનો વાદળ–ઢોલિયો તો લાલચોળ કુંદનમય મશરુનો હોય એવો છે. અને એનો તેજરાશિ તરલ અગ્નિસ્તંભ હોય એમ સમુદ્રના દર્પણમાં ફરફરતો ઉંડોઉંડો ઉતરી જાય છે અને મ્હારા પગ તળે કયાંક છુપી જાય છે. આવી ક્ષણોમાં એકાંત પણ અમૂલ્ય બને છે; કેમ કે વાંસે જ્યાં આખો યૂરોપ અને આફ્રિકા–માત્ર ચોકીદારો બાદ કરિયે તો–ગાઢ નિદ્રામાં પડેલો છે, અને સામે જોઇયે તો, આપણો સૂર્ય પણ જેના આંગણામાંનો એક દીવો માત્ર છે, તેવો અમૃત–પ્રાસાદ અને ભવ્ય મૌનિ મહાવકાશ વિસ્તરે છે, ત્યાં કોઇ સાથે બોલવા ઇચ્છે, અગર કોઇની દૃષ્ટિએ ચ્હડવા ઇચ્છે, એવો તે કોણ હોય જે !

The imprisoned chrysalis—

કલેવર-પંજરમાં પૂરેલો કીટ હવે પાંખધર જીવ બન્યો છે, અને એનાં ભાવિ ઉડ્ડયન ભલે ગમે ત્યાં થાવ, પણ જીવદશામાં આવ્યો તે હવે સદા યે રહેવાનો જીવ જ.

The passivity given—

જન્મથી જ એ મંદરાગી છે, તે એનો ગુણ એના ભાગ્યચક્રને આંટે આંટે વધતો આવે છે. પાણીમાંથી જેમ તેલબિંદુ અલગ થાય, તેમ દરેક ધંધામાંથી અને જાહેર પ્રવૃત્તિ માત્રથી તરછોડાતો તરછોડાતો એ પડે છે આખરે ગાઢ એકાંતમાં અને સેવે છે જીવન કેવલ ધ્યાનનું. એની શક્તિઓનું સત્ત્વસર્વસ્વ વર્ષોને વર્ષો સુધી એક જ સાધના સાધે છે,—જે દુઃખનો ઉપાય જ નથી તે બસ સહેવું. સર્વત્ર વસ્તુઓનાં નામ-રૂપ એને દમે છે એની સામે ઝગડે છે, એનો સત્યાનાશ કરવા ધુરકી રહે છેઃ નામ-રૂપના પડ પછી પડને વીંધીને તેમનામાં ગૂઢગૂઢ રહેલાં વસ્તુનાં સત્ત્વોને પામવામાં એ વિજયી નીવડે, તો જ એને શાંતિ અને ઠરવાનો ઠામ મળી શકે. પણ આ નામ-રૂપ આ આવરણાદિને વીંધી વસ્તુઓને પોતાને જોવી, એ તો શું [એણે આગળ જતાં ઉપજાવ્યો તે] વસનવાદનું-વસ્ત્રફિલસુફીનું-પ્હેલવ્હેલું રેખાદર્શન નહીં? એટલે આ સર્વ ઉપરથી આપણને નથી લાગતું શું કે એવી ફિલસુફીના શુદ્ધ હાર્દ તરફ **એને જાણે કોઇ અણુસારે અણુસારે** બોલાવી રહ્યું છે? અને આવા માણસના હાથમાં અને આવા દેશકાળમાં એ ફિલસુફીનું કેવું વાન ઘડાશે તે પણ આ સર્વ ઉપરથી આપણે નથી કળી શકતા શું?

૫૦ Through many a—

આપણે ઘણાંય છિદ્રો દ્વારા ઝાંખ્યું છે ટ્યુફેલ્સ્ડ્રૉખનું મનોરાજ્યઃ એનું વિચિત્ર રહસ્ય-રેખ લગભગ જાદુઇ વિશ્વચિત્ર; અને તે રેખા રેખા વધતાં કેવી રીતે ચીતરાયું તે હવે આપણને છેક અગમ્ય નથી.

૫૦ **His outward biography—**

એટલે એના જીવનની બાહ્યકથા, જે ઉપર નિર્દિષ્ટ **ક્લ્યૂ-**માઇન-પ્રેમ-પ્રપાત આગળ ધસી પડી અતલ ગર્ત્તોમાં વલોવાઇ બાષ્પકણોના ઉડતા મેઘનું રૂપ ધરતી આપણે જોઇ ગયા, તે ભલે એ ને એ રૂપમાં અધર ઝઝુમે તોપણ આપણને બહુ ચિંતા જેવું નથી. આપણા હેતુને માટે એટલું પુરતું છે કે (એમાંથી જુદીજુદી જગાએ પડી પાણી રૂપે જોઇ શકાતા) કેટલાક 'ઉડાછીછરા પલ્લવો'ની માપણી ઉપરથી એ ઉડતા મેઘની ગતિની સામાન્ય દિશા વિશે અમે અટકળ બાંધી શકયા છિયે. અને અહીં સુધીના વર્ણન ઉપરથી પણ આપણે નથી જોઇ શકતા શું કે એ મેઘ પાછો હવે અહીં કે વ્હણે, આ માર્ગે કે બીજે માર્ગે, એક કારણથી કે અન્ય કારણથી, વર્ષી ગયો છે, અને તેને પાછું એક વહેતા જલ પ્રવાહનું દૃશ્ય રૂપ પ્રાપ્ત થયું છે? (**ક્લ્યૂ**માઇન **ટ્યૂ**ફેલ્સડ્રાખ્ની પ્રીતિપાત્રનું નામ છે. કેટલાક શબ્દો અવતરણ ચિહ્નો વચ્ચે આવે છે તેનું કારણ કે એ શબ્દો નાયકના જ પોતે ઉતારી લીધા છે એમ કર્તા બતાવવા માગે છે.)

૫૧ પંક્તિ અંતથી ૪: **આકાલિક** છે તે '**અકાલિક**' જોઇયે. આકાલિક એટલે આજ બપોરે માંડિયે અને આવતી કાલે તેજ વખતે પુરું થવાનું હોય એવું બાંધેલી મુદ્દતનું, જે અર્થ અહીં નથી. સરખાવો 'આરાત્રિક.'

૫૨ પંક્તિ ૫: **મનુષ્યના**-'મનુષ્ય**માં**' જોઇયે.

But it is—

પણ બ્રહ્માંડે તેમ જ પિંડે—સૃજન કાર્યનો આરંભ પ્રકાશથી છે. **આંખને દૃષ્ટિ મળે નહીં** ત્યાંસુધી આખો અવયવ-સંઘ બેડીઓમાં કેદ છે. ખરે જ તે પલ દેવદત્ત છે, જેમાં ઝંઝાક્ષુબ્ધ આત્મોદધિ ઉપર શબ્દ થાય છે, જેવો સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિક્ષણમાં અ-રૂપ અવર્ણ્ય અભાવોદધિ (chaos) ઉપર શબ્દ થયો હતો, કે—ભલે પ્રકાશ પ્રકટો! [જુવો, ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ-જેનેસિસ,

પ્હેલો જ શ્લોકો.] ઉત્તમોત્તમ માણસને પણ એવી પલનો અનુભવ ઈશ્વરની અસ્તિ કથનારો અને ચમત્કૃતિમય નથી શું? સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને પણ એવો અનુભવ એની મગદૂરના પ્રમાણમાં પણ તત્ત્વતાએ એ જ પ્રકારનો નથી શું? મૂલ પ્રકૃતિની મત્ત અવર્ણ્ય અરૂપતા (Discord) [ઈશ્વર જ જાણે શી રીતે-પણ] શમે છે; અન્યોન્ય ઘર્ષણમાં મચેલાં અંધ મહાભૂત વ્યવસ્થાતત્ત્વ પામતાં જુદાંજુદાં વ્યોમમંડલ બંધાય છે; મહાગર્તના તલમાં ઉંડા વિશાલ ખડક-પાયા નખાય છે; ઉપર ગોળ વ્યોમઘુમટ હેના સનાતન જ્યોતિઓ સમેત વિલસે છે; અને વ્યર્થ અંધ અભાવ (chaos)ની જગાએ ખીલતી, ફલદ્રુપ, ગગનવેષ્ટિત પૃથ્વી ઉપસે છે. હું પણ હવે મ્હારી જાતને કહી શકયો:—હે પિંડ, લોંદો મટ, પોત વિકસાવ! આ તેજોમય સુવ્યવસ્થિત બ્રહ્માંડમાં તું પણ ભલે ને છેક જ લઘુ પરિમાણનું તથાપિ એક બ્રહ્માંડ [ब्रह्मणः अण्डं अर्थात् ब्रह्मणाधिष्ठितमण्डं] થા!

૫૪ The Thing Visible—

દૃષ્ટ માત્ર, કલ્પિત માત્ર, અરે કોઇ પણ પ્રકારે દૃશ્ય તરીકે કલ્પી શકિયે તે સર્વ, પેલી અપર વસ્તુનું આવરણ કે વસન માત્ર નથી તો એ બીજું હોય જ શું?—પેલી અપર લોકાતીત ઇંદ્રિયાતીત કલ્પનાતીત અનામિ વસ્તુ, જે સ્વકીય તેજ તેજના અંબારને લીધે જ અદૃશ્ય છે!

The beginning of—

જ્ઞાનલબ્ધિનું પહેલું પદ આ છે કે આવરણ વસ્ત્રાદિ તરફ ધારીધારીને જોયા કરવું, સુસજ્જ દૃષ્ટિ વડે જોયા કરવું, એ બાહ્ય પડો પારદર્શક બને ત્યાંસુધી. આ દેશકાલનો સુજ્ઞ-શ્રેષ્ઠ [જર્મન મહાકવિ Goethe] કથે છે કે, "ફિલસુફનું સ્થાનક તો મધ્યમાં જ." વાહ, કેવું ગંભીર સત્ય! એક તરફથી શિખરસ્થ સત્ત્વ જેની દૃષ્ટિમાં અવતરે, અને બીજી તરફથી જે નીચામાં નીચું છે તેને પણ જેની દૃષ્ટિ સંસ્કારી લઇ પોતા સમાન કરે,

તે જ ઉચ્ચનીચ સર્વનો સમાન સમભાવિ બંધુ, તે જ ખરો મધ્યસ્થ ફિલસુફ.

गुणभूतो—

હે રાજન્, જે મા–માયા–નામરૂપનો ધવ–સ્વામિ અને તેની સિદ્ધિમાં જય તો એક ગુણ–એક અંગ તરીકે આવી જાય જ.

૫૫ Happy he who—

સુખી તે, જે કોઇ પણ માણસના વસનાદિ (જેવાં કે વસ્ત્રાલંકાર, શરીર, મિલ્કત દસ્તાવેજાદિ, પ્રતિષ્ઠા–પદવી–શાખ–આદિ) આરપાર વીંધી તેના સ્વ–ભાવને સુદૃષ્ટ કરી શકે; અને ઇ૦ ત૦, આ કે પેલા આલિજહાં મહારાજામાં મંદમંદ જઠરાગ્નિથી કમતાકત થયેલું દેહયંત્ર નિહાળી શકે, તો એથી ઉલટું કોઇ કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ કલ્લાઇ કરનાર [કાર્લાઇલના ધ્યાનમાં અહીં 'પિલ્ગ્રિમ્સ પ્રોગ્રેસ' નામના જગદ્વિખ્યાત રૂપકનો કર્તા બનિયન Bunyan છે] માં એક અગમ્ય ભવ્ય ચમત્કૃતિ નિહાળી શકે.

Reader, the Heaven-inspired—

વાંચનાર, ઈશ્વરદત્ત પ્રતિભાવાન મધુર કવિ, શ્રેષ્ઠ પદવીનો અમીર, કે રાજકુમાર; ત્હારી પોતાની પ્રિયતમા, જે દિવ્યાલકા જપાવર્ણી લલિતગામિનીને તું ચાહ્ય છે, અને દેવી સમાન પૂજે છે–(જે તે છે જ, જે અર્થમાં નરનારી માત્ર દેવદેવી છે તે અર્થમાં); સર્વ; અને વળી તું પોતે;—ઉતરી આવ્યાં છે પેલા કદ્રૂપ, ભીષણકેશ, પાષાણાસ્ત્ર, પુરાણ, નરભક્ષક મહાવાનરમાંથી! અધમાધમ નરભક્ષકમાંથી સમુત્ક્રમે છે (evolves) નરરત્ન–નારીરત્ન; કેવલ બલાતિશયમાંથી વિકસે છે સૌંદર્ય. કાલવડે નહીં તો પણ કાલના પ્રવાહમાં કેવાકેવા ફેરફાર પાકે છે! કેમકે એકલી માનવ જાતિ તો શું પણ જે જે પ્રવર્ત્તે છે વા સાક્ષિ છે તે તે સર્વ ખીલ્યા જ કરે છે, અવનવા જન્મ ધર્યા જ કરે છે, સૂક્ષ્મતર સંસ્કાર પામ્યા જ કરે છે.

૫૬ Cast forth thy—

ત્હારી કૃતિ, અર્થાત્ ત્હારો શબ્દ, આ સદા-સજીવન સદા-ચરિષ્ણુ જગત્‌માં ફેંકેસેટ; એ પણ એક બીજ છે, જે અમર છે; અને, એક કહે છે, આજે ભલે ને એ કોઇનું પણ લક્ષ ન ખેંચે; એક હજાર વર્ષમાં તો એ ફાલીફાલીને એમાંથી એક અડાબીડ વડલાઓનું જંગલ થઇ રહ્યું હશે-કે કદાચ, અરેરે, એક ઇંદ્રવારુણીની ઝાડી!

૫૭ दिवसरजनी—

આ કાલ-નદ સમીપ વહે છે, વહ્યા જ કરે છે, અને યોનિ માત્રને લોક માત્રને ભય ઉપજે એ પ્રકારે વહે છે, કેમ કે એના બંને તટના દિવસ અને રાત રૂપ કકડાઓ એમાં તુટી તુટીને પડ્યા જ કરે છે; વળી એમાં જે કોઇ પડે છે જે કંઇ પડે છે તેને આલમ્બન નામે મળતું નથી કે નથી તે કદાપિ પાછું નીકળી શકતું. છતાં આવા ભયાનક નદથી કોઇ પાછું વળતું નથી-આઘે દૂરદૂર ખસી જતું નથી, મહાપુરુષો પણ એને છાંડી શકતા નથી, એવો તે મદમલિન એનો મોહ ખરે અજબ છે!

यस्मिन्वस्तु—

જે વસ્તુઓ મ્હને મ્હારી લાગે છે તેજ વસ્તુઓ હૃદયને ચિંતા ક્લેશ દુઃખ આદિ કરનારી છે; ત્યારે જે વસ્તુ તરફ હું ઉદાસ છું તેમાં જ મ્હને સ્વ-ભાવરૂપ સંતોષનો પરમ આનંદ મળે છે.

नास्माकं—

અમારે નથી મેના-પાલખી, નથી હેમનાં કડાં આદિ શાલ પાઘડીનાં માન, નથી પાણીદાર ઘોડો, કે કોઇ અનુચર, કે શોભીતું એક પણ વસ્ત્ર. હા, અહીં એક વસ્તુ છે ખરીઃ ભૂતલના સાહિત્યકલાવિલાસી અગણિત વિદ્વત્સંઘની પ્રસાદી રૂપ, સર્વાંગ-સુંદર, ચિત્તમાં શાંતિશાંતિ વર્ત્તાવી રહે એવી, અને બુદ્ધિને નમ્રતાનો સ્વભાવ પાડી દે એવી વિદ્યા અમારી છે ખરી.

उदन्वत्—

પૃથ્વીના વિસ્તારનું પરિમાણ-સમુદ્ર, જ્યાંજ્યાં સમુદ્ર શરૂ થાય ત્યાં ત્યાં પૃથ્વીનો છેડો: સમુદ્રનું પરિમાણ-સો યોજન: ગગનનું પરિમાણ-નિત્યપ્રવાસી સૂર્ય રોજ રોજ માપી લે છે તેટલો ચક્રાવો: આમ ન્હાના મોટા ઘણા ખરાને માટે અમુક માપની મર્યાદાના નિયમ છે; ત્યારે સત્પુરુષોની પ્રજ્ઞાના ચમત્કારિક ઉન્મેષોના વિજયને મર્યાદા જ નથી.

૫૮ अमृतजलधेः—

પ્રતિભાશાલિ સાક્ષરોની વાણીના ઉદ્‌ગાર ક્ષણ કઠિન તો લાગે, પણ તેમાંથી સદાસર્વદા અમૃત ઝર્યા કરે છે. એ ઉદ્‌ગારોને માટે બંધબેસતી આવે એવી ઉપમા જ નથી. હા, જો મેઘ સમુદ્રનાં ખારાં પાણીને બદલે અમૃતથી ભરેલા કોઇ સમુદ્રનાં પાણી પીયા કરતો હોય, અને પૃથ્વી જો કેવળ ખડકમય હોય, અને એવી પૃથ્વી પર ઉપર વર્ણવી ગયા એવો મેઘ સુંદર તારાઓના આકારનાં કરાં જ વર્ષાવતો હોય,–તો એવાં કરાં એ ઉદ્‌ગારો સાથે સરખાવી શકાય ખરાં!

૫૮ પંક્તિ અંતથી ૪: **કરી-કારવી,** કરી કરાવી. પણ 'કરી-કારવી' કાઠિયાવાડમાં બોલાય છે.

साहित्ये सुकुमार—

न्यास–नितरां सिद्ध એવા ન્યાયદર્શનના દ્રવ્યગુણ આદિ સાત પદાર્થ; ગ્રહ; સિદ્ધાન્ત.

હું સંવિધાન-ગ્રંથરચના-કરતો હઉં ત્યાં ભારતી-મ્હારી સરસ્વતી-ને ગમે તે વિષય હોય છે તો પણ એક સરખી લીલા-એકસરખો આનંદ-થઇ રહે છે; સુકુમારવસ્તુ સાહિત્યગ્રંથ હોય, અથવા તો ન્યાયદર્શનના સિદ્ધ પદાર્થોના સિદ્ધાન્તોવડે દૃઢ ગુંથેલો-ગાંઠેલો-કોઇનો ભાર નહીં કે જરા શિથિલ કરી શકે એમ રચેલો-તર્કગ્રન્થ હોય, બંને સરખું છે: પતિ જો હૃદયંગમ હોય તો શય્યા સુંવાળી

શોભીતી હો વા માત્ર દર્ભાંકુરની સોંય હો, પણ સ્ત્રીને એકસરખો આનંદ આવે છે. અહીં કુમાર અને ન્યાસ એ બે વ્યાકરણોનાં નામ પણ છે, જે બે વચ્ચે કવિ સૂચવે છે એવો ભેદ પણ છે.

૬૧ **व्यतिषजति—**

સૌ પદાર્થોને અન્યોન્ય સાંધનાર કોઇ આન્તર હેતુ હોય છે. દૃષ્ટાની દૃષ્ટિમાંથી અમુક વિચાર-ઉચ્ચગ્રાહ-વહે છે, અને પદાર્થ માત્ર કાર્ય માત્ર તેની સૃષ્ટિમાં-સૃષ્ટિનું જે દર્શન તે સ્વીકારે છે તેમાં-પોતાના આન્તર હેતુના જેજે પ્રમાણમાં પોષક, તેતે પ્રમાણમાં તે દરેક પદાર્થ-કાર્ય-આદિનું તે વત્તુંઓછું મૂલ્ય ગણે છે.

આ સાક્ષર એકદેશી, ત્યારે यत्र यत्र मनोयाति० એ જેને લાગુ પડે છે તે સાક્ષર સર્વદેશી.

For my conversation—

સૌ સાથેના સમાગમ વાતચિત આદિમાં તો મ્હારૂં વલણ, સૂર્ય જગત્‌ના સારા નરતા સર્વ પદાર્થો તરફ રાખે છે તે જ પ્રમાણે એક સરખું રાખું છું; સારા અને નરતા સર્વ તરફ (સૂર્યની માફક હું પણ) મિત્રતાનો મ્હોરો ધરૂં છું. વળી માનું છું કે કોઇ પણ માણસ કેવળ નરતો હોતો નથી. સામાન્ય રીતે નરતા ગણાય એવા માણસોમાં પણ ઘણી સારપ હોય છે, એટલે કે એમનામાં જે જે સારપના અંશ હોય છે તેટલામાં જો આપણે તેમને રાખી આપણો તેમની સાથેનો સમાગમ એ ક્ષેત્ર પુરતો જ રાખિયે તો. કોઇ પણ માણસની પ્રકૃતિ એવી વિસંવાદી અને કાનૂ ફોડનારી હોતી જ નથી, કે તેની સાથે વાગતાં મીઠો સૂર પેદા કરે એવી બીજી કોઇ પ્રકૃતિ મળી જ ન આવે. હા, પ્રાચીન સૂત્ર સત્ય છે કે સદ્‌ગુણ મોટામોટા તો દુર્ગુણ પણ સામી તુલામાં મુકાય એવા! ઓછા ન તરે એવા! સદ્‌ગુણ ઉત્તમ પ્રકૃતિઓમાં જાણે કવિતા જેવો (કલ્પના પણ રીઝે એવો) બેનમૂન ઓપ ધરે છે, તો એથી ઉલટી પ્રકૃતિઓમાં દુર્ગુણો પણ પોતાની શિખરાવસ્થાએ પ્હોંચે છે. અને તો પણ છેક પાપાવિષ્ટ અને ખાશ

ઝેર થઇ ગયેલા સ્વભાવોમાં પણ કેટલાક ભાગ નિર્મલ રહી ગયા હોય છે, જે પરિસ્થિતિના અત્યંત વિરોધમાંથી જ જાણે ખાસ શક્તિ મેળવતા હોય, ચારે તરફના ચેપી સંસર્ગથી જ જાણે પોતાનું શુદ્ધ રૂપ પૂરેપૂરું ખીલવતા હોય, એમ અનેરા તેજથી પ્રકાશી રહે છે.

૬૩ પંક્તિ ૩: **પ્રવાહ તેને જોનારની**, આમાં 'તેને' ન જોઇયે.

૬૩ **When thou lookest—**

જ્યારે તું બીજાઓનાં દૂષણો નિહાળતો હોય, ત્યારે જરૂર એમનામાં જે કઇ ભૂષણ હોય તે પણ એક આંખે જોજે, અને વળી ભૂષણ–દૂષણનો તાળો પણ તપાસજે. એકતરફી દૂષણના દર્શનને બદલે આમ સમગ્ર અવલોકન કરીશ તો ઘણા માણસો ઘણા પ્રાણીઓ ઘણી વસ્તુઓ, તેમનાં દૂષણો છતાં પણ, સરવાળે ત્હને વખાણવા જેવાં જણાશે. વિષધરના દાંત જોતાં આપણને ભય અને દ્વેષ વછૂટે ખરો, પણ તેની જ આંખ જોતાં આપણને સાનંદાશ્ચર્ય થયા વગર નહીં રહે. દંશીલી પ્રકૃતિઓમાં પણ કંઇક ચાહી શકિયે એવો ભાગ હોય છે; વિષ વિષના જ ઉતાર હોય છે; છેક, સદંતર, અને લેશ પણ સારપના ભેળ વગરની દુષ્ટ કોઇ કરતાં કોઇ પણ ચીજ નથી. બહુ મોટા ગણિયે એવા સદ્ગુણોમાં કેટલીક વાર અતિશય નિંદ્ય કલંકો ઓતપ્રોત હોય છે, તો કેટલાક દુર્જનોનાં ચરિત્ર કોઇકોઇ ગગનોન્નત સત્કૃત્યથી ઉજળાં પણ હોય છે; એરિસ્ટાઇડીસ, ન્યૂમા કે ડેવિડ જેવા સાધુ પુરુષોના ચરિત્રોમાં પણ ડિમિટ્રિયસ, ઍન્ટોનિયસ, અને **આહાબ** જેવા બહુ ઉતરતી પંક્તિના પુરુષોએ કરેલાં (વિરલ તથાપિ) અતિશય પ્રશસ્ત કૃત્યો જોવામાં આવતાં નથી; બીજી કોઇ રીતે આદર્શ રૂપ કે નકલ કરવા લાયક ન ગણિયે એવા માણસો પણ વફાદારી, ઉદારતા, દયા, અને દાનશૂરતા જેવા ઉંચા સદ્ગુણોવડે યશસ્વી થઇ ગયા છે.

આહાબ (અંગ્રેજો આ નામનો ઉચ્ચાર 'એહબ' કરે છે) માટે જુવો **ઓલ્ડ ટેસ્ટમેન્ટ**– ૧ કિંગ્સ, પ્રકરણ ૧૬ થી ૨૨.

૩૫ **But since goodness—**

ત્યારે ગુણવત્તા જ્યાં હોય ત્યાં જે રૂપની હોય તેવી અનુકરણીય છે, એટલે આપણે એ સાર લેવો ઘટે છે કે બીજાઓમાં આપણા સદ્ગુણ ન હોય એવું જોઇજોઇને ફુલાવાને બદલે બીજાના સદ્ગુણ આપણામાં ન હોય એ આપણી ઊણપ આપણે દૂર કરવાને મથવાનું છે; બીજાના જે દુર્ગુણોથી આપણે મુક્ત હઇએ તે માટે તેમને નિંદાપાત્ર ગણવાને બદલે તેઓના જે સદ્ગુણોમાં આપણે ઉતરતા હઇએ એ આપણી પોતાની નિંદાપાત્રતા આપણે દૂર કરવાની છે. દુનિયાનું બંધારણ જ એવું છે કે દરેકે દરેક માણસમાં કંઇ ને કંઇ કચરો ભેગ રાશીભાગ હોય જ. અને કોઇ પણ માણસમાં નર્યું શુદ્ધ કાંચન હોવાની આશા રાખે તે તો હવાઇ કિલ્લા જ બાંધે છે.

इष्टं किमपि—

આ લોકમાં કેવલ નિર્દોષ કે કેવલ નિર્ગુણ કશું જ દેખાતું નથી.

For perfection—

પ્રકાશ અમુક અમુક વસ્તુઓમાંથી ચારે તરફ ફેલાય છે, એટલે કે તે તે વસ્તુઓ પ્રકાશનાં પ્રધાન અધિષ્ઠાન છે. સમ્પૂર્ણતાને આવાં આધષ્ઠાન છે નહીં. સૃષ્ટિનો પ્રસવ થયો તે ઘડિએ વનસ્પતિ માત્રનાં બીજ નાંખનાંખાં હોવાને બદલે જેમ આખી પૃથ્વીમાં સૂક્ષ્મ રૂપે હતાં તેમ સમ્પૂર્ણતા–સમ્પૂર્ણ ગુણવત્તા–પણ આખી જનતામાં સૂક્ષ્મ રૂપે વ્યસ્ત છે, કોઇ પણ એક માણસમાં તે સોળે કલા જણાતી નથી તો ઓછીવત્તી દરેક માણસમાં જણાય પણ છે.

So that 'tis well—

તાત્પર્ય કે ઘણાઘણા માણસોના વત્તાઓછા ગુણો એકત્ર કરી સમ્પૂર્ણ ગુણવત્તાના અધિષ્ઠાન રૂપ એક આદર્શ માણસ કલ્પી શકાય ખરો. અથવા તો ઈશ્વરની સંપૂર્ણ ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિ આખી માનવજાતમાં એક આદર્શ માણસ જોઇ શકે ખરી.

"કોઈ યુગમાં કોઈ મહાત્મામાં સર્વના ગુણોનો આવિર્ભાવ થાય છે" એ દૃષ્ટિ અને આ બ્રાહ્મણની દૃષ્ટિ વચ્ચે ઘણો મોટો ફરક છે.

૬૬ એના નેત્ર મીંચાયા પછી પણ: એ તટ ઉપરથી પ્રવાહમાં પડી જઇ પ્રવાહની ભમરીઓમાં હડસેલાય છે હાંફે છે ગળચિયાં ખાય છે સપાટી તળે ખેંચાય છે ત્યારે પણ; તટસ્થ અભોક્તા મટી ભોગનો જ 'ભોગ'—ભોગ્ય-બની જાય એટલે સુધી ભોક્તૃપણામાં તણાય છે ત્યારે પણ તે દ્રષ્ટા મટતો નથી. એક વાર ખરેખરો દ્રષ્ટા થયો તે પછી દ્રષ્ટા મટતો નથી.

૬૭ श्रद्धालुर्—

(૧) સાક્ષરજીવન ઉત્તરોત્તર વિકસાવવાના આગ્રહવાળો અને એ જીવનનો વિકાસ જ પોતાને માટે પરમ પુરુષાર્થ છે એવી શ્રદ્ધા-વાળો માણસ अत्र [જુવો મૂલ ગ્રંથ पञ्चदशी માં આ ૫્હેલાંના શ્લોક] એટલે સાક્ષરજીવનનું પ્રથમ પગથિયું પ્રાપ્ત થતાં જ પાકો નિશ્ચય કરી લે છે અને પછી એ નિશ્ચયને કાયમ વળગી રહે છે. (૨) સાક્ષરજીવનનો આનંદ-એ જ મ્હારો પરમ પુરુષાર્થ છે એવો નિશ્ચય પાકો થયા પછી પણ એકસરખો અનુભવાતો નથી. માણસની પ્રકૃતિ જ એવી છે કે સ્વીકારેલા કર્તવ્યમાં તેને એકસરખો ઉત્સાહ વર્તી રહે એવો સંભવ નથી. પણ નિરુત્સાહના ગાળાઓમાં પણ બીજા આનંદો-પ્રવાહમાં તરવાના, વિષયોને જાતે ભોગવવાના આનંદો-ને એ ગૌણ જ ગણે છે અને પોતાની ભાવનાને જ વફાદાર રહે છે. (૩) દાખલા તરીકે, વ્યભિચારિણી ગૃહિણી પોતાના જાર સાથેના સમાગમનો પરમ આનંદ પોતે ગૃહિણી હોવાને લીધે કોઇ કોઇ વિરલ અનુકૂલ પ્રસંગે જ મેળવી શકે છે; તેનો ઘણો ખરો વખત તો ગૃહિણી તરીકેના કાર્યોમાં અને એ કાર્યોના આનંદોમાં જ જવાનો; પણ એ કાર્યો અને તદુત્થ આનંદો એને મન ગૌણ અતિગૌણ છે; એ કાર્યો અને આનંદો દરમિયાન પણ એ સ્રી જારના સમાગમના સ્મરણ ચિંતન આદિ માનસિક

સમાગમસુખમાં જ મગ્ન રહે છે. (આપણા ઉંચામાં ઉંચા બોધ ગ્રંથોમાં આવાં દૃષ્ટાન્તો આવે છે, જેથી હાલના વાંચનારા સૂગાય છે. પરંતુ વ્યભિચાર માટેનો તિરસ્કાર આવા દૃષ્ટાન્તોના સ્વારસ્યનું ગ્રહણ કરવામાં આડે આવે એ તો આપણા કર્તાએ કટાક્ષ કર્યો છે તેમ છાશમાં માખણ જાય અને વહુ ફુવડ–મંદમતિ–જ ગણાય (પૃ. ૧૨૯), એવી વાત છે. બ્રહ્મજ્ઞાન કે સાક્ષરજીવનની તટસ્થતાને વરનારો માણસ લૌકિક દૃષ્ટિએ વ્યભિચારી છે એ આવા દૃષ્ટાન્તોનું તત્ત્વ છે. વળી બીજી રીતે જુવો. આત્મા દેહી છે ત્યાં સુધી તે વરેલો છે–કુદરતે તેને વરાવેલો છે–દેહની દુનિયાને. આ લગ્ન જનેતાના ગર્ભાશયમાંથી જ થયેલું છે. પછી સમઝણો થતાં તે દુનિયાથી પર એવા બ્રહ્મ સાથે—વ્યવહારના પ્રવાહથી પર એવા તટ સાથે–નવી પ્રીત બાંધવા જાય છે. આ પર–પુરુષ–પ્રીત એટલે વ્યભિચાર જ છે.)

આ પછીનો મૂલમાંનો એક શ્લોક કર્તાએ અહીં છોડી દીધો છે. (૪) અક્ષ=ઇંદ્રિયો અને ઇંદ્રિયવિષયોઃ સામાન્ય વ્યવહારમાં પરોવાતી બધી શક્તિઓ અને એ શક્તિઓ સાથે વછોડયો છુટે નહિ એ પ્રમાણે સંકળાયેલો આખો વ્યવહાર. આ સર્વ સંસારનું આકર્ષણ ગમે તેટલું પ્રબલ હોય તોપણ તેને તરછોડી શકે, કળે કળે આઘું જ રાખી શકે, પોતાના ઇષ્ટ વ્યાપાર અને આનંદમાં જ કળે કળે વધુવધુ પ્રવર્ત્તી શકે, તેજ ખરો ધીર પુરુષ. (૫) આ આનંદ એક શબ્દકોટિ માત્ર નથી, ખરેખરા અનુભવનો છે; મોટલિયો પોતાનો મોટલો ઉતારીને જે આનંદ અનુભવે છે તેના જેવો આનંદ આ જ્ઞાની કે સાક્ષર વ્યવહાર–ઝુસરી માથેથી કહાડીને અનુભવે છે. એ ઝુસરીમાંથી જેમ જેમ તે વધારે વાર અને દરેક વખતે લાંબા કાળ સુધી મુક્તિ મેળવે છે તેમતેમ તે વધારે રાચે છે. (૬) માણસ ગમે તેટલો 'ધીર' હોય પણ ફરીફરીને તે સંજોગોનો ભોગ થઇ જ પડે; સંસાર તેના ઉપર વારંવાર આક્રમણ કરે જ કરે. નિરુત્સાહની દશા જુદી છે, આવાં આગન્તુક સુખદુઃખોની દશા જુદી છે. આ વિશે કહે છે, એવી દશાઓમાં પણ

જ્ઞાની કે સાક્ષર નિજાનન્દૈકતત્પર રહે છે. (૭) અને સ્વાનન્દાનુસન્ધાનવિરોધિ આવાં સુખદુઃખોને તે ધિક્કારે છે; અગ્નિપ્રવેશ માટે તૈયાર થયેલ પુરુષ (કે સ્ત્રી–સતી) જેમ શૃંગારાદિ વિક્ષેપોને ધિક્કારે છે તેમ. (૮-૯) નિરુત્સાહી સ્થિતિનો ખુલાસો થઇ ગયો; સુખદુઃખના આગન્તુક હેલારાઓ વિશે ખુલાસો થઇ ગયો; હવે ત્રીજી બાબત. સંસાર ભોગ આદિમાંથી કેટલુંક ખરું જોતાં નિર્દોષ હોય છે; પરમાર્થવિરોધિ હોતું નથી. આ પ્રકારના વ્યવહાર કે પ્રવાહપાત વિશે ત્રણ દૃષ્ટાન્ત કહે છે. પહેલો કાગડાનો. કાગડાની બે આંખ વચ્ચે એક જ કીકી હોય છે. કાગડો ડાબી આંખે જુવે છે ત્યારે કીકી ત્યાં હોય છે જમણી આંખમાં નથી હોતી; જમણી આંખે જુવે છે ત્યારે કીકી ડાબી આંખમાં નથી હોતી. અને એ વારાફરતી પણ બહુ ચપળતાથી ડાબા જમણી જોયા જ કરે છે; એની કીકી આમતેમ જા આવ કર્યા કરે છે. અનુસન્ધાનને વિરોધિ નહીં એવા વ્યવહારમાં તેમ અનુસન્ધાનમાં જ્ઞાની–સાક્ષરની દૃષ્ટિ આ પ્રમાણે આવજા કર્યા કરે છે. (૧૦) બીજો બે ભાષા જાણુનારનો. લૌકિક ભાષા અને વેદભાષા બંને જાણુનારની બુદ્ધિ બંનેમાં આવજા કર્યા કરે છે, તેમ અવિરોધિ એવા લૌકિક આનંદમાં અને વેદોક્ત શાશ્વત આનંદમાં જ્ઞાની–સાક્ષરની બુદ્ધિ ગમાગમ કર્યા કરે છે. (૧૧) અથવા તો એકસાથે પણ બંને અનુભવે છે; અર્ધ કાય જલમાં અને અર્ધ ઉપર, એ પ્રમાણે ગંગામાં નહાનાર શીતલતા અને ઉષ્ણતા બંને સાથે અનુભવે છે તે પ્રમાણે. શરીર વાયુતત્ત્વ અને જલતત્ત્વ બંનેમાં હોય એમ જ્ઞાની–સાક્ષર દ્વિદૃક્–બેવડી દૃષ્ટિવાળો છે. વાયુતત્ત્વમાં જ હોય તે એકલી ઉષ્ણતા અનુભવે–વ્યવહારમાં જ હોય તે એકલું દુઃખ અનુભવે–ત્યારે જ્ઞાની સાક્ષર જલતત્ત્વમાં–મુક્તદશામાં પણ હોવાથી શીતલતા સુખ પણ અનુભવે છે. આ શ્લોક ત્રણે દશાને લાગુ પડે એવો છે; એટલે કર્તાએ અવતરણ અહીં જ પુરું કર્યું છે. નિરુત્સાહ દુઃખ, આગન્તુક દુઃખ, કે અવિરોધિ એવા વ્યવહારનું પણ બન્ધનદુઃખ અ-

નુભવવું પડે, ત્યારે પણ જ્ઞાની-સાક્ષરને સાથે સાથે ઇષ્ટ પરમ સુખનો અનુભવ અનુભવાય જ. એકદા દ્વિદક્ થયો તે સદા દ્વિદક્. અથવા આ બીજું નેત્ર આવ્યું તે જ શાશ્વત; તેને પડછે પ્હેલું નેત્ર ધીમેધીમે ઝાંખું જ પડવાનું: એક પ્રીતમાંથી બે કરી તેમાંની પ્હેલી જ ખોટી પડી જવાની. છેવટ, આ ત્રણ દશાઓ-નિબન્ધમાં ઉપર માણસોના ત્રણ વર્ગ જોઇ ગયા છિયે તે મુજબ-એક બીજાથી ભિન્ન ગણવાની નથી. ઉદાસીનતા ઐહિક જીવનનો સ્થાયીભાવ છે; નિર્દોષ અવિરોધિ વ્યવહારો પણ ઐહિક જીવનમાં ચાલ્યા જ કરે; અને અન્તર્દૃષ્ટિ એક વાર ઉઘડી એટલે જ્ઞાની-દૃષ્ટામાં તે એનો સ્થાયી વ્યાવર્ત્તક ગુણ-ધર્મ-બની જાય છે: આ પ્રકારના જીવનસ્રોતમાં અદૃષ્ટ આગન્તુક સુખદુઃખ, ભમરા અને લોઢ, ઝરણો અને વર્ષાદ અને આજુબાજુના ન્હાનામોટા સ્રોત, અનુકૂલ પ્રતિકૂલ કે વક્રગતિ મન્દ કે તોફાની પવન, આવે અને જાય; ભરજુવાની પૂરી થતાં સુધી ઘણી વાર આવે અને જાય, પછી પ્રમાણમાં ઘટે; ઢાળવાળા, ખાડાખૈયાવાળા, પવનવાળા પ્રદેશમાં થઇને સ્રોત વહે એટલી વાર આવાં આક્રમણો વધારે નડે; ઇત્યાદિ.

૯૭ પંક્તિ અંતથી ૨: **જે સાક્ષરજીવન** છે ત્યાં 'જે સાક્ષર' અથના 'જે સાક્ષરજીવન ભોગવનાર' એવો અર્થ છે.

૯૮ **તૈસ્તૈઃ**

આ-સાર્વભૌમ રાજાથી માંડીને બ્રહ્મા પર્યંતના ઉત્તરોત્તર, ચડતી પંક્તિના જીવોની-કામનાઓ અને તેમનાં સુખો જ્ઞાની-સાક્ષરને (ઉપર ટચૂકેલ્સડ્રાખના દાખલાથી આપણે જોઇ ગયા તેમ) તૃણવત્ છે, આ શ્રોત્રિય પુરુષ એ સર્વ વિશે નિઃસ્પૃહ છે; એ સર્વને પોતપોતાના આનંદોમાં જે તૃપ્તિ છે તે કરતાં આને એની નિઃસ્પૃહતામાં વિશેષ તૃપ્તિ છે. અથવા બીજા સર્વ જે ભોગવે છે ને રાચે છે, તે તે જોવામાં જ આને પોતે જ એ સર્વ ભોગવતો હોય એટલો આનંદ છે. આણે સ્વાર્થ-અહંકાર-જીત્યો છે અને હરકોઇ સાથે તાદાત્મ્ય કરવાની શક્તિ મેળવી છે એ રીતે,

અથવા તો કામના માત્રને જીતી નિઃસ્પૃહતા મેળવી છે એ રીતે, આણે સર્વકામાપ્તિ—અભિલાષી પ્રાણીમાત્રના અભિલાષમાત્રની પરિપૂર્તિરૂપ અવસ્થા—પોતાના ચિદાનન્દમાં સિદ્ધ કરી છે.

૬૯ Contemplative ધ્યાનશીલ, નિવૃત્તિપરાયણ, તટસ્થ. Literary સાહિત્ય-રત, કલા-શોખી, રસિક. Philosopher's seclusion ફિલસુફનો એકાન્તવાસ—વાનપ્રસ્થાશ્રમ—સંન્યાસ. Scientific વૈજ્ઞાનિક કે શાસ્ત્રીનું પ્રયોગશાળા કે સ્વાધ્યાયમાં—અગ્નિહોત્રના જેવી દીક્ષામાં—પરોવાઇ રહેલું જીવન.

किं निःशंकं—

અરે તું જડ જેવો આમ નચિંત કેમ ઘોરે છે? ત્હારૂં બાકી વય અલ્પ જ છે, મૃત્યુ નજીકમાં છે, એ કશું ભાન જ નથી શું? અથવા મ્હારી જ ભૂલ થાય છે. ત્હારી બાજુમાં ત્હારા અંતરમાં જાહ્નવીનાં પરમ પાવક જલ અખંડ અનિમેષ જાગે છે, ભલે તું ઉંઘ. બહારથી જોનારને દરિદ્રતા, નીચતા, મોહલુબ્ધતા, પાપવશતા આદિ જેજે પ્રકારના દોષ જણાય તે સર્વના પરિહારમાં આ અન્યોક્તિ લેવાની છે. એ દરેક દોષનો પરિહાર કરતાં અહીં કર્તાએ મ્લેચ્છ યુવતીની ઉતારી છે એવી તે તે વિષયને બંધબેસતી જુદીજુદી કહાણીઓ જોડીને અર્થ કનિષ્ટ અધિકારીના હૃદયમાંયે ઉતારવો એ આપણા ટીકાકારો પૌરાણિકો હરદાસો આદિની શિક્ષણકલા જાણીતી છે.

શ્લોકમાં મ્લેચ્છ યુવતીની વાત નથી. પણ આ અન્યોક્તિવડે અપ્પય દીક્ષિતે જગન્નાથ પંડિતને તાણો મારેલો કહેવાય છે, અને જગન્નાથ પંડિત લવંગી નામની એક મ્લેચ્છ સુંદરી પર મોહી પડેલો પણ કહેવાય છે, એટલે કર્તાએ બે વાત જોડી દેવાની હરદાસકલા અહીં વાપરી છે.

૭૧ વૈપરીત્યઃ સદ્‌વાસના—એક પરમ સત્ માટે વાસના, ભાવના, આખા જીવનનું તેને સમર્પણ—એ તો સાક્ષરનો વ્યાવર્ત્તક ગુણ કે ધર્મઃ ત્યારે તેનો જ એનામાં કોઇકોઇ કાલે અભાવ થાય

એ કેટલું બધું વિપરીત! એ કાલે એને 'સાક્ષર' નામ નહીં પણ એ શબ્દના અક્ષર વિપરીત કરતાં જે નામ-રાક્ષસ-થાય છે, તે જ યથાર્થ ઘટે. વળી અસદ્ભાસના થાય તો તે તૃપ્ત કરવા માટે એની પાસે સામાન્ય મનુષ્યોના કરતાં ઘણી વધારે કલાઓ હોય છે, માટે પણ એ 'માયાવી રાક્ષસ.'

તેમ જ તેઃ ભાવનગરી પ્રયોગ; 'તેમ જ' વડે ઉક્ત ભારથી તૃપ્ત ન થતાં વધારે ભાર દેવા માટે 'તે' ઉમેર્યો છે. જુવો આગળ પૃ૦ ૯૧ પંક્તિ૨- 'સૂર્યમાં પણ તે.'

મનુષ્યભાગ......પ્રવાહમાં પડી જાય છે.

મનુષ્યભાગ—ધર્મ, કર્તવ્યબુદ્ધિ, સાધ્યને જ—ભાવનાને જ—વળગેલી દૃઢ એકાગ્રતા. આ આખા શરીરયંત્ર અને વ્યવહાર-ચક્રનો નિયામક થવા મથે છે. પણ ઘટિકાયંત્ર જેવા શરીરમાં અનેક કમાનો છે જેમાંની કેટલીક પોતપોતાની સ્વતંત્ર ગતિથી પણ ચાલે છે, અને તે ગતિને આખા યંત્ર ઉપર સ્થાપવા મથે છે. વ્યવહારચક્રમાંની પણ કેટલીક સ્થાયી કે આગન્તુક ગતિ-ઓના પોતપોતાના સ્વતંત્ર પ્રવાહોમાં આ દ્રષ્ટા પડેલો છે જ, અને આ પ્રવાહો—એ ગતિઓ—તેના આખા જીવનને પોતાને વશ કરવા મથે છે; આમાંની કેટલીક સામાન્ય રીતે આપણા દ્રષ્ટાની સાક્ષિતાની અવિરોધિ હોય છે, તથાપિ તે પણ વખતો-વખત અવિરોધિ મટી વિરોધિ બની જાય છે. વ્યક્તિમાંથી જન્મતી કે બહારથી જન્મતી આવી કોઇ ગતિનો વેગ વધી પડે છે તો તેટલો વખત દ્રષ્ટા દ્રષ્ટા મટી જાય છે. કાં તો તે એ ગતિમાં એ પ્રવાહમાં એ ભોગાનુભવમાં ડુબે છે. પણ જો કદાચ એ પામર-તામાં ન પડવા માટે એની ભાવના વિશેષ બળ કરી વિજયી બને છે—તેને પ્હેલી રીતે ડુબતો બચાવે છે,—તો કેટલીક વાર એ જય-અતિશય બીજી જાતના પ્રવાહપાતનું રૂપ ધરે છે. જે વિષ-ચના—જે સુંદર સૃષ્ટિના-સાક્ષિપણામાં એકાગ્ર થવાની એની ભાવના છે, તે સૃષ્ટિપ્રવાહમાં જ એ પડી જઇને તેનો કેવલ દ્રષ્ટા

મટી ભોક્તા-દૃષ્ટા બંને બને છે, અથવા તો કેવળ ભોક્તા પણ બની રહે છે.

ઘટિકાયંત્રનો દાખલો લીધો એટલે મનુષ્યભાગને લોલક કહેવાનું પ્રાપ્ત થયું; બીજું, અનેક ઘટિકાયંત્રોનું એક જ સામાન્ય લોલક એ પ્રકારનું રૂપક જોઇએ, પણ એ રૂપકનો એવો વિકાસ ઘટિકાયંત્રના સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ છે; ત્રીજું, વ્યવહાર-વાતાવરણોમાંથી ઉત્થાન પામતાં વાયુચક્રોનું બીજું જે રૂપક લીધું છે તે અને આ પહેલું રૂપક બંને સાથે સંકળાય એવાં છે નહીં. આ પ્રમાણે વર્ણન કિલષ્ટ થઇ જાય છે.

૭૨ પૂર્વ અવસ્થા સચવાઇ ન હોય—

એક ઇંગ્રેજ કવિઓના જીવનચરિતોનો જ પ્રદેશ જોઇયે તો **ફ્રેન્સિસ ટોમ્પ્સન, જૉન કીટસ, લૉર્ડ બાઇરન, રૉબર્ટ બર્ન્સ, ક્રિસ્ટોફર માર્લો**, એમ આના અનેક મોટા દાખલા મળશે.

૭૩ પં. ૩. **બળના** છે ત્યાં 'બળનું' જોઇએ. પોતાના જ બળનું પ્રતિબળ એમ સંબંધ છે, પોતાનું જ બળ બીજા બળ સામે પ્રતિબળ તરીકે એમ અર્થ છે. પં. ૧૬. **પ્રકૃત પુરાણ છે**, ત્યાં 'પ્રકૃત છે, પુરાણ છે,' એમ અર્થ છે.

૭૪ પં. ૧. **ભોગી** છે ત્યાં 'ભોગ' જોઇયે.

પં. ૧૧: **પ્રતિરોધ દોષરૂપ** છે ત્યાં 'પ્રતિરોધ દોષરૂપ કેમ ન ગણાય?' એમ જોઇયે. ધર્મ = (૧) ભાવનાનુસન્ધાન, ઉચ્ચ ગ્રાહકપરતા; (૨) કુદરતનો નિયમ, સૃષ્ટિક્રમ, 'ઇંદ્રિય પોતાના ધર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય' એ સૃષ્ટિક્રમ રૂપ ધર્મ. સુંદર સૃષ્ટિના ગુણોનો અનુરાગી-રસજ્ઞ-પોતે રસભોગ કરવા જાય, રસિક રસમય થાય, રસનો શિકારી રસ-શિકારીનો જ શિકાર બને, એ ધર્મ અર્થાત્ કુદરતી છે, સૃષ્ટિક્રમ છે- તટસ્થતાની ભાવનાનું અનુસન્ધાન એ ધર્મ આ સૃષ્ટિક્રમ રૂપ ધર્મના પ્રતિરોધ વડે જ સાધ્ય છે. સૃષ્ટિક્રમનો પ્રતિરોધ-ઇંદ્રિયોનો નિગ્રહ, રસના આકર્ષણનું નિયમન, શક્ય હોય તો જ અને તેટલે જ દરજ્જે ભાવનાનુસન્ધાન રૂપ ધર્મ

શક્ય છે. Self માં ideal self અને lower self એવા ભેદ હોય તો અને એ ભેદ હોય તેટલા અંશમાં જ lower self નો control શક્ય છે; અને એ control શક્ય છે તે જ પ્રમાણમાં higher self પ્રતિ selfreverence અને higher self નું self-realisation શક્ય છે. માટે 'એ ધર્મનો પ્રતિરોધ દોષરૂપ ક્રેમ ગણાય?' એ વાકય તો ખોટું છે; તેને બદલે ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે 'એ ધર્મનો પ્રતિરોધ દોષરૂપ ક્રેમ ન ગણાય?' અથવા તો 'એ ધર્મનો પ્રતિરોધ જ ધર્મરૂપ ક્રેમ ગણાય?' અથવા તો 'એ ધર્મનો પ્રતિરોધ ન કરે તે દોષરૂપ ક્રેમ ગણાય?' એ પ્રમાણે વાંચવું.

૭૫ દિગ્દર્શન: દિશાઓનું દર્શન એટલો યૌગિક અર્થ જ.

૭૭ **આમજ સાક્ષરજીવનનું...ઉચિત છે-** આ લાંબા સમૂહ વાકયમાં બીજું મુખ્ય ક્રિયાપદ 'જોઇશું' છે એ ક્રમભંગ છે, તે 'જોવાનું છે' એમ લેતાં દૂર થાય છે. ઓછામાં ઓછાં બે વિરામ ચિહ્નો પણ ઉમેરી લેવાં: (૧) 'વિષય છે' પછી, અને (૨) 'કે નથી' પછી.

૭૯ **આપણું સ્થૂલ સુખ...જાગ્યાં કરે છે.** આ સમૂહ વાકય ગુંચવાઇ ગયું છે, ગુંચો કહાડવા ઓછામાં ઓછા બે વધારા અને એક સુધારો કરવા પડશે: **કહાડી તેમાં** છે ત્યાં 'કહાડે અને તેમાં' એમ વાંચવું, અને **તેવો આશીર્વાદ** છે ત્યાં 'તેવો આપણે આશીર્વાદ' વાંચવું.

૮૦ પં. ૭: **અધર્મ્ય** છે ત્યાં ધર્મ્ય જોઇએ. પંક્તિ અંતથી ૫ અને ૪: 'તે જ દેવોને' અને 'એ જ દેવતાઓમાં' એમ દ્વિરુક્તિ છે તેમાંથી પહેલી કહાડી નાખવી.

૮૧ પંક્તિ ૭: **પ્રભાવ પામ્યો** ઠીક નથી; 'પ્રભવ પામ્યો' વાંચવું.

પંક્તિ અંતથી ૩ ૭: **તુટે તો એ** છે ત્યાં 'તુટે તો તેને એ' જોઇયે, તેને=બ્રહ્મદેવના જેવા પ્રવાહ-પાતને.

૮૨ In the present—

સજીવ-સાંગ (Organic)-સૃષ્ટિમાં દરેક જાતિમાં નવીનતાઓ અને વિશિષ્ટ-અસામાન્ય-વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થયા જ કરે છે. આનું કારણ શું હશે તે અર્વાચીન વિજ્ઞાન હજી કળી શકતું નથી, તથાપિ સાંગ સૃષ્ટિમાં આમ બન્યા જ કરે છે, સાંગ સૃષ્ટિનો એ એક સ્વભાવ જ છે, એ હકીકત સર્વમાન્ય છે. માનવ જાતિમાં નિસર્ગશક્તિ વિશેનું આપણું જ્ઞાન હજી એટલું અલ્પ છે કે નિસર્ગશક્તિ વાળી વ્યક્તિઓ પેદા થાય છે એ હકીકતને સૃષ્ટિના ઉપલા સ્વભાવનો એક અતિ નામીચો અને મનનીય દાખલો ગણીને જ આપણને ચલાવી લેવું પડે છે. શેકિસ્પયર, માઇકેલ એન્જલો, કે ગથ પોતપોતાના દેશકાલમાં શી રીતે ઉત્પન્ન થયા, એવાએવા સવાલનો આપણી પાસે જવાબ જ નથી.

જ્વાલાઃ લગભગ અખંડ ચાલ્યા કરતી, દેખાય નહીં ત્યારે પણ અસ્તિ ધરાવતી, વચ્ચેવચ્ચે ભભુકી ઉઠતી અને અજબ કૃતિઓ રૂપે પરિણમતિ પ્રવૃત્તિ, શરીરમનના બીજા સર્વ વ્યાપારો અને શક્તિઓને પોતાને અધીન અને ઉપકારક બનાવવાની શક્તિ વાળી પ્રવૃત્તિ, જેમાં વ્યક્તિનું બધું સત્ત્વ તેલ વાટ આદિ રૂપે હોમાય છે એવી પ્રવૃત્તિ, સધર્મી જીવોને પ્રકાશ અને ઉત્તેજન આપતી પ્રવૃત્તિ-સ્વયંપ્રકાશ અને બીજી અનેક ગૌણ વ્યક્તિઓને પ્રકટાવતી. ૧ લી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખપદથી કરેલાં વ્યાખ્યાનમાં પણ કર્તાએ આ શબ્દ આ જ અર્થમાં વાપર્યો છે.

૮૩ Keenness—

આપણી સર્વ શારીરિક તેમ માનસિક શક્તિઓ ઉપર આંતર તેમ બાહ્ય અસંખ્ય વસ્તુઓ સ્થિતિઓ ગતિઓ ગુણો આદિ અસર કરે છે એ જાણીતું છે. નિસર્ગશક્તિવાળી વ્યક્તિનો એક વ્યાવર્તક ધર્મ એ છે કે આવી અસરો તેના ઉપર એટલી બધી થાય છે કે મુકાબલે સામાન્ય માણસોને બૂઠાં રીઢાં જડ કહેવાં પડે. નિસર્ગશક્તિવાળી વ્યક્તિઓને શારીરિક અસરો કેટલી બધી

વધારે થાય છે તે કાર્લાઇલના દાખલાથી જોઇ શકાય છે. માનસિક અસરોને માટે મિલ્ટન, દૅન્તી, અને શેલિના દાખલા જાણીતા છે...લાગણીઓની આવી નાજુક ગ્રહણશક્તિને બુદ્ધિશક્તિની લોકોત્તરતા સાથે ગાઢ સંબંધ છે. નિસર્ગશક્તિવાળા માણસોમાં આ ગુણ હોય છે એમ કહેવાને બદલે આ જ નિસર્ગશક્તિનું જીવન્ત બીજ છે એમ જ કહેવું ઘટે છે. કવિનું વિશાલ તલસ્પર્શી દર્શન તેની ચંચલ નાજુક અને બહુશિખ લાગણીમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. કવિ ભાવનામય ચિદાકાશ તરફ જાણે પરાધીન હોય તેમ તણાય છે, રાત અને દિવસ કોઇ અજબ–સામાન્ય જડ માણસોને અદૃશ્ય એવી–સુન્દરતાના લોકોત્તર અધિષ્ઠાનો પાછળ ભૂત જેવો ભમે છે, તે આ એની અનન્ય લોકોત્તર લાગણીઓનું જ કાર્ય છે. વાસ્તવિક સૃષ્ટિની વ્હેંતભર સીમામાં સૌંદર્યામૃતપાનની એની તૃષા છીપતી નથી, ભવ્યતાના અનુસન્ધાનની એની આરત શાંત પડતી નથી. આથી કરીને જ એ અનુપમ અવનવા સર્ગો કલ્પવા પ્રેરાય છે, અને આવા ભાવનાપ્રધાન વ્યાપારોથી કવિની પોતાની લાગણીઓ પણ પાછી વધારેવધારે તીવ્ર અને તીક્ષ્ણ થતી આવે છે.

સ્વતંત્ર સર્ગની રચના પાછળ કર્તાને સખ્ત માનસિક શ્રમ પડે છે. સર્ગ મૂર્ત્ત રૂપ ધરે તે છેલ્લી ઘડિઓમાં નહીં, તોપણ તે માટેનાં સાધનો એકઠાં કરવામાં અને ઉપયોગમાં લઇ શકાય એવું તેમને રૂપ આપવામાં.

અને આવા સર્ગના પ્રસવ વખતે કર્તાનો આખો આત્મા જાણે જ્વર આવ્યો હોય એમ તવાય છે અને ધ્રુજે છે. સર્ગ માટેની પ્રેરણાઓ મળે છે ત્યારે વર્ષોના અનુભવનો ખજાનો એકઠો થયેલો હોય તેના ઉંડામાં ઉંડા પડ આરપાર ભેદાઇને તેમાંથી આ નવા ફણગા તીરવેગે ફુટી નીકળે છે અને કર્તા રૂપ એ આખા ક્યારામાં જાણે ભૂકમ્પ અને ઉત્પાત થાય છે. કલ્પનાની વસન્તઋતુનો આ બહાર, ચિત્સમુદ્રમાંનાં આ તોફાન અને ગર્જન, ઇચ્છાશક્તિ રૂપ લગામના (માર્ગદર્શક) રશ્મિઓ અને (પ્રગ્રાહક)

કાંટાઓને થોડાં જ લેખવે છે. સાધનસામગ્રી એટલા તો વેગથી બુદ્ધિની સપાટી ઉપર ધસી આવે છે કે લાંબા વખત સુધી બહુ જ ઉંચા પ્રકારની એકાગ્રતા સાધી શકે તે જ કર્તા એ સામગ્રીનો ઘટતો ઉપયોગ કરી બંધબેસતાં વિધાન કલ્પી શકે. આથી કરીને આવો સર્ગવ્યાપાર કોઇકોઇ વાર આનંદનાં શિખરોનો અનુભવ કર્તાને કરાવે છે, તો પણ તેનાથી ઘણું ખરું થાક પણ બેસુમાર લાગે છે.

લામાર્ટાઇન (નામે ફ્રેન્ચ લેખક) બાઇરન વિશે બોલતાં કવિ–પ્રતિભાની વ્યાખ્યા આપે છે તે સૂચક છે: કવિપ્રતિભા એટલે "અન્તઃકરણના તન્તુઓનું માનવ અન્તઃકરણને માટે લગભગ અસહ્ય એટલા બધા આવેશવાળું આન્દોલન."...લોર્ડ બીકન્સ્ફીલ્ડે એક પ્રસંગે કહ્યું છે કે "કર્તાની પ્રકૃતિમાં એવું નૈસર્ગિક વલણ હોય છે કે તેને પોતાના કાબુમાં રાખવાને બદલે પોતે જ તેના કાબુમાં જઇ પડે છે."...પોતાને કોઇ બાહ્ય જેવું બલ પ્રેરે છે, અવશ બનાવે છે, તેની બન્દાગિરી કરાવે છે, એમ અનેક પ્રતિભા–સમ્પન્ન કલાકરે પોતાનો જાત-અનુભવ વર્ણવતાં સ્વીકારેલું છે.

૮૫ Our conclusion is—

સુખી સફલ સ્વસ્થ જીવન એટલે પરિસ્થિતિને અનુકૂલ અને અનુકૂલ કરી લેવાની શક્તિવાળું જીવન. આ પરિસ્થિતિ–સાનુકૂલ્ય સાધવામાં સામાન્ય બુદ્ધિશાલી મનુષ્યો જેટલા વિજયી નીવડે છે, તેટલા વિજયી અસામાન્ય બુદ્ધિવાળા પ્રતિભાસમ્પન્ન માણસો નીવડવા સમ્ભવ નથી એ આપણો છેવટનો નિર્ણય આવે છે. વધારે બુદ્ધિ અને શક્તિવાળા વધારે વિજયી થાય એ સામાન્ય નિયમમાં આ પ્રતિભાસમ્પન્ન પુરુષોનો આપણને અપવાદ ગણવો પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે એવા પુરુષોની બુદ્ધિ અને શક્તિઓ અને આખું માનસ બંધારણ અસાધારણ છે એટલું જ નહીં પણ અસાધારણ નાજુક છે. પરિસ્થતિમાંના પ્રતિકૂલ અપકર્ષક અધઃપાતિ અંશોની ઝાપટ ન્હાનામોટા સર્વને વાગે છે. એવી ઝાપટોથી પોતાનું જતન કરી લેવામાં પ્રતિભાવાન વ્યક્તિઓ એમની પ્રતિભાને લીધે જ કમતાકત જણાય છે.

૮૬ And it is—

અને અહીં આપણે પ્રતિભા અને બુદ્ધિપ્રભાવ વચ્ચેનો વ્યાવર્ત્તક ભેદ જોઇ શકિયે છિયે. બુદ્ધિપ્રભાવ એટલે જે માનસિક શક્તિઓ માણસમાં સામાન્ય રીતે હોય છે, અને જેના ગુણ અને કિંમત સૌકોઇ જાણે છે, તેનો અતિશય. જે માણસમાં આવી સામાન્ય બુદ્ધિનો અતિશય જ હોય છે, તે વર્તમાન વિચારસરણીને જ અનુસરે છે, લોકવલણ લોકમત આદિનું તલસ્પર્શી અવલોકન કરે છે, તત્કાલ લોકો વાહવા કરે એવી કૃતિઓ ઉપજાવે છે, અને **ખરા સર્ગવિધાનની ઉન્મત્તાવસ્થામાં ઝંપલાવવું એ એક જાતનો ગુનાહ કે એક જાતની મૂર્ખાઇ હોય** એમ તેનાથી દોઢ ગાઉ આઘો રહે છે. આથી ઉલટું **નવીન સ્વતંત્ર સર્ગોના ઉત્પાદકને, કલાના નવા અવતારોના વિધાયકને, સર્ગકાલની ઉન્મત્તાવસ્થા** જ, આપણે જોઇ ગયા તેમ, **જીવનસર્વસ્વ છે.** જે બલનો બન્દો બની તે પોતાની પ્રવૃત્તિમાં પડે છે તે એના મનને દૈવી જેવું વસે છે, અને સર્ગકાલમાં, પોતાની પ્રવૃત્તિનું, પોતાને કે અન્ય કોઇને પણ, વ્યવહારૂ પરિણામ શું આવશે, તેની એને થોડી જ તમા હોય છે. અને કહેવાની જરૂર નથી કે આવી બેતમાઇ જે પરિસ્થિતિ—સાનુકૂલ્ય અને જે પહોંચથી માણસો વિજય મેળવે છે તે કરતાં ઉલટી જ છે.

૮૭ But if improvident—

વ્યવહારજ્ઞોની તુલામાં એ માણસ ગાફેલ છે, પણ એ એની ગાફેલિયત કોઈ મહાન સદર્થે છે. મહાપુરુષો કેવી કેવી પ્રશસ્ય રીતે ઉપયોગી છે તે ઇમર્સન અને બીજાઓએ આપણને સમજાવ્યું છે. કોઇ નવા જ સત્યનો દ્દષ્ટા, કોઇ ઉચ્ચતર મધુરતર કલારૂપોનો શોધક, પોતાના જમાનાના લોકસંઘથી ઘણો આગળ નીકળી ગયેલો નાયક છે, અને એના મહાભારત પ્રયાસોનું પરિણામ કાલપરિપાકે એ આવે છે કે એની પ્રજા માત્ર નહીં પણ સમગ્ર જનતા માનસિક સમુત્ક્રાન્તિનું એક પગથિયું ઉંચે અહડી

શકે છે. આવો માણસ સર્વવ્યાપી જીવન-વિગ્રહમાં બુદ્ધિવડે ઝૂઝતા સૈનિકદલમાં દલથી છુટો પડી મોખરે વધી ઘણો આગળ નીકળી ગયેલો સૈનિક છે. એ પોતાના દલથી છુટો પડી ગયો છે, આગળ વધી ગયો છે, અને **શત્રુના પડમાં એકલો જ ઘુસેલો છે. તેથી કરીને એને અસાધારણ મોટાં જોખમો ખેડવાં પડે છે**....આ પ્રમાણે જોઇ શકિયે છિયે કે **પ્રતિભાને દાનશૂરતા કે આત્મભોગના જેવી ગણવી ઘટે છે.** કુદરત વ્યક્તિઓની નવી નવી તરેહ ઉપજાવ્યા જ કરે છે, તેમાંથી કેટલીક પરિસ્થિતિ-સાનુકૂલ્ય સાધી શકે છે ને વિજયી નીવડે છે; કેટલીક એ શક્તિ વગરની નીવડી પરાજય પામે છે. **પ્રતિભા** (અર્થાત્ પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિ) **વ્યક્તિજીવનના જયપરાજય જ જોઇએ તો પરાજયના મુખમાં જઈ પડવી સમ્ભવિત એવી તરેહ જણાય છે; પરંતુ જો સમષ્ટિજીવનના જયપરાજય પણ જોઇએ, તો એ તરેહ સમષ્ટિની સમુત્ક્રાન્તિમાં અતુલ ઉપકાર કરી શકે એવી લાગે છે.**

૮૮ If this be—

પ્રતિભાવાનની પ્રકૃતિ અને લોકોપકારકતા વિશેનું ઉપલું વિવરણ વાસ્તવિક હોય તો તેમાંથી આપણે વ્યવહારમાં પાળવા જોઇયે એવા એકથી વધારે ધડા નીકળે છે. ઉ. ત. ઉપલું વિવરણ નથી સૂચવતું શું કે મહાપુરુષોની ખોડખાપણો વિશે આપણે વધારે ઉદાર દૃષ્ટિ રાખવી ઘટે? સંસારની જે ગંભીરતર જવાબદારીઓ સૌને માથે છે તેમના સંબંધમાં પ્રતિભાવાનોને માટે જુદું ધોરણ રાખવાની જરૂર નથી એ ખરું. વળી વધારે શક્તિ તેને માથે વધારે ધર્મ એ ન્યાયના પ્રતિભાવાનોને અપવાદ ગણવાનીયે જરૂર નથી. તથાપિ પ્રતિભાવાનો પોતાનાં વિશિષ્ટ કર્તવ્ય મનમાનતી રીતે બજાવી શકે એમાં જગતનો અતર્ક્ય લાભ સમાયેલો છે, અને પ્રતિભાવાનોની પ્રકૃતિ જ એવી છે કે તેઓ કેટલાક ખાસ આધિવ્યાધિ અપલક્ષણ આદિના ભોગ બને એમાં દોષ એમની એ

પ્રકૃતિનો જ મુખ્યત્વે ગણવાનો છે, એટલું ધ્યાનમાં રાખીશું તો જણાશે કે સંસારીઓને જે યમનિયમાદિ સામાન્ય આચારનીતિ સુલભ છે તે આવા માણસોને એટલી સુલભ નથી. લોકસમૂહના ન્યાયાન્યાયનાં સ્થૂલસૂક્ષ્મ ધોરણ ક્યાં ક્યાં સુધારવાં ઘટે છે–કેટલાં અને શાશા કારણથી દુષ્ટ છે, એની મીમાંસામાં સમર્થ ઘડાયેલા પંડિતો પણ છક્કડ ખાઇ જાય છે. તેથી આપણે એટલું જ કહીને વિરમીશું કે પ્રતિભાવાનોના સ્વભાવ ચારિત્ર્ય આચાર અને સેવાનાં તોલનમાં ન્યાય અને સમભાવનું યથાયોગ્ય મિશ્રણ જળવાય તેમાટે લોકોએ એમના પ્રતિ ત્રણ જુદીજુદી લાગણીઓના સમવાયવાળી વૃત્તિ કેળવવી ઘટે છે. એક તો આપણે એમના તરફ પૂજ્યભાવ રાખવાનો છે. પણ પૂજ્યવસ્તુને આપણે અતિ ઉચ્ચ અને દૂર ગણિયે છિયે, તેની અને આપણી વચ્ચે ઘણું અન્તર રાખિયે છિયે, અને આવું અન્તર સમભાવને પ્રતિકૂલ છે. આપણા પોતા ઉપર ખાસ ઉપકાર કર્યો હોય તેના તરફ જેવી અંગત અનુગ્રહ–બુદ્ધિ સ્ફુરે છે તેવી અંગત અનુગ્રહબુદ્ધિ પણ આપણે પ્રતિભાવાનો તરફ રાખવાની છે. પણ આવી અંગત અનુગ્રહબુદ્ધિ હોય ત્યારે પણ ઉપકાર કરનાર અને ઉપકારવશ બંનેના હૃદય અન્યોન્ય આલિંગે એવા આર્દ્ર માનુષી ભાવથી સંધાયેલાં હોતાં નથી. માટે પ્રતિભાવાનોની સામાન્ય જનો માટે તુચ્છકાર, પોતા માટે ગુમાન, ન્હાનીમોટી વિચિત્રતા, અસહિષ્ણુતા, અનીતિ આદિ કસૂરો પ્રતિ કડક દોષૈકદૃષ્ટિને બદલે એવી કસૂરોમાં પ્રતિભાવાનો દૈવાધીન હોઇ તેમ એ કસૂરોથી એમને પોતાને પણ ઘણુંઘણું ખમવું પડતું હોઇ, તેઓ ક્ષમા અને દયાને પાત્ર છે, એવો ભાવ પણ આપણે એમના તરફ રાખવાનો છે.

૯૦ प्राणानाम्—

કલ્પના કરો અને તુરત તે ફળ આપે એવાં વૃક્ષ તે કલ્પવૃક્ષ. આવાં વૃક્ષોના વન ને વન લાગી રહ્યાં છે એવા આ આશ્રમમાં પણ આ તપસ્વીઓ વાયુના જ આહાર વડે દેહ ટકાવે છે.

અહીંના કાંચનપદ્મ માત્ર રંગે નહીં પણ વાસ્તવિક કાંચનનાં છે. અને એવાં પદ્મો અહીં એટલાં બધાં ખીલે છે અને કરમાય છે કે ઝરણ કુંડ તળાવ નદી કુવા આદિ સર્વ જલાશયોનાં પાણી આ કાંચનરેણુના અત્યંત પ્રમાણને લીધે રંગે કાંચન જેવાં જ પીળાં છે; એ પાણીમાંથી કાંચન જોઇયે એટલું કહાડ્યા કરો તોયે ખુટે એમ નથી; પરંતુ આ તપસ્વીઓ એ પાણીને ન્હાવુંધોવું આદિ ધર્મ્યે અને નિર્દોષ ક્રિયાઓમાં જ કામમાં લે છે. રત્ન જેવી જ નહીં પણ વાસ્તવિક રત્નની શિલાઓ ને શિલાઓ જ્યાં ને ત્યાં અસંખ્ય પડેલી છે; રત્નશિલાઓના ડુંગરોમાં આ તપસ્વીઓ વસે છે; પરંતુ આ તપસ્વીઓ એ રત્નશિલાઓનો આસન માટે જ ઉપયોગ કરે છે અને ધ્યાનમાં જ મગ્ન રહે છે, રત્નનું રત્નપણું જોતા પણ નથી. સદાસર્વદા જોબનવન્તી અને આલિંગનાદિમાં પતિ અને પરના સાંસારિક નીતિબંધનને તાબે નહીં એવી અપ્સરાઓ અહીં જોઇયે એટલી અને ઇચ્છો ત્યારે આવી મળે એમ છે; આ સ્થાનમાં એવી અનુકૂલતા છે કે ભોગવિલાસ ઇચ્છો એટલા કરી શકાય, ઉત્તમોત્તમ નાયિકાઓ સાથે, અને વળી તેમાં અધર્મની છાયા પણ નહીં. પરંતુ આ તપસ્વીઓ સંયમીજીવનને જ સાચું જીવન માને છે, અને જેજે માને છે તે અણિશુદ્ધ આચારમાં મુકે એવા અસીમ સંકલ્પબળવાળા છે. ટુંકામાં, મુનિઓમાંના પણ ઘણા તપ કરે છે અમુક અમુક વાંછિત મેળવવાને માટે; અતિ કઠિન તપનાં મોઘેરાં ફ્લ જેવાં એ ઉત્તમોત્તમ વાંછિતો પણ અયત્નલભ્ય નિસર્ગસિદ્ધ છેક સામાન્ય વસ્તુઓની કોટિમાં આણી મુકે એવું આ સ્થાન છે; એવા સ્થાનમાં વસનારા આ મહામુનિઓ શું વાંછે છે શું આચરે છે?—કેવલ તપોજીવન! 'ભાવના સદૃશી સિદ્ધિ:' એ સૂત્ર કોઇના સંબંધમાં પણ સમ્પૂર્ણ સત્ય હોય તો આ અસીમ સંકલ્પબળવાળા મહાત્માઓના સંબંધમાં જ હોય, તેઓનાં જીવન અને તેઓની ભાવના એકાકાર જ હોય, એટલે મનુષ્યજીવનનો શુદ્ધતમ ઉચ્ચગ્રાહ તપોજીવન છે એના આ મહામુનિઓ જીવન્ત આદર્શ છે.

૯૧ साहि—

એ તો કુલપતિ કણ્વના શ્વાસ અને પ્રાણ છે.

मेघा वर्षन्तु—

ભલે મેઘો વર્ષે ગાજે વીજળીઓ વછોડે; તાપ કે છાંયડો લીલું સુકું કંઇ જ અભિસારિકા લેખવતી નથી, પોતાના દિલમાં રમી રહેલાને મળવા માટે એટલી તો ઉત્સુક થઇ રહી છે કે નાકની દાંડી વાટે ધસી જ જાય છે.

૯૨ વાહનત્વઃ-કલ્યાણપ્રવૃત્તિ રૂપ વિષ્ણુનું એ સાક્ષર ગરુડ રૂપ સપક્ષ વાહન બનશે.

૯૩ સંસ્કારકઃ પ્રવાહને સંસ્કાર દેવું, સમુત્ક્રાન્ત કરવું, ઉંચી કોટિએ ચ્હડાવવું.

૯૪ દૃષ્ટા—સાક્ષ-રઃ ક્ષર નહીં તે અક્ષર; અક્ષરજ્ઞાનવાળા તે સાક્ષર; અક્ષ એટલે ઇંદ્રિય અને ઇંદ્રિય વિષય એ અર્થ ઉપર ૯૭ મા પૃષ્ઠે આવી ગયો છે; અહીં અક્ષિ—આંખનો અર્થ લઇ સાક્ષિ-સાક્ષ એટલે દૃષ્ટા એમ દૃષ્ટા શબ્દનો સકલ અર્થભાર પણ આ 'સાક્ષર' શબ્દમાં ભરવાના હેતુથી કર્તાએ આ પ્રમાણે ભાગ પાડીને લખ્યું છે.

૯૫ પં. ૧૧: ઉત્તરરામઃ ઉત્તરરામ ચરિત નાટક.

પ્રક્રિયાથી ઉદ્ભૂત—

ચર્મચક્ષુગોચર સૃષ્ટિ એટલે સૃષ્ટિ. પ્રક્રિયા—યોગ્ય ક્રમે યથાર્થ મેળવેલું શાસ્ત્રજ્ઞાનઃ એથી ઉદ્ભૂત ઉંચી સૃષ્ટિ એટલે શાસ્ત્રજ્ઞ શાસ્ત્રચક્ષુવડે સૃષ્ટિને જે રૂપની જુવે છે તે; પ્રાકૃત સૃષ્ટિના દેહમાં ખરું તત્ત્વ—તેનો જીવ—આ શાસ્ત્રદર્શિત સૃષ્ટિ છે. પ્રાકૃત નેત્રો સૃષ્ટિને જ જુવે છે ત્યારે શાસ્ત્રજ્ઞો એ પ્રવાહને શાસ્ત્રદૃષ્ટિવડે સંસ્કારીને જુવે છે.

૯૬ લક્ષ્યના **અનુરોધથી** જ વ્યવસ્થાઃ લક્ષ્ય=પદાર્થો. પદાર્થોને વળગીવળગીને ઘડિયે, પદાર્થો પોતે જાણે સ્વીકારતા હોય એવી ઘડિયે, એક પણ અકારણ અપવાદ રહી ન જાય એવી

ઘડિયે, ઘડાયા પછી એટલી બંધ બેસતી અને ચારે તરફ પ્રકાશ ફેલાવતી લાગે કે આ પૂર્વે કોઇએ કેમ ન ઘડી, કોઇને કેમ ન સુઝી એવી તે ઉડીને આંખે વળગે, એનું નામ શાસ્ત્રગવસ્થા.

મુંજમાંથી ઇષીકા:—तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुआदिवेषीकाम् (कठोप०)

મુંજ ઉપનયનમાં બ્રાહ્મણ બટુકને બાંધે છે તે. એ ઘાસમાં મધ્યે સળી હોય છે તેની આસપાસ પાંદડાં એવાં તો ચોંટેલાં હોય છે કે પાંદડાંનાં પડો ઉકેલવા જતાં સળી પોતે ભાગી ન જાય તે માટે બહુ બહુ સમાલવું પડે છે. આત્માની આસપાસ શરીરાદિ પાંચ કોષ–પડ–આ જ પ્રમાણે સજડ ચોંટેલા હોય છે; તે ધીર પુરુષે બડી સાવધાની કળ અને ખંતથી અલગ પાડી આત્માને પોતાને ઓળખી લેવાનો છે. શાસ્ત્રકારે લક્ષ્યમાંથી લક્ષણ પણ આ પ્રમાણે લોકોત્તર ચતુરતા અને અવિરત એકાગ્રતાથી કહાડવાનાં છે.

૯૬ લક્ષણ, ઉત્સર્ગ, અને શાસ્ત્ર: લક્ષણબંધી કરવી, વર્ગો પાડવા, વ્યાખ્યાઓ રચવી, અસંખ્ય વ્યક્તિઓ જોઇ જોઇને તથા સમાનધર્મ વ્યક્તિઓને તેમના વર્ગમાં સંગ્રહીને વર્ગો પાડવા અને દરેક વર્ગની વ્યાખ્યા બાંધવી, એ પહેલું પગથિયું; આ વર્ગો અને વ્યાખ્યાઓમાંથી સામાન્ય નિયમો ઉપજાવવા અને તે સિદ્ધ કરી દેખાડવા જેવા કે ન્યૂટનના "ગતિના નિયમો," એ બીજું પગથિયું; અનેકાનેક સિદ્ધ કે માત્ર દૃષ્ટ (empirical) નિયમોમાંથી તેમના પરસ્પર સમ્બન્ધ આદિની વ્યવસ્થા કરવી એનું નામ નવું શાસ્ત્ર રચવું, જેવું કે ખગોલશાસ્ત્ર, એ ત્રીજું પગથિયું.

लक्ष्यैक चक्षुष्क:—

લક્ષ્યને જ જોઇ રહેનારો, શાસ્ત્રની પર્યાલોચના વિના પણ, ઉત્સર્ગો બાંધે છે, અપવાદો ન નડે એવા ઉત્સર્ગો બાંધે છે, અને એ ઉત્સર્ગોવડે લક્ષ્યવિષયને, તેમાંના પદાર્થસમૂહને સંસ્કારી લે છે.

૯૮ પંક્તિ ૧૬: **પાળવા** છે ત્યાં 'પામવા' જોઇયે.

૯૯ પંક્તિ ૫: **સામગ્રીના છે તે** 'સામગ્રીનો' જોઇયે. પણ 'સામગ્રીઓના ભાર' એમ ભાર બહુવચને લઇયે તોયે લેવાય. આ સુંદર વાક્યમાં 'સ્ફુરે છે' પછી અને 'વિષગુચ્છ બને છે' પછી; જોઇયે.

शिरसिनिहित—

ઉપર (૫૧) 'આકાલિક'નો અર્થ આપ્યો છે તે પ્રમાણે રોજ ને રોજ રાત પડયે કરવાનું કાર્ય તે આરાત્રિક—આરતી. આપણે પાત્રને પણ આરતી કહિયે છિયે.

આ આરતીના ભારે પાત્રનો ભાર માથા ઉપર લઇને તેને ઘુમાવું છું—આરતી હાથે નહીં પણ માથાવડે ઉતારૂં છું—તામિલ નટીઓના જેવી કલાથી આરતીને જરા આંચ ન આવે એમ માથે સ્થિર રાખીને મ્હારૂં આખું શરીર એવી રીતે ફેરવું છું કે આપની આરતી અનવદ્ય ઉતરે—એવા આ આપના દાસને આપના કૃપા-ભીના દૃષ્ટિપાતનો અનુગ્રહ ફરી એક વાર કરો!

૧૦૦ **વર્ણસંકર,** વર્ણ એટલે અહીં અક્ષરો અને શબ્દોનો જ અર્થ છે.

૧૦૧ **પણ તેને......સંભળાય છે.** આ લાંબું અણઘડ વાક્ય ઉતાવળનું જ પરિણામ છે; 'સિદ્ધ કરેલી છે' આગળ અર્ધ-વિરામ ઉમેરી લેવું.

૧૦૨ પંક્તિ ૧: 'શુકદૃષ્ટાની' એ શબ્દ છોડી દઇયે તો પણ ચાલે.

૧૦૪ This work being—

આ કાર્ય પુરું થતાં, આ પ્રમાણે નિશ્ચિત કરેલા પાઠનું જતન થાય, તેમાંથી લેશ પણ ખોવાય નહીં કે ફેરફાર થવા ન પામે, તે માટે અસાધારણ ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. અને એ જતનથી એ પરિણામ આવ્યું છે કે મૂલ પાઠ આટલા બધા લાંબા સમય સુધી આમ બિલકુલ હાનિ કે અશુદ્ધિ વગર પૂરેપૂરો યથાવત્ જળવાઇ રહ્યાનો માનવ સાહિત્યના આખા ઇતિહાસમાં બીજો એક પણ દાખલો છે નહીં.

પ્રથમ 'સંહિતા'નાં વાકયોમાંનો દરેક શબ્દ છૂટો પાડી આ શબ્દશઃ પાઠ ગોખાતોઃ સંહિતાનું આ રૂપ **પદપાઠ** કહેવાય છે. પછી પદપાઠનો દરેક શબ્દ તેની આગળના શબ્દ જોડે એક વાર, અને તેની પાછળના શબ્દ જોડે બીજી વાર એમ ગોખાવા લાગ્યું; સંહિતાનું આ રૂપ **ક્રમપાઠ** કહેવાય છે.......પછી ક્રમપાઠનો દરેક અવયવ પાછો બેવાર ગોખવાનું શરુ થયું; એકવાર એના મૂલ ક્રમમાં આખો અવયવ બોલાય કે તે પછી તેનો ઉત્તરાર્ધ પ્રથમ અને પૂર્વાર્ધ બીજે મુકીને તેને ફરી બોલવો એમ ગોખાવા લાગ્યું; સંહિતાનું આ રૂપ **જટાપાઠ** કહેવાય છે....**ઘનપાઠ**માં પદપાઠનાં પદોની આ કરતાંયે વધારે પુનરુક્તિ [દરેક પદ સાત વાર] અમુક ક્રમમાં આવે છે. . . . છેવટ, 'અનુક્રમણીઓ' થઇ, જેમાં ઋગ્વેદાન્તર્ગત વિષયો શબ્દો આદિ અનેક જુદીજુદી યાદીઓમાં સંગ્રહેલાં છે, અને જેમાં ઋગ્વેદમાંની ઋચાઓ, શ્લોકો, પંક્તિઓ, શબ્દો, અને અક્ષરોની પણ સંખ્યા આપેલી છે.

અત્યારે ઋગ્વેદનો એક જ પાઠ મળે છે; પરંતુ એકથી વધારે પાઠ આગળ કોઇ કાળે પણ હતા કે હશે એવી શંકા ઉઠાવવાનું કરિયે તે માટે લગીરે પુરાવો ક્યાં છે?

૧૦૬ विद्या ह वै—

વિદ્યા બ્રાહ્મણ પાસે આવી અને બોલી: "મ્હારૂં સંરક્ષણ કર; હું ત્હારો ખજાનો છું; દોષૈકદૃષ્ટિ, કુટિલ, કે કોઇનું પણ અહિત વાંછનારને મ્હને ન આપ; જેમજેમ એવાથી મ્હારૂં જતન કરીશ તેમતેમ મ્હારૂં વીર્ય ઓર ખીલશે."

૧૦૭ The deeper one—

વેદના શબ્દો અને વિચારોનાં પ્રાચીનતમ રૂપોમાં જેમજેમ ઉતરી શકિયે છિયે તેમતેમ એમનું અવેસ્તાના શબ્દો અને વિચારો સાથેનું નિકટ સગપણ વધારે ખીલી આવે છે. અવેસ્તામાંની અનેક અગમ્ય પંક્તિ વેદના ઋષિઓના કાવ્યોનો પ્રકાશ તેના ઉપર પડતાં અણધારી રીતે ઉકેલી શકાય છે, અને લાંબા વખતથી

ભુલાઇ ગયેલો ભૂતકાલ, અને પારસી ટોળો જે ઘણા દેવો અને વીરનરોને તેઓ કોણ હતા ક્યાંથી આવ્યા શી રીતે ઉત્પન્ન થયા એમાનું કશું યે જાણ્યા વગર પૂજે છે અને સ્તવે છે તે, વેદના પ્રકાશ વડે એકાએક માત્ર નામ કે શબ્દ મટીને સમજાય એવી વસ્તુઓની કોટિમાં આવ્યા છે.

गणक—

ગણિતશાસ્ત્રી, વૈદ્ય, અને વૈદિકના મુખ રૂપ કોતરો ન હોત તો વ્યાકરણશાસ્ત્ર રૂપ સિંહથી બીધેલા અપશબ્દ રૂપ મૃગો ન્હાસીને કયાં સ્થાનમાં ભરાઇ શકત?

૧૦૮ वर्तमान—

ચાલુ દેહ ટકે એટલું અને અનિષિદ્ધ અન્ન પામવાની ઇચ્છા કુદરતી છે અથવા તો અપરિહાર્ય છે અથવા તો પરિહરવી અધર્મ્ય છે; એ ઉપરાંત લેશ પણ લૌકિક ઇચ્છા અધર્મ્ય એવી દૃઢ ચેતોવૃત્તિ તે વિરાગ; પરલોકના ભોગવિલાસ પણ અધર્મ્ય એવી દૃઢ ચેતોવૃત્તિ તે વિરાગ; ઉભય લોકના ભોગવિલાસને અધર્મ્ય ગણતી દૃઢ ચેતોવૃત્તિ તે વિરાગ.

૧૧૦ પંક્તિ ૧૨: **નિરક્ષર વિષયોમાં** પઠનપાઠનાદિ સ્વાધ્યાય શિવાયના (આજીવિકા મેળવવા માટેના) વિષયોમાં.

૧૧૩ **પ્રતીકૃત થાય,** ભયોના પ્રતીકાર થાય. 'પ્રતિકૃત' છપાયું છે તે સુધારી લેવું.

૧૧૪ **અર્થસત્ત્વ:** (૧) અન્નનો અર્થ એટલે કે તેનું સત્ત્વ; (૨) પુસ્તકના અર્થ રૂપ સત્ત્વ.

વાંચવાના ભરેલા છે: વાંચન રૂપ વસ્ત તેમાં ભરેલી છે; 'અક્ષર' આ વસ્તથી ભરેલા છે.

૧૧૫ પદ્મિની સ્ત્રી—

આગલા પ્રકરણમાં विद्या ह वै એ મંત્ર ટાંકયો છે અને સરસ્વતી ભોગવાતાં પણ કુમારિકા રહી એ દૃષ્ટાન્ત આપ્યો છે તેના

અનુસન્ધાનમાં જ આ રૂપક લખ્યું છે. આગળ પૃ. ૧૨૯ વગેરે સ્થલે પણ આ ખુલાસો ઘટે છે.

૧૧૭ દેવીના હૃદયમાંની પ્રીતિની મૂર્ત્તિઓ જેવી ગ્રન્થકાર સૃષ્ટિઃ—દેવીના પ્રીતિપાત્ર ગ્રન્થકારો.

પંક્તિ ૧૯: **નવું શુદ્ધ ધાવણઃ** ખોટા કે હાનિકારક ગ્રન્થના પ્રતીકાર માટે ખરા હિતકર ગ્રન્થ રચશે.

પંક્તિ ૨૩: **પોતાના પ્રવાહ પાસે,** જે પ્રવાહ પોતાનું લક્ષ્ય છે તે પાસે.

૧૨૧ તે પાડાના કરતાં વધારે ઉત્કર્ષકારક લાભ— બાલદૃષ્ટા બહુ તો 'સમર્થ વિદ્વાનોના લેખ'નાં અવલોકન અનુકરણ આદિવડે બીજા બાલદૃષ્ટાઓને મૂલ સમર્થ લેખ તરફ આકર્ષે. પણ આથી વધારે ઉચ્ચ પ્રયાસ–કોઇ પણ કોટિનો સ્વતંત્ર લેખ–બાલદૃષ્ટાને શક્ય જ નથી; સ્વતંત્રતા નામે જેમ બાળકને કે તેના સમાનધર્મી પાડાને શક્ય કે ઇષ્ટ નથી તેમ; એવી સ્વતંત્રતામાં ઝંપલાવે તો તે બાલદૃષ્ટાનો અનર્થ–વિનાશ–જ થાય; પાડું–'વળતી વાઘે લિધા પરાણ: એવું દુખિયું થયું અજાણ' એ દશાને પામ્યું તેમ.

૧૨૬ અભ્યાસને છોડી ગ્રન્થકાર થવાની વાસના આજ પ્હેલાં પૂર્વે કદી રાખી નથી...આ અવ્યવસ્થામાંથી આપણા પ્રાચીન દૃષ્ટાઓની વિદ્યાશોધનની વાસનાએ આપણને બચાવ્યા છે.

આ મત નિરાધાર લાગે છે. ભાટચારણો, માણભટો, વગેરે વિશે કર્તાએ જ ઉપર અને આગળ લખ્યું છે. એ જાતના **'બાલ'** કર્તાઓની યુગેયુગે સૈકેસૈકે જમાનેજમાને અસંખ્ય કૃતિઓ નિઃસંશય થયેલી અને વત્તીઓછી ફેલાઇ વ્હેલીમોડી અસ્ત થયેલી. આવી કૃતિઓમાંથી પ્રસિદ્ધિમાં વધારે વધારે આવતી જાય છે; જુના સંગ્રહોમાં ઘણીયે પડી છે; અને એવા કેટકેટલા સંગ્રહોનો અને એવી

કેટકેટલી કૃતિઓનો નાશ થયો છે તેની અટકળ કોણ કરી શકશે? ગુજરાતી વાઙ્મયનો જ ઇતિહાસ જોઇયે છિયે તો ભાલણ અને પ્રેમાનંદ-સામળ વચ્ચેના ગાળામાં કેટલા બધા 'બાલ' કર્તાઓ જોવામાં આવે છે! અત્યારે નામનિશાન કશું જ જાણવામાં નથી એવા બીજા કેટલા બધા થઇ ગયા હશે એ કોણ કહી શકશે! મુદ્રણકલાનું સાધન યૂરોપમાં સામાન્ય ઉપયોગમાં આવ્યું ત્યારથી આગળના પાંચ છ સૈકાના લેખકોની મળી આવી તે કૃતિઓ છાપી શકાઇ એટલે સ્થૂલ અમરતા પામી. તેમ આપણા દેશમાં મુદ્રણ-કલાનું સાધન ઓગણીશમી સદીમાં ઉપયોગમાં આવ્યું છે, તો તેરમા ચૌદમા સૈકાથી થયેલી આવી કૃતિઓમાંથી જેટલી ઉગરી હશે તેમાંની ઘણી ખરી મોડી વ્હેલી સ્થૂલ અમરતા પામશે.

વળી પ્રવાહપાત કર્યો નથી અગર કર્યો છે તો "અન્ધકારના યુગમાં અદષ્ટાઓના અંધાપાના ઔષધને માટે જ" (પૃ. ૧૨૮), એ બચાવ જો ભાટચારણો માણભટો આદિને સારૂ યોજિયે, તો ટૂબ્યર-ટ્રૂબડૂરોને પણ એ બચાવથી જે મળી શકે તે લાભ આપવો ઘટે.

૧૨૯ If it be demanded—

આ લાંબી ઘોર રાત્રિમાં પ્રાચીન વિદ્યાના થોડાક તનખા કાયમ ચળકતા રહ્યા એનું શું કારણ, એ સવાલના જવાબમાં ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપનાને જ કારણપદે સ્થાપવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિ વચ્ચેના લાંબા અસંસ્કૃત ગાળા ઉપર ખ્રિસ્તી ધર્મનો એક જ પૂલ હતો જેણે એ બંને સંસ્કૃતિ-ઓને સાંધવાનું કાર્ય એકલે હાથે કર્યું છે. આ એકલ પૂલ વગર પણ અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો હોત એ સંભવિત છે ખરૂં. અર્વાચીન કાળમાં પ્રકટેલી પ્રતિભાના વિકાસને માટે પ્રાચીન કાલની વિદ્યાશાસ્ત્રસંસ્કૃતિ આદિના અનુકરણની આવશ્યકતા માનવાની જરૂર નથી એ પણ ખરૂં. પરંતુ ખ્રિસ્તી ધર્મ રૂપ, સંસ્કૃતિ-પૂલે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃતિઓને સાંધેલી નહોત તો અર્વાચીન સંસ્કૃતિનો ઉદય થતાં ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિની આછી આછી

સ્મૃતિ,–પાર્સિપોલિસ અને મિસરની સંસ્કૃતિ જેમ તેના પિરમિડ આદિ સ્થાયી પુરાવા હોવા છતાં કોઇ અજાણ્યાં અવ્યક્ત સત્વ તરીકે અશાસ્ત્રીય અનિર્ણયાત્મક તર્કપરમ્પરા અને અજાયબી જ ઉપજાવી શકે છે તેમ–લગભગ વ્યર્થ જાત, એમાં શક નથી. અને વળી એ પણ આપણે ખૂબ સમઝવાનું છે કે ગ્રીસ અને રોમની સંસ્કૃતિનો જે વિશેષ લાભ આપણને મળ્યો છે તે ખ્રિસ્તી ધર્મ રૂપ પૂલે એ સંસ્કૃતિને આપણી સંસ્કૃતિને સાંધી આપી તેને લીધે છે, એટલું જ નહીં પણ, એ પૂલનું–એ ધર્મનું એ અંધકારના યુગ અને સૈકાઓમાં જે વિશિષ્ટ રૂપ પ્રવર્ત્યું તેને જ લીધે છે. એ અંધકારના યુગના ખ્રિસ્તીધર્મના સ્વરૂપમાં શુદ્ધ ધર્મના કરતાં વહેમના ટકા વિશેષ હતા એ કબૂલ. પરંતુ **ધર્મ અને વહેમ સત્ય અને અસત્ય શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિનાં મિશ્રણ દ્વારા જનતાનો સમુત્ક્રમ પગલે પગલે સાધવો એ જ જગન્નિયન્તાનો આશય જણાય છે.** અને વળી એ અંધકારના યુગમાં વધારે વિશુદ્ધ રૂપનો ધર્મ એટલો સ્થાયી કે એટલો વિજયી ન થાત એટલે કે ખ્રિસ્તી ધર્મ આ અંધકારના સૈકાઓમાં તેની અશુદ્ધ–રાજસી તામસી–ઉપાધિઓને લીધે જ પ્રવર્ત્યો એ પણ સ્વીકારવું ઘટે છે.

૧૩૦ These are certainly—

ખ્રિસ્તી ધર્મની એ અશુદ્ધિઓનું વર્ણન કરીને આપણો કર્તા આગળ ચલાવે છે કે—બેશક, લોકોને અજ્ઞાન રાખવાની નીતિના બચાવ માટે આ કારણો પુરતાં ન ગણાય; અને "મધ્યકાલના" સૈકાઓમાં ધર્મને નામે અનેકાનેક ઢોંગ ધતિંગ ચારે તરફ ફેલાયાં લોકોનાં અજ્ઞાનને લીધે જ. અને તોપણ આવી પરિસ્થિતિમાંથી જ પરિણામે ધર્મ અને વિદ્યાનો શુદ્ધ પુનરુદ્ધાર પ્રકટ થઇ શક્યો.

૧૩૨ પંક્તિ ૧૦: **કેવળ ઇંગ્રેજી વિદ્યાના** એ વાક્યથી નવો પૅરેગ્રાફ શરૂ થયો ગણવો.

૧૩૪ અંધકાર થયા વિના...રાજા સર ટી. માધવરાવ: આમણે કંઇ જ લખ્યું નથી એ વાત ખરી નથી; એ વડોદરાના

મુખ્ય દીવાન હતા તે વખતના એમના અહેવાલો અને ઉછરતા સયાજીરાવને એમણે આપેલા રાજ્યનીતિ શિક્ષણના વ્યાખ્યાનોનું પુસ્તક ખરેખર વધારે પ્રસિદ્ધ થવાં જોઇએ. આજ આટલે વર્ષેપણ એ બંનેમાં કેટલોક સ્થાયી બોધ સુંદર સુઘટિત રૂપમાં ગુંથેલો જોવામાં આવશે.

પંક્તિ ૧૯–૨૦: **એક બાલદૃષ્ટિ સાધવામાં.** મતલબ કે તેઓએ બી. એ. આદિ ઉપાધિઓ મેળવી છે ખરી પરંતુ 'બાલ દૃષ્ટા' પણ થયેલા જણાતા નથી! તેઓ–જુવો આગળ–પદવી બળે 'સાક્ષર' વર્ગમાં ગણાતા પણ ખરી રીતે 'અદૃષ્ટા' જ–આંધળા જ–છે; પશુ જ છે.

૧૩૫ પ્રથમ વર્ગ: જુવો પૃ. ૧૩૧ ના ચાર વર્ગ.

૧૩૬ આપણા પ્રાચીન ગ્રન્થકારોના—

અહીં કરેલી ટીકા અને અહીં આપેલી સલાહના વિસ્તાર માટે જુવો કર્તાનું ૧ લી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખ તરીકે ભાષણ.

૧૩૭ The troubadours chiefly—

ટ્રૂબડૂર કવિઓના વિષયમાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રેમ અથવા દાક્ષિણ્ય અને અન્યોક્તિઓ હતાં; એમની અન્યોક્તિઓ લક્ષ્યવેધી અને જુસ્સાદાર હતી. એમની કૃતિઓમાં વીરકથાઓ કે શૃઙ્ગારકથાઓ કે કોઇ પણ જાતની કહાણીઓ જોવામાં આવતી નથી. એમની કૃતિઓમાં કલ્પના નામે જણાતી નથી. છેક અસંસ્કૃત જમાનાઓમાં પણ પ્રતિભાસમ્પન્ન કવિઓની કૃતિઓમાં રસો અને વિગતોથી ભરચક વાસ્તવિક વર્ણન જુસ્સાદાર હોય છે, તે પણ આ કૃતિઓમાં શોધ્યું જડતું નથી. લાગણીઓના લલિત લલકાર જ એમનો વ્હાલો વિષય છે, અને તેમાં પણ એઓનું શબ્દસામર્થ્ય મોળું પડે છે, એટલે સ્થાયી રસ ઉત્પન્ન કરે એવું એમના લખાણમાં થોડું જ દેખાય છે. બેશક, એમની કવિતા સંગીત પ્રધાન હતી, અને ગદ્ય તરજુમાઓમાં સંગીતની ખુબી આવી જ

ન શકે, એટલે એવા તરજુમા ઉપરથી એમની કૃતિઓની તુલના કરવામાં એમને અન્યાય થાય એ દેખીતું છે. અલંકાર રસ કે અર્થચમત્કૃતિ કે વિચારગામ્ભીર્યના કોઇ પણ પ્રકારને બદલે જે કૃતિઓની વિશેષતા સ્વરચમત્કૃતિ અને શબ્દલાલિત્યમાં જ મુખ્યત્વે હોય, તેમના તરજુમામાં તેમની એ ખાસિયતો ઉતરવી લગભગ અશકય છે. તેમની ભાષા માધુર્ય અને પ્રસાદવાળી હતી, અને તેઓએ અનેક અવનવી છન્દચમત્કૃતિઓ યોજી અને લોકપ્રિય બનાવી. એમની અનુપ્રાસોની નવીનવી ગોઠવણો પણ પછીના જમાનાઓનો મૂલ્યવાન વારસો બની. એ એમની રચનાઓ જ્યાં લગણ અવનવી લાગ્યા કરી ત્યાં લગણ મોહક અને આનંદદાયક લાગે એ પણ કુદરતી છે. એમની તાત્કાલિક લોકપ્રિયતાનો ખુલાસો આ એમની કૃતિઓનાં લક્ષણોમાં છે. અને હવે આપણને એ સર્વ કૃતિઓ છેક નીરસ અને અર્થહીન ભલે લાગો, પરંતુ એ કૃતિઓ લાંબા વખત સુધી લોકપ્રિય રહી હતી, અને લાંબા વખત સુધી કવિતાને નામે એમનાં અનુકરણ થયા કર્યાં હતાં, એ નિર્વિવાદ છે.

૧૪૨ **Besides these romances—**

'શિવલ્રિ'નાં આ કથાનકો ઉપરાંત ટ્રુવરોની કૃતિઓમાં કિસ્સાઓ અને હાસ્યાત્મક ટુચકાઓ રૂપે અસરકારક વર્ણનોનો પ્રકાશ હતો, જેનો લાભ આગળ જતાં બોકૅચિયો અને લા ફૉન્ટેન જેવા પ્રતિભાવાન લેખકોએ લીધો. આ ટ્રુવરોની કૃતિઓની બીજી વિશેષતા એ છે કે એ કૃતિઓને અર્વાચીન ભાષા આદિનો વેશ સજાવતાં તે ઉલટી વધારે ખીલી આવે છે. તેમની પદ્યરચના બેશક તેમના કાલના અમીરવર્ગના તેમ સામાન્ય વર્ગના શ્રોતાઓને કર્ણપ્રિય થયેલી હશે, જો કે તેમાં ગદ્ય જેવા અને મંદગતિના લાંબા કટકાઓ વારંવાર આવે છે. અને અગર જો કે તેમાં વચ્ચેવચ્ચે દીપી ઉઠે એવાં સરલ અને સચોટ કટાક્ષો આવ્યા કરે છે, તોપણ એકંદરે એ કૃતિઓ કવિતા તરીકે ઉતરતી

અને મૌત્ર આખ્યાનો–પદ્યમય વાર્તાઓ–તરીકે જ ચલાવી લેવાય, એવી ગણવી પડે એવી જણાય છે.

૧૪૩ **From the struggles—**

ઇટલીની પ્રજાસત્તાક નગરીઓના (હોલિ રોમન-) શહેનશાહો સામેના વિગ્રહો અને એ નગરીઓમાંના આંતર કલહોનો ઇતિહાસ જોતાં આપણે એવું અનુમાન કરિયે કે ત્યાંના કવિઓ પોતાની માતૃભાષામાં આ વિષયો ઉપરથી વિજયનાં અને શત્રુપક્ષને પ્રજાળે એવાં કટાક્ષનાં કાવ્યો રચશે. પરંતુ આનું એક પણ કાવ્ય રચાયું નહીં એ વિચિત્ર છે. એથી ઉલટું એ સ્થલોના કવિઓ ટ્રબડૂરો જ બન્યા અને એમના વિષયોના અનુકરણોમાં જ પોતાની સર્વે શક્તિઓ તેમણે ડુબાવી.

૧૪૪-૫ ભાષાન્તર કસોટીઃ...પુનર્જન્મ જડ (માત્ર શબ્દચમત્કૃતિ રૂપ કે સંગીત રૂપ) વસ્તુનો થતો નથી.

આ કસોટી અમુક હદમાં જ ઉપયોગી છે. બંકિમચંદ્રની નવલકથાઓના ઇંગ્રેજી તરજુમા પ્રકટ કરવા કોઇ મિત્રે ઇચ્છા કરી ત્યારે કર્તાએ પોતે તેને વાર્યો હતો, એ કારણ આપીને કે “મ્હારી વાર્તાઓમાં એક ઉપર બીજી પત્ની કરવાની વગેરે હકીકતો આવે છે, જે હિંદુ સંસારથી અત્યંત ભિન્ન એવા ઇંગ્લિશ સંસારના વાતાવરણમાં ઉછરેલા વાંચનારાઓને અત્યંત રસક્ષતિ કરનારી લાગ્યા વગર નહીં રહે, માટે એ કરવા જેવું નથી.” વેદાન્તનું કે હેગલ જેવાની ફિલસુફીનું વિચારતન્ત્ર આખું ને આખું અન્ય રૂપ પામે તો જ તે અન્ય રૂપ તેનું યોગ્ય પ્રતિબિમ્બ ગણાય, અને એવું પ્રતિબિમ્બ ઉપજાવવા જતાં એના મૂલ દૃષ્ટાન્તો ખંડનમંડન આદિ ઘણે ભાગે એમને એમ જ ઉતારવાં પડે છે. કાબરાજી આદિ પારસી લેખકોએ અનેકાનેક ઇંગ્રેજી નવલકથાઓ અને નાટકોના પારસી સંસારને બંધ બેસતા અનુવાદ ઉપજાવવા પ્રયાસ કરેલા છે, પરંતુ તેમાં જેન ઑસ્ટિન, થૅકરે, આદિ પ્રથમ પંક્તિના નવલકારોની કૃતિઓના અનુવાદ તેઓ કરી શકેલા નથી. માટે ભા-

ષાન્તર સહન કરી શકે તે જ ખરેખરું સાહિત્ય, અને ભાષાન્તરથી અસદ્ગતિ જ પામે તે જ ઉત્કૃષ્ટ સાહિત્ય, એ બંને પરસ્પર વિરુદ્ધ નિયમો પોતપોતાની મર્યાદામાં ખરા છે, એવું મિશ્રકથન જ સંપૂર્ણ સત્ય તરીકે સ્વીકારવું પડે છે. પ્લૂટાર્ક કે જાતકમાલાની સર્વતોભદ્ર વ્યવહારનીતિ દરેક ખેડાયેલી ભાષામાં ઉતરે છે, ત્યારે હોમર કે મિલ્ટનના કાવ્યનો સાગરોપમ નિનાદ મૂલ ભાષામાં જ શાશ્વત ગાજે છે.

૧૪૫ પંક્તિ ૨૦: **ભયસ્થાનમાંથી તેને** છે ત્યાં 'ભયસ્થાનમાંથી તેને બચાવવાને માટે તેને' એ પ્રમાણે હોય તો વધારે સ્પષ્ટતા આવે.

૧૫૩ અધ્યેતૃવર્ગ—

આખો વર્ગ મોટેથી ભણે છે; એ વર્ગમાંના શિષ્યોમાં પોતાનો પુત્ર છે અને બીજાઓ સાથે એ પણ મોટેથી ભણે છે; પણ પિતા આખા વર્ગનો એકઠો અવાજ સાંભળે છે; પોતાના પુત્રનો અવાજ જુદો તેનાથી પરખાતો નથી; તે પ્રમાણે પ્રાણી માત્ર મર્ત્ય છે એ વ્યાપ્તિમાં જ લૉર્ડ કર્ઝન મર્ત્ય છે એ આવી ગયું; પણ લૉર્ડ કર્ઝન પણ પ્રાણી છે એવું ભાન સ્પષ્ટ રીતે સ્ફુરે નહીં ત્યાં સુધી એ પણ મર્ત્ય છે એ ભાન પણ સ્પષ્ટ રીતે ન સ્ફુરે. કર્તાએ આ ખંડ અહીં જુદી રીતે ઘટાવી લીધો છે તે પણ યોગ્ય છે. લૉર્ડ કર્ઝન પણ પ્રાણી છે એ ભાન થતાં સુધી એ મર્ત્ય છે એવું ભાન સ્ફુરતું નથી એ ઉક્તિમાં અને લૉર્ડ કર્ઝન પણ પ્રાણી છે એ ભાન થયા પછી જ એ મર્ત્ય છે એવું ભાન સ્ફુરે છે એ ઉક્તિમાં ફેર નથી. પુત્ર વર્ગમાં છે માટે એનો અવાજ આ એકઠા અવાજમાં હોવો જોઇયે એમ કરીને પિતા એકઠો અવાજ વધારે ધ્યાનથી સાંભળે છે તો તેમાં તેને પુત્રનો અવાજ પરખાય પણ છે.

૧૫૪ તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાત્—

તર્ક નિશ્ચલ ન હોવાથી બીજી પણ કોઇ રીતે અનુમાન કરિયે તે પણ—અનુમાન માત્ર, તર્કપરમ્પરા માત્ર—તર્કની અનિશ્ચલતા રૂપ

હોષવાળાં ગણવાં જ પડશે; માટે સ્વીકારવું જ પડે છે કે નિશ્ચલ એવા જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ માટે તર્ક એકલો પુરતો નથી; જ્ઞાન માત્રના અવિચલ પાયા માટે અશ્રદ્ધાને લેશ પણ અવકાશ ન હોય એવા આપ્તવાક્ય-વાક્યોથી આરમ્ભ કર્યા વગર છુટકો જ નથી. (ब्रह्मसूत्र-२:१:११)

તર્કની અનિશ્ચલતા ઉપરથી કોઇ અજ્ઞેયવાદ (philosophy ending in the unknowable) કોઇ નાસ્તિકવાદ અને કોઇ ઉપર પ્રમાણે શ્રદ્ધાવાદમાં જાય છે, એ ખ્રિસ્તી દેશોમાંના ફિલસુફીના ઇતિહાસમાં અનેક વાર જોવામાં આવ્યું છે. બટલરના probability in the guide of life; સુનિશ્ચિત સત્ય અગમ્ય છે, જીવનના આચાર માત્રની ઇમારત સંભાવ્યતાના પાયા ઉપર જ રચવાની છે-એ સૂત્ર ઉપરથી જેમ્સ મિલ જેવા નાસ્તિક થયા તો કેબલ અને ન્યૂમેન જેવા વધારે શ્રદ્ધાળુ બન્યા એ ઇતિહાસ તાજો હતો, ત્યારે આપણી શારદાપીઠના ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓનું તે એક પ્રિય મનનસ્થાન હતો. આ જમાનો ૧૮૯૦-૯૫ સુધી ચાલ્યો.

૧૫૫ संख्यातु—

'પ્રાતર્' 'સાયં' આદિ શબ્દ 'આજ' પ્રાતઃકાલે કે 'કાલ' સાંજે કે એવો કોઇ વિશેષ નિર્દેશ સાથે ન જોડિયે કે સમજી લઇયે ત્યાંસુધી અસ્પષ્ટ રહે છે, ખોખાં કે બીબાં જેવા જ રહે છે; તેમ 'પાંચ' 'સાત' આદિ સંખ્યાનું પણ સમજવું પાંચ 'પાંડવ', સાત 'સુંઢ' આદિ મૂર્ત્ત વિષય સાથે જોડિયે ત્યારે જ સંખ્યાવાચક શબ્દ પૂરો પ્રકાશ આપે છે.

૧૫૬ ઊર્ણનાભિની જાળ. यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च (मुण्डकोप०) કરોળિયો સૃષ્ટિ પોતામાંથી જ સર્જે છે અને પાછો પોતામાં જ લીન કરે છે. અહીં પૂર્વાર્ધની-સૃષ્ટિ ખડી કરવાની બીજા કશા જ સાધન વગર ઉભી કરવાની-વાત છે.

૧૫૬ પંક્તિ ૧૪: **લક્ષણસંસ્કારક લક્ષણદષ્ટા** છે તે લક્ષ્યસંસ્કારક લક્ષણદ્રષ્ટા જોઇએ. જુવો એ વાકયમાં જ આગળ **અલક્ષ્યસંસ્કારક.**

The opposition—

સ્વયમ્ભૂ ત્રિકાલસિદ્ધ ભાવો અને નાશવન્ત મૂર્ત વસ્તુઓ' વચ્ચેનો વિરોધ ભૂમિતિની આકૃતિઓ દ્વારા બહુ જ સરલતાથી અવગમાય છે (comprehended); અને **ભાવો-ભાવનાઓ** (Ideas-Ideals)ની સત્તા (existence)ના વાદ (doctrine)નો એ વિરોધ પાયો છે, તથા **ભાવો-ભાવના**ઓની સત્તા **પ્લેટો**ની ફિલસુફીનું કેન્દ્રસ્થાન છે, બલ્કે એની ફિલસુફીમાં અમૂર્ત સિદ્ધાન્ત એ એક જ છે; એટલે એ સિદ્ધાન્તના પ્રતિપાદનમાં એણે ભૂમિતિથી આરમ્ભ કર્યો. આપણને કહેવામાં આવે છે કે પોતાની ફિલસુફીના અભ્યાસનો શિષ્ય આરમ્ભ કરે તે પ્હેલાં **પ્લેટો** તેને તૈયારી દાખલ ભૂમિતિનો પરિચય કરાવતો અને આજ સુધી વ્યવહારમાં જે એની બુદ્ધિને મૂર્ત્ત વસ્તુઓનો જ પરિચય હતો તેને બદલે આ પ્રમાણે તેને અમૂર્ત ભાવોના વિષયમાં પ્રવેશ કરાવતો. ફિલસુફીને માટે ભૂમિતિની ઉપયોગિતાનું સ્વરૂપ આવું છે. એટલે ભૂમિતિનો આથી વધારે કે જુદી જાતનો ઉપયોગ ઇષ્ટ નથી. ભૂમિતિ જેનો વિભાગ છે તે આખી ગણિતવિદ્યાને માટે પણ આ લક્ષમાં રાખવાનું છે. ગણિત શાસ્ત્રો પોતે બુદ્ધિને પોષણસામગ્રીથી ભરતાં નથી, બુદ્ધિની સામાન્ય સંસ્કૃતિ કે વિશુદ્ધિને પોષતાં નથી. જે બુદ્ધિઓ અતિચંચળ અસ્થિર હોય છે તેને એકાગ્ર કરવામાં ગણિતશાસ્ત્રો ઉપયોગી છે ખરાં; પરંતુ આ ઉપરાંત એમનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ ઉપયોગ ઉપર જણાવ્યો તેટલો જ છે. ડેકાર્ટ જેવા વિખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રીનું પણ ગણિતની ઉપયોગિતા વિશે આથી ઉચું મત નથી

૧૫૯ પંક્તિ ૪: **શકે છે** છે ત્યાં 'શકાય છે' જોઇયે.

૧૬૦ માત્ર સ્મરણમાં—

ઉતાવળથી વાકય કથળ્યું છે. 'અમસ્તો વિકાસ કે વ્યાયામ'

'મલ્લ લોકોના વ્યાયામ કરતાં કોઇ પણ રીતે જુદો કે વધારે ફળદાયી નથી' એમ જોઇયે; અથવા તો 'લાક્ષણિક દૃષ્ટિના અમસ્તા વિકાસ કે વ્યાયામમાં: 'મલ્લ લોકોના વ્યાયામ કરતાં કોઇ પણ રીતે વધારે ફળ કે ફેર નથી' એમ જોઇયે; બંને રીતે 'આ વિકાસમાં કે વ્યાયામમાં' એ પુનરૂક્ત અંશ ત્યજી શકાય છે.

૬૬૨ Wisdom and genius

ડાહપણ અને પ્રતિભા, આ બે માનવ જ્ઞાનગિરિનાં શિખરો, નો પાયો અમૂર્ત્ત અનુમિતિપ્રવૃત્તિ નથી પણ પ્રત્યક્ષાનુભવની સંસ્કરણપ્રવૃત્તિ છે. ડાહપણ એ એક ઉચ્ચ કોટિની દૃષ્ટિ છે, તર્કપરમ્પરાફલ નથી. પોતાના કે બીજાના તર્ક કે શોધથી મળેલા સિદ્ધાન્તો અને વિચારો સ્મૃતિમાં ભર્યા હોય તે ડાહપણ નથી—વિદ્યાભાર તે ડાહપણ નથી; આખી સૃષ્ટિને બુદ્ધિ અમુક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ જુવે છે અને સંસ્કારે છે તે એ શક્તિ છે. આ દૃષ્ટિ દૃષ્ટ વિષયમાં એટલી તો વ્યાવૃત્તિ ઉપજાવે છે કે મૂર્ખ અને ડાહ્યા માણસની સૃષ્ટિઓને બે એક બીજાથી છેક જ જુદી જુદી વસ્તુઓ ગણવી પડે છે. બુદ્ધિહીન અને પ્રતિભાસમ્પન્ન માણસની સૃષ્ટિઓ પણ બે અત્યન્ત જુદીજુદી સૃષ્ટિઓ છે. પ્રતિભાની કૃતિઓ બીજા સર્વની કૃતિઓ કરતાં અમાપ પ્રશસ્ત હોય છે, તેનું કારણ કેવળ આ છે, કે પ્રતિભા જે સૃષ્ટિને જુવે છે અને જેના વિશે પોતે ઉચ્ચાર કરે છે, તે સૃષ્ટિમાં બીજાઓ જુવે છે તે જ પદાર્થો આદિ હોય છે એ ખરૂં, તથાપિ બીજાઓ એ પદાર્થોને એક ચીનાઇ ચિત્ર જેવા ગમે તેમ ખાચડામાં પડેલા જુવે છે, ત્યારે પ્રતિભા એ જ વસ્તુઓને કોઇ સર્વાંગસુંદર ચિત્રમાં ગોઠવાયેલી હોય એ પ્રમાણે તેમના અન્યોન્ય બાહ્યાન્તર સમ્બન્ધોને સુસ્પષ્ટ ગ્રહણ કરીને જુવે છે. સ્થૂલ ઇંદ્રિયવિષયો દરેક બુદ્ધિ આગળ એ ને એ પડેલા છે; પણ બુદ્ધિબુદ્ધિમાં અનેકાનેક કોટિ છે, અને દરેક કોટિની બુદ્ધિ ઇંદ્રિયવિષયોને અમુક પ્રકારે જ અમુક રૂપમાં જ અમુક સમ્બન્ધોમાં જ જોઇ શકે છે. અર્થાત્ આ ભેદો સર્વ કૃતિઓનું મૂલ જે દૃષ્ટિ તેમાં છે, તેમાંથી કૃતિભેદ રૂપે અવતરે છે, એ ભેદો અમૂર્ત્ત તર્કસૃષ્ટિના નથી.

૧૬૪ પંક્તિ ૧૯: **તેમની પાસે**, તેની પાસે, મનુષ્યની પાસે આ વાક્યમાં વિરામચિહ્નો ઉમેરી લેવાં; રચના ચોકખી નથી પણ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

૧૬૫ अन्याजग—જુવો ઉપર પૃ. ૩૭ ઉપરનું ટિપ્પણ.

૧૬૬ The two kinds—

આ બે જાતના 'બોધ'નો અન્યોન્ય સમ્બન્ધ ચલણી નોટ અને નગદ નાણા વચ્ચેના સમ્બન્ધ જેવો છે. ઘણા પ્રસંગો સ્થલો અને સમયોમાં ચલણી નોટ વધારે સારી પડે છે, તેમ ઘણા પ્રસંગો સ્થલો અને સમયોમાં 'લક્ષ્યસંનિકર્ષજન્ય બોધ'ના કરતાં 'વાક્યબોધ' વધારે ઉપયોગી લાગે છે. દાખલા તરીકે, જો આપણી કોઇ પ્રવૃત્તિ વાક્યબોધ જેવા અમૂર્ત્ત તત્ત્વમાંથી પેદા થઇ હોય છે, તો એ અમૂર્ત્તતત્ત્વ પોતે અવિચલ એકરૂપ જ હોવાથી આપણે એને પૂરેપૂરા વળગિયે કે આપણી પ્રવૃત્તિમાં પણ સમ્પૂર્ણ એકરૂપતા અને દૃઢતા ઉતરી આવે છે.

૧૬૭ To him who—

જે ડાહપણની દૃષ્ટિ-પ્રજ્ઞાનેત્ર-પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી વિદ્યા ભણે છે, તે પુસ્તકો અને વિદ્યાઓને પગથિયે પગથિયે જ્ઞાનના શિખર તરફ ચ્હડતો જાય છે. એક પગથિયું ચ્હડયો કે તેને પાછળ મુકી તે ઉપલે પગથિયે ચ્હડવા મથે છે. પરંતુ વિદ્યાનું સેવન કરનારા સામાન્ય માણસો સ્મૃતિમાં પુષ્કળ સમૃદ્ધિ ભરવા માટે જ મથે છે. તેઓને પગથિયાંઓ ઉપર ચ્હડવાનાં સાધન બનતાં નથી કેમ કે દરેક પગથિયું છુટું પાડીને તેઓ પોતાનું કરવા મથે છે, તેનો ભાર પોતાના મસ્તક ઉપર લાદે છે, અને આવો ભાર વધતો જાય છે તેમતેમ તેઓ રાચે છે. (પગથિયાં) એમને ઉપાડી ઊંચે લેનારાં છે તેને જ તેઓ જાતે ઉપાડી ઊંચે (મસ્તકમાં) રાખે છે. એથી કરીને તેઓ ઊંચે ચ્હડી શકતા નથી.

चक्रं भ्रमति मस्तके—

જુવો પંચતંત્ર માં પાંચમા તંત્રની કથા ૩ જી.

•૧૬૮ **Conceptions and—**

પ્રત્યક્ષ વિષયોના સમાગમમાં આણ્યા વગરનાં અમૂર્ત તત્ત્વો જંગલમાં ઉંડાઉંડા પેસી જતા અને પાછા બ્હાર ન નીકળતા રસ્તાઓ અને પગથીઓ જેવાં છે. અમૂર્ત તત્ત્વો અમૂલ્ય છે એટલા માટે કે પ્રત્યક્ષ વિષયો અનન્તાનન્ત છે તેનાં જ્ઞાન ગ્રહણ વ્યવસ્થા આદિ આ તત્ત્વોના આધાર વડે સુગમ બને છે. એ તત્ત્વબીજોમાંથી અનુમિતિઓ અને તર્કપરમ્પરાઓના વૃક્ષ ને વૃક્ષ નીપજે છે ખરા, પરન્તુ સ્વસંવિત્ કે પ્રત્યક્ષમાંથી આધાર લીધા વગર કેવલ એ તત્ત્વોના પરિશીલનથી નવું અને સ્વતંત્ર એવું લેશ પણ જ્ઞાન મળી શકે એમ નથી. ઍરિસ્ટોટલને નામે નીચેનો સિદ્ધાન્ત ચાલે છે તેનો ખરો અર્થ આ છે: "બુદ્ધિમાં પોતાનામાં કંઇ નથી, જે ઇંદ્રિયો તેને આણી આપતી–તેમાં મુકી આપતી–નથી." લૉકની ફિલસુફીનું પણ ખરું તાત્પર્ય આ છે; અને એ ફિલસુફીથી જ આપણા જ્ઞાનના ઉગમસ્થાનનો પ્રશ્ન પ્રથમ પંક્તિના ગંભીર પ્રશ્નોની કોટિમાં આવ્યો, અને તેની શાસ્ત્રીય ચર્ચા વિષયને ઘટે એ પ્રમાણે થવા માંડી. કૅન્ટ કૃત ક્રિટીક ઑફ પ્યૉર રીઝનનું પણ મુખ્ય શિક્ષણ આ છે. અને તેમાં કૅન્ટ આટલો અગત્યનો અને વાસ્તવિક વધારો કરે છે, કે ઇંદ્રિયવિષયનું પ્રત્યક્ષ ગ્રહણ ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિના બંધારણને લીધે જે ઢાળાઓ (forms categories)માં કુદરતી રીતે પડે છે, અને જે પ્રત્યક્ષમાંથી તારવાતાં અમૂર્ત તત્ત્વ નથી પરન્તુ વિષયબીજને આપણા ચેતનતન્ત્ર રૂપ યોનિમાં છપાય અને તેમાંથી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન રૂપે પ્રસવે તે દરમિયાન એ યોનિએ તેમને આપેલા નામરૂપ આદિ છે,—તે ઢાળાઓ આદિ આપણા ચેતનતન્ત્રના બંધારણ અને વૈલક્ષણ્યો વા ધર્મોનું પણ પર્યેષણ આવશ્યક છે.

૧૭૧ એક યુગના સાક્ષરો પાસે પરાપૂર્વથી આવેલો વાક્યબોધ એ સાક્ષરોમાંના લક્ષણંદષ્ટાઓ—

પરાપૂર્વથી આવેલો વાક્યબોધ ગ્રંથો અને વિદ્વાનોની સ્મૃતિ

આદિમાં-નદીતલમાં ભરી રાખેલાં જલની માફક—સંચિત હોય છે, તે યુગયુગના સાક્ષરોમાંના લક્ષણદ્રષ્ટાઓ...એવો અર્થ છે.

૧૭૨ પંક્તિ ૬: **દાસીત્વ કાર્ય** છે ત્યાં દાસીકાર્ય હોય તો બેહતર. વળી **ઘડી માંડી** છે તે **કાળ**ને કર્તા ગણિયે તો ચાલે, પણ વાકયના પૂર્વાર્દ્ધમાં **કાળ** કર્તા નથી, એટલે **મંડાઇ** વાંચવું.

પૂર્વાર્દ્ધના **કાળે** શબ્દની વિભક્તિ સપ્તમી છે, ઉત્તરાર્દ્ધના **કાળે**ની વિભક્તિ કર્તાએ ત્રીજી ગણવામાં ક્રમભંગની દરકાર ન રાખી, અને **માંડી** લખ્યું.

પંક્તિ ૧૧: **અપર**—(૧) બીજા, (૨) અપરા-સામાન્ય, લૌકિક—વિદ્યાઓને લગતા, એ બંને અર્થ છે.

૧૭૫ પંક્તિ ૧૪: **એવો કચરો** છે તે 'જે કચરો' જોઇયે.

વાકયબોધ જે વિદ્વાનોના સહવાસી = વાકયબોધના જે વિદ્વાનો સહવાસી.

૧૭૬ પંક્તિ અંતથી ૮: **વારે**—વાર પણ.

૧૭૭ પંક્તિ ૨: **ગઇ** પછીનું પૂર્ણવિરામ ન જોઇયે; **એ** પછી અને **સરખાવતાં** પછી અલ્પવિરામો જોઇયે.

પંક્તિ ૮: **સ્થૂલ હતા** પછી અલ્પવિરામ ઉમેરવું. વચ્ચે વચ્ચે કર્તાએ કલમને છોડી જ મુકેલી છે ત્યાં વાકયો ઘાટ વગરના ઢગલા જેવાં થઇ ગયાં છે, અને વિરામચિહ્નો છે તે કરતાં ઘણાં વધારે જોઇયે, અને જે છે તેમાંથી કેટલાંક ખોટાં મુકાયેલાં છે.

૧૭૯ **ગ્રીકદાસોઃ** જીતાયેલી ગ્રીક પ્રજાના ફિલસુફો શાસ્ત્રજ્ઞો કલાભિજ્ઞો આદિ; **દાસ** શબ્દનો અહીં આથી વધારે અર્થ નથી. એ બોધ કરનારાઓમાંથી **એપિક્ટીટસ**ની માફક પોતાના જીવનના અમુક ભાગમાં ખરેખર દાસ થયેલા થોડાક જ હતા.

દાસબોધઃ રામદાસકૃત જાણીતા દાસબોધનું સૂચન થવા પુરતો જ શ્લેષ લેવો: **સ્ટોઇક** દર્શન કે **ગ્રીક** લક્ષણસૃષ્ટિ અને રામદાસીય ફિલસુફી અને લક્ષણસૃષ્ટિ વચ્ચે નિકટનો સમ્બન્ધ સૂચવવાનો આશય નથી.

• ૧૮૦ आज्ञागुरूणा—

વડીલ—પૂજ્યની આજ્ઞા થતાં જ તે પાળવી; તે વિશે સંકલ્પવિકલ્પાદિ વિચાર કરવા બેસવું એ પણ પાપ છે. જુવો પૃ. ૮૦ 'માતાપિતાના ગુપ્ત અપરાધ...'

૧૮૨ प्राप्यापदं—

આપત્તિ આવી પડે તોપણ કદાપિ વ્યથા પામતો નથી; જરા પણ આળસ વગર રોજરોજ ઉદ્યોગવસ્તુ શોધે છે અને ઉદ્યોગમાં જ રહે છે; દુઃખ આવે તો તે તે કાલે મહાત્માની માફક સહી લે છે–ટેક સિદ્ધાન્ત ચારિત્ર્ય કે શાન્તિ લેશ પણ કજળ્યા દીધા વગર સહે છે; એવો ધુરંધર છે કે દુશ્મનો હોય કે થાય તો તેઓ નહીં પણ એ જ જીતે; વૈરના કાર્યો કરતાં પણ તપી ન જતાં પ્રશાન્ત રહે છે; ગુમાનમાં કદિ તણાતો નથી, કોઇનાથી કશાથી ક્યારે પણ અંજાતો–દબાતો–તો નથી જ; ગમે તેવી સંકડામણમાં યે 'શું કરું?' 'બીજો ઇલાજ જ શો?' એમ કર્તવ્યમૂઢ થઇ અકાર્ય–ન કરવા જેવું–કરતો તો નથી જ. આર્યો આવી પ્રકૃતિના માણસને જ શુદ્ધ આર્ય કહે છે.

આર્યત્વના ઉચ્ચગ્રાહોનું આ તેજસ્વી વર્ણન સંસ્કૃત શ્લોકો યાદ રાખી શકે તે દરેક સ્ત્રીપુરુષે કંઠસ્થ રાખવા જેવું છે.

૧૮૩ **શારીરક** દાસત્વઃ શારીરિક જોઇયે; શારીરક શારીરિકના અર્થમાં પણ વપરાય છે ખરું, પરન્તુ शारीरः एव शारीरकः जीवः અને शारीरकस्य जीवस्य इदं शारीरकम् એ બે અર્થમાં જ શારીરક શબ્દ વાપરવો વધારે યોગ્ય છે.

૧૮૪ बद्धो हि—

બદ્ધ કોણ? વિષયમાં લપટાયો–જકડાયો હોય તે; વિમુક્ત કોણ? વિષયથી અરક્ત–અલિપ્ત–અળગો હોય તે.

૧૮૪ **આત્મઘાતને** આગલા **સ્ટોઇકો** સંસારને દુઃખમય ગણી તેમાંથી છુટવાના માર્ગરૂપે જોતા અને તેને નિંદતા નહીં, પણ

એપિક્ટીટસે આત્મઘાતને સ્ટોઇક સિદ્ધાન્તોવડે જ સૂક્ષ્મતર 'તર્ક-કોટિથી વર્જ્યે અને નિંદ્ય બતાવી આપ્યો.

૧૮૫ **રસદોષકત્વઃ** આ શબ્દ બેસતો નથી. કર્તાએ **રસ-દાયકત્વ** લખ્યું હશે? કર્તાના તાત્પર્યને માટે **રસ**ને એટલું પણ પુરતું જણાય છે.

૧૮૬ **પ્રતિફલ,** પ્રતિફલન, પ્રતિફલિત વસ્તુ.

૧૮૮ न नटा—

અમે નથી નટ, નથી વિટ, નથી ગવૈયા, નથી અસત્યવાદી-સાચું જુઠું કરવામાં ટેવાઇ ગયેલા, નથી કુચભારે લચી પડતી હોય એવા ચાળા કરનારી સ્ત્રીઓ: રાવરાણાઓની મેહફિલમાં—રાજાઓના અવાસોમાં એવો પણ પાઠ છે-અમે તે કોણ? અમારો ભાવ કોણ પૂછે? શેનો જ પૂછાય?

૧૯૫ પણ પોતાનો સહચર વર્ગ૦ ફિલસુફીમય પ્રશાન્ત ચિન્તનજીવન આવા સંજોગોમાં સ્વાર્થી જ હોઇ ત્યાજ્ય છે, પ્રવૃત્તિમય જીવનમાં બને તે પ્રકારે ઝંપલાવીને સહચરવર્ગના દુઃખોના અંશભાગી થવું અને એ આખી સ્થિતિ સુધારવા સંસ્કારવા માટે બનતાં સુધી મથવું એ જ ખરો પુરુષાર્થ છે. સેનેકાના આ વચનામૃતનો આશય આવો છે. કર્તા આગળ ચાલતાં લખે છે તેમ "સેનેકાની દૃષ્ટિ કેવળ વિચારમયી રહી, વિચારરૂપ નિરાકારરૂપ રહી, તેટલાથી સમાપ્ત થાય એવી ન હતી, પણ આચારમયી હતી."

૧૯૯ **બ્રાહ્મણ સધર્મ જનઃ** કેવલ સત્ત્વગુણી માણસ.

૨૦૦ Even if—

ક્રિટનિકસનું ખૂન નીરોએ કર્યું-કરાવ્યું એ વાત સાબીત નથી છતાં તેને સાબીત ગણિયે તોપણ આમાં સેનેકાનો પણ હાથ હતો એમ માનવા કે કલ્પવાને પણ આધાર નથી. **સેનેકા અને નીરોની એકબીજાની ઓળખાણ એ જ કદાચ સેનેકાનું મોટામાં મોટું દુર્ભાગ્ય હતું.** નીરો સાથેનો એનો સમ્બન્ધ એવો કફોડો હતો કે સેનેકા દૃઢતાનો પર્વત હોત તોપણ

તે પોતાની દૃઢતાનો વ્યવહારુ પ્રયોગ કેટલો કરી શકત એ શક પડતું છે; અને એ દૃઢતાનો પ્રયોગ મનમાનતો કરત તોપણ નીરોમાં કઇ ચેન્ફેર પડત કે કેમ એ વળી વધારે શક પડતું છે... અગ્રિપ્પિનાનું ખૂન ખરેખર બચાવ ન હોઇ શકે એવું કૃત્ય છે. તથાપિ તેણીનો રાજકીય વગવસીલો ધ્યાનમાં લેતાં પક્ષવાદ થઇ શકે એમ છે કે **નીરોનું** એ કૃત્ય એક આપખુદી અને ક્રૂર જુલમગાર રાજાનું ગણવાને બદલે તેને પોતાના એક બાહોશ અને ભયંકર હરીફને એક તડાકે ઉડાવી દેનારૂં ગણી શકિયે એમ છે. પુત્ર પોતાના અને પોતાના વિશ્વાસુઓના હાથમાં એક રમકડું થઇ રહેશે એવી આશાઓ ફુટી જતાં તેણી રાજ્યસત્તા પોતાના જ હાથમાં ટકાવી રાખવાને માટે ગમે તેવા ઉપાયો યોજવા સજ્જ હતી. **નીરોએ તેણીને જ એકાએક ઉડાવી દીધી ન હોત તો આન્તર વિગ્રહ જાગત અને કદાચ રોમન સામ્રાજ્યના કેટલાક વખત સુધી બે ભાગ પડી જાત એવા સંજોગો હતા. એટલે નીરોએ માતૃહત્યાનું જે ઘોર કૃત્ય કર્યું તેને નિન્દવું જેટલું સહેલું છે, તેટલું જ તેણે આને બદલે આવા સંજોગોમાં અન્ય ઉપાય-ઉપાયો શા શા યોજવા જોઇતા હતા તે સૂચવવું મુશ્કેલ છે.**

૨૦૧ **અને જેવી ધર્મ્ય હતી**—અને તેમાં જેવી ધર્મ્યતા હતી...એવો અર્થ છે.

૨૦૩ आरब्धस्या०—

જેનો આરંભ કરેલો હોય તેના અન્ત સુધી તેને વળગી રહેવું, વચ્ચેથી પડયું ન મુકવું.

૨૦૪ नरो वा कुञ्जरो वा—

મહાભારતમાંના આ પ્રસંગની ચર્ચા પ્રો. **આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ**, રા. રા. **નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા** આદિએ કરેલી છે તે માટે જુવો **વસન્ત** વિ. સં. ૧૯૬૯ ના અંક.

૨૦૭ The best years—

નીરોની મહારાજ તરીકેની કારકિર્દીનો ઉત્તમ ભાગ જે વર્ષો દરમિયાન સેનેકા તેનો મુખ્ય મંત્રી હતો તે જ હતો એ નિઃસંશય.

The first five—

નીરોના અમલનાં પ્હેલાં પાંચ વર્ષનો કાળ પછી લાંબા વખતસુધી સદ્‌ગુણી અને જાગતા અમલના કાળ તરીકે પંકાયો. સેનેકા અને મરદાની બુરૂહસ આ સમયના મુખ્ય મંત્રીઓ હતા; રાજ્યના ખરા આત્મા આ સમયે એ જ હતા; અને સેનેકાનાં મંત્ર પ્રમાણે ચાલી નીરોએ સેનેટ (રોમ મહારાજ્યનું સર્વોપરિ શિષ્ટમંડળ) અને પ્રજા બંનેને સમાન કક્ષામાં રાખ્યાં, અને બંનેની પ્રીતિ સંપાદન કરી. એના ગુરુઓએ પોતાથી બન્યું તે સર્વ કરી એનું અને પ્રજાનું બંને હિત સાધ્યાં; તેમણે એના ઉપર દયા અને મિતાચાર (moderation)ના બોધના વર્ષાદ વર્ષાવ્યા. તેઓ નીરોને કહ્યા જ કરતા—'મહારાજ, વિનયવિવેક સજો, અતિને વર્જો ક્રૂરતા કાપાકાપીને ત્યજો, રક્તપાતને પરહરો; જોબનને અનુકૂલ મોજમજાહ ભલે માણો, પણ કોઇ પણ પ્રાણીને ઇજા ન કરો.' અને આ ભાગ્યદેવીના માનીતાની સૌ ખુશામદ કરતું, તેની દરેક ઇચ્છા થતી તેવી જ સિદ્ધ થતી, એટલે એને આ બોધને અનુસરવામાં કેટલાક વખત સુધી તો જરા યે અરુચિ ન લાગી.

૨૦૮-૯ યુધિષ્ઠિર સ્વદેહે દેવલોક પામ્યો, સેનેકા જીવતાં જ દેવરૂપ પામ્યો.

૨૦૯ રુદ્રની વીશી: આ ગણતરી પ્રમાણે તો ૧૮૯૪ માં આરંભાઇ રુદ્રની વીશી ૧૯૧૩ માં પૂરી થાય અને ૧૯૧૪ થી— યુરોપીય મહાભારત શરુ થયું તે સાલથી-બ્રહ્માની વીશી બેઠી એમ ગણવું પડે! રાજદ્રોહના પ્રસંગ ૧૮૫૬-૫૭-૫૮ સુધીમાં એ હિસાબે ત્રણચાર વર્ષ આખું ગણિત તાણિયે તો આ સાલથી કે ગઇ સાલથી કે આવતી સાલથી બ્રહ્માની વીશી આરંભાય! આપણી

જેટલી પ્રાચીન એટલી ન્હાનીમોટી સર્વ વસ્તુમાં સદર્થ જ જોવો અને દેખાડવો, તાણીતોડીને પણ, એ વલણ કુદરતી ગણિયે-સર્વ સુશિક્ષિત હિંદુ માટે કુદરતી હોવું જોઇયે એ સ્વીકારિયે, તોપણ એ વલણ વિવેકની સામાન્ય સીમાને ઓળંગી જાય ત્યાં ત્યાં તો દોષરૂપ જ ગણવું પડે.

૨૧૦ પં. ૨૨ આર્યોના કેટલાક **અંશે** છે ત્યાં **અંશને** જોઇયે.

૨૧૪ કોઇ મનુષ્ય જ્યારે પોતાનું સત્ય કર્તવ્ય **ધારેઃ** ધારણ કરે, ઉઠાવે, તેનું ખરેખર જે કર્તવ્ય હોય તે બજાવતો હોય,—એવો અર્થ છે.

૨૧૫ ईश्वरः—

હે **અર્જુન**, પ્રાણી માત્રનાં અંતરમાં **ઇશ્વર રહે છે,** જે પોતાની માયા વડે પ્રાણીમાત્રને ચકડોળે ચ્હડાવેલી ચીજોની માફક-ભમાવે છે, ચકર ચકર ફેરવે છે.

૨૧૬ स्वभावजेन—

હે કુન્તીપુત્ર, ત્હારૂં પોતાનું જ કર્મ, ત્હારી પ્રકૃતિમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલું કર્મ, ત્હને એવો તો મોહપાશમાં નાખશે-જકડશે, કે એ અવશ દશામાં તું ત્હારી મેળે જે કરવા ઇચ્છે જ નહીં તેવું પણ કરી બેસીશ.

૨૧૭ **તેની પરવશ વૃત્તિઓને માટે** જે વૃત્તિઓની તે ગુલામ બની ગઇ હતી તે વૃત્તિઓ તેમ તજ્જન્ય દુરાચરણોને માટે.

तरति शोकमात्मविद्—

આત્માને જાણનારો શોકસાગરને શોકસંસારને તરી જાય છે. ખરું આત્મજ્ઞાન થતાં અધ્યાત્મ દૃષ્ટિ ખરેખર ઉઘડતાં શોક જેવું કંઇ રહેતું જ નથી.

૨૨૭ પં. ૧૨: કૃતકૃત્ય વૃત્તથી—વૃત્તિથી જોઇયે.

૨૨૮ કોઇ અપૂર્વ એકલ સત્ત્વ

ગ્રીક ફિલસુફીનો અને આપણા તત્ત્વચિંતન કે ઉપનિષદોની ભાવનાઓનો **મહાત્મા**—અતિમાનવ લોકોત્તર જીવનમુક્ત મનુષ્ય આ પ્રકારનો છે. નીએટશ (Nietz·che) અને બીજા આધુનિક જર્મન લેખકોનો super-man સુપર-ર્મન—આ ભાવનાઓ ન પચતાં થયેલાં અજીર્ણનું વમન માત્ર છે: ઉચ્છિષ્ટ, ગંધાતું, વિષમય, અને અસંખ્ય અલક્ષ્ય જન્તુઓ દ્વારા ઉપદ્રવ ચારે તરફ ફેલાવતું.

૨૨૮ **દુષ્ટવહન** અતિદુ:ખદાયક અતિકઠિન વહન. ભારવહનમાં ભાર ઊંચે અને માથું નીચે હોય છે; ભાર માથાને કચરે છે. પરન્તુ આ દૃષ્ટાન્તમાં આ માથું એવું લોકોત્તર છે કે તે કચરાતું તો નથી જ અને ઉલટું ઉપર રહેલા ભારને પણ—ઘંટીનું નીચલું પડ તે ઉપરના દાણાને કચરીકચરીને દાણાના રૂપરસગન્ધસ્વાદમાં ફેર પાડી દે છે તેમ ફેર પાડે છે. વારુ, ઘંટીના રૂપકમાં તો દાણા ઉપર પણ ઘંટીનું ઉપલું પડ હોય છે. અહીં એવું ઉપલું પડ નથી તેનું કેમ? ના, છે: આ મહાત્માની લક્ષણદૃષ્ટિ તે જ એ ઉપલું પડ. અને તેને મુકાબલે માથું તે નીચલું પડ ગણાવાને પાત્ર છે. **સમુદ્ર જેવા એ જીવનની ગમ્ભીરતા** એ જીવનની સમુદ્રના જેવી ગમ્ભીરતા.

वज्रादपि—

લોકોત્તર-અલૌકિક મહાત્માઓ-નાં હૃદય કુસુમથી પણ કોમળ જણાય છે તેમ વજ્રથી પણ કઠોર જણાય છે, તેનો પાર આ લોકમાંનો કોણ પામી શકે એમ છે!

૨૨૯ પં. ૫ **ઉદ્દગાર હોવાથી** ઉદ્‌ગારરૂપ એ વિચારમાલા હોવાથી એવો અર્થ છે. **તેની દૃષ્ટિ** આગળથી મલિન ભાગ, બીજાં જીવનોને લક્ષણ દૃષ્ટિથી સંસ્કારી શકે એવા જ્ઞાનયોગીની દૃષ્ટિ આગળથી એ બીજાં જીવનોના મલિન ભાગ.

૨૩૦ **મનુષ્ય જીવનમાં સાધન ચતુષ્ટય** ખરું મનુષ્યજીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે સાધન ચતુષ્ટય: માત્ર પાશવ વાસનાઓને અધીન પામર જીવનમાંથી ઉંચે ચ્હડી આત્માનુભવ વા સ્વરૂપાનુ

સન્ધાન (સેલ્ફરીઅલાઇઝેશન self-realization) સિદ્ધ કરવા' માટેનાં સાધન.

પ્રવાહપતિત, પ્રકૃતિ-પ્રાપ્ત; પ્રકૃતિ એટલે **સ્ટૅાઇક** દર્શનમાં **નેચર** Nature—એક આપણી જાત આપણા અહંને બાદ કરતાં જે શેષ રહે તે આખું બ્રહ્માંડ: આ જડ અને ચેતન ઉભયમિશ્રિત પ્રકૃતિ: **સ્ટૅાઇક** દર્શનમાં આને જ સ્થૂલદૃષ્ટિએ ઇશ્વરનું સ્થાન અપાય છે. સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ એ દર્શનમાં જડ અને ચેતનનો ભેદ સ્વીકારાય છે, જડ પોતે ગતિહીન ક્રિયાહીન, નિર્જીવ, માત્ર માતૃકા કે ઢાળા જેવું મનાય છે, અને ગતિ, ક્રિયા, જીવ માત્ર ચેતનનું સ્ફુરણુ મનાય છે. એટલે સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ બ્રહ્માંડપાત્રે જે ચેતન તેને જ **સ્ટૅાઇક** દર્શનમાં ઈશ્વરનું સ્થાન અપાય છે. આપણી બુદ્ધિ, આપણું મન, આપણું ચેતન તે આ દર્શનમાં બ્રહ્માંડના મહાચેતનનો સ્ફુલિંગ મનાય છે.

૨૩૦ **ઇયત્તા** અર્થાત્ સન્તોષ; એટલા જ માપનું ગ્રહણ; એથી વધારે ગમે તેટલું આવીને પડે પરંતુ તે તરફ અભોક્તાવૃત્તિ.

૨૩૧ પં. ૧ **ઇચ્છા એ મુમુક્ષુત્વ,** ઇચ્છા તે આ દર્શનનું મુમુક્ષત્વ એવો અર્થ છે.

દેખીતા દ્વૈતની સમ્ભાવના, સામાન્ય રીતે દરેક જેનારને પોતાનું વ્યક્તિત્વ જણાય છે, અને દરેક વસ્તુનું વિશિષ્ટત્વ જણાય છે તેનો પ્રથમ પગલે સ્વીકાર, અને પછી ફિલસુફી–પૃથક્કરણે પરિહાર-ખુલાસો.

અઘટિતઘટના પટીયસી: પટુ, કાબેલ; પટીયસ્, ખાસ કાબેલ.

૨૩૨ **ઋત પામનારી બુદ્ધિ,** નિયતિના નિયમક્રમ ઉકેલ-નારી વિજ્ઞાનાત્મક બુદ્ધિ.

૨૩૪ **અંશોની અંશિની,** સર્વ અંશો ભેગા કરતાં જે બની રહે છે તે, વસ્તુમાત્ર વ્યક્તિ માત્ર જેના અંશ છે તે.

સમવાય સમ્બન્ધ, છૂટું પાડી ન શકાય એવું અદ્વૈત; ઓતપ્રોત સમ્બન્ધ.

को मोहः—

ડગલે ડગલે, જ્યાં જ્યાં જુવે ત્યાં, ચારે તરફ, સર્વદા, ગમે તે વૃત્તિ-સ્થિતિમાં પણ એકત્વ અનુભવનારને વળી મોહ શો અને શોક શો!

૨૩૫ ईशावास्य—

जगत्यां સૃષ્ટિ ઉપર જે કંઇ जगत् સંચારનારૂં જન્મમરણ પામતું ઉત્પત્તિ સ્થિતિલયાદિ દશાઓ અનુભવતું હોય તે સર્વ **ઈશથી** વ્યાપ્ત થવા યોગ્ય છે; ઈશવ્યાપ્ત છે; ઈશનું છે. તેન ઈશે એમાંથી જે કંઇ ત્યજેલું દેખાય તે તું ભલે ભોગવ. Render unto God the things that are God's. कस्यचित् જે કંઇ બીજાનું હોય એવું, ત્હારૂં નહીં એવું, ત્હારી સ્વાંગ માલેકીનું નહીં એવું, **ઈશનું** હોય એવું, દેખાય તે લેતો ખબરદાર! અને તું પોતે? તું પણ ઈશાવાસ્ય ખરો કે નહીં? થઇ શકે કે નહીં? થવું ઇષ્ટ ગણે છે કે નહીં? ત્હારી અનિચ્છાએ પણ બનવાનો ખરો કે નહીં?

૨૩૬ न रम्यं नारम्यं—

કોઇ પણ વસ્તુ જાતે નથી રમ્ય તેમ નથી અરમ્ય કે રમ્યેતર; રમ્યતા-રમ્યેતરતા અનાદિસિદ્ધ ગુણ નથી. વસ્તુઓની રમ્યતા-રમ્યેતરતાનો બધો આધાર ગ્રાહક ઉપર છે; એક ગ્રાહકને જે રમ્ય વસે તે જ બીજા ગ્રાહકને રમ્યેતર વસે.

मध्ये व्यक्ता—

૧ લી ૩ જી અને ૪ થી પંક્તિઓનો અર્થ શ્લોક પછી જ તુરત આપ્યો છે. पंचत्वं, મરણ, નાશવન્ત હોવાનો ગુણ. આ જગત નાશવન્ત છે અને ભૂતપંચકવડે જ બધું ભરેલું છે. ૧ લી પંક્તિમાં विभ्रम એટલે માયા. જગત્ મધ્યકાળમાં વ્યક્ત થાય છે

તે ભ્રમ આ માયાને લીધે. એના આદિ અને અન્ત અવ્યક્ત જ રહે છે કેમ જે એ નાશવન્ત છે જ.

ઓરેલ્યસના દર્શનમાં, એ રોમન-ગ્રીક પ્રજાઓની દૃષ્ટિ સીમામાં, અનુભવ મર્યાદામાં.

૨૩૭ **તુલા કરવા વિના,** તુલના વિના.

૩૩ પંક્તિ ૧૭: **કાળપાશે,** 'કાળમેશે' લખ્યું હશે. પંક્તિ ૨૦-૧: **રસિકતા, આદિ...યુગ્મોને દર્શાવવાની,** 'રસિકતા, આદિ વડે...યુગ્મોને દર્શાવતી' એમ કદાચ કર્તાએ લખ્યું હશે.

૧૪૧-૨ ધ્વન્યાત્મક વર્ણનઃ ધ્વનિ એટલે અહીં માત્ર સ્વર અવાજ-sound. **અશબ્દ રૂપ આપી અક્ષરનાં;** અર્થવાળો અક્ષરસમૂહ તે શબ્દ; અર્થ નહીં જેવો હોય એવો અક્ષરસમૂહ તે અશબ્દરૂપ અક્ષરચિત્ર. આગળ **અશબ્દ અક્ષરો** પણ આ અર્થમાં.

શુદ્ધિપત્રક.

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૬	લાગે તો	લાગે
૮	છેલ્લી	પ્રનાલિકા	પ્રણાલિકા
૧૦	૫	સાક્ષરજ્ઞાની	સાક્ષર જ્ઞાની
૧૧	૨ | ૬	अप्रयत्न અપ્રયત્ન	अयत्न અયત્ન
૧૨	૧૨	સુવર્ણ મૃત્તિકા	સુવર્ણ ઉપર પડતાં સુવર્ણ મૃત્તિકા
૧૮	અંતથી ૩ | ૨	will.... way	a will....a way
૧૯	૪ | અંતથી ૨	અન્નપૂર્ણાનો | થયેલો	અન્નપૂર્ણાના | થયેલું
૨૩	અંતથી ૬	તો	તે
૨૮	૩	his	His
૨૯	૬	કરવામાં	કરાવવામાં
૨૯	અંતથી ૨	વિચારહૃદયમાં	વિચાર હૃદયમાં
૩૦	૬	one's	what's
૩૨	૫ | ૭ | ૧૩-૪	)! | कचि | पन्था	) | कचि! पन्थाः
૩૩	૪	સ્ટોર્ટ	સ્ટુઅર્ટ
૩૬	૧	તટસ્થપ્રવાહને	તટસ્થ પ્રવાહને
૩૭	શ્લોકની ૩ અંતથી ૭	रात्त | તેને	रार्त्त | તેનો
૪૩	૭	exercised	exorcised
૪૫	૨	who so	whoso
૪૮	૮	parch-lamp	porch-lamp
૫૪	૧	સૃષ્ટિ વસ્ત્રની	સૃષ્ટિને વસ્ત્રની
૫૮	અંતથી ૨	सकुमार	सुकुमार

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬૦	૨	–શ્રુતાદિ	–સુશ્રુતાદિ
૬૧	અંતથી ૮	પ્રવાહોને સાક્ષી વિષયી હોય એમજ નથી	પ્રવાહનો સાક્ષી વિષયી જ હોય એમ નથી
૬૨	૭ | ૧૬	Magndo | Brow's	Magnae | Brown's
૬૫	૩ | અંતથી ૭	their | એના એવા મહાત્માનો એક	theirs | અને એવા એક મહાત્માને
૬૭	૧૧ | ૧૮ | અંતથી ૪	दासीन्यं | यात्यात्ये | पुसः	दासीन्ये | यात्यायात्ये | पुंसः
૬૮	૧૪ | અંતથી ૫	નિસ્પૃહતા | તિરસ્કારિણી	નિઃસ્પૃહતા તિરસ્કરિણી
૭૦	૩ | ૧૬	પ્રવાહ, પાત– | શબહારી	પ્રવાહ–પાત, શબાહારી
૭૨	૧૩	મુક્ત રહેવા જે સાક્ષરને	સાક્ષરને મુક્ત રહેવા જે
૭૬	૧૬	લોકના	લોકની
૭૭	૧૭	લોક સંસારના	લોકસંસારના
૮૧	૧૫ | છેલ્લી	સંતતિમાંથીજ | ધર્મ છે,	સંતતિમાંથી જે ધર્મ છે.
૮૨	૮	ઉપકાર	ઉપકારક
૮૬	૭	અજ્ઞાતમાર્ગ	અજ્ઞાત માર્ગ
૯૦	૭	કરવાને માટે	કરવાને સાટે
૯૨	૩	વસુદેવ	વાસુદેવ
૯૩	૧૧	નથી	નથી,

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૬	૧૬	"મુજમાંથી ઇ-ષિકા"	'મુંજમાંથી ઇષીકા'
૧૦૩	૭	હાથામાં	હાથમાં
૧૦૫	૬	word	works
૧૦૬	૮	આ બ્રહ્મદેવના	બ્રહ્મદેવના
૧૦૮	૧૧ | છેલ્લી	કરતા | દર્શાવાનું	કરતો | દર્શાવવાનું
૧૧૨	૯	તેવી	તેની
૧૧૬	૧૨–૧૩	ચેતનભાગ ન્હાના	ચેતનભાગ-ન્હાના
૧૧૭	૧૩	Receipients	Recipients
૧૨૦	અંતથી ૫	સ્થાણુખનન	સ્થાણુખનન
૧૨૪	૧૬	પોતાનું	પોતાના
૧૩૦	અંતથી ૩	કહાડવા	કહાડવું
૧૩૪	૫ | અંતથી ૩	મળે છે; | will... way	મળે છે! a will... a way
૧૩૭	૧૪ | ૧૭	our | the pe-riod	any | the rud est period
૧૩૯	૧૪	વળતી વાધે	વળતી ન વાધે
૧૪૨	૧૬ | ૧૮	'ટૂ્ન્ય' | લેખકો	'ટૂ્ન્યર' | લેખકોના
૧૪૪	૧૮	લેખની	લેખિની
૧૪૭	૯	શુકદષ્ટાઓને	શુકદષ્ટાઓનો
૧૪૮	૧૫	અનુમાનપુરસ્કર	અનુમાનપુરઃસર
૧૪૯	છેલ્લી	પ્રવાહથી	પ્રભાવથી
૧૫૧	૯ | અંતથી ૪	નીકળે | રક્ષણ દ-ર્શનનો	નીકળે છે | લક્ષણ-દર્શનનો
૧૫૨	૭	લક્ષણદ્વારાઓ	લક્ષણદષ્ટાઓ
૧૫૩	૭	પર્વત છે"	ધૂમ છે"
૧૫૫	૧૩	પરિણામ	પરિમાણ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૫૬	૯	પરિણામનાં	પરિમાણનાં
૧૬૦	૪ | ૯ | અંતથી ૪	પ્રજાઓએ | વિનાએ | શકે છે	પ્રજાઓ એ | વિના એ | શકે છે.
૧૬૪	અંતથી ૯	નવીનરૂપ	નવીન રૂપ
૧૬૬	અંતથી ૭–૬	cases it guides our actions when it is once grasped,	cases guides our actions, when it is once grasped
૧૬૯	૨ | ૧૧	auod | feverit | with true	quod | fuerit | with the true
૧૭૦	અંતથી ૪	જન્તુનો	જન્તુને
૧૭૧	૧૨ | છેલ્લી	પામે | ઉગાડવામાં	પાસે | ઉઘાડવામાં
૧૭૨	અંતથી ૪	રચી આ	રચી. આ
૧૭૫	૧૧	મેઘ અને	મેઘ અન્ય
૧૭૭	અંતથી ૨	રોમ-નગર	રોમનગર
૧૮૦	૭	ગુહાગ્રન્થિએઓમાંથી	ગુહાગ્રન્થિઓમાંથી
૧૮૫	અંતથી ૨	ઍપિક્ટિટસના	ઍપિક્ટીટસની
૧૮૮	૩	ચિત્રો	મિત્રો
૧૮૯	૧૦	માનવાને	મનાવાને
૧૯૦	૧૪	દાની	દાન્ત
૧૯૨	૬	આપ—	આવ—
૧૯૪	૩ | ૧૬	વર્તાવાનો | એમ કરતી	વર્તવાનો | એમાં કરવું
૧૯૮	૩	ઉતારવાને	ઉતરવાનો
૨૦૦	૮		

પૃષ્ઠ•	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૧	૭ | ૧૦	conclusion | support	conclusions | suggest
૨૦૬	અંતથી ૩	કહો.	કહો,
૨૧૦	૫ | ૯	લીધો | શસ્ત્રો	લીધું | શાસ્ત્રો
૨૧૬	૧	દષ્ટો	દુષ્ટો
૨૧૮	૫	એવાનામાં	એ વાનામાં
૨૨૦	૭	પાસની	પાસથી
૨૨૩	૧૨	રાજસભાની	રાજસભા
૨૨૫	૧૫	તે જો એ ઈશ્વરે-ચ્છાથી મ્હારા	ને જો એ મ્હારા
૨૨૭	૧૪	સઉના	સહુને
૨૩૪	અંતથી ૭	(ઑરેલ્યસને)	(ઑરેલ્યસનો)
૨૩૫	અંતથી ૫	ત્યારે	જ્યારે
૨૩૬	૪ | ૫	તાદ્ગ્રહ | "મનુષ્યના	તદ્ગ્રાહ | "મનુષ્ય
૨૪૨	૧૫	૫ પંક્તિ	૧૦ પંક્તિ ૭
૨૮૫	૧૨	પ્રામીન	પ્રાચીન

• ગુલામગિરીનો ગજબ.

[આઠ ચિત્રો તથા કર્તાની છબી સાથે.]

ગુલામગિરીના ત્રાસથી પીડિત લોકોના જીવનનું કરૂણાભર્યું ચિત્ર આલેખતી નવલકથાનો અનુવાદ.

મૂળ અંગ્રેજી લેખક,

મિસીસ હેરીએટ બીચર સ્ટૉ.

અનુવાદક,

અ. સૌ. વિમળા સેતલવાડ.

મૂલ્ય રૂપીયા બે.

→ કેટલાક અભિપ્રાયો ←

" ......Mrs. Vimala's translation certainly does not detract from the deserved merits of the original. Accompained as it is with the life story of Mrs. Stowe and good illustrations we are sure that the book would find many

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨/૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

readers....The translation is a judicious reproduction of the ideas of the original writer in simple Gujarati."

—Modern Review, Dec. 1918.

"મૂળ પુસ્તકના ઉત્તમ ગુણો મિસીસ વિમલાના ભાષાન્તરમાં સારી રીતે દૃષ્ટિએ પડે છે. મિસીસ સ્ટોનાં જીવનચરિત્ર તથા સારાં ચિત્રો આ પુસ્તકમાં આપેલાં હોવાથી, અમ્હને વિશ્વાસ છે કે સારા પ્રમાણમાં વંચાશે....તરજુમો પણ વિવેકથી કરવામાં આવ્યો છે અને મૂળ કર્ત્તાના ઉત્તમ આશયો સરલ ગુજરાતીમાં સારી રીતે સચવાયા છે."

—મોડર્ન રીવ્યુ, ડીસેમ્બર ૧૯૧૮.

"સૌ. વિમળા સેતલવાડે આ પુસ્તકનું ભાષાન્તર કરી ઈંગ્રેજી ભાષાથી અપરિચિત ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ અગત્યનું વાંચન રજુ કર્યું છે...તેની ભાષા પણ મધુર, સરલ, અને આડંબર વિનાની હોવાથી સ્ત્રી વર્ગ પણ તે હોંશે હોંશે વાંચી શકે તેમ છે." —પ્રજામિત્ર.

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકુળદાસ ચાલ
નં. ૨/૩૬ સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

'અંકલ ટોમ્સ કેબીન' નામની નવલકથા પાશ્ચાત્ય પ્રજામાં અત્યંત આદરણીય ગણાય છે અને બાઇબલ પછી બીજો નંબર તેને આપવામાં આવેછે. એ પુસ્તકમાં...ગુલામગીરીની પ્રથાને તેના સત્ય સ્વરૂપમાં રજુ કરી સમસ્ત દુનિયાની સહાનુભૂતિ એ ગંભીર પ્રશ્ન તરફ આકર્ષી છે અને પ્રત્યેક પ્રજાને સ્વતંત્ર થવાના જન્મસિદ્ધ હક્ક છે એ સિદ્ધાન્તને સમર્થન કર્યું છે. આ ઉપયોગી પુસ્તકનો અનુવાદ કરી તેને પ્રજાના હસ્તકમાં મુકવાનું કાર્ય અત્યંત સ્તુતિપાત્ર ગણાવું જોઈએ. અ. સૌ. બ્હેન **વિમળાએ** શુદ્ધ અને સરળ ગુજરાતીમાં તેનો અનુવાદ કર્યો છે...તે માટે તેમને ધન્યવાદ ઘટે છે. અનુવાદના આ ગુણોને લીધે ગુજરાતનાં થોડું ભણેલાં સ્ત્રીપુરૂષો પણ એ પુસ્તક સરળતાથી વાંચી શકશે. સિવાય કથાના પ્રસંગને લગતા પણ સંખ્યાબંધ ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે.

—હિન્દુસ્થાન, ૧૨ ઑકટોબર ૧૯૧૯.

"બ્હેન **વિમળાનું** ગુજરાતી...સરળ છે અને... ભાષાન્તર પણ વાચકની આંખમાંથી અશ્રુપાત કરાવી શકે તેમ છે. મૂળ તો પુસ્તકની વસ્તુ જ ઉત્તમ છે...

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨/૩૬ સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

અને બ્હેન વિમળાને તેમના સફળ પ્રયત્ન માટે અમે સહર્ષ અભિનન્દન આપીએ છીએ......ગુર્જર સાહિત્યના આ મોહમય સમયમાં બ્હેન વિમળાએ એક ભાષાન્તર રૂપે પણ એક ભાવનાનું અર્પણ કર્યું છે તે ખરેખર સ્તુત્ય છે......બ્હેન વિમળાનું પુસ્તક ગુર્જર પ્રજાને વાંચવા યોગ્ય છે. ભાષાન્તર સફલ છે.

—સમાલોચક, ડીસેમ્બર ૧૯૧૮.

"ગુજરાતી ભાષામાં વાર્તાઓના જે ગણ્યા ગાંઠ્યા વાંચવા જેવા, વાંચી સંગ્રહ કરવા જેવા પુસ્તકો છે તેમાં એક ઉમેરો...છે. પુસ્તકની ભાષા તરજુમિયા નથી, તેમ...વિદ્વત્તાનો આડંબર નથી. ગુજરાતનો સાધારણ વાચકવર્ગ વાંચી સમજી શકે તેવી તે સરળ છે...બ્હેન વિમળાનો આ પ્રયત્ન સફલ નિવડ્યો છે, અને અમેરિકામાં કે બીજા દેશોમાં જ્યાં જ્યાં ગુલામગીરી પ્રવર્તતી હતી ત્યાં ત્યાં રાક્ષસી કૃત્યો થતાં હતાં તેનો ખ્યાલ...આવ્યા સિવાય રહેતો નથી. ચિતાર કરૂણામય છે અને વાંચતાં વાંચતાં આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડે છે."

—બ્રહ્મક્ષત્રિય ત્રિમાસિક, જાન્યુઆરી ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

"અમેરિકામાં જે સમયે ગુલામગિરી પુર જોસમાં ચાલતી હતી તે સમયનું આ એક આબેહુબ ચિત્ર છે...કથા રસના પ્રવાહમાં અને પ્રાસંગિક ચિત્રના આલેખનમાં ક્યાંય ક્ષતિ...નથી...ભાષાની પ્રૌઢતા પણ તેટલી જ આકર્ષક છે. વાર્તા તરિકે 'ગુલામગિરીનો ગજબ' આદિથી અંતસુધી કરૂણારસથી ભરેલી છે અને અનેક પ્રસંગોએ વાચકની સહૃદયતા તેનાં નેત્રોમાં આંસુ ચમકાવ્યા વિના રહેતી નથી."

—પ્રજાબન્ધુ, તા. ૬ સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૯.

"આવા નામાંકિત પુસ્તકનો ગુજરાતી જ સમજતાં વાંચકવૃંદને માટે અનુવાદ કરી આપવાનું માન સૌ. વિમળા સેતલવાડને ઘટે છે...તેમની લેખનશક્તિ, તેમની સરળ પણ અલંકારીક ભાષા અને મૂળ કર્ત્તાના વિચારો અનુવાદમાં ઉતારવાના મુશ્કીલ કાર્યમાં તેમણે મેળવેલી સફલતા...લક્ષમાં લઈએ તો ખરેખર મન અજાયબીમાં પડે છે."

—શ્રીહિતોપદેશ, જાન્યુઆરી, ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકલદાસ ચાલ
નં. ૨/૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

કેટલાક અભિપ્રાયો

" ......throughout the whole book there is not a single dull page....The stories certainly furnish delightful reading."

—The Modern Review, July 1919.

" આખા પુસ્તકમાં એક પણ પાનું નિરસ નથી... વાર્તાઓ ખરેખર આનન્દ જ આપે એવી છે. "—

—મોડર્ન રીવ્યુ, જુલાઈ ૧૯૧૯.

* * * * *

" મિ. કેશવપ્રસાદે એક લેખક તરીકે અત્યાર અગાઉ નામના મેળવી છે....ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ નવી નવી ભાવના, ઉચ્ચ અભિલાષાઓ અને સ્વાદિષ્ટ પકવાન પીરસવાની શક્તિ તો (તે) ધરાવે છે જ અને આ પુસ્તક વાંચનારને તેનો ખ્યાલ સ્હેજે આવી શકે તેમ છે......આ વાર્તાઓ આવી સરસ રીતે લખવામાટે અમે મિ. કેશવપ્રસાદને ધન્યવાદ આપીએ છીએ. "

—પ્રજામિત્ર.

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

" **વીસ** વાર્તાઓના ઉત્સાહી લેખક ગુજરાતના વાંચકવર્ગને અજાણ્યા નથી....તેથી ઘણા વાંચકવર્ગનું મનરંજન થયું છે....આ વાર્તાઓ ફતેહમંદ રીતે લખાઈ છે અને વાર્તાઓમાં ઠાવકા હાસ્યરસની પણ ઠીક જમાવટ કરવામાં આવી છે." —**સાંજવર્તમાન.**

" આ વીસ વાર્તાઓ...આપણને ગમ્યા વિના રહેશે નહિ....વાર્તાકારે એવા સામાન્ય બનાવો કામમાં લઈ તેની ટુંકી વાતો લખી છે; ને એવી રીતે કે નિબંધની કરકરી પંડિતાઈ બાજુ ઉપર રહેવા દઈ, વાર્તાની મોહક, લોહચુંબકવત્ ભભકવડે વાંચનારનાં દિલ ઝીતી લીધાં છે." —**સાહિત્ય**, ઑગસ્ટ ૧૯૧૯.

"આ સંગ્રહને આવકાર દેતાં આનન્દ થાય છે...... આ ચોપડી વિશેષ આકર્ષક થઈ પડવા વકી છે... રા. કેશવપ્રસાદની લખાવટ શુદ્ધ સાદી અને વ્યવહારૂ છે. ચલણી ગદ્યને માટે આવી લખાવટ જ ઉત્તમ છે... આ સંગ્રહમાં વાર્તાઓના વિષય, રસ અને સંજોગોની વિવિધતા પણ પુષ્કળ છે.

—પ્રૉ. **બળવંતરાય ઠાકોર**, બી. એ;—**સમાલોચક**, ઑગસ્ટ, ૧૯૧૯.

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

" આજ છ વર્ષના સમયે જ્યારે એની પુનરાવૃત્તિ પ્રગટ થાય છે તે વખતે ગુજરાતને વચ્ચે એ કાવ્યોની કસોટી કરવા દીર્ઘ સમય મળેલો હોવાથી અને એ કસોટીમા રા. લલિતનાં કાવ્યોએ સારૂં સ્થાન મેળવેલું હોવાથી...ગુજરાતને આ કાવ્યો ગમશે...એ નિઃશંક છે...લલિતનાં લાલિત્યપૂર્ણ કાવ્યો ગુજરાતનાં બાળકોથી માંડીને સાહિત્યભક્તોને મુખે ગવાય છે એ જ એ કાવ્યોની મહત્તા છે.

—હિન્દુસ્તાન, તા. ૧૭ ઑકટોબર ૧૯૧૮.

" રા. લલિત–રા. **જન્મશંકર મહાશંકર બુચ** એક કવિ, એક ગાયક અને એક કીર્તનકાર તરીકે એટલા જાણીતા છે....તેમનાં સરલ તેમ જ મીઠાં કાવ્યો જનસમાજમાં પ્રેમથી વંચાય છે, ગવાય છે.

—ગુજરાતીપંચ, તા. ૧૦ ડીસેમ્બર ૧૯૧૮.

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકલદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬, રોન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ મુંબાઈ નં. ૪.

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ નં. ૨/૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨/૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

રમણીયરામ ગોવર્દ્ધનરામ ત્રિપાઠી, મોરારજી ગોકળદાસ ચાલ
નં. ૨/૩૬, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ, ગિરગામ, મુંબાઈ નં. ૪.

COPY RIGHT